De loden bal van het socialisme

Bart Tromp

bron
Bart Tromp, *De loden bal van het socialisme*. Bert Bakker, Amsterdam 2012

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/trom003lode01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

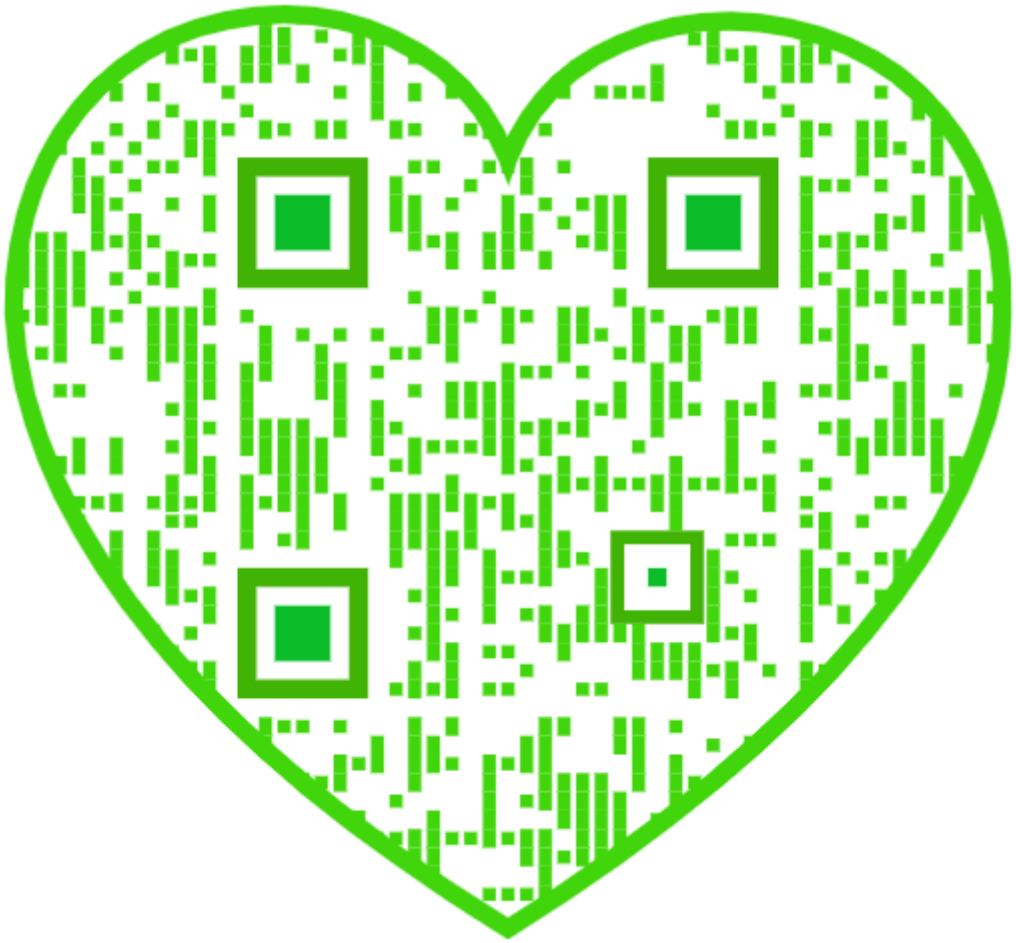

Inleiding
De Cassandra van de Partij van de Arbeid

Bart Tromp (1944-2007) werd lid van de Partij van de Arbeid uit boosheid over onrecht, een emotie die hij vaker met plezier in vele artikelen ten nutte zou maken. Hij werd lid onmiddellijk na de Nacht van Schmelzer in 1966, waarin de aanvoerder van de KVP het kabinet-Cals opblies.

Bart Tromp was een scherpzinnig polemist, een kritische beschouwer van maatschappij en politiek, bovendien een onafhankelijk intellectueel van grote eruditie. Hij heeft zijn talenten voor een niet onaanzienlijk deel gewijd aan de sociaal-democratie. Dat was geen toeval, het was voor hem noodzaak. Dat blijkt ook uit wat Fred van Staden vertelt over een studiereis die hij met Bart maakte naar de Verenigde Staten. Reagan was net aangetreden als president. 'Met diens magie van "good-morning America" slaagde hij erin de Amerikanen hun zelfvertrouwen terug te geven. Wie echter niet werd aangestoken door het virus van het Amerikaanse optimisme en de "can-do"-mentaliteit was Bart. (...) "Hoe langer ik hier ben, des te meer voel ik me sociaaldemocraat."'[1]

Als lid van de Partij van de Arbeid heeft hij het werk in de partij niet geschuwd. Jarenlang was hij voorzitter van de afdeling Eindhoven, hij was lid van de Partijraad, lid van het Partijbestuur en lid van verschillende PvdA-commissies op lokaal en nationaal niveau. In 2001 stelde hij zich zelfs kandidaat voor het voorzitterschap van de Partij.[2] Felix Rottenberg, die hem in het partijbestuur meemaakte, beschrijft Tromps aanwezigheid bij de vergaderingen daarvan als volgt: 'Ik neem u mee naar een partijvergadering in 1981. Nicolaas Witsenkade. Aan een grote tafel zit het partijbestuur, met voorzitter Max van den Berg in het midden. Naast hem tweede vicevoorzitter Bram Peper en eerste vicevoorzitter Jaap van der Doef. Bart Tromp, de enige met stropdas, de krijgskunde-expert, altijd op dezelfde plek: aan de kop van de tafel links. Uit zijn tas haalde hij dan een gele markeerstift, een

potlood en een vulpen. Verder een net verschenen biografie van Trotski, het laatste nummer van de *Sociologische Gids* en een paar knipsels uit *The Herald Tribune.* Dan trok hij de vergaderstukken uit die tas en natuurlijk het huishoudelijk reglement. Joop den Uyl kwam een halfuur te laat binnen, de resten van een broodje cornedbeef in zijn mond proppend. Hij pakte het boek over Trotski en ging op die lege stoel naast Bart zitten. (...) Zij spraken over De Kadt, over Van den Berg en eigenlijk over van alles...'[3] Maar de natuurlijke habitat van Bart Tromp was de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het sociaaldemocratische forum voor vrij en onafhankelijk debat en centrum van analyse en ideeënontwikkeling. De WBS, toen nog gevestigd in Amsterdam, beschouwde hem als haar Haagse vestiging. Als voorzitter van de Werkgroep Partijpolitieke Processen - die hij na de mislukte formatie van 1977 oprichtte en waarvan hij tot aan zijn dood voorzitter was[4] -, als initiator, inspirator, redacteur en auteur van het Jaarboek voor het democratisch socialisme (van 1979 tot 2005), en als redacteur van *Socialisme en Democratie* (van 1978 tot aan zijn dood), is hij van onschatbare waarde geweest voor analyse, theorievorming en debat in de PvdA.

Hij schuwde de polemiek niet - het was zijn beproefde stijlmiddel dat goed bij zijn karakter paste: ergernis en woede vertalen in satirische humor. Zijn broer Hylke roept in herinnering hoe hij zijn jongere broertje, toen gymnasiast op het Sneker Stedelijk Gymnasium, schaterend van de lach aantrof bij het herlezen van 'eigen werk' in de *Rostra*, de schoolkrant van het gymnasium, waar hij, uiteraard, redacteur van was.[5]

Maar het ging hem altijd om de inhoud, om zijn standpunten. Die werden in de regel dwars gevonden en een zekere dwarsigheid was hem ook niet vreemd. Je kunt je afvragen of dat paste bij die in de omgang zo vriendelijke en aardige man, of dat het een gevolg was van de tijd waarin wij leven. Want zijn dwarsigheid was vooral: dwars tegen de tijdgeest in, contra-cyclisch. Maar er zijn ook andere verklaringen. Hij stond in de traditie van de klassieke sociologie waar die dwarsigheid een attitude is: 'Iedereen beweert dit nu wel, maar waarom en is het eigenlijk wel zo?' Arendo Joustra doet een nog plastischer mogelijkheid aan de hand: 'Natuurlijk, iets van het contrair om het contrair zijn, had Bart wel. Maar daar is een heel goede verklaring voor. Bart was een zeiler. Als je zeilt en de boot gaat schuin, dan ga je aan de andere kant hangen. Je biedt tegenwicht, om de boot in evenwicht te

houden. En, zoals de zeilers onder u weten, je houdt daarmee ook de boot op koers. Hij is dus je medestander, niet je tegenstander.'[6]

Desalniettemin, door die dwarsigheid, door gangbare opvattingen steeds weer ter discussie te stellen, waren zijn meningen en standpunten niet zelden aan dovemansoren gericht; Cassandra, heb ik hem wel eens genoemd. Neem zijn stellingname, samen met Godfried van Benthem van den Berg, in het begin van de jaren tachtig over de plaatsing van kruisvluchtwapens in Nederland of, algemener, zijn artikelen over de interkerkelijke vredesbeweging en haar eis tot eenzijdige ontwapening met de leus 'Help de kernwapens de wereld uit om te beginnen in Nederland' en zijn argumenten tegen een te grote verwevenheid van 'preekstoel en politiek': dat alles was tegen alle zere benen van de PvdA die er maar te vinden waren.[7] Zijn positie op de uiterste rechterflank van de PvdA leek daarmee bezegeld. Maar vanaf halverwege de jaren negentig werd hij juist als uiterst links beschouwd. 'Met ongeveer dezelfde opvattingen,' memoreert hij in 2004 vrolijk in een interview.

Want hij liet zich niet van de wijs brengen. Nuchter, met grote kennis van zaken en een sterk beoordelingsvermogen nam hij stelling in kwesties van nationale en internationale politiek. Wat het eerste betreft muntte hij in 1994 de uitdrukking dat het onderwijs de sovjetzone vormt van de Nederlandse samenleving. In een aan Habermas ontleende terminologie concludeerde hij dat 'wetenschap en wetenschappelijk onderwijs die traditioneel in de sfeer van de leefwereld liggen, langzaam maar zeker door markt en macht worden gekoloniseerd'.[8] Wat de internationale politiek betreft, was het hem het laatste jaar van zijn leven meer dan een doorn in het oog dat de fractie van de Partij van de Arbeid in de Tweede Kamer akkoord was gegaan met de in 2007 bij de formatie van Balkenende IV gemaakte (vertrouwelijke) afspraak geen parlementair onderzoek naar de Nederlandse betrokkenheid bij de oorlog in Irak toe te staan.[9]

Tromp droeg er aan het eind van de jaren zeventig beslissend toe bij dat de verhouding van de Partij van de Arbeid tot haar eigen traditie weer werd hersteld. Hij was de initiatiefnemer van het Jaarboek voor het democratisch socialisme, dat hij samen met Jan Bank en Martin Ros tot stand bracht. Zij vreesden dat '...de hoofdstroom van het democratisch socialisme in Nederland een beweging zonder geschiedenis dreigde te worden. (...) De verkorting van het historisch bewustzijn na 1966 (...) leidt ook tot een onderschatting van analyse en tot

een overschatting van wat werkelijk mogelijk is. Zo ontstaat in de praktijk opportunisme op korte termijn en conformisme in het denken op lange.'[10] Dit eerste jaarboek markeerde het begin van een reeks waarin steeds een of twee politiek belangrijke thema's centraal stonden met daarnaast biografische profielen van mensen die in de sociaaldemocratische beweging een rol van betekenis hebben gespeeld, 'hetzij als daadwerkelijk politicus, hetzij als leverancier en verspreider van denkbeelden'.[11] De verbinding tussen politieke theorie en historische analyse vormt het hart van de vijfentwintig Jaarboeken, waaraan Bart zijn naam heeft verbonden. Na zijn vertrek in 2005 werd de naam van het jaarboek veranderd in: WBS jaarboek.

Democratie, partij en beginselen

Twee voor de sociaaldemocratie belangrijke thema's hadden Tromps speciale belangstelling. De eerste daarvan was de ontwikkeling en de bescherming van een democratische samenleving, inclusief de rol van politieke partijen en hun interne partijdemocratie. Zeker wat dat laatste betreft richtte hij zijn vizier vooral op de Partij van de Arbeid: 'Mijn bemoeienis met de partij, in geschrift, in commissies en adviezen, en als amateurbestuurder op verschillende niveaus, is altijd in sterke mate ingegeven geweest door het zoeken naar een beter werkende interne partijdemocratie,' schreef hij zelf.[12] De tweede daarvan was de noodzaak van een nieuwe fundering voor sociaaldemocratische politiek, ofwel het formuleren van een nieuw beginselprogramma.

In het begin van de jaren negentig, toen verkiezingsnederlagen voor de PvdA eerder gewoonte leken dan uitzondering en het ledenverlies zich doorzette, trad hij toe tot de door het Partijbestuur ingestelde commissie-Van Kemenade, die tot taak had om de plaats van de politieke partijen in de jaren negentig te analyseren en om op grond daarvan een visie op de rol van politieke partijen en in het bijzonder die van de Partij van de Arbeid te formuleren en op de wijze waarop de partij georganiseerd zou moeten zijn.[13]

Het is een van zijn grote teleurstellingen geweest dat het rapport van deze Commissie met zo onnodig veel ergernis, pijn en moeite tot stand is gekomen en zo weinig impact heeft gehad. Al vroeg, in 1976,

in een van zijn eerste grote artikelen in *Socialisme en Democratie*, had hij afstand genomen van de idee van de actiepartij uit de jaren zeventig. Zijn keuze voor de PvdA als beginselpartij was ook toen al duidelijk: 'Uitgangspunt van de PvdA als beginselpartij is dat de partij haar bestaansrecht en identiteit ontleent aan een min of meer expliciete politieke theorie, waarin beginselen als gelijkheid, vrijheid, solidariteit en rechtvaardigheid geargumenteerd zijn uitgewerkt en tot maatstaven van concreet beleid zijn geworden.'[14] In het verlengde daarvan was het zijn diepste overtuiging dat een politieke partij als de PvdA gebonden hoort te zijn aan constitutionele verhoudingen zoals een democratische relatie tussen meningsvorming en besluitvorming en een gereglementeerde verantwoordingsplicht.

Vol optimisme en werkkracht trad hij daarom toe tot de commissie-Van Kemenade waar hij die opvattingen zou kunnen beargumenteren en concretiseren. Gedesillusioneerd over de gang van zaken maar opgelucht omdat het was gelukt om samen met anderen toch nog een in essentie behoorlijk rapport te laten verschijnen, bleek even later tijdens de periode van 'partijvernieuwing' dat er met de aanbevelingen uit het rapport zo goed als niets gebeurde. Hij schrijft erover, dat is het enige wapen dat hij in stelling kan brengen, maar hij zal het niet schaterend van de lach hebben teruggelezen. Toch ontbreekt de grimlach niet. Hij eindigt het tot treurnis stemmende verhaal met: 'Senator Sam Ervin zei indertijd bij de presentatie van het rapport van zijn Select Committee over Watergate: "Some people draw a horse, and then under it they write: "a horse". We just drew a horse." Ik zou slechts dit willen zeggen: de wijze waarop het partijbestuur met het rapport *Een partij om te kiezen* is omgegaan, is een triest stemmende illustratie van de noodzaak de PvdA radicaal te vernieuwen.'[15]

Het tweede thema dat als een rode draad door zijn beschouwingen over de sociaal-democratie loopt, zijn de sociaaldemocratische beginselen. Dat is ook het thema van Tromps magnum opus, zijn proefschrift waar hij naast zijn stroom van publicaties in allerlei media heel lang aan gewerkt heeft, maar dat er dan ook mag zijn. Het biedt een diepgaande analyse van de beginselprogramma's van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Partij van de Arbeid van 1878 tot en met 1977.[16] Maar niet alleen theoretisch hield hij zich met beginselprogramma's bezig. Al op het 14e partijcongres van de PvdA in 1973 verdedigde hij namens de afdeling Eindhoven een van de voorstellen om een nieuw

beginselprogramma op te stellen, dat inderdaad in 1977 verscheen. Naar aanleiding van zijn kritische analyse van dit beginselprogramma belegde de WBS in 1985 een rondetafelgesprek daarover.[17] Het werd daarna algauw officieus ten grave gedragen, zodat de facto de PvdA in een sterk veranderende economie en samenleving het moest stellen zonder richtinggevende beginselen.

Waar het programma van 1977 uitmuntte in radicale verwachtingen over de maakbaarheid van de samenleving in alle leefsferen, voer de PvdA van de jaren negentig een heel andere koers: ideologie werd ingeruild voor pragmatiek. 'Zonder ideologische veren loopt de rode haan in zijn blote kont', aldus, zonder enig misverstand, stelling 6 bij Tromps proefschrift van 2002.

Hij ijverde daarom ook lang voor een nieuw beginselprogramma maar zette er tegelijkertijd grote vraagtekens bij; hij sprak over 'de noodzaak en onmogelijkheid' van een nieuw beginselprogramma. 'De behoefte aan een in mijn ogen realistisch beginselprogramma is groter dan ooit. (...) Daarbij zou niet, zoals in dat van 1977, uitgegaan moeten worden van het streven naar een socialistische maatschappelijke orde die geheel en al van de kapitalistische verschilde, maar evenmin van de gedachte dat de taak der sociaal-democratie vooral bestaat uit het verminderen van de onaangename en onrechtvaardige gevolgen van dat kapitalisme, omdat dit een te defensief programma is, dat bovendien negeert dat kapitalisme een bovenstatelijk verschijnsel is en dus niet werkelijk op het niveau van de nationale staat kan worden ingetoomd.'[18] Hij vond dat er een nieuw beginselprogramma moest komen, maar hij vond ook dat het niet kon omdat een aantal voorwaarden niet werd vervuld: er was binnen de partij geen enkele eensgezindheid ontstaan over de belangrijkste politieke vraagstukken; de opstelling van een beginselprogramma werd niet gedragen door de partijleiding en de intellectuele basis voor het programma ontbrak ten ene male.

Misschien tegen beter weten in, aanvaardde hij in 1994 de uitnodiging van Thijs Wöltgens om samen met hem en Paul Kalma te werken aan de opstelling van een beginselprogramma in concept. De in deze uitgave opgenomen epiloog die hij na zijn promotie toevoegde aan de handelsuitgave van zijn proefschrift legt getuigenis af van dit noodzakelijke maar inderdaad tot mislukken gedoemde project.

Toch zou in 2005 de PvdA een nieuw beginselprogramma aanvaarden, waarbij hij achter de schermen voor een deel onbewust een aan-

zienlijke rol heeft gespeeld: '(...) In de genoemde epiloog betoogde hij dat de mislukking van het programma (opgesteld onder voorzitterschap van Willem) Witteveen[19] niet te wijten was aan de werking van de partijdemocratie, maar aan een gebrek aan commitment van de politieke leiding, openlijke onenigheid in de commissie en een chaotische procedure. Barts proefschrift stelde onze commissie (dat is de commissie die dit programma voorbereidde, JC) in staat om lering te trekken uit het verleden. Aldus werd niet gekozen voor muilkorving van de partijdemocratie, maar juist voor optimaal gebruik ervan via een deugdelijke procedure, namelijk die, welke ook in 1959 werd gevolgd. (...) Zo konden alle leden invloed uitoefenen op de tekst - waaronder vanzelfsprekend een groep rond Tromp - met behoud van coherentie van het programma.'[20]

Dat is natuurlijk niet het einde van het verhaal. De vaststelling van een nieuw beginselprogramma is één ding, het ijken van politieke voornemens daaraan en het omzetten daarvan in daden, is een tweede. De grootste uitdaging is meer dan ooit het beteugelen van het letterlijk en figuurlijk grenzen overschrijdende kapitalisme, of in Tromps woorden: 'het bestrijden van de uitwassen van een productiewijze die enerzijds ongeëvenaard is in de voortbrenging van rijkdom, anderzijds niets heel laat van traditionele verhoudingen en sociale verbanden en tot een historisch niet eerder vertoonde groei van ongelijkheid in inkomen, vermogen en dus ook macht heeft geleid en nog steeds leidt, nationaal zowel als op wereldschaal en tenslotte ertoe tendeert alle menselijke relaties en verbanden te definiëren in termen van winst, efficiëntie en verkoopbaarheid.'[21]

In tegenstelling tot de woorden van de Trojaanse Cassandra die vervlogen nadat ze voor dove oren waren uitgesproken, kunnen de woorden van de Cassandra van de PvdA, mede dankzij het verschijnen van dit boek, nog steeds worden gehoord.

De thema's in dit boek

In 2010 verscheen onder de titel *Geschriften van een intellectuele glazenwasser* een selectie van geschriften van Bart Tromp waarin getracht werd een representatief beeld te geven van de grote verscheidenheid in zijn werk. Dit boek kende vier hoofdthema's: politieke denkers, de ontwikkeling van internationale verhoudingen, democra-

tie en socialisme, en kunst en cultuur. In de inleiding werd al aangekondigd dat de Bart Tromp Stichting van plan was ook meer gespecialiseerde boekuitgaven te laten verschijnen.

In dit boek wordt gevolg gegeven aan die wens.[22] In *De loden bal van het socialisme* is een selectie opgenomen van artikelen in geheel verschillende media die Tromp gedurende een lange periode schreef over een van de grote thema's waarmee hij zich zijn leven lang met vuur en overgave heeft beziggehouden: het socialisme, de sociaaldemocratie, haar geschiedenis, haar beginselen, belangrijke exponenten ervan en, niet te vergeten, de Partij van de Arbeid. En door dat alles heen zijn vaste overtuiging dat democratie onlosmakelijk met die uitgangspunten verbonden behoort te zijn, in het gewone leven, maar evenzeer in de Partij van de Arbeid. Bij elkaar geven deze artikelen een beeld van zijn denken, gevoed als dat was door zijn actieve lidmaatschap van de PvdA, zijn verbazend grote kennis en overzicht van de literatuur, en gezegend door een scherp oordeelsvermogen.

Het boek is onderverdeeld in zes thema's: Socialisme toen en nu, Erflaters, Beginselen, De Partij van de Arbeid, Sociaaldemocraten in de praktijk, en Democratie en politiek.

Het eerste deel bevat twee artikelen die het socialisme in de tijd plaatsen. In ‘De loden bal van het ware socialisme’ zet Tromp de volgens hem sterk ondergewaardeerde feitelijke prestaties van de sociaaldemocratie (het effectief burgerschap) af tegen socialistische mythes die deels het gevolg zijn van een eerder geloof in de automatische overgang van kapitalisme naar socialisme en deels het gevolg van de gedachte dat het socialisme niets anders kon of hoefde te zijn dan de uitbouw van de verzorgingsstaat.

De nadruk in dit artikel dat het sociaaldemocratisch project geen utopie is die op termijn verwezenlijkt kan worden maar dat het gaat om een permanente strijd tegen onrecht en onmacht, verklaart waarom de titel van dit artikel in enigszins gewijzigde vorm de titel van dit boek is geworden. De analyse, en werking, van het moderne kapitalisme is het onderwerp van het tweede artikel: ‘Hedendaags kapitalisme: wereldsysteemanalyse’. Met Adam Smith en Marx als vertrekpunt wordt de geschiedenis van de analyse van het kapitalisme verteld aan de hand van wisseling in wetenschappelijke paradigma's en aan de hand van het werk van de Duitse socioloog Max Weber, de Franse historicus Fernand Braudel en de Amerikaanse socioloog Immanuel Wallerstein. Het moderne wereldsysteem, de kapitalistische

wereldeconomie met zijn onderverdeling van in tijd wisselende kernzones waar de winst en rijkdom heengaan, en de periferie en semiperiferie die, om het in ouderwetse termen kort samen te vatten, voor die winst en rijkdom worden uitgebuit, is het toneel waarop Tromp zijn beschouwing over taak en functie van de moderne sociaaldemocratie neerzet. In veel van zijn stukken komen aspecten van deze wereldsysteemanalyse terug, met name in analyses over de verhouding tussen economie en staat.

Het tweede deel is gewijd aan drie belangrijke erflaters van het socialisme: Marx, Kautsky en Bernstein. ‘Marx nu’, het nieuwe hoofdstuk uit Tromps in 2007 verschenen herziene Marx-monografie van 1983, opent met een ontwapenend portret van Karl Marx als literair kunstenaar, gevolgd door een beschrijving van de erfenis van Marx in het orthodox marxisme, het marxisme-leninisme en het academisch marxisme. Als tweede passeert Karl Kautsky de revue. Een korte levensschets gaat vooraf aan een kritische beschouwing van diens werk en opvattingen waarin de debatten met Bernstein, Rosa Luxemburg, Lenin en Trotski worden geschetst evenals Kautsky's stellingname in 1914 dat socialisten niet voor de oorlogskredieten moesten stemmen. Dit deel wordt afgesloten met een inleiding over Eduard Bernstein, waar ook uitgebreid het debat over het revisionisme en de achtergronden daarvan worden beschreven. Duidelijk is dat Bernsteins reformisme geen theorieloos pragmatisme behelst, zoals o.a. blijkt uit zijn verwijt aan de Fabian Society (die in deel vijf een plaats heeft gekregen) ‘dat zij het socialisme reduceren tot een reeks sociaal-politieke maatregelen, die geen verbindend element bevatten dat uitdrukking kan zijn van de eenheid tussen fundamentele ideeën en handelingen’.[23]

Het belang van politieke theorie bij Bernstein is de opmaat voor het derde deel: Beginselen. In vogelvlucht worden de sociaalwetenschappelijke perspectieven op politieke ideologieën geschetst van Daniel Bell in *The End of Ideology*, van Fukuyama in *The End of History* en van Wallerstein in zijn wereldsysteemanalyse. In de laatste paragraaf van zijn dissertatie vervolgt Tromp de schets die hij heeft gegeven van de Nederlandse sociaaldemocratie en de agressieve opkomst van het neoliberalisme tegen het decor van de wereldsysteemanalyse. In het volgende artikel ‘De drie tegenstrijdigheden van een massapartij’, al verschenen in 1977, hamert Tromp op de noodzaak dat de PvdA een beginselpartij moet zijn, zeker toen door de economische stagnatie in de jaren zeventig de verzorgingsstaat ter discussie kwam te staan. En

dan beginselen in de zin van doordachte, onderling samenhangende principes die richting geven aan concrete politieke keuzen. Dit deel eindigt met de eerder besproken ‘Epiloog’. Hierin verhaalt hij met scherpe pen en voor een groot deel als observerende participant, hoe er in de jaren negentig in de PvdA is omgegaan met het besluit van het partijcongres uit 1992 om een nieuw beginselprogramma op te stellen. Naast een inhoudelijke beoordeling van het (niet aangenomen) programma, biedt het artikel ook een kijkje in de keuken van de toen heersende besluitvormingsprocedures in de PvdA.

Daarmee is de weg geëffend naar het vierde deel waar de Partij van de Arbeid centraal staat. Na een heel korte, vergelijkende in een interview gegeven karakteristiek van drie toonaangevende leiders van de Nederlandse sociaaldemocratie - Troelstra, Drees en Den Uyl -, volgt een beschouwing uit 1987 over de onmogelijkheid van linkse meerderheidsvorming, het alleen in ‘uiterste noodzaak’ willen regeren met de PvdA van de confessionelen en de consequenties daarvan voor de ideologie, de strategie en de organisatie van de PvdA. Een interview uit 1991 dat volgt, evenals ‘De vloek van Michels’, laat zijn grote bezorgdheid zien bij het leiderschap in de partij. Dit deel eindigt met ‘De taak der sociaaldemocratie’, een beschouwing over de toekomst der PvdA na de ernstige verkiezingsnederlaag in 2002. In het artikel komen alle rode draden samen waarover Tromp in de loop der tijd over de PvdA schreef: de organisatie van de partij, de ideologie en de strategie.

In deel vijf is een selectie gemaakt uit de vele en prachtige essays die hij schreef over mensen die (een deel van) hun leven wijdden aan de sociaaldemocratie in woorden of daden. Grote boekessays over de Fabians en Clement Attlee, een uitvoerige verhandeling over Willem Drees, een kort biografisch verhaal over De Miranda, een schets over De Kadt[24] en een lang interview over leven en werk van Den Uyl. Hoe verschillend de mensen ook die hij beschrijft, hoe groot ook hun successen en mislukkingen, uit alle artikelen spreekt empathie met het menselijk streven en het menselijk tekort.

Het laatste deel ten slotte is gewijd aan Democratie en Politiek, centraal thema in Tromps beschouwingen over politiek. Democratie was voor hem onlosmakelijk met het socialisme verbonden. ‘Op de langere termijn is een democratie zonder socialisme niet denkbaar’, was de kop op 19 maart 2004 boven een interview in de *Tribune*, het nieuwsblad van de SP. In dit deel wordt aan de hand van drie artikelen uiting

gegeven aan zijn ernstige zorgen over de neergang of zelfs het teloorgaan van de democratie. Een neergang die geen wet van Meden of Perzen hoeft te zijn, maar een neergang die gestopt kan worden en gestopt moet worden wil de alleenmacht van het kapitalisme aan banden kunnen worden gelegd. Tegen de heersende trend naar plebiscitaire democratie in voert hij op verschillende fronten strijd om de politieke partij niet te laten verworden tot een in de woorden van Max Weber *Approprationspartei*, door hem onnavolgbaar vertaald als een 'graaipartij' die uit is op eigen voordeel voor de aanhangers. Hij bepleit, in ieder geval voor de sociaaldemocratie, een *Weltanschauungspartei*, een politieke partij die haar beginselen en visie op de inrichting van de maatschappij probeert te verwezenlijken. De bundel wordt besloten met een niet eerder gepubliceerd artikel, kort voor zijn dood geschreven over socialisme, religie en morele waarden in het hedendaagse politieke landschap.

Job Cohen

Eindnoten:

1 Fred van Staden, 'Een volstrekt onafhankelijke geest', in: *Socialisme en Democratie Bart Tromp*, 2007, p. 21.
2 Daarover heeft hij zo vrolijk geschreven in: 'Uit het dagboek van een kandidaat-voorzitter', opgenomen in *Geschriften van een intellectuele glazenwasser*, Amsterdam 2010.
3 Felix Rottenberg, 'Heimwee naar de polemiek', in: *Socialisme en Democratie Bart Tromp*, 2007, p. 23.
4 Arie de Jong, 'Samen optrekken', in: *Socialisme en Democratie Bart Tromp*, 2007, p. 36.
5 Hylke Tromp, 'Een schaterende lach', in: *Socialisme en Democratie Bart Tromp*, 2007, p. 16.
6 Arendo Joustra, 'De boot op koers houden', in: *Socialisme en Democratie Bart Tromp*, 2007, p. 29.
7 Bart Tromp, 'Vechten voor vrede', in: *Een frisgewassen doedelzak*, Amsterdam, 1988, p. 159.
8 Bart Tromp, 'De sovjetzone van Nederland', herdrukt in H. Daalder e.a. (samenstellers), *Geschriften van een intellectuele glazenwasser*, Amsterdam 2010, p. 354.
9 Een selectie van zijn politieke commentaren in *Elsevier* op de oorlog in Irak is postuum verschenen: *Bush en Blair en het veld van eer*, Elsevier, 2008.
10 Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp, *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979, p. 9.
11 Idem, p. 12.
12 'De vloek van Michels, afscheid van de partijdemocratie', opgenomen in deze bundel.
13 *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA.* Rapport commissie-Van Kemenade, uitgave PvdA, juli 1991.
14 'Socialisme, organisatie en democratie' (1976), is opgenomen in H. Daalder, *Geschriften van een intellectuele glazenwasser*, Amsterdam 2010, p. 209-222.
15 Bart Tromp, 'Partijvernieuwing', in: *Socialisme en Democratie*, 1992/1.
16 Bart Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming*, Amsterdam 2002.
17 Het verslag daarvan is gepubliceerd in: *Beginselen ter sprake*, Amsterdam, WBS, 1985.
18 *Het sociaaldemocratisch programma 1878-1977. Epiloog*, Amsterdam 2002. In deze bundel opgenomen.

19 In 1998 werd de commissie-Witteveen ingesteld met de opdracht een ontwerpbeginselprogramma te schrijven. Het rapport *De rode draden van de sociaaldemocratie* werd in 2001 verworpen door het partijcongres. Zie verder: *Epiloog*, in deze bundel afgedrukt.

20 Monika Sie Dhian Ho, 'Opgewekt en strijdlustig', in: *Socialisme en Democratie Bart Tromp*, 2007, p. 15.

21 Bart Tromp, 'Hoe bruikbaar is nog het sociaaldemocratisch programma?', (2003), opgenomen in H. Daalder e.a. (samenstellers), *Geschriften van een intellectuele glazenwasser*, Amsterdam 2010, p. 239-251.

22 Artikelen uit het deel 'democratie en socialisme' van *Geschriften van een intellectuele glazenwasser* hadden zonder enige moeite in dit boek een plaats kunnen krijgen. Maar dat had ten koste moeten gaan van andere artikelen die niet onlangs waren herdrukt. De samenstellers hebben daarom gekozen voor een nieuwe selectie. Voor de volledigheid worden de desbetreffende in De glazenwasser afgedrukte artikelen hieronder in de delen van *De loden bal van het socialisme* gerubriceerd:
-Beginselen
Hoe bruikbaar is nog het sociaaldemocratisch programma? (2003)
-De Partij van de Arbeid
Socialisme, organisatie en democratie (1976)
Paars: een onzinnig politiek begrip (1997)
Uit het dagboek van een kandidaat-voorzitter (2001)
-Democratie en politiek
De crisis der partijen en hoe die te overwinnen (2003)

23 Uit Bernsteins *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus* (1901). Zie het in deze bundel opgenomen artikel 'Eduard Bernstein en het revisionisme'.

24 Samen met M.C. Brands en R. Havenaar verzorgde Tromp een keuze uit diens geschriften onder de titel J. de Kadt, *De deftigheid in het gedrang* (1991), waarvoor hij ook een uitvoerige inleiding schreef.

I Socialisme toen en nu

De loden bal van het ware socialisme (1992)

De sociaaldemocratische beweging is ontstaan in het midden van de negentiende eeuw, als reactie op de intensivering en verscherping van de kapitalistische productiewijze die eerst in Europa en later in de hele wereld plaatsvond. De sociaaldemocratische beweging heeft vanaf het begin twee kenmerken gehad die met elkaar samenhingen, maar ook regelmatig met elkaar in botsing kwamen.

In de eerste plaats was de beweging voornamelijk defensief. Zij was gericht op de verdediging van bestaande belangen tegen de werking van het kapitalisme. De oorspronkelijke socialistische arbeidersbeweging was een beweging, niet van moderne fabrieksarbeiders, maar van vaklieden uit ambachtelijke beroepen die juist door de werking van het kapitalisme in hun bestaan werden bedreigd.

Die defensieve inslag, de bescherming tegen de werking van het kapitalisme, ging gepaard met een tweede kenmerk: de gedachte aan een totaal andere samenleving, namelijk de socialistische. In die socialistische samenleving zouden alle negatieve aspecten van het kapitalisme zijn verdwenen en omgezet in positieve. Daar zou geen uitbuiting en onderdrukking meer zijn. Daar zou een wereld zijn waar niet meer voor winst en geld werd geproduceerd, maar voor behoeften en belangen. Dat moest dus een wereld zijn die totaal anders was dan de wereld zoals die er in de negentiende eeuw uitzag. Hoe die wereld er precies uit zou zien, is altijd in alle socialistische theorieën zeer onduidelijk geweest. Marx heeft gezegd: ‘Ik ben er niet om recepten voor de gaarkeukens van de toekomst te schrijven.’ Over hoe het er in het socialisme toe zou gaan, wilde hij niets zeggen; ook al is achteraf die woordkeus over ‘gaarkeukens van de toekomst’ toch wel merkwaardig, zo niet profetisch te noemen.

Het enige wat wel vaststond - en dat in zekere zin ook het onderscheidende kenmerk van de socialistische beweging werd - was de gedachte dat in zo'n andere maatschappij het particuliere bezit van de

productiemiddelen zou zijn verdwenen. Het privébezit van kapitaal zou worden veranderd in nationaal of gemeenschapsbezit.

Kwalen van het kapitalisme

Over de weg naar het socialisme in deze betekenis zijn in de socialistische beweging langdurige debatten gevoerd; ook in de PvdA en haar voorganger, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). In grote lijnen zag men die weg als volgt: de socialistische beweging organiseert zich als politieke partij. Deze is de politieke arm van de arbeidersklasse. Dankzij de ontwikkeling van het kapitalisme wordt het proletariaat steeds groter, totdat het te zijner tijd de overgrote meerderheid van de bevolking in de kapitalistische wereld uitmaakt. Dan is ook de mogelijkheid aanwezig om langs democratische weg de macht over te nemen en een ander soort samenleving te vestigen.

De eigenaardige gedachte achter deze visie was dat de kapitalistische samenleving als het ware automatisch in de socialistische zou overgaan, net zoals de feodale maatschappij ook automatisch in de kapitalistische was veranderd. Zoals Karl Kautsky, de grote socialistische theoreticus van de periode van de Tweede Internationale, het uitdrukte: ‘De sociaaldemocratische partij is een revolutionaire partij, maar zij maakt geen revolutie.’ De revolutie zou namelijk door de werking van het kapitalisme zelf worden bewerkstelligd. Het beeld van het socialisme dat dientengevolge de overhand krijgt, is het beeld van een publieke organisatie van de nationale economie na de onteigening van de kapitaalbezitters. Want in deze visie werd ‘de maatschappij’ impliciet gelijkgesteld met ‘de nationale staat’.

Waarom moest het kapitalisme worden omvergeworpen? Bij een nauwkeuriger analyse waarom de socialistische beweging het kapitalisme als verwerpelijk beschouwde, komen twee argumenten naar voren.

De eerste kwaal van het kapitalisme die de socialistische beweging diagnosticeerde, was die van de ontmenselijking van de arbeid en de dehumanisering van het menselijk leven ten gevolge van de kapitalistische productiewijze. De tweede kwaal die werd onderkend aan het kapitalisme was de anarchie van de productie. Dat er geen geordende maatschappelijke productie bestond, uitte zich in terugkerende crises ten gevolge van de overproductie of, zo men wil, onderconsumptie.

Het kapitalistische productieproces: een anarchie waarin keer op keer crises uitbreken.

Deze twee kwalen kunnen in elkaars verlengde liggen, maar doen dat niet noodzakelijkerwijs. En in dat laatste geval bestaat er wel degelijk een spanning tussen beide diagnoses. Dehumanisering is niet hetzelfde als economische achteruitgang.

Feitelijke prestaties van het socialisme

In afwachting van de verwachte overgang naar het socialisme begon de beweging langzamerhand van karakter te veranderen. Want het attentisme, het wachten op het komende socialisme dat alsmaar niet kwam, was psychologisch natuurlijk een moeizame prestatie. En wachten tot het kapitalisme het socialisme tot stand had gebracht, en dan ondertussen wat tegen het kapitalisme aan schoppen, dat was natuurlijk voor een politieke beweging volstrekt uitzichtloos. Daarom werd de weg naar het socialisme op een ‘tactische’ manier ingevuld als het streven naar lotsverbetering, in de eerste plaats van de arbeidersklasse, maar in feite van de burger in het algemeen.

Aan deze eerste fase van de socialistische beweging kwam met de Eerste Wereldoorlog een eind. Het uitbreken van de oorlog in 1914 vernietigde de illusie dat het socialisme een internationale beweging was. De beweging bleek te bestaan uit een conglomeraat van nationale partijen en het bleek ook dat ten tijde van oorlog de betrokkenheid bij de nationale staat toch groter was dan de internationale solidariteit. Dat was één illusie minder. (Waarbij zij aangetekend dat het internationalisme van het vroege socialisme voorafging aan staatsvormingsprocessen die nationale integratie bewerkstelligden. Wat dat betreft was het internationalisme altijd een illusie geweest.)

De tweede illusie die toen in scherven viel, was die van de verdergaande en automatische groei van de arbeidersklasse naar een meerderheid van de bevolking. Volgens de tellingen van de Amerikaanse socioloog Przeworski heeft alleen in België de arbeidersklasse meer dan de meerderheid van de bevolking uitgemaakt: in 1912 moet in België 51,2 procent van de bevolking tot het proletariaat hebben behoord, maar deze prestatie is nergens ter wereld - ook niet in België - herhaald of overtroffen. Kortom, na de Eerste Wereldoorlog kwam er ook een einde aan de illusie van een gestaag groeiend proletariaat.

Toch bleef men vasthouden aan de idee van de overgang naar het socialisme. De gedachte aan die overgang als een revolutie raakte op de achtergrond. De constructie van de socialistische maatschappij werd nu onderwerp van beschouwing. Langzamerhand begon de gedachte van het plansocialisme opgang te maken. In het *Socialisatierapport* van 1920 en *Het Plan van de Arbeid* van 1935, waarin een grootscheepse reorganisatie van het economisch leven werd voorzien, werd echter gesteld dat de uitvoering ervan niet het echte socialisme tot stand kon brengen, maar hoogstens een stap op de weg daar naartoe zou zijn. Deze plannen waren zeer fraai en de actie eromheen was uiterst feestelijk, maar dat neemt niet weg dat er nergens, ook niet buiten Nederland, veel van terecht is gekomen. Een planeconomie als voorportaal tot het 'echte' socialisme is nergens onder democratische verhoudingen gerealiseerd. En dat is maar goed ook, is men achteraf geneigd te zeggen.

De feitelijke werking ervan op de socialistische beweging was dan ook een heel andere dan de toen beoogde. Mede onder invloed van het plansocialisme begon namelijk de oorspronkelijke opstelling van de sociaaldemocratie ten opzichte van kapitalisme en staat te veranderen. De staat was in eerste instantie gezien als de grote tegenstander van internationalisme die vernietigd moest worden. Nu werd de staat echter ontdekt als middel bij uitstek waarlangs lotsverbetering (namelijk door wettelijke maatregelen) tot stand kon worden gebracht. Dat leverde de ambivalente houding op die in de hedendaagse PvdA fraai wordt geïllustreerd bij de afsluiting van partijcongressen. Ten tijde van Nieuw Links is men begonnen aan het eind van het congres 'De Internationale' te zingen. Vóór die tijd deed men dat niet, want de oudere generatie had een zorgvuldiger oog voor de tekst. En zo gebeurt het nu dat men op PvdA-congressen verkiezingsprogramma's aanneemt waarin van honderden verschillende onderwerpen de noodzaak van wettelijke maatregelen door de staat wordt benadrukt; vervolgens zingt men met z'n allen een lied dat zegt 'De staat verdrukt, de wet is logen'; en ten slotte gaat iedereen tevreden naar huis.

Wat dit aangaat heerst er ook een wijdverbreid misverstand over het ontstaan van de SDAP. Daarvan wordt altijd gezegd dat het ging om een conflict tussen enerzijds Domela Nieuwenhuis en de anarchisten die tegen het parlement waren, en anderzijds de sociaaldemocraten onder Troelstra die vóór het parlementaire stelsel waren. De inzet bijna honderd jaar geleden was echter een geheel andere. De inzet

was uitsluitend of het parlement al dan niet als agitatieplatform zou worden gebruikt. De meerderheid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) was daartegen, terwijl de oprichters van de SDAP meenden dat ook het parlement als instrument voor agitatie kon worden gebruikt. Dat was dus allerminst een keuze voor de parlementaire democratie als waarde op zich. Pas in 1937 kwam de sociaaldemocratie tot een principiële aanvaarding van de parlementaire democratie, toen in het nieuwe beginselprogramma de onverbrekelijke eenheid van democratie en socialisme werd vastgelegd. De aanvaarding van de democratie, en daarmee van de nationale staat, betekende ook dat de SDAP de politiek aanvaardde als het terrein waarop ze zich zou bewegen. Anders gezegd, de socialistische beweging kwam toen tot de conclusie dat zij een politieke partij was naast andere politieke partijen.

Terwijl de identiteit van het socialisme in de beginfase werd vastgelegd met het beeld van de toekomstige socialistische maatschappij waarin op een totaal andere manier zou worden gearbeid en waarin de politiek zichzelf overbodig zou hebben gemaakt, werd de identiteit van het socialisme daarna gevormd door het beeld van een partij die de belangen van een bepaalde bevolkingsgroep binnen een democratisch bestel naar vermogen nastreeft. Ook al wordt de laatste jaren gesproken van het einde van de ideologieën, in feite is het proces van ontideologisering van het socialisme destijds al begonnen en zijn toen de grootste stappen gezet. Het opgeven van het perspectief van een totaal andere socialistische samenleving bracht de genadeslag toe aan de politieke ideologie van het socialisme, maar zorgde er wel voor dat het arme deel van de bevolking, en met name de arbeidersklasse, burgerrechten kreeg die verder gingen dan actief en passief kiesrecht. De feitelijke prestatie van de socialistische beweging, althans in West-Europa, is in de eerste plaats geweest de emancipatie van een groot deel van de bevolking tot staatsburger.

Dat neemt niet weg dat de mythe van een andere, betere maatschappij is blijven voortbestaan. Het beeld van een totaal andere samenleving als utopie maakt nog altijd deel uit van het ‘ethos’ van de sociaaldemocratie. Daarnaast bleef op de achtergrond spelen dat de politieke partij van het socialisme toch vooral werd gezien als vertegenwoordiger van één bepaalde groep, namelijk de arbeidersklasse. Weliswaar zou die wel niet meer de grote meerderheid van de bevolking omvatten, maar toch altijd nog een aanzienlijk deel daarvan; het

was bovendien een groep die een min of meer homogene klasse vormde wat belangen, cultureel perspectief, opvattingen en ideologie betreft.

Dit heeft twee consequenties gehad waarmee wij in deze jaren nog steeds worstelen. In de eerste plaats heeft dat de werkelijke prestaties van de sociaaldemocratie, namelijk de emancipatie van een groot deel van de bevolking tot staatsburger, op de achtergrond gedrongen. Dat is te gemakkelijk als niet zó verschrikkelijk belangrijk afgedaan, omdat het werd geplaatst tegenover een onbereikbaar ideaal dat daardoor natuurlijk veel mooier was.

Het tweede nadelige effect was, dat door vast te houden aan die mythe, toch een zekere bloedverwantschap met het communisme werd gesuggereerd. Het viel toch niet te ontkennen dat in communistische staten het bezit van kapitaal in publieke handen was? Het is merkwaardig te zien dat, hoewel de sociaaldemocratie en het communisme in hun hele bestaan, al vanaf het grote debat tussen Kautsky en Lenin in 1918, water en vuur zijn geweest, de revolutie van 1989 en de daaropvolgende ondergang van het communisme juist vanwege het vasthouden aan de mythe van een socialistische maatschappij tot zeer nadelige gevolgen voor de sociaaldemocratie heeft geleid.

Verzorgingsstaatsocialisme

Na de Tweede Wereldoorlog breekt een derde fase aan in de ontwikkeling van het socialisme. Dan wordt de identiteit van de sociaaldemocratie vooral gebaseerd op de opbouw van de verzorgingsstaat als een compromis tussen arbeid en kapitaal. Dit compromis maakte ook de vroegere denkbeelden over planning en sturing van de economie overbodig. De oorspronkelijke drijfveer achter het planningsdenken van de vooroorlogse sociaaldemocratie was gelegen in de wens tot het beteugelen van de anarchie van de productiemiddelen in het kapitalisme, die immers tot terugkerende crises leidde. De gedachte was dat als de productie maar goed werd geordend en gepland, dan economische crises niet meer zouden kunnen optreden.

Na de Tweede Wereldoorlog bleek dat het echter helemaal niet nodig was om een buitengewoon ingewikkelde en zwaarwichtige planeconomie op te zetten met als doel beheersing van het economisch leven. Dankzij de keynesiaanse conjunctuurpolitiek, waarbij het eco-

nomisch leven in een hausse door overheidsingrijpen kon worden afgeremd en in een depressie kon worden gestimuleerd, bleek een redelijke mate van sturing van de economie mogelijk. Ingrijpen van de overheid hoefde dus niet te betekenen dat de overheid de hele industrie, of het hele productiepark in handen moest nemen. Met behulp van financiële en begrotingspolitiek kon men even goed sturen - of even slecht, zoals later zou blijken.

Bovendien bleek dat een heleboel noden en tekorten konden worden opgelost, niet door nationalisatie of socialisatie, maar door het scheppen van collectieve rechten en door het instellen van collectieve verzekeringen op verzekerings- of belastingbasis om in bepaalde collectieve behoeften zoals ouderdomsvoorziening, gezondheidszorg, enzovoort te voorzien.

De verzorgingsstaat is dus gebaseerd op een acceptatie van het kapitalistische marktproces als het waarschijnlijk beste middel voor het aanpassen van vraag aan aanbod, en op de gelijktijdige constatering dat het marktmechanisme niet per definitie een eerlijke of rechtvaardige uitkomst biedt. Voor zover dat niet het geval is zorgt de staat ervoor dat de uitkomsten van de markt worden gecorrigeerd door staatsinterventie en door het instellen van collectieve voorzieningen. Hoewel het stelsel van de verzorgingsstaat dus allerminst een uitvinding van de sociaaldemocratie is geweest, werd de identiteit van sociaaldemocratische partijen zeer sterk verbonden met de verzorgingsstaat zoals die na de Tweede Wereldoorlog overal in West-Europa is opgebouwd. Dat had een aantal belangrijke gevolgen.

In de eerste plaats kunnen we constateren - achteraf misschien gemakkelijker dan toen we er middenin zaten - dat de uitbouw van de verzorgingsstaat in termen van geld sneller ging dan de groei van de welvaart. Dat kon een hele tijd doorgaan omdat de economie zich vanaf het eind van de jaren vijftig en zeker in de jaren zestig zo gunstig ontwikkelde, dat de particuliere inkomens desondanks bleven groeien. Toen de economische groei afnam en in de jaren zeventig overging in een negatieve groei moest de verzorgingsstaat wel in de problemen komen. En niet alleen de verzorgingsstaat kwam in de problemen. Juist vanwege de identificatie van de sociaaldemocratie met de verzorgingsstaat moest ook de sociaaldemocratie wel in de problemen komen.

Een tweede gevolg was dat door het verzorgingsstaatsocialisme het object van de sociaaldemocratie, de arbeidersklasse, langzamerhand

van karakter veranderde en uit het zicht verdween. In de oude theorie was de arbeidersklasse het object van de sociaaldemocratie; niet in de eerste plaats omdat de arbeiders zo zielig waren, maar vooral omdat de arbeidersklasse de klasse van de toekomst was. In het verzorgingsstaatsocialisme ontstaat juist het omgekeerde perspectief. Het object van de sociaaldemocratie werd gevormd door diegenen die buiten de boot vallen: de achtergestelden, de zwakken, de onderkant van de samenleving. Het perspectief was dus verschoven naar degenen die de toekomst blijkbaar niet hebben.

Een derde gevolg was dat in deze periode een grote mate van sociale differentiëring van de bevolking in het algemeen en van de arbeiders in het bijzonder optrad. Hoewel de arbeidersklasse ook in de jaren twintig beslist niet homogeen was, kun je op foto's uit die tijd precies aan de kleren zien wie tot welke klasse behoort. In de jaren vijftig is dat ook nog enigszins mogelijk, maar tegenwoordig is dat allang niet meer het geval. In plaats van een homogene arbeidersklasse die inderdaad als klasse kon worden geïdentificeerd niet alleen in beroepsmogelijkheden maar ook in leefstijl, is er een veelheid van verschillende beroepsgroepen en leefstijlen ontstaan. Daarvan kan gezegd worden - wanneer men per se de klassieke marxistische terminologie wil handhaven - dat het merendeel voor het levensonderhoud is aangewezen op de verkoop of verhuur van arbeidskracht. In die zin is inderdaad 90 procent van de bevolking nu proletariër: van de spreekwoordelijke putjesschepper tot de president-directeur van Philips. Maar een dergelijke aanduiding is natuurlijk onzinnig geworden, want daarin worden zo veel verschillende groepen en leefstijlen besloten dat men onmogelijk kan doen alsof dat een homogene klasse is.

Crisis van de sociaaldemocratie

Ik ben begonnen met te zeggen dat de sociaaldemocratie ontstaan is als antwoord op de uitdaging van het kapitalisme. Nu zijn er tegenwoordig ook in de kring van de PvdA mensen die de term ‘kapitalisme’ maar een ouderwets begrip vinden. Het kapitalisme bestaat echter naar mijn mening nog steeds. Het is wel van karakter veranderd, maar dat wil volstrekt niet zeggen dat het huidige verzorgingsstaatsocialisme inhoudt dat er zoiets als een gemengde orde tussen kapitalisme en socialisme is ontstaan. Tinbergen heeft deze stelling betrokken.

Volgens hem valt het echte kapitalisme heel precies historisch te traceren, namelijk in Groot-Brittannië tussen 1830 en 1840. In die periode bestond naar zijn mening het kapitalisme in zijn zuiverste vorm, want toen was geen sprake van overheidsingrijpen. Tinbergen stelt dus kapitalisme gelijk met de afwezigheid van overheidsingrijpen in de economie. Ik acht deze stelling volstrekt niet juist, omdat het kapitalisme historisch altijd heeft bestaan bij een mengeling van staatsinterventie en staatsonthouding in de economie. Het kapitalisme bestaat in deze vorm al vier eeuwen en heeft pas in de negentiende eeuw de vorm gekregen van industrieel kapitalisme met een bijbehorende ideologie van staatsonthouding. Wat wij nu meemaken, het verzorgingsstaatsocialisme, is alleen maar een variant daarop.

Dit moderne kapitalisme beweegt zich nog steeds voort in perioden van opgang en ondergang en produceert op termijn grotere en kleinere crises. Twee Nederlandse sociaaldemocraten hebben daar in hun geschriften voor het eerst op gewezen: de economen J. van Gelderen en Sam de Wolff. Dat zijn de ontdekkers geweest van de lange golf in het kapitalisme: de ontdekking dat in de vier eeuwen dat het kapitalisme nu bestaat, het wordt gekenmerkt door op- en neergaande golfbewegingen in de economie van gemiddeld zo'n 70 jaar. Mijn these is nu dat de opkomst en bloei van de verzorgingsstaat samenvalt met de tiende opgaande golf in de kapitalistische wereldeconomie. Die opgaande golf zette ongeveer ten tijde van de Tweede Wereldoorlog in en was begin jaren zeventig over zijn hoogtepunt heen om vervolgens in de neerwaartse golf over te gaan. Ongeveer op het moment dat de converteerbaarheid van de dollar in goud in 1971 werd opgeheven, zette de neergang van de tiende lange golf in de kapitalistische wereldeconomie in. Wij zitten nog steeds in die neergaande golf en wij mogen hopen dat eind jaren negentig de golfbeweging weer ombuigt, maar voorlopig is dat nog niet het geval. En de neergang, de crisis in de economie, is tegelijkertijd ook de crisis geweest van de verzorgingsstaat en daarmee de crisis van de sociaaldemocratie.

Deze laatste crisis is erger geworden dan nodig was geweest, omdat de PvdA niet tijdig de bakens heeft verzet. Toen de PvdA eind jaren zeventig in de gaten kreeg dat de maatschappelijke ontwikkeling het karakter van een crisis had gekregen, had ze op grond daarvan, of mede op grond daarvan, tot een herziening van haar programma kunnen komen. In plaats daarvan is ze doorgegaan met te doen alsof er niets aan de hand was. Gevolg daarvan was dat de verzorgingsstaat in ie-

der geval tot in de jaren 1976/77 sneller bleef groeien dan het nationaal inkomen. Ook toen de economie al in een toestand van een recessie verkeerde, is dat volgehouden. Dat is de voornaamste oorzaak van de crisis waarin de sociaaldemocratie zich op dit moment bevindt. De sociaaldemocratische beweging had in de jaren zeventig of in het begin van de jaren tachtig wel degelijk tot de ontdekking kunnen komen dat een aantal maatschappelijke ontwikkelingen die in het verzorgingsstaatsocialisme besloten lagen, moesten worden gekeerd, omdat ze hun eigen ondergang naderbij brachten. Maar het kostte destijds in de PvdA alleen al verschrikkelijk veel moeite om ervan doordrongen te raken dat een systeem dat sneller groeit dan de inkomsten die ervoor nodig zijn, op den duur onherroepelijk kapotgaat. De geschiedenis van de Duisenberg-norm van 1976 is zeer illustratief in dit verband. Minister van Financiën W.F. Duisenberg was de eerste die een poging waagde om de verdere groei van de verzorgingsstaat enigszins in te tomen. Duisenberg stelde dat de kosten van de verzorgingsstaat in het vervolg niet meer dan één procent harder dan het nationaal inkomen mochten groeien. Het ging dus in het geheel niet om een bezuiniging, maar uitsluitend om een afzwakking van de enorme groei van de verzorgingsstaat. Niettemin werd de maatregel in de PvdA als een buitengewoon diepe ingreep gezien, als een bijna ontoelaatbare inbreuk op de opgebouwde verworvenheden. Na de mislukte poging tot prolongatie van regeringsverantwoordelijkheid in 1977, werd de norm van Duisenberg snel vergeten.

Maar behalve een sanering van de economische basis van de verzorgingsstaat was ook een aantal andere zaken van het sociaaldemocratisch program dringend aan herziening toe. Het uitgangspunt van het verzorgingsstaatsocialisme dat er grote collectiviteiten van burgers zijn die moeten worden gesteund omdat ze niet in staat zijn voor voldoende eigen inkomen te zorgen, is juist door de groei van de verzorgingsstaat in toenemende mate achterhaald. De collectiviserende oplossingen van de verzorgingsstaat, die bovendien de neiging hebben over elkaar heen te schuiven en de zaak ondoorzichtig te maken, passen steeds minder in een wereld waarin dergelijke collectiviteiten, zoals bijvoorbeeld ‘de’ arbeidersklasse, niet meer bestaan. Steeds meer mensen staan tegenwoordig als afzonderlijke individuen in de maatschappij. Dat moet positief beoordeeld worden, want dat was het doel van het emancipatiestreven van de PvdA.

Alleen is de PvdA in haar gedachtewereld en ideeënvorming nog

niet tot dit inzicht gekomen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het politiek debat rond de ziektekostenregelingen. De PvdA en de socialisten zijn er altijd voor geweest om collectief, en dus voor iedereen, per volksverzekering zorg en bijstand (niet 'de' bijstand) te regelen. Ze deden dat vanuit twee gedachten. In de eerste plaats deden ze dat op grond van de stelling dat sommige mensen niet genoeg inkomen hebben om zich persoonlijk te verzekeren. In de tweede plaats gingen ze daarbij uit van de gedachte dat de mensen nog niet voldoende geëmancipeerd zouden zijn om voor hun eigen toekomst verantwoorde keuzen te maken, zodat ze wanneer ze wel geld ter beschikking zouden hebben dat eerst uitgeven voor hun gezondheid en dan pas daarvan op vakantie naar Spanje gaan. Terwijl de PvdA daarom alles collectief wil regelen, zie je aan de andere kant partijen als CDA en VVD die vinden dat dergelijke voorzieningen via het particuliere verzekeringswezen moeten worden geregeld. Hier mag het marktprincipe dus hoogtij vieren, terwijl iedereen op zijn klompen kan aanvoelen dat het er net zo zal werken als bij de benzineprijs. Als al die particuliere verzekeringsmaatschappijen een tijd lang op de markt hebben geopereerd, zullen ze onder elkaar uitmaken dat een bepaalde prijs toch eigenlijk het beste is voor hun pakket. Allemaal zullen ze, net als bij de benzinepompen van de verschillende merken, ongeveer hetzelfde tarief gaan hanteren. Dag consumentenvrijheid!

Misvattingen

Het vasthouden van de PvdA aan de idee van collectieve voorzieningen druist in tegen de maatschappelijke ontwikkeling die in de richting van steeds verdergaande individualisering gaat. Dit vasthouden komt voort uit een aantal misvattingen dat nog steeds binnen de PvdA leeft.

De eerste misvatting is de opvatting dat de ontwikkeling van de welvaart van de afgelopen eeuw het einde van het kapitalisme heeft betekend. Integendeel, benadrukt moet worden dat het kapitalisme al vier eeuwen bestaat, dat het nu al een eeuw de hele wereld omspant, en dat het in steeds duidelijker zichtbare processen van internationalisering en commercialisering in steeds hoger tempo om zich heen grijpt.

Een tweede misvatting van de socialistische beweging is geweest dat ze de illusie koesterde, en nog steeds koestert, dat politieke pro-

blemen, en dus ook de problemen die voortvloeien uit het kapitalisme, op nationaal niveau kunnen worden opgelost. Wij zien echter dat alle grote problemen die door het kapitalisme worden veroorzaakt, internationaal zijn en dat de pogingen om die politiek op staatsniveau te beheersen tot nog toe vrijwel altijd hebben gefaald. Als u kijkt naar 'Europa 1992', dan is dat in de allereerste plaats een poging om Europa als markt te behouden voordat de Japanse industrie alle inheemse industrie heeft weggevaagd, en pas in de tweede plaats is dat een debat over politieke samenwerking of over de sociale aspecten die het proces van toenemende integratie en internationalisering met zich meebrengt.

Een derde misvatting is dat de socialistische beweging meende een alternatief voor het kapitalisme te hebben. Hoewel ik dat betreur, moet ik toch constateren dat, ondanks alle retoriek en alle verschillende socialistische theorieën, een alternatief voor het kapitalisme als een productiewijze op wereldschaal niet bedacht is. Voor zover zo'n alternatief wel bedacht en in praktijk is gebracht, zoals in Oost-Europa of de Sovjet-Unie, heeft het nog erger uitgewerkt dan het kapitalisme zelf. Wanneer men ervan uitgaat dat de wereld niet meer uit heel kleine maatschappelijke eenheden kan bestaan, maar één heel grote interdependente eenheid is met een hoge mate van arbeidsverdeling, dan is naar mijn mening het kapitalisme de enig mogelijke vorm waarin zo'n arbeidsverdeling en zo'n productiewijze zich kan voordoen.

Dergelijke constateringen zijn uiteraard niet leuk voor socialisten, omdat eruit voortvloeit dat de twee klassieke kwalen van het kapitalisme, uitbuiting en onderbenutting dan wel overbenutting van de factor arbeid, blijven bestaan. Misschien zal dat niet in dezelfde mate het geval zijn als in de negentiende eeuw, hoewel ook dat niet moet worden uitgesloten. Het feit dat het in de kernstaten van het kapitalisme, waar Nederland al drieënhalve eeuw deel van uitmaakt, mooier toegaat dan in de rest van de wereld, betekent immers niet dat het er elders goed voor staat; dat alle staten buiten die kern op den duur in de welvaart van de kern kunnen delen. Omdat de socialistische beweging er niet in zal slagen het kapitalisme te vervangen door iets anders, kan de beweging zich maar het beste toeleggen op het aan banden leggen van de grote uitwassen van het kapitalisme. Hoewel dat op nationaal niveau vaak redelijk is gelukt, is daar op internationaal niveau nog geen begin mee gemaakt. De toekomst van de sociaalde-

mocratische beweging zal daarom in de eerste plaats internationaal moeten zijn: er moet een internationalisering ook van de sociaaldemocratische politiek komen, want het wordt steeds duidelijker dat er op nationaal niveau maar zeer betrekkelijke mogelijkheden zijn om de uitwassen van het kapitalisme aan te pakken.

Ontmythologisering

De feitelijke prestaties van de sociaaldemocratische beweging hebben gelegen in het zo effectief mogelijk maken van het (staats)burgerschap van mensen. Wat dat betreft is het grote verschil tussen de klassieke liberale en de sociaaldemocratische visie dat het niet alleen gaat om formele rechten van mensen, maar ook om de materiële voorwaarden waaronder die rechten kunnen worden uitgeoefend. Het gaat niet om het gelijke recht van miljonairs en clochards om onder de bruggen van de Seine te slapen, zoals Maupassant in de vorige eeuw schreef. Het gaat om de materiële voorwaarden waaronder de rechten van burgers effectief kunnen worden uitgeoefend. Door nadruk te leggen op de effectieve uitoefening van rechten heeft de sociaaldemocratie in feite altijd een program van effectief burgerschap nagestreefd. Dat program is het waard om serieuzer te nemen dan in het verleden is gebeurd.

Dit betekent dat de rol van de sociaaldemocratie een andere is geworden dan in alle vroegere opvattingen het geval is geweest. Er zijn twee zeer grote verschillen. In de eerste plaats kan de PvdA niet meer een partij zijn die de illusie heeft dat ze een historische beweging of een klassenbeweging vertegenwoordigt of aanvoert. In de tweede plaats moet de PvdA erkennen dat ze niet meer is dan een politieke partij net als alle andere politieke partijen. Bovendien kan ze er niet meer van uitgaan dat een bepaald deel van de samenleving automatisch en in principe achter haar staat. Ze zal dus - om het in markttermen te zeggen - moeten gaan opereren op de kiezersmarkt, om met een program voor effectief burgerschap een zo groot mogelijk deel van de bevolking achter zich te krijgen in de politieke strijd met andere politieke partijen. Dit betekent een krachtige ontmythologisering van wat wij onder ‘sociaaldemocratie’ verstaan en wat wij onder ‘socialisme’ hebben verstaan. In feite is die ontmythologisering al in de eerste helft van de twintigste eeuw begonnen en moet zij nu alleen

nog tot haar uiterste consequentie doorgezet worden. Hoe langer de mythe van socialisme nog als een loden bal aan de enkels van de PvdA wordt meegesleept, hoe desastreuzer dat voor de toekomst van de socialistische beweging zal zijn.

In: Jan Nekkers & Bart Tromp (red.), *Contouren van vernieuwing. Heroriëntatie in de Partij van de Arbeid*, Amsterdam, WBS, 1992.

Hedendaags kapitalisme: wereldsysteemanalyse (1999)
De analyse van het kapitalisme in het sociaaldemocratisch program

De analyse van het kapitalisme, oorspronkelijk de intellectuele kern van het socialistisch denken, is daar in de loop van de afgelopen dertig, veertig, jaar uit verdwenen. Zelfs het woord ‘kapitalisme’ komt men nu zelden of nooit meer tegen in officiële partijdocumenten en in redevoeringen en teksten van vooraanstaande en minder vooraanstaande sociaaldemocratische politici. Tot op zekere hoogte kan deze ontwikkeling begroet worden als een welkome verschuiving in het retorisch arsenaal van de sociaaldemocratische beweging; namelijk als de uitgestelde opruiming onder een verzameling loze kreten in wapenkasten die beter verdienen.

‘La rupture... c'est la poésie,’ schamperde Michel Rocard bijna twintig jaar geleden, toen links de verkiezingen in Frankrijk had gewonnen en de socialist van het laatste uur, François Mitterrand, tot president was gekozen op basis van een programma waarin het volvoeren van ‘de breuk met het kapitalisme’ centraal stond. Wie nog weet heeft van het politieke klimaat van de jaren zeventig en de vroege jaren tachtig in Nederland, zal zich herinneren dat zowel in linkse politieke partijen als in de vakbeweging tegen elkaar werd opgeboden in antikapitalistische slogans, met als hoogtepunten - zo men wil - Den Uyls misprijzend aangehoorde bekentenis op een congres van de Industriebond dat hij ‘tot het zondig ras der reformisten behoorde’ enerzijds, het in 1977 aangenomen (en nu in 1999 nog steeds geldende* beginselprogramma van de PvdA anderzijds.[1]

Het verdwijnen van zulke retoriek van het antikapitalisme is geenszins een verlies te noemen, aangezien deze op geen enkele wijze de uitdrukking was van een onderliggende, ernstig te nemen diagnose van de samenleving. Zo'n diagnose was, voor een niet gering deel door de

* In 2005 is een nieuw beginselprogramma aangenomen. (Noot van de samenstellers)

activiteiten van Nieuw Links, goeddeels al eerder uit de Nederlandse sociaaldemocratische beweging verdwenen; dat was indertijd een belangrijk argument voor de oprichting van de jaarboeken voor het democratisch socialisme.[2]

De debatten en discussies voorafgaande aan en bij de vaststelling van het beginselprogramma van de PvdA van 1959 zijn de laatste geweest waarin de diagnose van de samenleving als in de kern kapitalistisch politiek centraal stond.[3] De uitkomst van die discussie was de stelling dat het kapitalisme definitief op de terugtocht was. De 'veroordeling van het kapitalisme' die in het beginselprogramma van 1947 voorop had gestaan, verdween; in plaats daarvan kwam een passage waarin het heette dat de partij 'de ook in de veranderde maatschappij nog sterke kapitalistische krachten [bestrijdt]'.[4] De opkomst van de verzorgingsstaat, het ontstaan van een gemengde economie, de scheiding tussen eigendom en beheer van grote ondernemingen, de groeiende betekenis van de vakbeweging, overheidsregulering van de economie, dat alles en nog meer had de speelruimte van het kapitalisme economisch zowel als cultureel sterk ingeperkt. De verwachting van Den Uyl en Banning, de *auctores intellectuales* van dit program, was dat deze ontwikkelingen zich in de toekomst zouden doorzetten, nationaal zowel als internationaal.[5]

Deze Nederlandse bezinning op de ontwikkeling van het kapitalisme stond niet op zichzelf. In vrijwel alle sociaaldemocratische partijen van Europa treft men in deze periode overeenkomstige debatten aan, met overeenkomstige uitkomsten.[6] Uiteindelijk kwamen deze er alle op neer dat de analyse van de samenleving in termen van kapitalisme tendentieel werd verlaten. Enerzijds omdat deze analyse gelijk werd gesteld met een marxisme dat, zo het al niet politiek en intellectueel verdacht was geraakt, zeker na de Tweede Wereldoorlog door de maatschappelijke ontwikkelingen achterhaald werd geacht. In Nederland was overigens al veel eerder het verband tussen marxistische theorie en de analyse van het kapitalisme verbroken.[7] Na het verdwijnen van de analyse van het kapitalisme als kern van de sociaaldemocratische diagnose van de samenleving in het begin van de jaren zestig, restte nog slechts de retoriek van het antikapitalisme, totdat ook deze in de jaren negentig oploste.

De maatschappelijke ontwikkelingen die in de jaren vijftig voor Den Uyl en zovele anderen redenen waren om aan te nemen dat de inspanningen van de democratisch socialisten voortaan meer en meer

neer zouden kunnen komen op opruimingswerkzaamheden onder de verspreide resten van het kapitalisme, opgevat zowel als economische ordening als cultureel systeem, hebben zich echter allerminst doorgezet. De verzorgingsstaat stuitte in de jaren zeventig op zijn grenzen, evenals de macro-economische sturing van nationale economieën. De sociaaleconomische ongelijkheid die gedurende de eerste tachtig jaar van de twintigste eeuw in landen als Nederland kleiner werd, is vanaf het begin van de jaren tachtig wereldwijd aan het toenemen.[8] Sinds de economisch machtigste staten in de wereldeconomie, voorop de Verenigde Staten, de indertijd (1944) bij de *Overeenkomst van Bretton Woods* vastgelegde beperkingen op internationaal kapitaalverkeer afschaften, is de keuzevrijheid van regeringen op financieel-economisch en sociaaleconomisch terrein geringer geworden. Meer nog wordt de 'tucht van de wereldmarkt' gebruikt als argument voor privatisering en deregulering van het publieke domein in ontwikkelde staten.[9]

De 'concentratie van kapitaal', om een ouderwetse term te gebruiken, is niet alleen allerminst afgenomen, zoals het sociaaldemocratisch optimisme van de jaren vijftig deed verwachten, maar heeft in verschillende staten vormen aangenomen, waarbij van een rechtstreekse bedreiging van de politieke democratie kan worden gesproken. (Op het moment dat ik dit schrijf (1999) wordt George Bush jr. algemeen gezien als de meest waarschijnlijke Republikeinse presidentskandidaat bij de verkiezingen in 2000; niet vanwege het programma dat hij uitdraagt - dat doet hij niet, als hij het al heeft -, niet vanwege zijn aanhang in de partij of bij voorverkiezingen, maar enkel en alleen omdat hij al 36 miljoen dollar voor zijn campagne vergaard heeft, meer dan alle andere kandidaten bij elkaar.)[10]

In deze situatie staan sociaaldemocratische partijen voor de keuze: ofwel hun politiek baseren op een hernieuwde analyse van het kapitalisme en daarmee hun politieke identiteit een nieuwe vorm geven, ofwel doorgaan met het negeren van de grote lijnen in de maatschappelijke ontwikkeling, met als prijs het definitieve verlies aan elke vorm van sociaaldemocratische identiteit, behalve een retorische. Vooralsnog ziet het ernaar uit dat stilzwijgend voor de laatste mogelijkheid is gekozen. In de bijdragen aan de discussie over de *Third Way* bijvoorbeeld, komt het begrip 'kapitalisme' niet of nauwelijks meer in kritische zin voor en wordt de bestaande ordening van de economie aanvaard als een gegeven, waarnaar men zich te schikken heeft.[11],[12],[13]

Van politieke economie naar economie ‘tout court’

Zoals alle belangrijke begrippen in de politiek en de analyse van politiek is ‘kapitalisme’ een ‘wezenlijk betwist begrip’.[14] In de laatste dertig jaar heeft het begrip ‘kapitalisme’ evenwel, als gevolg van de hierboven beschreven ontwikkeling, in de politiek zijn analytische inhoud verloren aan zijn gevoelsmatige waarde.

Het verdwijnen van de analyse van het kapitalisme uit de denkwereld van sociaaldemocratische partijen en bewegingen staat echter niet op zichzelf. Het is ook te zien als een politiek bijverschijnsel op termijn van de wijze waarop het sociaalwetenschappelijk denken in de negentiende eeuw geïnstitutionaliseerd is in academische disciplines. De toen ontstane wetenschappelijke arbeidsverdeling bestaat nog steeds en alleen al deze belemmert een serieuze kijk op het kapitalisme.

Het woord ‘kapitalisme’ is van recenter datum dan het verschijnsel. De *Oxford Dictionary* maakt er voor het eerst melding van in 1854, onder verwijzing naar romans van Thackeray. In de andere wereldtaal van die tijd, het Frans, komt het voor het eerst voor in de *Larousse* van 1867. Hier is het werk van Proudhon de vindplaats die genoemd wordt. 1867 is ook het jaar waarin het eerste deel van *Das Kapital* verschijnt. Marx bezigt de term ‘kapitalisme’ voor zover valt na te gaan echter pas voor het eerst in 1877, in zijn correspondentie met Russische volgelingen.[15] In het *Communistisch Manifest* en *Das Kapital*, deel I, is van ‘kapitalisme’ geen sprake; Marx spreekt daar van de ‘kapitalistische productiewijze’. Toch schreven andere theoretici van het socialisme als Louis Blanc en Carl Rodbertus al in de jaren vijftig van de negentiende eeuw over ‘het kapitalisme’.[16] ‘Kapitalist’ dateert in het Frans als woord uit het eind van de achttiende eeuw en betekende vooreerst iemand die over geld beschikt en daarmee speculeert; zijn rijkdom is op landeigendom gebaseerd. Als het woord ‘kapitalisme’ in gebruik wordt genomen, betekent het vooreerst ‘de macht van kapitalisten’.[17]

De analyse van kapitalisme als bepaalde vorm van politiek-economische ordening gaat echter vooraf aan het in zwang komen van woord en begrip. Gebruikelijk is het om deze analyse te laten beginnen met Adam Smiths *The Wealth of Nations* (1776), die daar overigens in betoogde dat door handel en productie verworven kapitaal voor een land ‘very precarious’ is, totdat het in land en landbouw is

zeker gesteld.[18] Daar horen enkele kanttekeningen bij te worden gemaakt. De eerste gaat terug op Marx, die terecht betoogde dat Smith, en de beoefenaren van de klassieke politieke economie in zijn kielzog, geen of weinig oog hadden voor de sociale, historische en geografische uitzonderlijkheid van de kapitalistische productiewijze. De tweede kanttekening: Smith, maar ook Ricardo en andere klassieke politieke economen, gingen min of meer impliciet uit van de sociale inbedding van het (kapitalistisch) economisch stelsel. Smith deed dat uitvoerig in zijn *Theory of Moral Sentiments*, waarin hij uiteenzette dat markten alleen kunnen functioneren in een gemeenschap die over gedeelde normen en waarden beschikt,[19] terwijl Ricardo's these over de comparatieve voordelen in het economisch verkeer tussen staten gebaseerd is op de vooronderstelling dat kapitaal niet transnationaal mobiel is.[20] Met andere woorden: hoewel de klassieke politieke economen werkten met de notie van een wereldeconomie, was hun perspectief in de kern aan de (eigen) staat gebonden.

Marx presenteerde zijn analyse van het kapitalisme als een kritiek op Smith, Ricardo en hun volgelingen. Maar deze ‘kritiek op de politieke economie’ is georganiseerd als een internalistische analyse, die uitgaat van grotendeels dezelfde vooronderstellingen als die van klassieke politieke economen. Daar had Marx goede redenen voor,[21] maar vele daarvan vervielen toen het paradigma van de klassieke politieke economie door dat van de ‘moderne’, neoklassieke, economie werd verdrongen, een proces waarvan het begin werd gemarkeerd door de publicatie van Jevons' *The Theory of Political Economy* in nota bene hetzelfde jaar waarin eindelijk het eerste deel van *Das Kapital* verscheen.[22]

Het ging hier om meer dan een wisseling van dominante paradigma's. De klassieke politieke economie verloor in deze jaren het epitheton ‘politieke’ en maakte plaats voor ‘economie’, een wetenschap die pretendeerde dat economisch gedrag verklaard kan worden op basis van een universalistische en individualistische psychologie, in plaats van op basis van sociaal geconstrueerde instituties; een uitgangspunt dat vervolgens gebruikt werd om de vanzelfsprekendheid van ‘laisser faire’-beleid te benadrukken.[23] De analyse van economische verschijnselen werd aldus ontdaan van zijn historische en politieke dimensie; economie en politiek werden voortaan opgevat als gescheiden terreinen die elk voor zich ter bestudering een afzonderlijke sociaalwetenschappelijke discipline behoefden.

Naast de economie ontstond zo de politieke wetenschap. Daarmee kreeg de gedachte dat politieke en economische processen niet alleen wezenlijk verschillen maar ook aan geheel verschillende logica's onderworpen zijn, de status van academisch fundament. In de neoklassieke leer werden ‘economie’ en ‘kapitalisme’ identiek; in het tegenwoordige dominante neoliberale paradigma staat ‘economie’ gelijk met een systeem waarin de onbelemmerde werking van markten zowel tot een optimale allocatie leidt als tot een evenwichtssituatie. In zo'n situatie kan ‘kapitalisme’ geen probleem zijn.[24]

De intellectuele wortels van de ‘wereldsysteemanalyse’

Max Weber (1864-1921), de grootste der klassieke sociologen, was van oorsprong econoom en hij blijft een van de voornaamste denkers op het terrein van de vergelijkende sociologie. In zijn vergelijkende analyse van wereldgodsdiensten staat de vraag centraal wat de opkomst van het Westen kan verklaren. Een belangrijk element in de verklaring die hij ontwikkelt, is het ontstaan van het moderne kapitalisme. Dit onderscheidt Weber van eerdere vormen, als het roofkapitalisme dat kenmerkend was voor het Helleense statenstelsel. Deze vormen hebben gemeen dat zij gebaseerd zijn op buit, ambtsmisbruik, woeker of speculatie en als zodanig niet een rationeel karakter dragen.[25]

Centraal in Webers analyse is echter niet alleen het instrumentele (*zweckrationelle*[*]) karakter van het moderne kapitalisme, maar ook de onlosmakelijke relatie tussen economie en politiek, tussen kapitalisme en staatsvorming. Het ontstaan in Europa van staten in de veertiende en vijftiende eeuw maakte een eind aan de politieke zelfstandigheid van de middeleeuwse steden, waar dit moderne kapitalisme tot ontwikkeling was gekomen. De afzonderlijke staat moest echter aan het kapitaal zien te komen dat hem in staat stelde te overleven en de concurrentie met andere staten vol te houden. ‘Der geschlossene nationale Staat also ist es, der dem Kapitalismus die Chancen des Fortbestehens gewährleistet; solange er nicht einem Weltreich Platz

* Met *Zweckrationalität* (zie ook p.75) duidt Weber de instrumentele rationaliteit aan die de beste middelen zoekt om een gegeven doel, dat verder niet ter discussie staat, te bereiken.

macht, wird also auch der Kapitalismus dauern.'[26]

Enkele jaren geleden (in 1990) stelde Edward Luttwak dat wij nu in een wereld leven waarin 'geopolitics' plaats heeft gemaakt voor 'geoeconomics'. De competitie tussen staten die traditioneel in politieke en militaire dimensies vorm kreeg, heeft volgens hem in de afgelopen jaren op economisch terrein gestalte gekregen.[27] Dat is in weberiaanse termen een misvatting, residu van de rare scheiding tussen 'economie' en 'politiek'. Staten zijn altijd de politieke strijd aangegaan met andere staten vanuit een mengeling van 'economische' en 'politieke' motieven; sterker nog, de organisatie van het moderne statenstelsel is daar vanaf de Vrede van Westfalen op ingesteld.[28]

Webers these dat de vorming en handhaving van staten onverbrekelijk verbonden zijn met de 'accumulatie van kapitaal' (om deze klassieke term te bezigen) is van fundamentele betekenis voor de analyse van kapitalisme zoals die zich ontwikkeld heeft in de zogenaamde 'wereldsysteemanalyse'. Een tweede belangrijke these in dit verband is te vinden in het werk van de economisch historicus Karl Polanyi (1886-1964). Hij betoogde dat de vorming van zogenaamd vrije markten het gevolg is geweest van het nietsontziend gebruik van politieke macht en niet de uitkomst van 'natuurlijke' sociale processen. Daarnaast betoogde hij dat kapitalisme niet identiek is aan marktwerking; dat is een 'economistic prejudice', want in traditionele samenlevingen kwamen prijzen niet op de markt tot stand, omdat deze gefixeerd waren.[29] De latere antropologische literatuur heeft dit verschil tussen prekapitalistische en kapitalistische markten bevestigd en verdiept.[30] Trouwens, wat betreft zijn eerste punt, kan het geen kwaad het 24ste hoofdstuk van *Das Kapital* te lezen. Bij alle tekorten van de marxistische economische theorie blijft daarin overeind de nuchtere en dodelijke beschrijving van de wijze waarop productie op kapitalistische grondslag en de constructie van een 'vrije markt' in Engeland over een periode van drie eeuwen van wat Marx 'ursprüngliche Akkumulation' noemde, door de politiek machtigen en de staat werden doorgedreven ten koste van het overgrote deel van de Engelse bevolking.[31] Wie niet van Marx houdt, kan voor een overeenkomstige historische studie terecht bij John Prebble's *The Highland Clearances*, waarin deze beschrijft hoe in de achttiende en vroege negentiende eeuw genadeloos en welbewust de Schotse hooglanden door de Schotse adel ontvolkt werden om plaats te maken voor schapenteelt op kapitalistische grondslag, één voorbeeld van Po-

lanyi's centrale thema.[32] (Wie lezen te veel vindt, mag zich wat mij betreft tevreden stellen met de film *Rob Roy.*)

Een derde gezichtspunt dat constitutief is voor de wereldsysteemanalyse, en waarin deze verschilt zowel van marxistische als van liberale economische theorieën, is ontleend aan het werk van de Franse historicus Fernand Braudel (1902-1985) en met name aan diens conceptie van kapitalisme.[33] Braudel verwerpt de gedachte dat kapitalisme en marktwerking op hetzelfde neerkomen; voor hem is kapitalisme juist het systeem van de *contre-marché*, de anti-markt. In zijn visie bestaan er drie niveaus van economische bedrijvigheid. De laagste is die van het *vie matérielle*, de meest elementaire vormen van economische activiteiten waarmee mensen in hun behoeften voorzien. Daarboven ligt de *économie*, het niveau van de markt, een wereld die voor de deelnemers min of meer transparant en een dagelijkse realiteit is; een wereld waar de winsten dientengevolge klein zijn. Pas daarboven, op het derde niveau, is bij Braudel sprake van kapitalisme, als de zone van economische concentratie, en van excessieve winsten, als gevolg van een relatief sterke mate van monopolievorming, die zelf weer de uitkomst is van enerzijds politieke machtsvorming, anderzijds van het vermogen van de deelnemers aan dit spel om de schakels in het productieproces te beheersen en dit ondoorzichtig te maken. De implicatie van deze visie op kapitalisme verwoordt de grondlegger van de wereldsysteemanalyse, Immanuel Wallerstein, als volgt: ‘Braudel offers us the imagery of an ongoing struggle within the capitalist world-economy between monopolists who have power and cunning on their side and the majority of the population who are hampered by the openness and clarity of their operations in economic life.’ En hij voegt daaraan toe: ‘Might not the political history of the past two centuries be conceived as one in which this majority has sought to build up counterpower and systematize its own countercunning?[34]

Hiermee zijn enkele van de belangrijkste constitutieve elementen van, en intellectuele invloeden op de wereldsysteemanalyse genoemd; voor een volledigere overzicht verwijs ik naar mijn overzichtsartikel[35] en het meer recente hoofdstuk over wereldsysteemanalyse in mijn *De wetenschap der politiek.*[36]

Wallersteins theorie van het moderne wereldsysteem

De wereldsysteemanalyse vindt haar oorsprong in een kritiek op de ontwikkelingstheorieën van de jaren vijftig en zestig. Ontwikkeling werd daarin opgevat als een bepaald traject dat een onderontwikkelde staat moest volgen om zo op hetzelfde station te arriveren dat de rijke landen al veel eerder hadden bereikt; Rostows 'vijf stadia van economische groei' die ontwikkelingslanden zouden moeten doorlopen om in het mekka van de kapitalistische wereld terecht te komen, is het bekendste voorbeeld van zulke theorieën.[37] De vooronderstelling van dit recept was dat staten als afzonderlijke eenheden kunnen worden opgevat, die door de tijd heen veranderen ('zich ontwikkelen') op basis van interne processen en mechanismen. Maar daar was duidelijk geen sprake van bij de nieuwe staten in voormalig Frans Equatoriaal Afrika die in de jaren zestig na de dekolonisatie tot stand kwamen en in die tijd door de Amerikaanse socioloog Immanuel Wallerstein bestudeerd werden. Zij maakten kennelijk economisch, cultureel en politiek deel uit van een groter geheel, dat door hem 'het moderne wereldsysteem' werd gedoopt. De - tot nu toe - drie delen van *The Modern World-System*, waarin Wallerstein oorsprong en ontwikkeling van dit systeem analyseert en beschrijft, vormen het hoofdwerk binnen de wereldsysteemanalyse.[38]

Wereldsystemen hebben historisch bezien in twee varianten bestaan: 'wereldrijken' en 'wereldeconomieën'. De term 'wereld' wordt hier gebruikt in de betekenis die Braudel eraan gaf toen hij het begrip 'économie-monde' gebruikte om een op zichzelf staand geheel van economische netwerken aan te duiden; zulks ter onderscheiding van de 'économie mondiale', die de hele geografische wereld beslaat.[39] De minimaal noodzakelijke voorwaarden om van een 'systeem' te kunnen spreken zijn dat dit kan worden afgegrensd van zijn omgeving, en dat het intern functioneren van het systeem vrijwel geheel kan worden verklaard uit processen en mechanismen binnen dat systeem. In deze zin gebruikt Wallerstein het begrip 'wereldsysteem' als aanduiding van de grootst mogelijke eenheid van analyse bij de studie van menselijke verbanden.

Wereldsystemen met een centrale politieke autoriteit - het Chinese Rijk, het Romeinse Rijk, het Rijk van de Inca's, etc. - heten wereldrijken. Ontbreekt zo'n centrale politieke autoriteit, dan is sprake van een wereldeconomie. Sinds de opkomst van grootschalige beschavin-

gen, zo'n zesduizend jaar geleden, is de menselijke geschiedenis tot voor vijfhonderd jaar geleden gedomineerd door opeenvolgende wereldrijken. Wereldeconomieën zijn historisch gezien, meestal vluchtige, kortstondige verschijnselen geweest; periodes tussen de desintegratie van het ene wereldrijk en de constitutie van een nieuw. De voornaamste uitzondering vormt de wereldeconomie van het Middellandse Zeegebied in de periode van de Helleense stadstaten. Deze hield enkele eeuwen stand tot zij uiteindelijk ten prooi viel aan het Romeinse wereldrijk.

De kenmerkende productiewijze van een wereldrijk is die van tribuutheffing: de centrale politieke autoriteit eigent zich rechtstreeks of indirect een deel van het surplus toe dat de (boeren)bevolking produceert om daarmee haar administratief-militaire apparaat in stand te houden. In zo'n productiewijze is het maken van winst via marktprocessen wel mogelijk, maar dit is - behalve ingeperkt door culturele en religieuze normen - vooral onderworpen aan de politieke macht van de centrale autoriteit; deze zal het surplus dat via de markt ontstaat meer afromen, naarmate het groter wordt.

De Europese wereldeconomie die in de vijftiende eeuw ontstond, is tot nu toe niet alleen de langst bestaande; ze is ook de enige die zich geleidelijk aan heeft uitgebreid tot ze aan het begin van de twintigste eeuw de gehele geografische wereld had geabsorbeerd. Dit moderne wereldsysteem wordt gekenmerkt door de dominantie van de kapitalistische productiewijze, als een productiewijze waarin het maken van winst, de eindeloze accumulatie van kapitaal, de centrale doelstelling is. De ontwikkeling van het kapitalisme kan onder andere beschreven worden in termen van de opmars in de afgelopen vijfhonderd jaar van deze wereldeconomie ten koste van lokale economieën. ‘Mondialisering’ is in deze visie niet iets van de laatste twintig jaar, maar een proces dat al eeuwenlang plaatsvindt. De productie van een fluitschip op een Amsterdamse werf in het begin van zeventiende eeuw was niet minder gemondialiseerd als die van een hedendaagse personal computer in 's-Hertogenbosch.

Het ontstaan van staten in Europa viel niet toevallig samen met de opkomst van dit kapitalisme. De kapitalistische wereldeconomie heeft namelijk twee gezichten: dat van één wereldmarkt aan de ene kant en dat van een stelsel van soevereine staten aan de andere. Zonder dit laatste was de concurrentie tussen en vanuit staten niet mogelijk, welke nu juist - vide Weber - voorwaarde voor het voortbestaan van het kapitalisme is.

De structuur van deze wereldeconomie is zodanig dat steeds sprake is van drie lagen of categorieën. Zo'n drievoudige structuur is stabieler dan een van twee, omdat die welhaast per definitie tot polarisatie leidt. Dit is in overeenstemming met het inzicht van Aristoteles dat in een systeem van ongelijkheid een tweelagenstructuur inherent destabiliserend werkt; vandaar diens pleidooi voor het belang van een middenklasse tussen rijk en arm. De structurele ongelijkheid in levenskansen in het wereldsysteem krijgt dienovereenkomstig niet gestalte in een polarisatie tussen 'kapitaal' en 'arbeid' op wereldniveau, want er bestaat een 'middenklasse' tussen de rijksten en armsten, waar de bevolking in de kernzone van het moderne wereldsysteem in meerderheid deel van uitmaakt.

De wereldeconomie kent ook een geografische zonering in drieën: kern, periferie en daartussenin de semiperiferie. In de kern van de wereldeconomie vinden productieprocessen plaats op basis van de verst ontwikkelde technologieën, is sprake van relatief hoge lonen op basis van vrije loonarbeid en worden goederen en diensten met een hoge toegevoegde waarde voortgebracht; dit is ook de zone van de wereldeconomie waarin staatsvorming tot sterke staten heeft geleid. De periferie biedt hiervan het spiegelbeeld. Hier gaat het om laagwaardige productie (veelal grondstoffen en halffabrikaten), staatsvorming verloopt moeizaam of mislukt (de 'failed states' van tegenwoordig) en volgt vaak pas na eeuwenoude koloniale afhankelijkheid van staten in de kernzone. Arbeid is onvrij - dit is de zone waar slavernij, dwangarbeid, horigheid, lijfeigenschap, metayage (halfbouw, pacht tegen een deel van het vruchtgenot) en allerlei andere vormen van onvrije en semivrije arbeid bestaan. Tussen kern en periferie ligt de semiperiferie, waarvan de kenmerken een mengeling zijn van die van kern en periferie.

Deze drie zones van het moderne wereldsysteem liggen niet geografisch vast. Zij verschuiven door de tijd heen; bij het ontstaan van de kapitalistische wereldeconomie bevond Spanje zich bijvoorbeeld nog in de kern, maar daaruit zakte het al in de eerste helft van de zeventiende eeuw weg naar de semiperiferie om pas aan het eind van twintigste eeuw weer naar de kernstatus te reiken. Japan daarentegen, dat zich in het begin van de zeventiende eeuw afsloot voor de wereldeconomie en pas in het midden van de negentiende eeuw door de Verenigde Staten werd gedwongen deel te gaan uitmaken van het wereldsysteem, slaagde erin, onder andere dankzij zijn sterke staatsapparaat,

om buiten de periferie te blijven en als een semiperifere staat een strategie te volgen waardoor het na ruim honderd jaar tot de kern van de kapitalistische wereldeconomie was doorgedrongen. Kortom, afhankelijk van geostrategische ligging en gevolgde politiek-economische strategie zijn semiperifere staten doorgedrongen tot de kern - zoals de Verenigde Staten, voormalige Britse koloniën - of afgezakt tot (het Osmaanse Rijk in de achttiende en negentiende eeuw), dan wel niet verder gekomen dan de perifere zone (het Chinese Rijk, nadat het in de opiumoorlogen gedwongen was zich te laten opnemen in het moderne wereldsysteem). Tussen deze drie zones bestaan afhankelijkheidsrelaties: vanuit de periferie vloeit surplus, al dan niet via de semiperiferie naar de kern.

Deze uitbuiting is een functie van de machtspositie van de kern ten opzichte van periferie en semiperiferie en zij kan uiteenlopende vormen aannemen: van rechtstreekse plundering - de wijze waarop zilver en goud uit de Amerika's in West-Europa terechtkwamen bijvoorbeeld - tot verschillende mechanismen van ongelijke ruil tussen schijnbaar gelijkwaardige contractpartijen. Schijnbaar gelijkwaardig, want de organisatie van het moderne wereldsysteem bevoordeelt systematisch staten in de kernzone. Zelfs als er sprake is van loutere marktprocessen, zonder rechtstreekse politieke beïnvloeding van die processen, dan nog spelen die zich af in een context waarin de structurele ongelijkheid tussen kern en periferie, en niet ‘vraag’ en ‘aanbod’ de uitkomst van het marktproces bepaalt.[40]

Kapitalisme is door Wallerstein gedefinieerd als ‘production for sale in a market, in which the object is to realize the maximum profit’.[41] Deze definitie heeft enkele belangrijke implicaties, die de wereldsysteemanalyse ingrijpend doet verschillen van zowel marxistische als neoklassieke economische theorieën. Marxistisch geïnspireerde auteurs, zoals bijvoorbeeld Robert Brenner, hebben tegen deze conceptie aangevoerd dat hiermee kapitalisme alleen aan de oppervlakte, in termen van ruilprocessen, wordt gedefinieerd. Aldus wordt het fundamentelere niveau van de productie genegeerd.[42] Maar Wallerstein verwerpt het marxistische primaat van de productiekrachten en productieverhoudingen voor de analyse van het moderne kapitalisme. Hij zou een simpel eigentijds voorbeeld aan kunnen halen: hoe het technologisch superieure 2000-videosysteem van Philips het aflegde tegen het veel mindere Japanse VHS-systeem - een kwestie niet van productietechniek maar van onsuccesvol opereren (van Philips) op de wereldmarkt.

Wallerstein weerlegt Brenners verwijt echter impliciet met zijn betoog dat er nooit sprake is geweest van een industriële revolutie. Wat als zodanig bekend is geworden is in werkelijkheid de tweede fase van grote expansie van de wereldeconomie, die in 1750 aanving. De eerste vond plaats tijdens het ontstaan van het moderne wereldsysteem, tussen 1450 en 1650, maar werd gevolgd door een periode van stagnatie en consolidering, tussen 1650 en 1750.[43] Wat nu na 1750 gebeurde was niet een lokale industriële revolutie in Groot-Brittannië, maar het feit dat deze staat gebruik ging maken van zijn dominantie in het wereldsysteem, bezegeld met de Zevenjarige Oorlog, bij het proces van uitbreiding van de wereldeconomie.[44] Of, zoals Terlouw dit debat over het primaat van de 'circulatiesfeer' over de 'productiesfeer' samenvat: 'The crucial factor was not improvement in production, but dominance over world trade.'[45]

In deze opvatting van kapitalisme is 'vrije loonarbeid' geen exclusief kenmerk van de relatie tussen kapitaal en arbeid. 'Proletarisering', in de zin dat ondernemers de arbeidskosten geheel in loon uitbetalen, is de uiterste, en voor ondernemers meest nadelige vorm van betaalde arbeid. In het algemeen zullen zij daartoe pas besluiten als alle andere mogelijkheden gepasseerd zijn, bijvoorbeeld doordat arbeid anderszins niet voorhanden is, of doordat de factor arbeid zich politiek krachtig genoeg heeft weten te organiseren om een loon af te dwingen dat ten minste de reproductiekosten van huishoudens dekt. Vormen waarin huishoudens - de basiseenheid in het wereldsysteem - voor een zo groot mogelijk deel zelf hun reproductiekosten opbrengen, zijn veel aantrekkelijker. Een kleine boer die als pachter op eigen risico cacao verbouwt is voor een cacaofabrikant een veel goedkopere en dus aantrekkelijker arbeidskracht dan een landarbeider die op basis van een vast contract in dienst is genomen. Zo gezien is de 'flexibilisering' van arbeid in de kernzone van de wereldeconomie een hedendaagse vorm van deproletarisering.

Tenslotte verdwijnt in deze conceptie van kapitalisme het verschil tussen 'economie' en 'politiek' als twee gescheiden arena's. De wereldmarkt bestaat niet uit een netwerk van vrijwillig aangegane contractuele verplichtingen. De vrijwillige ruil die in een transparant proces tot stand komt tussen ontelbare aanbieders en ontelbare vragers van precies hetzelfde goed, is geen kapitalistisch ideaal, maar een mythe - hier zou winst, echte miljardenwinst, immers onmogelijk zijn. Kapitalisme functioneert juist door de combinatie van politieke

macht en economische mechanismen, variërend van de onverbloemde roof tot de stelsels van tarieven, in- of uitvoerbeperkingen, valutarestricties en kwaliteitseisen voor wat betreft arbeidsomstandigheden en milieu, die bij de Wereldbank te boek staan als ‘rood’ en ‘groen protectionisme’. De rol van de kernstaten is daarbij doorslaggevend: zij proberen voor de aan hen gelieerde ondernemingen - ten onrechte ‘multinationals’ genoemd - de meest gunstige voorwaarden op de wereldmarkt te bereiken. Maar juist het feit dat geen van de kernstaten machtig genoeg is om zijn wil aan de andere op te leggen, houdt de dynamiek in het moderne wereldsysteem gaande.

Tussen staat en onderneming bestaat dientengevolge helemaal niet de tegenstelling die de neoliberale theorie postuleert. De huidige wereldeconomie wordt gedomineerd door enkele tienduizenden transnationale ondernemingen, voornamelijk gezeteld in de kernzone van het moderne wereldsysteem.[46] Voor hun winstgevend functioneren zijn zij aangewezen op de staten waar zij hun thuisbasis hebben; omgekeerd profiteren deze staten van de aanwezigheid van deze ondernemingen. Zeker is dat de machtsverhouding tussen staten en transnationale ondernemingen in de afgelopen kwarteeuw verschoven is in het voordeel van de laatste. Maar dat wijst geenszins op de wezenlijke verzwakking of zelfs overbodigheid van de staat, zoals door hedendaagse mondialiseringsprofeten gesteld.[47],[48]

Zoals gezegd trachten staten in de kernzone de wereldeconomie te beheersen, maar juist omdat geen van hen daartoe in staat is, bestaat er als ongewild gevolg een wereldmarkt. Deze zou echter niet kunnen functioneren als de kernstaten niet met desnoods politiek geweld garant stonden voor het handhaven van de parameters die voor zulke wereldmarktprocessen noodzakelijk zijn, zoals de bescherming van eigendom en de naleving van contracten. Vervolgens zijn staten noodzakelijk voor het proces van kapitaalsaccumulatie omdat zij op verschillende manieren het voornaamste mechanisme daartoe zeker stellen. Dat mechanisme is externalisering; externalisering van de kosten van het productieproces, door deze kosten af te wentelen op drie arena's. De eerste is die van de fysieke en immateriële infrastructuur (wegen, communicatienetwerken, onderwijs), waarvan de kosten niet door ondernemingen, maar door de staat worden gedragen. De tweede arena is die waarin het erom gaat de kosten van de factor arbeid zo laag mogelijk te houden, en de derde betreft het niet in rekening brengen van de schade die het productieproces toebrengt aan omgeving

en natuur. In termen van de wereldsysteemanalyse is de zogenaamde ecologische crisis een organisch gevolg van de kapitalistische productiewijze, niet iets wat daar buiten valt. (Vanzelfsprekend houdt dit niet in dat ecologische schade alleen binnen de kapitalistische productiewijze wordt aangericht.)

Dit moderne wereldsysteem, deze kapitalistische wereldeconomie, is niet een stabiel geheel, dat eenmaal ontstaan naar evenwicht tendeert. Het is een *historisch* stelsel, wat simpelweg inhoudt dat het ooit ontstaan is, maar ook ooit zal ondergaan. De drang tot accumulatie van kapitaal definieert de tendens op lange termijn, die in de afgelopen vijfhonderd jaar er allereerst één is geweest van geografische expansie. Met de absorptie van de laatste gebieden die buiten het wereldsysteem lagen, vond deze aan het eind van de negentiende eeuw zijn logische afronding. De 'deling van Afrika' was daarvan het belangrijkste onderdeel en de conclusie van Wesselings studie over dit onderwerp laat zich lezen als een samenvatting van dit proces in termen van de wereldsysteemanalyse.[49] Vervolgens heeft deze expansie enerzijds vooral de vorm aangenomen van de groeiende commodificering van terreinen die vroeger buiten de sfeer van de kapitaalsaccumulatie lagen, als cultuur, sport, onderwijs, zorg, et cetera - anderzijds in de integratie van dat deel van de wereldbevolking dat nog grotendeels buiten de kapitalistische economie leefde. Dat was rond 1900 nog de grote meerderheid van de wereldbevolking, die bestond uit kleine boeren die in hun levensonderhoud voorzagen op het niveau van Braudels 'vie matérielle'.[50]

Deze trend op lange termijn van expansie en kapitaalsaccumulatie verloopt echter niet lineair, maar cyclisch, en wel in twee golfbewegingen. De eerste is die van lange golven in het economisch getij, naar een van zijn ontdekkers 'Kondratieffs' genoemd. Een 'Kondratieff' bestaat uit een opgaande (A-)fase van enige tientallen jaren en een neergaande (B-fase) in dezelfde orde van grootte. De meest simpele verklaring voor het bestaan van deze golven volgt uit het feit dat de wereldeconomie niet aan centrale politieke beheersing onderworpen is, waardoor een discrepantie ontstaat tussen de rationaliteit van afzonderlijke ondernemers enerzijds en die van de economie als geheel anderzijds. Het is bij gunstige vooruitzichten voor elke afzonderlijke ondernemer rationeel nieuwe investeringen te doen, maar op de lange duur leidt dit onvermijdelijk tot overproductie. Een economische crisis breekt uit, waarna in de B-fase vernietiging van kapitaal plaats-

vindt en onderinvestering. De motor van de A-fase is de toepassing van nieuwe technologieën in een monopolistische context (de 'leidende industrieën' van een tijdperk); op den duur worden deze monopolies ondermijnd en volgt in de B-fase een herstructurering, ook geografisch, van de wereldeconomie totdat aan de voorwaarden voor een nieuwe A-fase voldaan is. Sinds het ontstaan van het moderne wereldsysteem zijn er tien van dergelijke lange golven in de wereldeconomie opgemeten.[51]

Naast deze economische golfbewegingen - die overigens allerminst losstaan van de oorlogvoering tussen staten in het moderne wereldsysteem,[52] - kent het systeem ook een 'politieke' cyclus, in deze zin dat de onophoudelijke concurrentie tussen de voornaamste staten in de kern een bepaald patroon vertoont. In de vijfhonderd jaar dat dit wereldsysteem bestaat heeft deze concurrentie driemaal geleid tot een wereldoorlog tussen grote mogendheden: de Dertigjarige Oorlog, de oorlogen van de Franse Revolutie, en de wereldoorlogen van de twintigste eeuw. Uit elk van die oorlogen kwam één mogendheid naar voren, die de hegemonie in de wereldeconomie had weten te verwerven: de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën in de zeventiende eeuw, het Verenigd Koninkrijk in de negentiende en de Verenigde Staten in de twintigste eeuw - niet toevallig alle drie geen continentale, maar maritieme mogendheden - of, in het geval van de Nederlanden, als men wil, een moerasmogendheid.

Een hegemoniale mogendheid dankt haar positie behalve aan geostrategische voordelen vooral aan haar economische suprematie. Deze vertaalt zich in pogingen de wereldeconomie te liberaliseren en een zekere internationale ordening tot stand te brengen waarin het wereldsysteem enerzijds onbelemmerd kan functioneren ten dienste van de verdere accumulatie van kapitaal, anderzijds beschermd wordt tegen (mogelijke) pogingen van een andere grote mogendheid om zich te transformeren in een wereldrijk.

Van belang voor een kort begrip van de wereldsysteemanalyse is ten slotte de politiek-ideologische dimensie.[53],[54] Van het ontstaan van het kapitalistische wereldsysteem tot aan het eind van de achttiende eeuw was kapitalisme weliswaar het dominante motief in het handelen van maatschappelijke elites in de kernstaten. Maar wat ontbrak was een daarmee corresponderende algemene politieke ideologie, welke geschikt was zowel om de cohesie van deze 'heersende klasse' te bevorderen als om de onderliggende bevolkingsgroepen van de le-

gitimiteit van dit systeem te doordringen - iets wat overigens tot die tijd nauwelijks nodig was, omdat deze groepen buiten de politiek stonden. De Verlichting en de Franse Revolutie schiepen echter de ideologische parameters (‘geocultuur’) die daarna bepalend waren voor het ontstaan van nieuwe vormen van politieke mobilisatie die in drie vormen gestalte kregen: conservatisme, liberalisme en socialisme of radicalisme.

Vanaf 1848 kan men spreken van de dominantie van het liberalisme in het wereldsysteem: zowel conservatieven als socialisten geven vanaf dat moment hun aspiraties gestalte door delen van het liberale program te absorberen. Dat gold ook voor de ‘anti-systeembewegingen’ die in deze eeuw ontstonden: socialistische, communistische en nationalistische; de eerste vooral in de kern, de tweede vooral in de semiperiferie en de derde vooral in de periferie van het moderne wereldsysteem. Hun gemeenschappelijk oogmerk is het verwerven van staatsmacht om de voor de samenleving desastreuze werking van het kapitalisme tegen te gaan en maatschappelijke vooruitgang voor de hele bevolking te bewerkstelligen. Niet zelden was deze strategie succesvol waar het ging om het instrument - het verwerven van staatsmacht. Maar daarna manifesteerde zich op termijn de zwakheid van deze strategie: juist omdat het kapitalisme als productiewijze een kenmerk van het moderne wereldsysteem in zijn geheel is, en niet die van een afzonderlijke staat daarbinnen, schiet deze strategie tekort. Het communistische blok lag niet buiten het wereldsysteem, maar vormde een getto erbinnen. Het Sovjet-‘experiment’ is nog het best te interpreteren als een wanhopige poging van Russische elites om Rusland vanuit een in de negentiende eeuw steeds zwakkere positie als semiperifere staat alsnog te doen toetreden tot de kern van de wereldeconomie.[55] Deze liberale geocultuur is van doorslaggevend belang geweest voor de legitimiteit van de kapitalistische wereldeconomie, omdat ze voor- en tegenstanders wist in te prenten dat ‘de geschiedenis aan hun zijde was’.

Een analyse van het huidige wereldsysteem

In een recente studie is de wereldsysteemanalyse empirisch uitgewerkt voor de periode 1945-1990, om op grond daarvan tot onderbouwde visies op de naaste toekomst te komen. Uitgangspunt daarbij

is dat de ontwikkeling van het wereldsysteem zich met name afspeelt in een zestal met elkaar verweven institutionele domeinen die het handelen van mensen organiseren. Deze 'vectoren' van het wereldsysteem zijn: het statenstelsel, de structuur van de wereldproductie, de structuur van de wereldarbeid, de patronen van menselijk welzijn, de sociale cohesie van staten en de structuren van kennis.[56]

In termen van de twee cyclische bewegingen in het wereldsysteem wijzen de in deze studie verzamelde gegevens op het volgende. In het begin van de jaren veertig, uiterlijk in 1945, is de A-fase van een nieuwe Kondratieff begonnen, die tot ver in de jaren zestig tot ongekende economische groei heeft geleid. Terwijl de dollar de basis van het financiële stelsel werd, speelden de Verenigde Staten hier een centrale rol, niet alleen vanwege de kolossale eigen productie, maar ook door de steun aan de West-Europese en Oost-Aziatische en Japanse economieën en, in mindere mate, aan Latijns-Amerika en het Midden-Oosten. De expansie van de industriële productie stimuleerde ook de vaak vooral op land- en mijnbouw gebaseerde economieën van de perifere zones, wat op zijn beurt weer tot uitbreiding van de loonarbeid in deze gebieden leidde.

Rond 1970 bereikte de A-fase zijn hoogtepunt. Wellicht kan president Nixons besluit om de dollar niet langer in goud inwisselbaar te stellen als het omslagpunt beschouwd worden (augustus 1971), zowel van deze Kondratieff als van de hegemoniale cyclus waaruit na de wereldoorlogen van de twintigste eeuw de Verenigde Staten in 1945 als onbetwiste hegemoniale mogendheid naar voren waren gekomen.

In termen van algemene welvaartsgroei en uitbreiding van de werkgelegenheid was de A-fase van deze lange golf ongekend. Oorzaak van de kentering was een wereldwijde daling van de winsten. Deze was het gevolg van het feit dat de 'leidende industrieën' (dat wil zeggen de door een kleine groep ondernemingen in de kern van de wereldeconomie gemonopoliseerde sectoren) met steeds meer concurrentie te maken hadden gekregen. De groei van de productie nam af en de werkloosheid nam toe. In de nu volgende B-fase - waarin wij volgens deze analyse anno 1999 nog steeds verkeren - kan men drie structurele gevolgen van de daling van de winsten onderkennen. In de eerste plaats zijn verwoede pogingen ondernomen om de productiekosten te verminderen, door de productie te verplaatsen van de kernzone naar de semiperiferie en de periferie.[57] In de tweede plaats is

sprake van een verplaatsing van investeringen in de productiesfeer naar de financiële sfeer. ‘Ondernemen is overnemen’ constateerde Van Witteloostuijn (geen aanhanger van de wereldsysteemanalyse) in een artikel over het bedrijfsleven, waarin hij erop wees dat het zoeken naar winst tegenwoordig inhoudt dat er steeds minder wordt geïnvesteerd in onderzoek, scholing en personeel.[58] In de derde plaats hebben zowel de Verenigde Staten als staten in de semiperiferie (de voormalige Sovjet-Unie bijvoorbeeld) en de periferie hun toevlucht gezocht tot een anticyclisch beleid, dat het best kan worden aangeduid als ‘militair keynesianisme’, met als gevolg grote schuldenlasten voor de VS, het socialistische blok en de staten in de Derde Wereld.

De consequenties voor de factor arbeid waren daling of stagnatie voor degenen die werkzaam waren in de voormalige ‘leidende industrieën’, een groeiende werkloosheid en toename van onregelmatige werkgelegenheid; dit leidde op zijn beurt weer tot een verzwakking van de georganiseerde arbeid - de vakbeweging - en een verschuiving naar stukwerk, dagloon, en andere vormen van informalisering van de economie. De B-fase werd ook gekenmerkt door afname van de voedselproductie in de perifere zones, als gevolg zowel van de export van voedseloverschotten uit de kernstaten als de verschuiving ter plaatse van de productie van voedsel voor de eigen bevolking naar die van exportgewassen. Dit proces vormt een voorname verklaring voor de algemene migratie van het platteland naar stedelijke gebieden, die voor een niet gering deel ook een ongewenste (in tegenstelling tot de periode van geïnviteerde ‘gastarbeid’) migratie van ‘Zuid’ naar ‘Noord’ met zich mee brengt. De daling van de staatsinkomsten vertaalde zich wereldwijd in problemen bij het handhaven of uitbreiden van onderwijs en gezondheidszorg en in de crisis van de grote steden. De verschuivingen in arbeid op het niveau van het wereldsysteem hielden ook in dat in deze B-fase meer en meer vrouwen wereldwijd aan het arbeidsproces deel gingen nemen. Verre van een stap in de richting van gelijkheid van de geslachten te zijn, kwam deze ontwikkeling erop neer dat het percentage mannelijk werknemers daalde ten gunste van lager betaalde en tijdelijk te werk gestelde vrouwen. Voor wat betreft de ecologie was in deze B-fase sprake van een verschuiving van de milieulasten naar semiperifere en perifere gebieden. De A-fase was ook de periode van de Koude Oorlog, waar de hegemoniale Verenigde Staten tegenover de Sovjet-Unie stonden, weliswaar een grote mogendheid in militaire en geopolitieke zin, maar in productief vermo-

gen verre de mindere van de eerste. Niettemin stond de Sovjet-Unie een heel andere inrichting van het wereldsysteem voor, die in de semiperiferie en periferie grote weerklank vond. Achteraf kan worden geconstateerd dat deze Koude Oorlog een periode van wederzijdse zelfbeheersing was, waaraan het bestaan van nucleaire wapens het zijne bijdroeg. In feite leidde deze tot een communistisch getto in het wereldsysteem, dat minimaal betrokken was in wereldwijde productieketens. De hegemoniale positie van de Verenigde Staten vertaalde zich ook cultureel: in de centrale plaats van de Verenigde Staten op intellectueel, wetenschappelijk en artistiek terrein; in de 'coca-colonization' van de populaire cultuur. De Verenigde Staten stimuleerden in deze A-fase de dekolonisatie van de periferie, maar versterkten ook de sociale cohesie in eigen land. De scherpe tegenstelling tussen arbeid en kapitaal verdween, de levensstandaard van de lagere inkomens en de middengroepen steeg snel en de achterstelling van de zwarte bevolking in legaal en economisch opzicht werd verminderd; ten slotte versterkte het anticommunisme het gevoel van nationale eenheid.

De kentering aan het eind van de jaren zestig was in zekere zin de kroon op het succes van de Verenigde Staten als hegemoniale staat. Deze was in eerste instantie het gevolg van het feit dat West-Europa en Japan dankzij de steun van de Verenigde Staten gegroeid waren tot economische wereldreuzen en daarmee tot geduchte concurrenten. De concurrentie van transnationale ondernemingen uit Europa en Oost-Azië met die uit de Verenigde Staten vond zijn pendant in de wereld van het internationale geldverkeer. Het opgeven van de convertibiliteit van de dollar in goud betekende niet alleen dat de waarde van de dollar in de daaropvolgende jaren aanzienlijk daalde. Het betekende ook dat Washington zijn greep op de financiële markten in de wereld kwijtraakte, met als uitkomst een financiële mondialisering die feitelijk niet meer beheersbaar is.

De B-fase laat ook de relatieve neergang van de Verenigde Staten in politiek opzicht zien. De ineenstorting van het communisme - zelf mede een gevolg van de economische stagnatie van de B-fase en de daarbij behorende schuldencrisis - was minder een overwinning voor de Verenigde Staten dan de desintegratie van de stabiele structuur van het statenstelsel onder Amerikaanse hegemonie, de 'Lange Vrede'. De Golfoorlog demonstreerde deze relatieve neergang in drie opzichten: in de eerste plaats durfde een Derde Wereld-dictator het aan de enige supermogendheid militair uit te dagen; in de tweede plaats

was de oorlog slechts mogelijk als een coalitie onder VN-aegis en ten derde moesten de kosten ervan door de Verenigde Staten extern gefinancierd worden.

Deze analyse van de afgelopen periode is min of meer in overeenstemming met wat men zou mogen verwachten, gegeven eerdere lange golven in de economie en de politiek.[59] Maar daarnaast hebben zich in deze periode twee nieuwe ontwikkelingen voorgedaan. Het moderne wereldsysteem is in de vijfhonderd jaar van zijn bestaan gekenmerkt door de geleidelijke toename van de macht van de staat. Maar in de afgelopen jaren lijkt daaraan een eind te zijn gekomen. Staten verliezen enerzijds macht aan bovenstatelijke structuren variërend van de Europese Unie en het IMF tot internationale misdaadorganisaties. Anderzijds hebben zij te maken met interne desintegratie, waarbij bijvoorbeeld centrale banken een ongehoorde autonomie hebben verworven.

Deze verzwakking van de staat gaat hand in hand met het teloor gaan van de dominantie van het liberalisme als geocultuur van het wereldsysteem. Dat is de werkelijke betekenis van de 'revoluties' van 1968. In de kernzone van de wereldeconomie maakte de liberale dominantie plaats voor een agressief conservatisme, dat beurtelings als neoliberalisme of als neoconservatisme wordt aangeduid, terwijl de linkse adaptaties van het liberalisme, sociaaldemocratie en communisme, het ideologisch aflegden zonder dat daar een samenhangende alternatieve ideologie voor in de plaats kwam. Staatsmacht, liberalisme en (natuur)wetenschap complementeerden elkaar bij het legitimeren van het moderne wereldsysteem, omdat zij tezamen een program van vooruitgang voor iedereen beloofden. Maar naast de staat en het liberalisme is in deze periode ook het traditionele, newtoniaanse beeld van de natuurwetenschap onder druk komen te staan, als gevolg van de opkomst van de chaostheorie, die nu juist aan de vooronderstelling van onontkoombare, lineaire ontwikkeling ernstige twijfel heeft opgeroepen. De vraag kan gesteld worden of al deze fenomenen moeten worden opgevat als min of meer normaal tijdens een B-fase, of dat zij wijzen op een meer fundamentele crisis van het wereldsysteem.

Zo'n fundamentele crisis is in ieder geval plausibel, omdat het er veel van heeft dat drie ontwikkelingen op lange termijn in het wereldsysteem nu hun asymptoot beginnen te naderen. De eerste ontwikkeling betreft die van arbeid in de wereld. Traditioneel werd economi-

sche expansie na een B-fase weer op gang gebracht door de proletarisering van mensen die tot dan toe op het platteland leefden. Maar die zijn er steeds minder. De tweede asymptoot is die van scholing en opleiding. De enorme uitbreiding daarvan na 1945 betekent dat opleidingskwalificaties steeds minder van belang zijn bij de toekenning van maatschappelijke posities, iets waarvoor Randall Collins twintig jaar geleden al waarschuwde.[60] Dit ondermijnt het geloof dat wereldwijde ongelijkheid door betere scholing verminderd kan worden. De derde asymptoot die benaderd wordt, is die van ecologische degradatie. De mogelijkheden om de kosten hiervan af te wentelen zijn juist door de expansie van de wereldeconomie scherp afgenomen, terwijl de reële kosten om de schade te herstellen en te voorkomen in een orde van grootte zijn die de accumulatie van kapitaal rechtstreeks zou bedreigen.

De hier kort samengevatte analyse van het huidige wereldsysteem, is overigens, met name door Wallerstein (maar niet alleen door hem[61,62]), vervolgd in verschillende projecties over de nabije toekomst. Naast de in de noten genoemde literatuur verwijs ik naar zijn recente *Utopistics*,[63] maar prikkelend en tot nadenken stemmend is ook de toekomstverkenning in romanvorm van Wallersteins collega aan de Universiteit van New York in Binghamton, de historicus W. Warren Wagar, *A Short History of the Future*.[64]

Nogmaals: de positie van de sociaaldemocratie

Na deze verkenning van de wereldsysteemanalyse van het kapitalisme is het mogelijk plaats en functie van sociaaldemocratische partijen en bewegingen anders dan gebruikelijk te definiëren. Socialisme ontstond in de kernzone van de negentiende-eeuwse wereldeconomie als een politieke tegenbeweging tegen de ontmenselijking van het kapitalisme. In die kernzone kreeg socialisme de vorm van nationale politieke partijen, die ijverden voor democratisering en breideling van eigendom en staatsmacht door wetgeving. De dominantie van het liberalisme hield, in het woord van Frank Parkin, in, dat sociaaldemocraten hier ‘liberalen werden die het menens was’.[65] De beweging baseerde zich daarbij enerzijds op morele uitgangspunten als gelijkheid, vrijheid en rechtvaardigheid, anderzijds op een bepaalde, wetenschappelijk gefundeerde diagnose van de samenleving.

Nu al geruime tijd valt te vernemen dat de tijd van de politieke ideologieën voorbij is, dat het einde van de geschiedenis in dit opzicht is aangebroken, dat politiek in het vervolg een kwestie is van het profileren van politieke leiders en het zo efficiënt mogelijk afgraven van de kiezersmarkt, moet de vraag gesteld worden naar de toekomst van het socialisme. Is er nog sprake, kan er nog sprake zijn, van een specifieke sociaaldemocratische identiteit, die zich vertaalt in analyse en beginselen? Of is de overgang van een 'Weltanschauungspartei' naar een 'Appropriationspartei' (Max Weber) onontkoombaar en in volle gang, ook in Nederland? En als er nog wel plaats is voor een sociaaldemocratische beweging, op welke wetenschappelijk/intellectuele inspiratiebronnen kan die terugvallen of een beroep doen?

Dat deze vragen vandaag de dag relevant zijn heeft iets paradoxaals. Er is immers geen sprake van dat het sociaaldemocratisch program voltooid is, integendeel. De moderne these van het einde der ideologieën is zelf een vorm van ideologie, waarin verhuld wordt dat de ongelijkheid op wereldschaal in leefkansen nog nooit zo groot is geweest,[66] dat ook in rijke landen de verworvenheden van de 'bevrijding van de arbeid' aangetast worden, dat uitsluiting en uitbuiting van mensen zowel als leefomgeving voortbestaan en geaccepteerd worden, dat de 'kolonisering van de leefwereld' (Habermas) door deze onder het regime van kapitaalsaccumulatie te brengen ongehinderd voortschrijdt en dat de toenemende economische ongelijkheid de voornaamste bedreiging van de politieke democratie is gaan vormen.

Charles Tilly schreef ooit dat de moderne tijd bepaald wordt door 'two interdependent master processes: the creation of a system of national states and the formation of a worldwide capitalist system'.[67] Wereldsysteemanalyse levert een inzicht in deze processen dat noodzakelijk en onmisbaar is om tot een adequate politieke beoordeling van de toestand in de wereld te komen; politieke recepten levert ze echter niet. Het is nu eenmaal een benadering die, om in de termen van Braudel te blijven, zich niet beweegt op het niveau van de 'événements', maar op dat van de 'conjoncture'. Dat neemt niet weg dat het perspectief van het wereldsysteem een Gestaltwechslung veroorzaakt bij het waarnemen van de politieke en economische werkelijkheid. Ik noem daarvan drie centrale elementen.

Het eerste is dat het nu onmogelijk is de politiek in een staat te beschouwen, los van zijn positie in het grotere geheel van het wereldsys-

teem. Implicatie daarvan is dat het niet mogelijk is de nadelen van het kapitalisme op staatsniveau te verminderen. Het tweede dat de scheiding tussen politiek en economie geheel kunstmatig is en tot een enorme onderschatting van macht in economische processen leidt. Het derde is dat er niet zoiets bestaat als een natuurlijk evenwicht, waartoe de wereldeconomie tendeert als staatsinterventie achterwege blijft, maar dat deze door de tijd heen alles wat op zijn pad komt verplettert en de ongelijkheid in leefkansen tussen mensen steeds groter maakt. Op grond hiervan kan men alleen maar besluiten tot overdenking van een nieuw politiek programma waarvan Eduard Bernstein precies honderd jaar geleden de juiste omschrijving gaf: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie.*[68]

In: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Wiardi Beckmanstichting, 1999.

Eindnoten:

1 B. Tromp, 'Een eeuw sociaal-democratische beginselprogramma's in Nederland', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp en Marjet van Zuijlen (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting 1996.
2 J.Th.M. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), 'Inleiding', in: J.Th.M. Bank, M. Ros en B. Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1979.
3 P. Frencken, *Een nieuw beginselprogram. Een onderzoek naar de ideologische heroriëntering van de Partij van de Arbeid in de jaren vijftig*, Doctoraalscriptie Geschiedenis, Rijksuniversiteit Utrecht, 1996.
4 *Beginselprogram 1959 Partij van de Arbeid*, Amsterdam, PvdA, (1960) 1967.
5 B. Tromp, *Het sociaal-democratisch program*, in voorbereiding, 1999. [Bart Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming*, Groningen 2002. De met een epiloog uitgebreide handelseditie van deze dissertatie is onder dezelfde naam verschenen bij Bert Bakker, Amsterdam 2002.]
6 D. Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, London, Tauris, 1996.
7 F. Kalshoven, *Over marxistische economie in Nederland. 1883-1939*, Amsterdam, Thesis/Stichting Beheer IISG, 1993.
8 N. Wilterdink, 'Internationalisering en binnenstatelijke ongelijkheid', in: J. Heilbron & N. Wilterdink (red.), *Mondialisering. De wording van de wereldsamenleving*, Boekaflevering *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 22 (1995), 1.
9 E. Helleiner, 'From Bretton Woods to Global Finance: A World Turned Upside Down', in: R. Stubbs and G.R.D. Underhill (eds.), *Political Economy and the Changing Global Order*, MacMillan, London 1994.
10 D.S. Broder, 'Obsession With Money Undermines Democracy', *International Herald Tribune*, 7 juli 1999.
11 T. Blair, *The Third Way*, London, Fabian Society, 1998.
12 A. Giddens, *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*, Cambridge, Polity Press, 1994.

13 A. Giddens, *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*, Cambridge, Polity Press, 1998.
14 B. Tromp, *De wetenschap der politiek. Verkenningen*, Leiden, DSWO-Press (1993) 1995, p. 6-11. [De vierde en laatste druk verscheen in 2004 bij de Amsterdam University Press.]
15 T. Bottomore (ed.), *A Dictionary of Marxist Thought*, Basil Blackwell, (1983) Oxford 1985.
16 T. Meyer, u.a. (hrsg.), *Lexikon des Sozialismus*, Köln, Bund Verlag, 1986.
17 R. Friedenthal, *Karl Marx. Sein Leben und seine Zeit*, München, Piper, 1981, p. 506.
18 A. Smith, *The Wealth of Nations*, edited by A.S. Skinner, Harmondsworth, Penguin, 1970, p. 519.
19 A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, edited by D.D. Raphael and A.L. Macfie, (1976), Indianapolis, Liberty Fund, 1984.
20 J. Gray, False Dawn, *The Delusions of Global Capitalism*, London, Granta, 1998, p. 82.
21 B. Tromp, *Karl Marx*, Amsterdam-Meppel, Boom 1983, p. 112 e.v. [Een tweede, herziene uitgave verscheen in 2007 bij Uitgeverij Aspekt.]
22 R.D. Collison Black, 'Introduction' in: W. Stanley Jevons, *The Theory of Political Economy*, edited by R.D. Collison Black, Harmondsworth, Penguin, 1970, p. 7.
23 I. Wallerstein, a.o., *Open the Social Sciences. Report of the Gulbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*, Stanford, Stanford University Press, 1996.
24 R. Kuttner, *Everything for Sale. The Virtues and Limits of Markets*, New York, Alfred A. Knopf, 1997.
25 M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, Duncker & Humblot (1923), 1981, p. 286.
26 M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, Duncker & Humblot (1923), 1981, p. 289.
27 E. Luttwak, *Turbo-capitalism. Winners and Losers in the Global Economy*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1998, p. 128.
28 G. Arrighi, *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*, London, Verso, 1994.
29 K. Polanyi, *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, Beacon Press, 1957.
30 M. Sahlins, *Stone Age Economics*, (1972), London, Tavistock, 1974.
31 K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie.* Erster Band, Berlin, Dietz Verlag, 1969, p. 741-792.
32 J. Prebble, *The Highland Clearances*, (1963), Harmondsworth, Penguin, 1969.
33 F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, tomes 1-3, Paris, Armand Collin, 1979.
34 I. Wallerstein, *Unthinking Social Science. The Limits of Nineteenth Century Paradigms*, Cambridge, Polity Press, 1991a, p. 215.
35 B. Tromp, 'De theorie van het wereldsysteem: een overzicht', *Sociologische Gids*, 35 (1988), nr. 1.
[Zie ook: B. Tromp, 'Wereldsysteemtheorie in een tijd van transitie. Een gesprek met Immanuel Wallerstein', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 24, (1997), 3/4.]
36 B. Tromp, *De wetenschap der politiek. Verkenningen*, Leiden, DSWO-Press, (1993), 1995.
[De vierde en laatste druk verscheen in 2004 bij de Amsterdam University Press.]
37 W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*, Cambridge, Cambridge University Press, 1962.
38 I. Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, Academic Press, 1974.
39 F. Braudel, *Civilisation matérielle*, *économie et capitalisme*, *XVe-XVIIIe siècle*, tomes 1-3, Paris, Armand Collin, 1979.
40 P.J. Taylor, *Political Geography. World-Economy*, *Nation-State and Locality*, Harlow, Longman, 1993.
41 I. Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge/Paris, Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1979.
42 R. Brenner, 'The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neosmithian Marxism', *New Left Review*, 104, July-August 1977.
43 I. Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy*, New York, Academic Press, 1980.
44 I. Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy 1730-1840s*, New York, Academic Press, 1989.

45 C.P. Terlouw, *The regional geography of the world-system. External arena*, *periphery*, *semiperiphery*, *core*, Utrecht, Koninklijk Nederlands aardrijkskundig Genootschap/Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit Utrecht, 1992.
46 T.K. Hopkins, I. Wallerstein et al., *The Age of Transition. Trajectory of the World-System 1945-2025*, London, Zed Books, 1996.
47 J.M. Guéhenno, *Het einde van de democratie*, Tielt, Lannoo, 1994.
48 K. Ohmae, *Het einde van de natiestaat*, Amsterdam, Contact, 1997.
49 H.L. Wesseling, *Verdeel en Heers. De deling van Afrika 1880-1914*, Amsterdam, Bert Bakker, 1991.
50 E. Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, London, Michael Joseph, 1994.
51 J.S. Goldstein, *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven, Yale University Press, 1988.
52 J.S. Goldstein, *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven, Yale University Press, 1988.
53 I. Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture. Essays on the Changing World-System*, Cambridge/Paris, Cambridge University Press/Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991b.
54 I. Wallerstein, *After Liberalism*, New York, The New Press, 1995.
55 B. Tromp, *Het einde van de politiek?*, Schoonhoven, Academic Service, 1990.
[Ook verschenen in: H. Daalder e.a. (red.), *Geschriften van een intellectuele glazenwasser. De draagbare Tromp*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010, p. 375-390.]
56 T.K. Hopkins, I. Wallerstein et al., *The Age of Transition. Trajectory of the World-System 1945-2025*, London, Zed Books, 1996.
57 F. Fröbel, J. Heinrichs, O. Kreye, *Die neue internationale Arbeitsteilung. Strukturelle Arbeitslosigkeit in den Industrieländern und die Industrialisierung der Entwicklungsländer*, Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1977.
58 A. Van Witteloostuijn, 'Ondernemen is overnemen', *NRC Handelsblad*, 29 mei 1998.
59 G. Arrighi, *The Long Twentieth Century. Money*, *Power*, *and the Origins of Our Times*, London, Verso, 1994.
60 R. Collins, *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, Orlando, Academic Press, 1979.
61 G. Arrighi, *The Long Twentieth Century. Money*, *Power*, *and the Origins of Our Times*, London, Verso, 1994.
62 V. Bornschier, and C. Chase-Dunn (eds.), *The Future of Global Conflict*, London, Sage, 1999.
63 I. Wallerstein, *Utopics*, *Or*, *Historical Choices of the Twenty-first Century*, New York, The New Press, 1998.
[Zie ook: I. Wallerstein, The World We are Entering, 2000-2050, Discussion Notes, Workshop Luxembourg Institute for European and International Studies, June, 4-5, 1999. Een Nederlandse vertaling verscheen in *Socialisme en Democratie*, 56, (1999), 7-8.]
64 W.W. Wagar, *A Short History of the Future*, Chicago, University of Chicago Press, 1992.
65 F. Parkin, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, London, Tavistock, 1979.
66 United Nations Development Programme, *Human Development Report 1999*, New York, Oxford University Press, 1999.
67 C. Tilly, *Big Structures*, *Large Processes*, *Huge Comparisons*, New York, Russell Sage, 1984.
68 E. Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaaldemocratie*, met een inleiding van B. Tromp, vertaald door L. Inberg, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981.
In: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek van het democratisch socialisme*, Amsterdam, De Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1999.

II Erflaters

Marx nu (2007)
Ontbinding van marxisme en communisme

In 1983 werd de honderdste sterfdag van Karl Marx herdacht. Onmiddellijk na voltooiing van de eerste versie van dit boek* vertrok ik naar Berlijn, hoofdstad van de *Deutsche Demokratische Republik* (DDR), om namens de Partij van de Arbeid deel te nemen aan het grote congres dat de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) had belegd in het *Palast der Republik*, architectonisch pronkstuk van het Oost-Duitse regime. In de grote hal was een enorme carré van tafels opgesteld, zodat er geen hiërarchische orde bestond voor de 156 communistische en zes sociaaldemocratische partijen die hier vertegenwoordigd waren ter gelegenheid van het feit dat Marx honderd jaar eerder was overleden.

De voorzitter van de SED, Erich Honecker, die *Deutsche Demokratische Republik* kon uitspreken alsof het een eenlettergrepig woord was, zat het congres de hele week voor. Dit was geen inspannende taak, want de vergaderorde bestond eruit dat elke deelnemer een toespraak van maximaal vijftien minuten hield, die de volgende dag integraal in *Neues Deutschland*, de krant van het regime, werd afgedrukt. Van discussie kon vanzelfsprekend geen sprake zijn. Dan waren onherroepelijk onoverbrugbare tegenstellingen en meningsverschillen tussen al deze politieke erfgenamen van Marx aan het daglicht getreden.[1]

Achteraf gezien is dit de laatste keer geweest dat zo ongeveer alle communistische partijen op één plaats bijeenkwamen, en dat nog wel om Marx te herdenken. Al vóór het eind van het decennium begon de

* In 1983 verscheen: Bart Tromp, *Karl Marx*, Meppel, Boom. Het hier opgenomen artikel ‘Marx nu’ is een enigszins ingekorte versie van hoofdstuk II uit de geheel herziene uitgave. Zie: Bart Tromp, *Karl Marx*, Amersfoort, Uitgeverij Aspekt, 2007. (Noot van de samenstellers)

desintegratie van de communistische regimes in Oost-Europa, in 1991 bekroond met de ontbinding van de Unie van Socialistische Sovjet Republieken, de USSR. Honecker stemde in 1988 in het Politbureau van de SED vóór zijn ontslag, want als voorzitter was hij gewoon ingediende moties altijd te steunen. Hij stierf in 1994 in ballingschap in Chili.

Steeds minder mensen weten nog waar de afkortingen DDR en SED voor staan. Het *Palast der Republik*, in 1976 feestelijk geopend, bleek in 1990 vol asbest te zitten en is daarna vervallen tot een ruïne. Inmiddels is met de sloop begonnen.

Een handvol staten noemt zich nog communistisch, variërend van de bizarre familiedictatuur in Noord-Korea tot het marktsocialistische Vietnam. De belangrijkste van deze overblijvers is vanzelfsprekend de Volksrepubliek China, waar het machtsmonopolie van de Chinese Communistische Partij gecombineerd wordt met een woest kapitalisme. Niettemin wordt het Plein van de Hemelse Vrede in Beijing aan de kant van de Verboden Stad nog steeds gedomineerd door gigantische portretten van Marx en Engels.

Maar in de communistische landen waren Marx en zijn werk al lang voor de ineenstorting een dode letter geworden. In het Westen lag dat, na het revolutiejaar 1968, anders. Het werk van Marx werd aan universiteiten opnieuw ontdekt en in de meest uiteenlopende richtingen en varianten geïnterpreteerd. In de sociale wetenschappen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan kregen theorieën die als marxistisch werden aangeprezen een dominante positie. Het begon er zelfs op te lijken dat naast en tegenover bestaande, ‘traditionele’, ‘burgerlijke’ vormen van sociale wetenschapsbeoefening een alternatieve ‘marxistische’ benadering ontstond. In 1983 was deze beweging, zo valt achteraf vast te stellen, haar hoogtepunt al gepasseerd. Het is opmerkelijk dat de intellectuele desintegratie van wat ‘het westers marxisme’ kan worden genoemd haar beslag al had gekregen toen die van de communistische regimes nog moest beginnen.

De ontbinding van het marxisme in politiek zowel als intellectueel opzicht heeft Marx echter bevrijd. Hij kan eindelijk worden gezien als degene die hij is, een man van zijn tijd, en datzelfde geldt voor de receptie van zijn werk die nu meer onbevangen mogelijk is. Verdwenen is de bebaarde alweter, van wie uit hun verband gerukte zinsneden dienst moesten doen om de meest uiteenlopende politieke en wetenschappelijke standpunten en stellingen te legitimeren. Zijn uitspraak

‘als dit marxisme is, dan ben ik geen marxist’ - commentaar op de uitleg die zijn schoonzoon Lafargue aan zijn werk gaf - kan eindelijk volkomen serieus worden genomen.

Marx als kunstenaar

Van de jonge Karl Marx was het niet de ambitie ‘kritische criticus’ te worden. Hij begon als dichter. Aan zijn literaire aspiraties hield hij gedurende zijn studietijd nog een poos vast, tot hij ze opgaf, althans in de zin dat hij geen verdere pogingen ondernam om zich in de gebruikelijke literaire genres te uiten. Geen gedichten meer, geen toneelstukken, geen romans. De gedachte toneelcriticus te worden hield niet lang stand. Dit betekende niet dat hij zijn passie voor literatuur liet varen. (Marx hield van klassieke muziek, maar in zijn geschriften en correspondentie verwijst hij daar zelden naar. Met Wagner had hij niets op, de pas geopende *Bayreuther Festspiele* heten bij hem het ‘Bayreuther Narrenfest des Staatsmusikanten Wagner’[2] en volgens hem leenden de ingewikkelde relaties tussen Franz Liszt, Richard Wagner, Cosima Wagner en haar ex-echtgenoot Hans von Bülow zich voor een tetralogie vergelijkbaar met de *Ring des Nibelungen* - die dan echter wel door Offenbach gecomponeerd diende te worden.[3]

Die passie voor literatuur was op het gymnasium ontstaan; zijn vader bracht hem de liefde bij voor de Duitse klassieken, in het bijzonder Schiller. Zijn latere schoonvader, baron Ludwig von Westphalen, leerde hem zijn favoriete auteurs, Shakespeare en Homerus, kennen. Zijn leven lang bleef Marx een groot liefhebber van Shakespeare. Hele stukken uit diens oeuvre kende hij uit zijn hoofd en hij bleef het lezen en herlezen; Marx' geschriften wemelen dan ook van citaten daaruit. Maar niet alleen Shakespeare. Al zijn werken staan vol met verwijzingen naar grote schrijvers, uit de Oudheid en de voorgaande eeuwen zowel als uit zijn eigen tijd. Een journalist die hem in 1879 interviewde, inspecteerde zijn boekenkast en zag daar Shakespeare, Dickens, Racine, Balzac, Thackeray, Molière, Bacon, Goethe, Voltaire en Paine, naast politieke en filosofische werken in het Russisch, Spaans en Duits, en daarnaast Amerikaanse, Engelse en Franse witboeken.[4]

De wijze waarop Marx in zijn werken klassieke auteurs opvoerde

had niets te maken met vertoon van eruditie, maar alles met de opzet zijn inzichten en argumenten literair kracht bij te zetten. Een doel dat hij zowel met zijn stijl nastreefde als door te verwijzen naar werken die onder een geletterd publiek gemeengoed hoorden te zijn. Zo is *Die deutsche Ideologie* doortrokken met toespelingen op *Don Quichot*, die als functie hebben zijn aanval op de links-hegelianen, net als het meesterwerk van Cervantes, tot parodie op een heldendicht te maken en dit - i.e. hun geschriften - daarmee belachelijk te maken. En in *Misère de la philosophie*, zijn aanval op Proudhon, grijpt Marx terug op Aeschylos' *Prometheus* om aan te tonen dat Proudhons personificatie van de maatschappij in de figuur van Prometheus de plank geheel en al misslaat. Marx was ook een groot bewonderaar van zijn tijdgenoten Balzac en Dickens, die hij niet alleen vanwege de literaire kwaliteiten van hun werk bewonderde, maar ook omdat zij naar zijn mening een ongeëvenaard inzicht boden in de maatschappelijke werkelijkheid.[5]

Zijn waardering voor Balzac is een heel andere dan die voor Auguste Comte, die wel als grondlegger van de sociologie wordt aangemerkt, omdat hij het woord ‘sociologie’ heeft uitgevonden. Deze voorliefde voor Balzac, een man met diametraal aan die van Marx tegengestelde politieke opvattingen, boven Comte, is opmerkelijk. In de jaren dertig van de negentiende eeuw gingen Balzac en Comte, zonder het van elkaar te weten, een wedstrijd aan; wat was de beste manier om de maatschappij van hun dagen te doorgronden? Het antwoord van Auguste Comte (1798-1857) bestond uit een kolossale, in pretentie met die van Hegel te vergelijken intellectuele onderneming, de *Cours de philosophie positive*, die tussen 1830 en 1842 in zes omvangrijke delen gestalte kreeg. Zijn tijdgenoot Honoré de Balzac (1799-1850) streefde hetzelfde na met een groot aantal omvangrijke romans, die vanaf 1829 gingen verschijnen en die hij in 1840 de verzameltitel *La comédie humaine* gaf. De dorre schematiek van Comte, diens benadering van de sociale werkelijkheid naar het model van de natuurwetenschappen (‘positivisme’), daar had Marx geen goed woord voor over. ‘Hoe miserabel vergeleken met Hegel,’ schreef hij aan Engels (7 juli 1865). Hij is van plan geweest een aparte studie aan het werk van Balzac te wijden, waarin hij deze zou analyseren als anatoom van de burgerlijke samenleving; een van de vele projecten waar uiteindelijk niets van terechtkwam. Maar het lijdt geen twijfel dat voor Marx de competitie tussen Comte en Balzac in alle

opzichten met een overwinning van literaire en sociologische verbeeldingskracht op filosofische schematiek en natuurwetenschappelijke imitatie was beslecht. In dit opzicht is er alle reden Marx geheel serieus te nemen als hij schrijft dat zijn werk moet worden opgevat als een kunstzinnig geheel. 'Whatever shortcomings they may have, das is der Vorzug meiner Schriften, dass sie ein artistisches Ganzes sind.'[6]

Slechts enkele auteurs hebben eerder gewezen op de literaire en artistieke dimensie in de grote werken van Marx. De Amerikaanse literatuurcriticus Edmund Wilson (1895-1972) deed dat in zijn prachtige en originele studie over oorsprong en ontwikkeling van het socialisme, *To the Finland Station*, geschreven in de jaren dertig. Het deel hierin over Marx overtreft in alle opzichten de uit dezelfde periode daterende monografie van Isaiah Berlin, een braaf werkje in de Engelse academische traditie, dat om duistere redenen een grote reputatie is blijven genieten.

Wilson beschouwt Marx als een grootmeester van de satire. Hij vergeleek hem met Jonathan Swift, die in zijn beroemde pamflet *A Modest Proposal: For Preventing the Children of Poor People in Ireland from Being a Burden to Their Parents or Country*, *and for Making Them Beneficial to the Publick* (1729) voorstelt de armoede in Ierland uit te bannen door de overbodige zuigelingen van de hongerende Ieren vet te mesten en voor consumptie aan Engelse landeigenaren te verkopen, zodat er in één klap een eind komt aan overbevolking, ondervoeding en armoede. Wilson betoogt hoe Marx in *Das Kapital* niet zozeer een wetenschappelijke uiteenzetting biedt, maar met behulp van uitgekiende retorische en literaire middelen daarop een parodie heeft geschreven, teneinde aan te tonen dat de zogenaamde wetten van de politieke economie niets anders zijn dan verhullingen van brute machtsverhoudingen tussen mensen.[7]

Een andere schrijver die een scherp oog aan de dag legde voor deze kant van Marx en zijn oeuvre is de conservatieve Amerikaanse socioloog Robert Nisbet (1913-1996). In 1976 publiceerde deze een tegendraads boekje, *Sociology as an Art Form.* Daarin nam hij stelling tegen het toen overheersende natuurwetenschappelijk model voor de sociologie. Hij deed dat door op de nauwe verwantschap tussen sociale wetenschap en kunst te wijzen. De sociale denkers van de negentiende eeuw, Tocqueville, Marx, Tönnies, Weber, Simmel, Durkheim, creëerden, zo argumenteert hij bijvoorbeeld, een reeks landschappen

welke even beeldend en dwingend zijn als die van de grote schilders uit deze periode. Het beroemde onderscheid dat Tönnies maakt tussen *Gemeinschaft* en *Gesellschaft* vindt zijn pendant in de fascinatie van de impressionisten met het verschil tussen landelijk en stedelijk leven.

Karl Marx is een kroongetuige in Nisbets essay. De kapitalist, de bourgeois, in *Das Kapital* is geen afbeelding van een werkelijk bestaand iemand; hij is in Marx' eigen woorden ‘personificatie van een economische categorie’. Maar dit abstracte concept is niettemin een portret dat onmiddellijk herkenbaar is. Thomas Gradgrind en Josiah Bounderby, hoofdpersonen in *Hard Times* van Charles Dickens, zijn levensechte manifestaties van Marx' bourgeois, dankzij diens even dwingende als herkenbare schildering. Tot op de dag van vandaag is het onmogelijk, schrijft Nisbet, om iemand als bourgeois in opvatting te typeren, zonder niet onmiddellijk een compleet beeld op te roepen van individuen die een rol vervullen welke de onderschikking van alle waarden aan economisch gewin vereist. Dat beeld is uiteindelijk aan Marx ontleend.[8]

De relatie tussen kunst en wetenschap, tussen theorie en literatuur, kan bij Marx echter ook in omgekeerde richting bezien worden, namelijk als het gaat om de hoofdpersoon zelf. Karl Marx lijkt dan, compleet met familie en vrienden, zo weggelopen uit een van de grote romans van Dickens, een onvergetelijk karakter. Marx zelf was deze omkering niet vreemd. In een brief aan Engels schrijft hij dat er voor hem niets anders op zit dan tegen de agent van zijn huisbaas ‘de rol van Mercadet in de komedie van Balzac te spelen’.[9] (Mercadet is een gokker die in het toneelstuk *Le Faiseur* vijf bedrijven lang zijn schuldeisers op afstand houdt door zich te beroepen op een afwezige compagnon, in wiens bestaan hij allang niet meer gelooft.) Deze brief schreef hij aan de vooravond van de publicatie, na zo veel jaren wachten, van het eerste deel van *Das Kapital.* In diezelfde brief raadt hij Engels aan van Balzac *Le Chef-d'Oeuvre Inconnu* te lezen, ‘een klein meesterwerk vol kostelijke ironie’.

Of Engels dat heeft gedaan is onbekend. Maar Francis Wheen, de meest recente biograaf van Marx,[10] deed dat wel, en geeft daarvan verslag in zijn recent verschenen biografie van *Das Kapital.*[11] Het onbekende meesterwerk, waar Marx naar verwijst, is een portret waaraan de schilder Frenhofer tien jaar heeft gewerkt, steeds maar weer verbeterend wat hij eerder op het doek had gebracht. Want dit werk

moest de schilderkunst revolutionair vernieuwen omdat het niets minder dan een volledige representatie van de werkelijkheid zou bieden. Uiteindelijk is het in zijn ogen af en nodigt hij zijn collega-kunstenaars Poussin en Pourbus uit het doek te bezien. Het verhaal speelt in 1612. Nicolas Poussin (1593/94-1665) en Frans Pourbus (1569-1622) zijn geen bedenksels van Balzac, maar reëel bestaande schilders, anders dan Frenhofer. Zij zijn verbouwereerd, wat Frenhofer opvat als een compliment: 'zoiets volmaakt hadden jullie niet verwacht'. Maar hun verbijstering bestaat eruit dat er van het schilderij niets over is nadat het zo vaak is overgeschilderd. Als dit tot Frenhofer doordringt stuurt hij ze weg, verbrandt al zijn schilderijen en pleegt daarna vermoedelijk zelfmoord.[12]

Marx heeft de overeenkomst tussen *Das Kapital* en Frenhofers 'onbekende meesterwerk' volgens zijn schoonzoon Paul Lafargue heel goed gevoeld, al heeft hij de drastische consequenties van Frenhofer niet overwogen, laat staan voltrokken. Wheen vestigt er de aandacht op dat zijn identificatie met Frenhofer vereenzelviging is met een kunstenaar, niet met een filosoof, polemicus, of politiek econoom, en stelt vervolgens vast dat hier sprake is van 'kostelijke ironie' in een andere zin. Want Marshall Berman, een Amerikaanse marxist, constateerde dat Balzacs verhandeling over Frenhofers 'onbekende meesterwerk' een even vooruitziende als perfecte beschrijving is van een twintigste-eeuws abstract schilderij. Achteraf gaat het hier om het eerste non-figuratieve schilderij in de literatuur, en dat is later ook door schilders onderkend. Picasso vertelde graag dat zijn atelier aan de rue des Grands-Augustins hetzelfde was als dat van Frenhofer. In een ets, gemaakt op zijn zevenentachtigste, bracht hij volgens een scherpzinnig commentator zijn relatie met Balzac voor het laatst tot uiting: 'ter linker zijde een naakte vrouw, zittend op een bed, de vervoerde schilder in het midden en rechts het schilderij waaraan hij werkt: "een verwarde massa kleuren, bijeengehouden door een veelheid van grillige lijnen in een muur van verfkorsten"'.[13]

Vanuit zo'n retrospectief gezichtspunt pleit Wheen ervoor Marx serieus te nemen als een literaire reus die in de negentiende eeuw dingen voorzag welke pas in de twintigste en eenentwintigste eeuw als normaal worden ervaren, en dat deed in een vorm die *sui generis* is, waardoor *Das Kapital* naar believen te lezen is als een gotische roman, een victoriaans melodrama, een zwarte klucht, een Griekse tragedie of een satirische utopie.[14] Dat zijn meesterwerk nooit voltooid werd is

geen tekort maar een kwaliteit, want zijn werk is even open en veerkrachtig als het kapitalisme zelf. Hij citeert Berman: hoe kan *Das Kapital* af zijn als het kapitaal doorleeft?

Marx en zijn erfgenamen: het orthodoxe marxisme

Het is bij een terugblik als deze onvermijdelijk een korte schets te geven van de ontwikkeling van het marxisme. De grondlegger daarvan is Friedrich Engels geweest. Zijn *Anti-Dühring* was de eerste poging het gedachtegoed van Marx en hemzelf tot een samenhangende leer te codificeren en toegankelijk te maken. Marx heeft daarin berust, hoezeer de teneur van dat boek ook strijdig is met zijn denkbeelden. Het laatste waar Marx op uit is geweest, was wel het creëren van een eigen 'doctrine'. Dit was wezensvreemd aan een man die zijn leven lang door het kritiseren van andere theorieën eigen inzichten ontwikkelde.

Na de dood van Marx trad Engels op als diens intellectuele executeur-testamentair. Hij redigeerde onvoltooide manuscripten, zoals de delen twee en drie van *Das Kapital*, schreef toelichtingen, voor- en nawoorden bij nieuwe uitgaven van geschriften van Marx en schiep zo, tot zijn dood in 1895, langs de lijnen die hij al in *Anti-Dühring* had getrokken, een leer die de pretentie had een universele wetenschappelijke theorie te zijn, een theorie die zowel op de wereld van de mensen als op die van de natuur van toepassing was. Hij werd daarbij geholpen door twee jonge medestanders, Karl Kautsky (1854-1938) en Eduard Bernstein (1850-1932), die hij ook voorbestemde om hem als executeur-testamentair op te volgen, onder andere door ze te leren hoe het onmogelijke handschrift van Marx te ontcijferen.

Het resultaat was een geheel dat bekend is komen te staan als het 'orthodoxe marxisme'. Vooral Kautsky legde zich in zijn lange leven toe op het uitleggen en populariseren van wat hij oprecht geloofde het gedachtegoed van Marx te zijn. Centraal daarin stond de 'materialistische opvatting van de geschiedenis'. Deze had als uitgangspunt dat verschijnselen uit de 'bovenbouw', politieke ontwikkelingen en intellectuele processen, verklaard moeten worden uit de 'onderbouw', de materiële structuur van de samenleving en in het bijzonder klassentegenstellingen en -belangen. Kautsky verklaarde volgens dit stramien bijvoorbeeld het ontstaan van het christendom, Bernstein

analyseerde op overeenkomstige wijze de linkse bewegingen in de Engelse Burgeroorlog. Deze opvatting van ‘historisch materialisme’ had en heeft een zekere waarde. Tenminste, zolang ze niet dogmatisch wordt doorgezet en dan leidt tot de reductie van alle geestelijke uitingen tot de maatschappelijke verhoudingen waarin ze zijn ontstaan. Maar juist zo'n dogmatisme zou al snel kenmerkend voor dit orthodoxe marxisme worden.

Politiek kwam het orthodoxe marxisme neer op de stelling dat de werking van het kapitalisme de ontwikkeling van de maatschappij bepaalt. Die werking werd op haar beurt bepaald door met natuurwetten vergelijkbare regelmatigheden in het economische en maatschappelijk leven. Op den duur zou het zo komen tot ineenstorting van het kapitalisme, waarna de transformatie in een andere maatschappelijke orde, de socialistische, moest volgen. Zo'n deterministische opvatting liet eigenlijk geen ruimte voor politiek handelen als relevante factor. Het had immers geen zin in strijd met de wetten van het kapitalisme te handelen. De ondergang ervan werd bewerkstelligd door steeds intenser wordende interne contradicties, niet door het politiek handelen van een bepaalde partij of beweging. Alleen voor zover deze in de pas liep met de historisch noodzakelijke ontwikkeling, mocht ze verwachten die ontwikkeling marginaal te kunnen versterken. Maar dat was dan ook alles. ‘De SPD is een revolutionaire partij,’ schreef Kautsky in 1908, ‘maar het is niet een partij die revolutie maakt.’

De Duitse sociaaldemocratische partij, die vanaf 1891 SPD (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands*) heet, accepteerde dit orthodoxe marxisme als politieke en intellectuele basis. Het nieuwe program van de SPD, vastgesteld op het partijcongres in Erfurt, (1891), kende een principieel deel, geschreven door Kautsky, en een programmatisch, van de hand van Bernstein. Het principiële deel werd de toonaangevende formulering van het orthodoxe marxisme. Dit heet ook wel het ‘marxisme van de Tweede Internationale’, want in het door de SPD gedomineerde samenwerkingsverband van sociaaldemocratische partijen, de Tweede Internationale, werd dit marxisme vrij algemeen onderschreven.

In de jaren negentig van de negentiende eeuw trad echter steeds duidelijker de kloof aan het licht die er bestond tussen theorie en praktijk. Bernstein trok daaruit zijn conclusies. In 1899 publiceerde hij *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialde-*

mokratie. Hij betoogde daarin dat de belangrijkste ‘wetmatigheden’ die volgens het orthodoxe marxisme in het kapitalisme werkzaam zijn, zich feitelijk helemaal niet voordoen. ‘De boeren zinken niet weg; de middenklasse verdwijnt niet, de crises worden niet groter; ellende en slavernij nemen niet toe.’[15]

De politieke gevolgtrekking die hij daaruit trok was dat de sociaaldemocratische beweging op moest houden te wachten op een revolutie, waarvan de onvermijdelijkheid geenszins was aangetoond, en zich moest toeleggen op wat ze in feite al deed: gebruikmaken van de bestaande politieke mogelijkheden om een democratische orde te vestigen en de maatschappij te hervormen. In het door hem geschreven deel van het *Erfurter Programm* was feitelijk al geformuleerd wat in de twintigste eeuw de voornaamste thema's zouden worden van de West-Europese sociaaldemocratische partijen: de democratisering van de samenleving, de constructie van de verzorgingsstaat en de regulering van de arbeidsmarkt op basis van een compromis tussen arbeid en kapitaal.[16]

Bernsteins ‘revisionisme’ werd officieel door SPD en Tweede Internationale verworpen, maar in de praktijk zijn de sociaaldemocratische partijen en bewegingen in West-Europa steeds meer het pad gaan volgen dat hij aangaf. Deze uitkomst was min of meer onvermijdelijk. In de orthodoxe interpretatie waren hervormingen binnen het kapitalisme niet mogelijk, maar dit stelde daar niet een andere politiek tegenover.[17] De relevantie van het ‘orthodoxe marxisme’ nam zo voor de politieke praktijk navenant af.

Overeenkomstig was het lot van de economische theorieën van Marx. Pogingen om deze toe te passen en verder te ontwikkelen liepen vast, zowel op interne problemen als - en dat was toch het belangrijkste - vanwege het feit dat Marx' theorieën allereerst een kritiek inhielden op de klassieke politieke economie, die inmiddels als achterhaald gold. De eigenlijke marxistische economie, in feite voortzetting en variant van deze klassieke politieke economie, ging op den duur daarom ook ten onder. Een andere economische theorie, gebaseerd op individuele keuzen in plaats van op de arbeidswaardeleer, had haar verdrongen. Het fameuze vraagstuk hoe de waarde van een goed, uitgedrukt in de eraan gespendeerde hoeveelheid arbeid, zich verhield tot de feitelijke prijs die ervoor werd gevraagd en betaald, het zogenaamde transformatievraagstuk, viel uiteindelijk wel degelijk op te lossen. Maar die oplossing interesseerde niemand meer.[18]

Zo verliep in de eerste helft van de twintigste eeuw de economische analyse van het marxisme. Het versmolt ook in dit opzicht met sociale wetenschap in het algemeen of het ging teloor.[19]

Aan de ene kant leidde dit tot het verdwijnen van een specifieke, tot Marx te herleiden vorm van economische analyse, aan de andere kant tot pogingen om aan Marx ontleende elementen een plaats te geven in de hoofdstroom van het economisch denken. Joan Robinsons in 1942 verschenen *Essay on Marxian Economics*, dat marxisme combineerde met keynesianisme, is daarvan een bekend en vroeg voorbeeld.[20]

Maar met politiek, met een politieke beweging, hadden zulke exercities geen verbinding meer. Toen Kautsky er in 1927 een laatste samenvattend overzicht van publiceerde, het tweedelige *Die materialistische Geschichtsauffassung*, had het orthodoxe marxisme zijn politieke gewicht voor sociaaldemocratische partijen vrijwel geheel verloren. Dit hield overigens niet in dat aan Marx ontleende noties en begrippen geen deel bleven uitmaken van het sociaaldemocratisch denken. Maar hier gold min of meer hetzelfde als voor de sociale en historische wetenschappen. Zulke noties vormden geen afzonderlijke doctrine, maar maakten inmiddels deel uit van het alledaagse denken over maatschappij en politiek. Sociale ongelijkheid werd voortaan allereerst gedefinieerd in termen van sociale klassen. Dat economische verhoudingen en structuren een overheersende invloed op politieke ontwikkelingen uitoefenen is allang een gemeenplaats geworden, of het nu gaat om de strijdkreet waarmee William Jefferson Clinton de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 1992 won, ‘It's the economy, stupid’, dan wel om de politieke begrotingscyclus, waarmee regeringen proberen in een verkiezingsjaar de economische conjunctuur te laten pieken.

Marx en zijn erfgenamen: het marxisme-leninisme

Enkele jaren na de publicatie van Bernsteins *Voraussetzungen* ontstond in Rusland een andere vorm van revisionisme. Deze was het werk van een van de leiders van de Russische sociaaldemocratische partij, Vladimir Iljitsch Oeljanow (1870-1924), bijgenaamd Lenin. Hij kwam tot de slotsom dat de ingewikkelde machinerie van het kapitalisme niet vanzelf een revolutie zou produceren, zoals de ortho-

doxie het wilde. De sociaaldemocratische partij kon daarom niet volstaan met hervormingsoefeningen in afwachting van de grote omwenteling. Zij moest zich juist voorbereiden om, wanneer de tijd daarvoor rijp was, de macht te veroveren. In feite verbond Lenin zo het orthodoxe marxisme met de Russisch-jakobijnse traditie van politieke samenzwering die was ontstaan met de Dekabristenopstand van december 1825.

Dan stelde zich voor Lenin echter het probleem dat het proletariaat uit zichzelf nooit het juiste revolutionaire bewustzijn zou ontwikkelen. Daarvoor was een revolutionaire partij nodig van beroepsrevolutionairen, die het juiste klassenbewustzijn om zo te zeggen in de massa van de arbeiders zou injecteren. Kenmerkend voor Lenin was dat hij deze opvatting niet als een kritiek of correctie op het orthodoxe marxisme naar voren bracht, zoals Bernstein dat met de zijne had gedaan, maar juist als volkomen in overeenstemming met de orthodoxie. Zijn opstelling leidde in 1903 tot een splitsing van de Russische sociaaldemocratische partij in mensjewieken (‘minderheidsfactie’) en bolsjewieken (‘meerderheidsfactie’). Lenins politieke brille valt af te leiden uit het feit dat hij erin slaagde met deze naamgeving de werkelijke verhoudingen om te keren: zijn ‘bolsjewieken’ vormden op het betreffende partijcongres (in Brussel) de minderheid, de ‘mensjewieken’ de meerderheid.

Met een geslaagde machtsgreep, de Russische Revolutie, in oktober of november (afhankelijk of men de moderne dan wel de toen nog in Rusland geldende tijdrekening aanhoudt) 1917 werd dit perspectief toonaangevend voor wat voortaan communistische partijen zouden heten. Daartoe behoorden ook afsplitsingen die zich voordeden bij West-Europese sociaaldemocratische partijen, zoals de Franse en de Duitse. In Nederland herdoopte de Sociaal-Democratische partij (SDP), die zich in 1909 van de SDAP had afgescheiden, zich in 1918 tot Communistische Partij Holland (en weer later tot CPN).

In de nu gevormde Sovjet-Unie werd het orthodoxe marxisme verder uitgewerkt tot een alomvattende filosofie die zowel op maatschappij (historisch materialisme) als natuur (dialectisch materialisme) van toepassing heette te zijn. Het dialectisch materialisme gaat terug op aantekeningen van Engels die na diens dood door Bernstein niet publicabel werden geacht, nadat hij daarover advies van Albert Einstein had ingewonnen. In de Sovjet-Unie werden deze echter de basis van een complete filosofie van de natuur. Historisch en dialectisch mate-

rialisme tezamen kregen na de dood van Lenin (1924) de naam marxisme-leninisme.

Intellectueel en wetenschappelijk was dit een mengeling van naïef positivisme en geschiedfilosofisch determinisme, gekenmerkt door de afwezigheid van empirisch onderzoek, waarbij beweringen (of citaten van Marx en Engels, Lenin en Stalin) in de plaats kwamen van onderzoek en argumenten. Het beste wat men ervan kan zeggen is dat dit marxisme-leninisme zich liet vergelijken met de middeleeuwse scholastiek in zijn nadagen, reden wellicht dat de twee belangrijkste vorsers van dit systeem jezuïeten waren, Gustavo Wetter en Joseph Bochenski.

Zo liep in de communistische staten en bewegingen het politieke marxisme uit op een dode doctrine, enkel gebruikt en enkel bruikbaar als legitimering van de positie van communistische machthebbers en van hun politiek. Waar het dialectisch materialisme wetenschappelijk serieus werd genomen, leidde dit tot rampen, zoals de zogenaamde *Lysenko-affaire* in de Sovjet-Unie demonstreerde. Trofim Lysenko was een bioloog die in de jaren dertig op basis van dit 'marxisme' genetische theorieën voor 'burgerlijk' verklaarde en beweerde dat erfelijkheid er niet toe deed. Alles kon verklaard worden uit omgevingsfactoren. Zijn 'theorie' werd door de communistische partij omarmd, met rampzalige gevolgen voor de Sovjet-Russische landbouw.

In het politieke marxisme is de leider van de Italiaanse communistische partij, de PCI, Antonio Gramsci (1891-1937), eigenlijk de enige geweest die zich wist te onttrekken aan het determinisme van het orthodoxe marxisme. Min of meer intuïtief begreep hij waar het grote project van Marx in de kern om ging, namelijk de zelfverzekerdheid van de bourgeoisie, de heersende klasse, over zijn leidende rol te ondermijnen, door de verborgen boodschap van de klassieke politieke economie aan het licht te brengen. Als een maatschappelijke orde niet ineenstort voordat al haar mogelijkheden zijn benut (zoals Marx stelde), dan begint die ineenstorting namelijk vanaf het moment dat de leidende klasse het geloof in zichzelf, in de legitimatie van de bestaande orde, verliest.

In Gramsci's formulering is het verlies aan ideologische hegemonie, veel meer dan de politieke en militaire machtsverhoudingen, bepalend voor de overgang van de ene maatschappelijke orde naar een andere. Maar hoewel Gramsci de leider was van de PCI, ontwikkelde hij deze denkbeelden als gevangene van Mussolini's dictatuur en pas na

zijn dood werden deze geordend en gepubliceerd. Hun politieke invloed bleef daardoor beperkt, al kan men stellen dat de gematigde opstelling van de naoorlogse PCI niet goed denkbaar is zonder Gramsci. Het is overigens opvallend dat de ineenstorting van de communistische regimes precies volgens het scenario verliep dat Gramsci voor de ondergang van de burgerlijke samenleving had geschreven: aan de basis ervan lag het verlies aan legitimatie van de partijelites, omdat die niet meer in de onvermijdelijkheid van hun gelijk geloofden.

Marx en zijn erfgenamen: het academische marxisme

Gedurende zijn ballingschap in Zwitserland tijdens de Eerste Wereldoorlog begon Lenin Hegel te lezen. Zijn bevindingen legde hij neer in talrijke notities. De bekendste, met apodictische stelligheid geformuleerd, luidt dat het onmogelijk is *Das Kapital* volledig te begrijpen zonder de hele *Logik* van Hegel doorgewerkt en begrepen te hebben. 'Derhalve heeft geen enkele marxist gedurende een halve eeuw Marx begrepen.'[21] Inderdaad was Hegel, al ver vóór de dood van Marx in de geschiedenis van het denken 'een dode hond' geworden, zoals Engels het ooit formuleerde. Zijn voornemen een eigen studie over Marx te schrijven liep door de Russische Revolutie op niets uit. Lenins aantekeningen bij Hegels *Wissenschaft der Logik* zijn pas gepubliceerd toen het marxisme-leninisme zijn vorm al had gekregen. Daarin was toen geen plaats meer voor Hegel.

Het academisch marxisme begint niet veel later met de herontdekking van de hegeliaanse dimensie in het werk van Marx door Györgi Lukács (1885-1971), een Hongaarse filosoof die tot in de Eerste Wereldoorlog in Heidelberg verbleef, maar daarna aan de kant van de communisten deelnam aan de mislukte revolutie in Hongarije. In 1923 verscheen zijn essaybundel *Geschichte und Klassenbewusstsein*, de eerste studie die de hegeliaanse wortels van Marx' denken naar voren bracht, nog vóór de publicatie van de vroege geschriften van Marx. Maar in de rest van zijn leven verbruikte Lukács zijn formidabele geestelijke vermogens grotendeels ten dienste van het marxisme-leninisme. George Lichtheim heeft hem daarom met recht geportretteerd als 'een intellectuele ramp'.[22]

De vele andere vormen van academisch marxisme die in de twintigste eeuw opkwamen kunnen vrijwel steeds het eenvoudigst beschre-

ven worden als een mengvorm tussen denkbeelden van Marx en andere denkrichtingen. Zo zijn de originele geschriften van Lukács niet alleen gekenmerkt door zijn herontdekking van de hegeliaanse dimensie in het werk van Marx, maar evenzeer beïnvloed door de socioloog Max Weber. Dit gold ook voor de zogenaamde *Frankfurter Schule*, die in de jaren twintig met de oprichting van het *Institut für Sozialforschung* in Frankfurt a.M. ontstond. De voordenkers hier waren Theodor Wiesengrund Adorno (1903-1969) en Max Horkheimer (1895-1973). Hun 'kritische maatschappijtheorie' was enerzijds gebaseerd op Marx, anderzijds op Sigmund Freud, en uiteindelijk ook op Weber.

Het onderscheid dat Weber had gemaakt tussen *Zweckrationalität* en *Wertrationalität*, instrumentele en substantiële rationaliteit, leende zich voor een marxistisch geladen kritiek op de kapitalistische samenleving. Er is immers een klaarblijkelijke parallel tussen dit begrippenpaar, en het onderscheid tussen eenvoudige (waar-geld-waar) en kapitalistische (geld-waar-geld) warencirculatie bij Marx. Als *Zweckrationalität* merkte Weber de rationaliteit aan die eruit bestaat dat de beste middelen worden gezocht om een bepaald doel te bereiken. Maar in een samenleving waar *Zweckrationalität* overheerst, wordt de vraag naar de rationaliteit van de doelen niet gesteld, laat staan beantwoord. Dat is de kern van het sombere, in aforistische stijl gestelde en door Horkheimer en Adorno gezamenlijk geschreven *Dialektik der Aufklärung* (1944). Hoop op een al dan niet revolutionaire transformatie van de maatschappij is hier verdwenen. In het oeuvre van de belangrijkste erfgenaam van de *Frankfurter Schule*, Jürgen Habermas, (1929-) staat centraal de scheiding van een door kapitalisme gedomineerde samenleving in twee sferen, die van de economie, gebaseerd op eisen van efficiency en winst, en een waar andere waarden de boventoon voeren. Deze wordt echter geleidelijk aan gekoloniseerd door de eerste, een proces waartegen Habermas niet werkelijk een politieke remedie oppert.

Pas na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er in Frankrijk marxistische stromingen buiten het orthodoxe kader van de Franse communistische partij. Zoals de Frankfurter School een verbinding legde tussen Marx aan de ene kant en Freud en Weber aan de andere, zo poogden Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) en Jean-Paul Sartre (1905-1980) Marx en de fenomenologie te combineren. Zuiver Frans was deze benadering overigens niet, want het waren de Duitse

filosofen Edmund Husserl en Martin Heidegger die deze Franse denkers inspireerden. Hun verwerking van dit Duitse gedachtegoed kwam bekend te staan als existentiefilosofie. Zowel Merleau-Ponty als Sartre heeft vervolgens getracht marxisme en existentiefilosofie te combineren. De meest vergaande, ambitieuze en uiteindelijk gruwelijke representant van dit 'existentialistische marxisme' is Sartre's *Critique de la raison dialectique*.[23] Deze kolossale studie, waarvan postuum een tweede deel verscheen, komt politiek uiteindelijk op weinig meer neer dan een kille verheerlijking van geweld. Van een relatie met het in wezen optimistische perspectief van Karl Marx is geen sprake.[24]

Daarnaast en daarna maakten in de jaren zestig de meeste opgang de pogingen om het werk van Marx te verbinden met het toen modieuze structuralisme. De centrale figuur hier was Louis Althusser (1918-1990). Anders dan de meeste academische marxisten was en bleef hij lid van de communistische partij. Zijn belangrijkste werken, *Lire le Capital* (1965) en *Pour Marx* (1965) verschenen precies op het juiste moment. Een vaag marxisme was in de tweede helft van de jaren zestig in de mode geraakt aan Franse universiteiten (en niet veel later aan andere in het Westen). Er bestond grote behoefte aan boeken daarover die als wetenschappelijk telden, en zich zo verhieven boven het marxisme-leninisme van de communistische partijen. Althusser voorzag daarin, maar zijn werk was in feite niets anders dan een obscurantistische versie van dat marxisme-leninisme, gekenmerkt door eenzelfde determinisme dat hier expliciet mensen tot willoze wezens in een door sociale structuren bepaald universum verklaart. In zijn postume memoires *L'Avenir dure longtemps* (1994) bekende Althusser, die een aantal jaren in een inrichting doorbracht nadat hij zijn vrouw had vermoord, dat hij eigenlijk nauwelijks iets van Marx had gelezen. Hij meende echter over een speciale intuïtie te beschikken, die hem in staat stelde de denkbeelden van een auteur af te leiden uit enkele wel gelezen passages.

Het academisch marxisme kent nog veel meer varianten en stromingen. Deze paragraaf heeft geen andere pretentie dan enkele van de voornaamste te karakteriseren. Hoezeer zij ook verschillen in intellectuele kwaliteit en in hun relatie met het werk van Marx, waar het hier om gaat is de slotsom dat, wat hun intellectuele en wetenschappelijke verdiensten ook zijn, zij politiek geen rechtstreekse invloed uitoefenen of hebben uitgeoefend.

De analyse van het kapitalisme

Deze laatste paragraaf gaat over het onderwerp dat in het denken van Marx een centrale plaats inneemt: de analyse van het kapitalisme. Hij is er, zoals we hebben gezien, niet bij benadering in geslaagd deze af te maken. In feite is hij niet verder gekomen dan het begin van het begin. *Das Kapital* is niet voltooid. Maar het kapitalisme heeft zich verder ontwikkeld en verbreid. Heeft de analyse van het kapitalisme na zijn dood nog voortgang gemaakt?

Het kolossale, maar onvoltooide bouwwerk van Marx' kritiek op de politieke economie, vormt allang geen uitdaging meer voor nieuwe architecten om het af te bouwen. Daarvoor zijn de fundamenten, zoals de arbeidswaardeleer, te zwak. Het is op zijn best een museaal interessante ruïne geworden. Daar is geen progressie te bereiken. De analyse van wat in de tijd van Marx kapitalisme ging heten heeft in de afgelopen honderdtwintig jaar echter wel degelijk voortgang gemaakt, gedeeltelijk op basis van denkbeelden van Marx, gedeeltelijk onafhankelijk daarvan, en voor een niet gering deel volkomen - en noodzakelijkerwijs - in strijd ermee.

In feite gaat het hierbij om twee onderwerpen. Het eerste is de uiteindelijk morele kritiek op het kapitalisme, waarin dit wordt aangevallen omdat het ruilprincipe waarop het gebaseerd is, alle producten en menselijke relaties reduceert tot hun ruilwaarde, of, om het anders te formuleren, omdat het de dominantie van het economische over alle andere waarden afdwingt. Deze kritiek heeft een ondergrens die niet gemakkelijk is te bepalen. Tot haar logische eindpunt doorgezet zou ze immers inhouden dat ruil nooit op winst gericht mag zijn, maar altijd neer moet komen op het uitwisselen van gebruikswaarden. Op basis van dit uitgangspunt werd vroeger in communistische landen, en in Cuba nog steeds, economische zelfstandigheid veroordeeld en onmogelijk gemaakt. Dit thema laat ik hier onbesproken, zonder er de actuele betekenis van te ontkennen, die zich ook in Nederland dagelijks voordoet. Bijvoorbeeld in de wijze waarop maatschappelijke zorg is vermarkt: opgejaagde, onderbetaalde en inwisselbare verzorgers en bovenbetaalde bestuurders met bonussen voor werk dat ze voor hun riante salaris gewoon hadden horen te doen.

Het tweede zijn structuur en dynamiek van het kapitalisme, en de analyse daarvan staat in het volgende centraal. De eerste theoretische en vooral begripsmatige barrière daarbij is de eenheid van analyse. Is

die eenheid de staat of gaat het om een groter geheel? Marx is hier niet ondubbelzinnig. Hoewel het volgens de teneur van zijn theorieën duidelijk is dat kapitalisme, dat elke productiewijze, bovenstatelijk is, blijft deze notie bij hem meestal impliciet. Aan de andere kant suggereert hij op verschillende plaatsten in zijn oeuvre dat de overgang van kapitalisme naar socialisme per land kan gebeuren. Dat deed hij bijvoorbeeld in de toespraak die hij op 8 september 1872 in Amsterdam hield, na afloop van het laatste congres van de Internationale.[25] Daar zei hij dat in bepaalde landen, zoals bijvoorbeeld Nederland, een revolutie niet nodig was om tot een andere maatschappijvorm te komen. Het spiegelbeeld van de vraag naar de juiste eenheid van analyse is vanzelfsprekend die of socialisme iets is dat in een afzonderlijke staat kan worden ingevoerd en gedijen. Dat was de vraag die in de jaren twintig aan de orde was in de Sovjet-Unie, in de discussie tussen Stalin en Trotski. Kon het socialisme in één staat overleven? Trotski meende van niet, maar verloor.

Het antwoord op beide vragen was toen al gegeven door de socioloog Max Weber (1864-1921). Geheel ten onrechte is hij, vooral door Amerikaanse sociologen, tot de anti-Marx verheven, vooral op basis van zijn beroemde studie over het verband tussen kapitalisme en protestantisme. Hoewel Weber politiek gezien een rechtse liberaal was, beschouwde hij kapitalisme als een van de drijvende krachten van de moderne samenleving. Hij zag deze kracht allerminst als positief, maar als een die door zijn dwang tot *Zweckrationalität* onvermijdelijk tot een steeds verdere ‘onttovering van de wereld’ moest leiden.

In zijn laatste, postuum, verschenen boek, de neerslag van zijn colleges in München, onderscheidt hij het moderne kapitalisme van eerdere vormen, zoals het ‘roofkapitalisme’ dat kenmerkend was voor de wereld van de antieke stadstaten. In deze context legt hij een verband tussen de twee processen die vanaf de late Middeleeuwen bepalend zijn voor de ontwikkeling van, in eerste instantie, de Europese samenleving: staatsvorming en kapitalisme. Deze twee processen zijn in zijn ogen onlosmakelijk aan elkaar gekoppeld. Staten concurreren met elkaar om beschikbaar kapitaal, maar omdat kapitaal transstatelijk is, kunnen kapitaalbezitters staten tegen elkaar uitspelen. Een hedendaags voorbeeld daarvan is de wijze waarop transnationale ondernemingen dat doen als het gaat om het afdwingen van gunstige vestigingsvoorwaarden en belastingvoordelen. Kapitalisme wordt

door Weber dus gezien als een transstatelijk systeem, en dat systeem is politiek opgedeeld in staten. Vandaar zijn omineuze conclusie: het is de nationale staat die de bestaansvoorwaarde vormt voor het kapitalisme. ‘Zolang de staat niet plaats maakt voor een wereldrijk zal derhalve het kapitalisme voortbestaan.’[26]

In twee opzichten verscherpte en verdiepte de Franse historicus Fernand Braudel (1902-1985) de inzichten van Marx en Weber, vooral in zijn grote trilogie *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe-XVIIIe Siècle* (1979). In de eerste plaats ontwikkelde hij het begrip *économie-monde*, ‘wereldeconomie’, als omschrijving van de geografische ruimte waarin sprake is van kapitalisme. ‘Wereld’ heeft hier dus niet betrekking op de aardbol als geheel, maar op een ruimte die een min of meer op zichzelf staand geheel van economische betrekkingen vormt. Zijn eerste en beroemdste boek wijdde Braudel aan zo'n *économie-monde*, namelijk het gebied van de Middellandse Zee ten tijde van de regering van Philips II. Zijn concept ‘wereldeconomie’ correspondeert met Webers idee van kapitalisme als een geheel dat bestaat uit met elkaar wedijverende staten. Daarmee maken deze twee denkers expliciet wat in feite een impliciet argument bij Marx is: dat kapitalisme een bovenstatelijk fenomeen is.

De tweede bijdrage van Braudel bestaat eruit dat hij korte metten maakt met de idee dat kapitalisme identiek is met marktwerking. Zijn beeld van de economische werkelijkheid is dat van een gebouw met drie lagen. De begane grond is die van het dagelijks leven, gekenmerkt door elementaire economische processen, het domein van consumptie en productie voor onmiddellijk gebruik. De eerste verdieping is die van het economisch leven. Dit is het niveau van marktprocessen, die arbeidsverdeling bevorderen en handhaven. Deze worden gekenmerkt door regelmatigheden waarvan de deelnemers zich - anders dan op het grondniveau - bewust zijn, ook al omdat hier sprake is van transparantie. Dit is de wereld van de handboekeneconomie. Hier is sprake van concurrentie.

De tweede verdieping is echter die van de *contre-marché*, de antimarkt. De economische processen die zich hier afspelen zijn ondoorzichtig. Dit is de zone van economische concentratie, de zone met een hoge graad van monopolievorming. Terwijl op de eerste verdieping bescheiden winsten worden geboekt, zijn deze op de tweede kolossaal van omvang, juist omdat hier marktwerking grotendeels is uitgeschakeld en politieke controle afwezig. Alleen voor deze hoogste ver-

dieping gebruikt Braudel het woord kapitalisme. Dit kapitalisme is geen economisch fenomeen dat zich buiten staat en politiek voordoet. Het is juist louter en alleen mogelijk dankzij politieke macht die door staat of staten wordt geleverd. Zonder politieke steun is het immers niet mogelijk een economie te beheersen en marktkrachten lam te leggen.[27]

Dit inzicht is door de Amerikaanse socioloog Immanuel Wallerstein (1930-)[28] kordaat samengevat als ‘de vrije markt is de doodsvijand van het kapitalisme’. In zo'n vrije markt, waar idealiter ontelbare producenten precies dezelfde waar aanbieden aan ontelbaar veel consumenten, zal concurrentie er immers toe leiden dat de verkoopprijs nadert tot de productiekosten en er geen cent winst wordt gemaakt.

Wallerstein heeft inzichten en theorieën van Marx, Weber, Braudel en anderen verder ontwikkeld en gecombineerd in wat bekend is komen te staan als ‘wereldsysteemanalyse’. Van Weber werkt hij met name het verband uit tussen staatsvorming en kapitalisme, van Braudel de notie dat een *économie-monde* de juiste eenheid van analyse is als het om kapitalisme gaat. Terwijl hij het uitgangspunt van Marx serieus neemt dat kapitalisme de fundamentele factor van sociale verandering in de moderne wereld is, verruimt hij het conceptuele en theoretische kader waarin Marx zichzelf opsloot. Waar nodig breekt hij ermee.

De wereldsysteemanalyse van het kapitalisme heeft onmiskenbaar een heel andere vorm aangenomen dan die van Marx' ‘kritiek op de politieke economie’. Maar ze is ondenkbaar zonder het voordenken van de laatste. In een briljant aperçu heeft Marx ooit opgemerkt - zijn bewondering voor Darwin ten spijt - dat de anatomie van de mens de sleutel is tot de analyse van de anatomie van de aap. Als ik deze these gebruik om vanuit de wereldsysteemanalyse Marx' theorie van het kapitalisme te ontleden, dan is onmiskenbaar dat zijn grote project uiteindelijk stuk is gelopen omdat de twee doelen die hij wilde bereiken in laatste instantie niet bij elkaar passen. Zijn eerste doel was de kritiek op de (klassieke) politieke economie. Ik heb proberen aan te tonen dat het hem erom ging het geloof van de heersende klasse in de geldigheid daarvan te vernietigen - een ander woord past hier niet. Maar in deze grootse onderneming raakte Marx hoe langer hoe meer bevangen in het systeem van de politieke economen. Het onderliggende hegelianisme in zijn denken versterkte deze bevangenheid alleen maar.

Daardoor kluisterde hij zich bij het nastreven van zijn tweede grote doel: de analyse van het kapitalisme. Vrijwillig de gevangene van het denkraam van de klassieke politieke economie sloot hij zich af voor een meer onbevangen analyse van het kapitalisme, die hem verder had kunnen brengen op de weg die na hem door Weber, Braudel en Wallerstein is verkend en ingeslagen.

In: Bart Tromp, *Karl Marx*, hoofdstuk II 'Marx nu', Amersfoort, Uitgeverij Aspekt, 2007.

Eindnoten:

1 De toespraken zijn later gebundeld in *Karl Marx und unsere Zeit - der Kampf um Frieden und sozialen Fortschritt*, Dresden 1983.
Over het congres: zie 'Kleine Marx-kroniek' in Bart Tromp, *Een frisgewassen doedelzak*, Amsterdam 1988.
2 Brief aan Engels, 19 augustus 1876, *Marx Engels Werke (mew)*, Bd. 34, s. 23, Berlin, Dietz Verlag, 1956-1968.
3 Brief aan Jenny, eind augustus/begin september 1876, (*mew)*, Bd. 34, s. 193, Berlin, Dietz Verlag, 1956-1968.
4 'Interview met de grondlegger van het moderne socialisme', *The Chicago Tribune*, 5 januari 1879, in Karl Marx, *Er waart een spook door Europa. Bloemlezing uit het werk van Karl Marx.* Samengesteld en ingeleid door Bart Tromp, Amsterdam, Prometheus, 2006, p. 254.
5 Cf. S.S. Prawer, *Karl Marx and World Literature*, Oxford 1976, p. 119-120, 131-132.
6 Brief aan Engels, 31 juli 1865, (*mew)*, Bd. 31, s. 132, Berlin, Dietz Verlag, 1956-1968.
7 Edmund Wilson, *To the Finland Station. A Study in the Writing and Acting of History* (1940), London, 1966, p. 292-333.
8 Robert Nisbet, *Sociology as an Art Form*, London, 1976, p. 76.
9 Brief aan Engels, 25 februari 1867, (*mew)*, Bd. 31, s. 276, Berlin, Dietz Verlag, 1956-1968.
10 Francis Wheen, *Karl Marx*, London 1999.
11 Francis Wheen, *Das Kapital*, *a biography*, in de reeks 'Books that shook the world', London 2006.
12 Van deze novelle van Balzac bestaat een prachtige Nederlandstalige uitgave, *Het onbekende meesterwerk*, in 1990 verschenen bij De Arbeiderspers in Amsterdam.
13 Louk Tilanus, in bovengenoemde uitgave.
14 Francis Wheen, *Das Kapital*, *a biography*, London 2006, p. 75.
15 Geciteerd door Peter Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism. Eduard Bernstein's Challenge to Marx*, New York 1979, p. 298.
16 Cf. Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism. The West European Left in the Twentieth Century*, London 1996, p. 24.
17 Het debat in de Nederlandse sociaaldemocratische beweging is uitputtend in kaart gebracht door H. Buiting, in zijn *Richtingen- en partijstrijd in de SDAP: het ontstaan van de Sociaal Democratische Partij in Nederland*, Amsterdam 1989. Meer in het algemeen: mijn *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002.
18 Cf. Mark Blaug, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge, 1983, p. 291-294.
19 Voor Nederland heeft Frank Kalshoven dit proces beschreven in *Over marxistische economie in Nederland 1883-1939*, Amsterdam 1993.
20 Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, New York 1967.
21 Geciteerd bij Robert Service, *Lenin. A Biography*, London, 2000, p. 241.

22 'An Intellectual Disaster', in George Lichtheim, *The Concept of Ideology and Other Essays*, New York 1967.
23 Jean-Paul Sartre, *Critique de la Raison dialectique*, tome 1 'Théorie des ensembles pratiques', Paris 1960.
24 Cf. Maurice Cranston, 'Jean Paul Sartre: Solitary Man in a Hostile Universe', in Anthony de Crespigny and Kenneth Minogue, (eds.), *Contemporary Political Philosophers*, London 1975.
25 Toespraak Marx in Amsterdam, 8 september 1872, *Marx Engels Werke (mew)*, Bd. 18, 3. p. 160, Berlin, Dietz Verlag, 1956-1968.
26 Max Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Berlijn, 1981, p. 289.
27 Deze sterk versimpelde samenvatting is ontleend aan Fernand Braudel, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme XVe-XVIIIe Siècle*, 3 vols., Paris 1979.
28 Het hoofdwerk van Wallerstein is een analytische geschiedenis van het moderne wereldsysteem, waarvan tot nu toe drie van de vijf voorziene delen zijn verschenen. Een recent en toegankelijk overzicht van de wereldsysteemanalyse biedt zijn *World-Systems Analysis. An Introduction*, Durham and London 2004, terwijl de toepassing ervan op de geschiedenis van de laatste vijf eeuwen beknopt is opgetekend in Wallersteins *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*, London 1995.

Karl Kautsky (1997)
Levensloop

Karl Kautsky is in 1854 in Praag geboren. Hij is dus van geboorte Tsjech en Oostenrijker van nationaliteit. Zijn leven heeft hij voornamelijk in Duitsland doorgebracht, maar pas in 1919 verkrijgt hij het Duitse staatsburgerschap. Vanaf 1924 leeft hij in Wenen. In 1938, na de 'Anschluss', kan hij dankzij zijn Tsjechische geboortebewijs ongehinderd uitwijken naar Praag. Via Tsjecho-Slowakije gaat Kautsky vervolgens naar Nederland, waar hij in oktober van datzelfde jaar in Amsterdam sterft.

Door de denkbeelden van Ernst Haeckel, de Duitse geleerde die de methode van de natuurwetenschappen op de samenleving wilde toepassen, wordt Kautsky in zijn jonge jaren sterk beïnvloed. Zij sluiten wonderwel aan bij de leer van Darwin, zoals die in deze periode gestalte krijgt als een algemene doctrine van maatschappelijke evolutie. Diens invloed op Kautsky is overigens veel diffuser dan gemeenlijk is aangenomen. Na een studie in Wenen in de geschiedenis en de filosofie probeert Kautsky bij de door hem hogelijk bewonderde Haeckel te promoveren. Het onderwerp behelst het thema huwelijk en gezin, maar de faculteit in Jena laat de promotie niet toe, omdat de autoriteiten vinden dat dit onderwerp niet binnen Haeckels leeropdracht (zoölogie) valt.

Kautsky's weg naar het socialisme is voor hem, afkomstig uit een milieu van acteurs en toneelmensen, moeizaam en niet vanzelfsprekend. Hij doorloopt het gymnasium en bezoekt de universiteit, maar verwerft geen academische titel. Zijn pogingen om als toneelschrijver carrière te maken laat hij na een bescheiden succes op dit terrein varen. Kautsky is geen autodidact als Bernstein, maar ondanks zijn universitaire achtergrond is hij zeker geen getraind denker als hij bij Haeckel tracht te promoveren. Daarvoor heeft hij zijn aandacht te veel over uiteenlopende disciplines verspreid.

De politieke interesses en sympathieën van Kautsky gaan in eerste

instantie uit naar het Tsjechische nationalisme. Zijn romantisch radicalisme doet hem in 1871 sympathiseren met de Commune van Parijs. Daarmee was de verbinding met het socialisme gelegd, want vriend en vijand verkeren dan in de veronderstelling dat de Commune een socialistische onderneming is. Vervolgens wordt Kautsky lid van de Oostenrijkse socialistische partij en begint hij in Duitse en Oostenrijkse partijorganen te publiceren. Het oorspronkelijke van Kautsky is dat hij de denkbeelden van Haeckel, Darwin en materialisten als Büchner en Buckle voor het socialisme tracht te mobiliseren. Want voor zover deze denkers zelf politieke conclusies verbinden aan hun evolutionaire ideeën, waren deze zeker niet links gekleurd. Kautsky is de enige die uit de biologische selectietheorieën van zijn tijd de gevolgtrekking maakt dat socialisme de hogere trede is in de normale ontwikkeling van de strijd om te overleven.

Met dat al heeft Kautsky op vijfentwintigjarige leeftijd nog altijd geen beroep of loopbaan in het vooruitzicht. Hij denkt erover zich als boekhandelaar te vestigen, als hij door de bemiddelde, om gezondheidsredenen in Zwitserland wonende socialist Karl Höchberg wordt uitgenodigd om medewerker te worden van het door Höchberg uit te geven *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik.* In datzelfde jaar neemt Höchberg Eduard Bernstein als privésecretaris in dienst. Net als Bernstein is Kautsky in 1878 door lezing van de toen verschenen *Anti-Dühring* van Engels, het eerste ‘marxistische’ leerboek, ‘marxist’ geworden.

Zo arriveert Kautsky in 1880 in Zürich. In de tien jaar die volgen, ontwikkelt hij zich tot de voornaamste theoreticus van het socialisme na Marx en Engels. Deze positie bereikt Kautsky via het maand- en later weekblad dat onverbrekelijk met zijn naam verbonden is en dat hij vanaf de oprichting in 1883 tot 1917 zal redigeren: *Die Neue Zeit.* In tientallen, zo niet honderden artikelen zet Kautsky (in nauw contact met Engels) de leer van Marx, zoals zij die verstaan, uiteen en verdedigt hij het werk van Marx tegen wetenschappelijke en politieke kritiek. Hij doet dat intelligent, niet zonder pedanterie (de meeste critici krijgen allereerst toegevoegd dat ze Marx niet goed begrepen hebben), maar evenmin zonder gevoel voor nuance. Door deze combinatie van intellectuele capaciteiten en het vermogen tot popularisering is Kautsky in deze tien jaar in staat de door hem, Engels en Bernstein ontwikkelde interpretatie van het werk van Marx binnen de Duitse en Oostenrijkse partij toonaangevend te maken en deze tegelijkertijd

buiten de socialistische beweging in ieder geval intellectueel aanzien te verschaffen. Dat *Die Neue Zeit* uiteindelijk zijn meeste abonnees blijkt te hebben onder niet-socialistische intellectuelen is van dat laatste een ietwat paradoxale illustratie.

Als de Rijksdag in 1890 de socialistenwetten, die vanaf 1878 socialistische organisaties in Duitsland feitelijk het functioneren onmogelijk hebben gemaakt, niet verlengt, vertrekt Kautsky naar Duitsland, naar Stuttgart, zeer tegen zijn zin overigens. Maar Dietz Verlag, de uitgever van *Die Neue Zeit*, is daar gevestigd en als redacteur van het weekblad verdient Kautsky zijn brood. In Duitsland, binnen de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD), en al snel ook binnen de Tweede Internationale, oefent Kautsky voortaan grote invloed uit. Maar dit gebeurt voornamelijk schriftelijk. Hij is nooit lid van een partijbestuur en spreekt zelden op congressen. Een centrale factor is echter zijn nauwe relatie met August Bebel, de onbetwiste leider van de SPD. Kautsky en Bebel hebben tegengestelde tekorten en kwaliteiten en vullen elkaar zo precies aan. Bebel gebruikt Kautsky veelal als zijn intellectuele wapen en zijn theoretische legitimatie. Kautsky, op zijn beurt, is zich zeer wel van de protectie van Bebel bewust en vaart meestal op diens politieke kompas als het om praktische politieke kwesties gaat. Het is tekenend dat na de dood van Bebel in 1913 Kautsky's ster in de SPD begint te dalen.

In 1914 breekt de Eerste Wereldoorlog uit; daarmee komt er feitelijk een einde aan de grote jaren van de Tweede Internationale. Als tegenstander van de oorlog sluit Kautsky zich in 1917 aan bij de *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USPD), als deze wordt opgericht als afscheiding van de SPD; dit kost hem het hoofdredacteurschap van *Die Neue Zeit.* Na het einde van de oorlog bekleedt Kautsky in de coalitieregering van SPD en USPD het voorzitterschap van de socialisatiecommissie en is hij korte tijd adviseur van het ministerie van Buitenlandse Zaken (hij treedt al na twee maanden af uit protest tegen de bloedige wijze waarop een muiterij van matrozen eind 1918 wordt neergeslagen). In deze laatste functie publiceert hij een uitgebreide verzameling documenten over het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog die Duitsland allerminst van de verantwoordelijkheid daarvoor vrijpleit.* Na de hereniging van een deel van de

* Zie: Karl Kautsky, *Hoe de oorlog ontstond.* Met een inleiding van Bart Tromp, Amersfoort, Uitgeverij Aspekt, 2001.
(Noot van de samenstellers)

USPD (een ander deel gaat op in de nieuwe communistische partij) met de SPD trekt Kautsky zich uit de politiek terug. Hij keert terug naar Wenen, waar hij als auteur werkzaam blijft, tot hij in 1938 voor Hitler via Praag naar Amsterdam uitwijkt, waar hij, zoals reeds vermeld, in datzelfde jaar overlijdt.

Kritische beschouwing

Dertig jaar lang is Karl Kautsky de voornaamste theoreticus van het marxisme. Dat marxisme heeft hij, meer dan wie ook (uitgezonderd Friedrich Engels), intellectueel vorm en samenhang gegeven. Van dit marxisme is Kautsky na de dood van Engels in 1895 de onbetwiste geestelijke leider. Zo onomstreden is zijn positie binnen de Tweede Internationale in dit opzicht dat, als in 1913 de SDAP verdeeld raakt over de vraag of men gebruik moet maken van de mogelijkheid om voor het eerst aan de regering deel te nemen, de partij besluit Kautsky om advies te vragen. De ‘paus van het marxisme’ is hij wel spottend genoemd.

Als Karl Marx in 1883 sterft, bestaat er nog geen marxisme. Het woord ‘marxisme’ werd alleen door diens tegenstanders als scheldwoord gebezigd. Het begrip ‘marxisme’ als aanduiding van een samenhangende theorie van de maatschappij bestond toen evenmin. Ten tijde van de dood van Engels, twaalf jaar later, is dat allemaal veranderd. Zelfs Engels was opgehouden te schrijven over ‘het zogenaamde “marxisme”’. Hijzelf, Kautsky, Eduard Bernstein en Georgi Plechanov hadden allerlei elementen uit het werk van Marx met elkaar verbonden, aangevuld met andere denkbeelden en theorieën die toen opgang maakten en samengevoegd tot een alomvattend geheel. Het resultaat is een grootse politieke doctrine: het marxisme van de Tweede Internationale. (De Tweede Internationale was een losse federatie van voornamelijk Europese sociaaldemocratische partijen en vakbonden, opgericht in 1889.) Kautsky's politiek-filosofische denkbeelden krijgen al in de jaren tachtig van de negentiende eeuw hun karakteristieke vorm: een mengeling van historisch materialisme en biologisch gedetermineerd evolutionisme. De meest systematische en alomvattende uiteenzetting van zijn theorie is *Die materialistische Geschichtsauffassung* uit 1927 en deze demonstreert dat er van een intellectuele ontwikkeling van deze theorie bij Kautsky eigenlijk geen

sprake is: *Die materialistische Geschichtsauffassung* is vooral een systematisering van de opvattingen die hij in de voorgaande halve eeuw in tal van geschriften naar voren heeft gebracht.

Het door hem geschreven 'theoretische' deel van het Erfurter programma van de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands*, SPD, (zoals de *Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands* op hetzelfde congres dat dit programma vaststelde - 1891 - ging heten), is een compacte samenvatting van Kautsky's theorie. De ontwikkeling van de samenleving wordt volgens hem volstrekt bepaald door de wetmatigheden van het kapitalisme als productiewijze. Deze leiden noodzakelijkerwijs (*mit Naturnotwendigkeit*) tot algehele proletarisering: de productiemiddelen worden steeds meer het monopolie van een klein aantal kapitalisten en grootgrondbezitters, de rest van de bevolking ziet zich gedwongen aan hen zijn arbeidskracht te verkopen. De ontwikkeling van het kapitalisme gaat gepaard met verbetering van de productietechniek en leidt tot een steeds verdere groei van de productie. Deze komt echter uitsluitend ten goede aan de bourgeoisie, met als gevolg een groeiende tegenstelling tussen uitbuiters en uitgebuitenen. Deze tegenstelling wordt nog versterkt door het optreden van aan het kapitalisme eigen crises van overproductie en onderconsumptie, die er een symptoom van zijn dat het privé-eigendom van de productiemiddelen onverenigbaar is geworden met de verdere ontwikkeling. De oplossing van deze structurele tegenstelling kan alleen maar gelegen zijn in de transformatie van dit privé-eigendom in maatschappelijk eigendom. Deze transformatie houdt de bevrijding in niet alleen van het proletariaat, maar van de gehele mensheid; zij kan echter alleen het werk van de arbeidersklasse zijn, omdat alle andere klassen zich op het privé-eigendom baseren. De arbeidersklasse kan deze economische transformatie echter niet bewerkstelligen zonder in het bezit van de politieke macht te zijn gekomen. Het is de taak van de sociaaldemocratische partij de arbeidersklasse zo te organiseren dat deze zijn *naturnotwendiges Ziel*, zijn in de ontwikkeling van de maatschappij gegeven taak, onder ogen ziet. Mondialisering van productie en handel heeft als effect dat de positie van de arbeiders in alle landen steeds meer op elkaar gaat gelijken, met als gevolg dat de bevrijding der arbeidersklasse een karwei is waarbij de arbeiders van alle landen ('Kulturländer', staat in het *Erfurter Programm*) gelijkelijk betrokken zijn.

De drijvende krachten in dit panorama zijn de economische wetma-

tigheden, eigen aan de kapitalistische productiewijze. Deze zijn in de visie van Kautsky bijzondere uitwerkingen van een veel algemener, uiteindelijk biologisch gefundeerde dynamiek, waarin levende wezens, waarvan de mens slechts de meest ontwikkelde soort vormt, trachten te overleven door zich aan te passen aan de omgeving waarin ze zich bevinden.

Materialistische interpretatie van de geschiedenis

Uit dit perspectief leidt Kautsky een specifiek model voor de analyse van politieke gebeurtenissen en intellectuele processen af, dat hij toepast in een veelheid van studies, zoals die over Thomas More, *Thomas More und seine Utopie*, uit 1888, de oorsprong van het christendom, *Die Ursprung des Christentums. Eine historische Untersuchung*, uit 1908, een studie over de aard van ethische doctrines, *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung. Ein Versuch*, uit 1906, en diverse studies over de geschiedenis van het socialisme, en over het denken over oorlog. Steeds zoekt en vindt hij de verklaring van dergelijke verschijnselen in de aard van de samenleving waar ze zich voordoen, en dan in het bijzonder in de klassenverhoudingen; niet zelden dragen deze verklaringen een functionalistisch karakter, in die zin dat het ontstaan en bestaan van, bijvoorbeeld, het vroege christendom, mede wordt toegeschreven aan de functie die dit uitoefende voor de onderdrukte klassen in Rome die zich ertoe aangetrokken voelden. De verlossing in het hiernamaals, die het in het vooruitzicht stelde aan de gelovigen, maakte het mogelijk dat zij zich met hun armetierige leven op aarde konden verzoenen.

Dit kennis-sociologische model had (en heeft) zeker verdiensten, vooral in een tijd waarin de verklaring van historische gebeurtenissen veelal in het optreden van bijzondere individuen en op het niveau van politiek werd gezocht. Maar uiteindelijk is deze historisch-materialistische analyse alleen houdbaar als heuristisch principe, als een hypothese die moet worden getoetst. Kautsky meent echter serieus dat het hier om een alles verklarende theorie gaat. Zo opgevat is dit model op twee punten onhoudbaar. In de eerste plaats is het dan reductionistisch en historistisch, in de zin dat alle geestelijke uitingen volledig gereduceerd worden tot de maatschappelijke verhoudingen waarin ze het licht zien. Zelfs als men dit aanvaardt, blijft toch het probleem

hoe zulke uitingen dan betekenis, werking en geldigheid buiten de oorspronkelijke context kunnen hebben. Dit probleem speelde Marx al parten bij zijn, in dit model onverklaarbare, waardering en bewondering voor Griekse tragedies. In het verlengde ligt de kritiek dat dit model niet kan aantonen dat er werkelijk een oorzakelijk verband bestaat tussen, bijvoorbeeld, het utilisme en de opkomst van de bourgeoisie. Dit pretendeert het echter wel. In de tweede plaats laat dit determinisme in feite geen ruimte voor de rol van bewust menselijk handelen, waar dit in theorie op niets anders kan berusten dan op inzicht in noodzakelijkheid. Uiteindelijk zou hier ook politiek de zwakke stee in Kautsky's theoretisch perspectief blijken te liggen.

Revisionisme-debat

Als intellectueel erfgenaam van Marx en Engels en als voornaamste theoreticus van de toenmalige socialistische beweging heeft Karl Kautsky deelgenomen aan vier grote politieke debatten.

Het eerste is wellicht voor hem persoonlijk het pijnlijkst. Het dwingt hem zich op te stellen tegen zijn oude vriend en collega Eduard Bernstein, die na de dood van Engels in toenemende mate uiting gaf aan zijn twijfel over de juistheid van de mede door hem geformuleerde marxistische orthodoxie. Met de bundeling daarvan in zijn *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie* (1899) wordt Bernstein de ‘revisionist’ bij uitstek, want hij gaf op systematische wijze uitdrukking aan allerlei al bestaande vormen van kritiek op het orthodoxe programma binnen de Tweede Internationale. De partijleiding van de SPD brengt Kautsky tegen hem in het veld. Het debat over het revisionisme verloopt, zeker voor wie erop terugkijkt, heel eigenaardig. Terwijl het Bernstein erom te doen is de theorie van de SPD in overeenstemming te brengen met de praktijk - juist om de theorie weer als criterium voor de feitelijke politiek te kunnen hanteren -, is Kautsky erop uit om de juistheid van de orthodoxe theorie door dik en dun te verdedigen. Waar Bernstein betoogt dat de voorspellingen over het verdwijnen van de middenklasse, over de toenemende concentratie van kapitaal en over het optreden van crises niet waren uitgekomen, en de feitelijke ontwikkeling van de maatschappelijke verhoudingen juist in een heel andere richting verliep, bestrijdt Kautsky zowel de juistheid van de empirische gege-

vens die Bernstein aanvoert als de betekenis die deze in diens betoog krijgen. Zo betoogt hij dat het feit dat de arbeidersklasse er in Duitsland materieel op vooruit is gegaan en dat er een nieuwe middenstand is ontstaan, in het geheel niet strijdig is met de objectieve verheviging van de klassenstrijd.

Los van Bernsteins inhoudelijke diagnose van kapitalisme en sociaaldemocratische beweging staat echter zijn politieke boodschap: de SPD handelt allang alsof ze een revisionistische partij is, maar houdt vast aan een theorie die daarmee in strijd is. Dit oordeel wordt in het revisionisme-debat nu juist bevestigd. De uitslag van het debat: de SPD en de Tweede Internationale stellen per congresresolutie vele malen vast dat er geen reden is om de theorie te wijzigen - en voeren los van die theorie politiek. Zo wordt de kloof tussen theorie en praktijk alleen maar vergroot, en daaraan werkt Kautsky ongewild mee in zijn vernuftige boeken en artikelen, waarin hij aan het orthodoxe standpunt vasthoudt zonder het verder te ontwikkelen.

Centrisme

Tijdens dit revisionisme-debat is Kautsky, als huisideoloog van partijleider Bebel, naar het ideologische centrum opgerukt. Vanuit die positie neemt hij tussen 1905 en 1914 deel aan een tweede groot debat binnen de SPD en binnen de Tweede Internationale. Opnieuw betreft het de problematische verhouding tussen marxistische theorie en politieke praktijk. Ditmaal gaat het tegen de linkervleugel in de SPD, die de praktijk aan de theorie wil aanpassen. De voornaamste woordvoerster van de linkervleugel, Rosa Luxemburg, bepaalt haar positie in ongeveer deze termen: dat de partij de revisionistische weg afwijst is juist, maar dat houdt logischerwijs een keus voor de revolutie in. En een partij die niets doet en afwacht, zal door de revolutie overvallen worden en onmachtig blijken.

Net als Bernstein heeft Rosa Luxemburg gelijk. Opnieuw stelt Kautsky al zijn inventiviteit in het werk om tezelfdertijd zijn orthodoxie en de politieke praktijk van de SPD te verdedigen. Ditmaal ontwikkelt hij die orthodoxie echter verder, vooral wat betreft het belang van politieke determinanten in de maatschappelijke ontwikkeling, de relatie tussen spontaneïteit en objectieve omstandigheden en de functies van een socialistische partij. Zijn centristische positie beschrijft

hij zelf in metaforische termen, als in 1910 (ten tijde van zijn slepende polemiek met Rosa Luxemburg) de SPD-fractie in de Badense Landdag aankondigt de traditionele politiek van de partij om tegen de landsbegroting te stemmen, op te zullen geven. Daarop zet Kautsky zijn visie op de weg naar de overwinning uiteen in een artikel getiteld *Tussen Baden en Luxemburg.* Wanneer men op de kaart kijkt, zo betoogt hij, dan ziet men links van Baden en rechts van Luxemburg Trier liggen - de geboortestad van Karl Marx. Net als Marx wijst Kautsky elk voluntarisme af, dat wil zeggen dat hij de gedachte verwerpt dat politiek kan worden bedreven op basis van politieke wil, in plaats van op inzicht in noodzakelijkheid. Het kapitalisme zal worden geëlimineerd wanneer het proletariaat de politieke macht verovert, maar die verovering is pas mogelijk wanneer de ontwikkeling van het kapitalisme dat mogelijk maakt. 'De SPD is een revolutionaire partij,' schrijft hij in 1909 in *Der Weg zur Macht. Politische Betrachtungen über das Hineinwachsen in die Revolution*, 'maar niet een die revolutie kan maken.' Tegen de revisionisten voert hij aan dat de weg naar het socialisme niet kan worden geplaveid met hervormingen binnen het kapitalisme: een revolutie is noodzakelijk. En tegen de linkervleugel argumenteert hij dat er geen politieke instrumenten - zoals de door deze gepropageerde algemene staking - bestaan die noodzakelijk en voldoende zijn om zo'n revolutie te bewerkstelligen. Net als Engels neemt Kautsky het standpunt in dat pas 'in laatste instantie' de materiële basis van de samenleving, de productieverhoudingen, doorslaggevend is ten aanzien van de 'bovenbouw', de sfeer van politiek, godsdienst en ideeën, en hoewel hij daarmee een zekere zelfstandigheid van politiek ten opzichte van economie inruimt, blijft het in zijn theorie onduidelijk onder welke voorwaarden de revolutie mogelijk en noodzakelijk wordt, en wat dan de taak van de partij is. In deze zin komt Kautsky's politieke strategie neer op 'attentisme' - terwijl de partij zich toelegt op het nastreven van lotsverbeteringen onder het kapitalisme, wacht ze op een revolutie die onvermijdelijk is. Dat dit alleen al psychologisch neerkomt op aanvaarding van het reformisme (de politieke praktijk van revisionisme) onderkent Kautsky niet. Maar tot zijn verdediging mag wel worden aangevoerd dat vóór de Russische Revolutie in de socialistische beweging het beeld van de revolutie er niet een was van een greep naar de macht door een vastberaden groep, maar van de spontane en nagenoeg geweldloze ineenstorting van een *ancien régime.* Het grote voorbeeld is de julirevolutie

van 1830, die zonder mankeren een eind maakte aan het koningschap van Karel X in Frankrijk. Net als Marx bekritiseert Kautsky in contrast daarmee de jakobijnse fase van de Franse Revolutie, als een machtsgreep die louter politiek was, niet spoorde met de bestaande sociaaleconomische verhoudingen en daarom gedoemd was in het schrikbewind te eindigen.

Wereldoorlog en socialisme

Het derde grote dispuut waarin Kautsky betrokken raakt, is dat over de rol van de SPD in de Eerste Wereldoorlog. Veel van zijn beste, en nog steeds actuele, politieke artikelen zijn afkomstig uit de Eerste Wereldoorlog en de periode onmiddellijk daaraan voorafgaand. Hoewel geen fractielid, wordt hij in augustus 1914 door de Rijksdagfractie uitgenodigd om aanwezig te zijn bij de discussie over de vraag of de socialisten voor de oorlogskredieten zouden moeten stemmen. Kautsky adviseert om dat niet te doen. Hij verliest. In meer dan één opzicht: op 4 augustus stort het politieke perspectief, waaraan hij vijfendertig jaar heeft gebouwd, ineen. Zijn versie van het marxisme, met de specifieke mengeling van determinisme, humanisme en de als revolutie vermomde vreedzame overgang naar het socialisme, heeft afgedaan. Tussen Bernstein en Lenin ligt geen alternatief - zoals vier jaar later ook Rosa Luxemburg zal ontdekken. Na 1914 is het gedaan met Kautsky's invloed op het socialisme. Niet dat hij zich uit de politiek terugtrekt, integendeel. Zijn oppositie tegen de oorlog brengt hem opnieuw samen met Bernstein; met hem en Hugo Haase, de fractieleider van de SPD in de Rijksdag, keert hij zich in 1916 publiekelijk tegen de steun van de SPD-meerderheid aan de Duitse oorlogspolitiek. In 1917 treedt de oppositie uit de SPD en vormt de *Unabhängige SPD*, de USPD.

Debat met Lenin en Trotski

Maar inmiddels is Kautsky al deelnemer geworden aan het laatste en misschien wel belangrijkste theoretische debat van zijn leven. Ditmaal zijn zijn tegenstanders Lenin en Trotski. Het onderwerp is de onverzoenlijke tegenstellingen tussen communisme en socialisme,

tussen democratie en dictatuur, tussen terrorisme en humanisme. Discussie is overigens een vleiend woord voor de scheldpartijen waaraan vooral Lenin zich te buiten gaat.

De Russische Revolutie beantwoordt in het geheel niet aan de voorwaarden die in Kautsky's theorie waren geformuleerd. Er was geen sprake van dat in Rusland het kapitalisme zo ver was voortgeschreden dat een socialistische revolutie mogelijk was. Al in zijn discussie met Rosa Luxemburg maakte Kautsky een onderscheid tussen West- en Oost-Europa wat betreft de politieke strategie die de socialistische bewegingen konden volgen. In het autocratische Rusland, met zijn zwakke bourgeoisie, de dominantie van de boerenmassa's en het ontbreken van parlementair-democratische instituties, zou de georganiseerde arbeidersklasse, wanneer de omstandigheden als gevolg van een verloren oorlog daarvoor rijp waren, het initiatief moeten nemen om de tsaar ten val te brengen. Maar verder dan een democratische revolutie zou de partij niet kunnen gaan, als ze niet in dezelfde fout als de jakobijnen wilde vervallen.

In de visie van Kautsky is vertegenwoordigende democratie een vanzelfsprekend element van een socialistische samenleving. Lenin legitimeert zijn staatsgreep (‘Oktoberrevolutie’) als *dictatuur van het proletariaat*, een vorm van politiek regime superieur aan de ‘burgerlijke democratie’ en als zodanig in overeenstemming met de leer van Marx. Deze pretentie wordt door Kautsky fel bestreden. Zeker, Marx en Engels bezigden enkele keren de uitdrukking *dictatuur van het proletariaat.* Hoe vaag dat begrip bij hen ook blijft, onmiskenbaar is dat dit in hun ogen een (overgangs)toestand is, tussen de ondergang van het kapitalisme en de totstandkoming van het socialisme. Een toestand, geen regeervorm. In de tweede plaats is het ook duidelijk dat die ‘dictatuur’ in hun ogen slechts kan berusten op democratie, en alleen gerechtvaardigd is om de democratie te beschermen, niet om haar op te heffen. ‘De dictatuur blijkt niet het middel te zijn voor een socialistische partij, om tegenover de meerderheid des volks tot heerschappij te komen en deze te handhaven; maar een middel dat haar dwingt tot daden boven haar kracht, waardoor zij maar al te licht het socialisme zelve compromitteert, zijn vooruitgang niet bevordert, maar belemmert.’ (Karl Kautsky, *Die Diktatur des Proletariats*, 1918.) De uitkomst van het bolsjewistische experiment, zo voorspelt hij, zou een militaristisch-bureaucratische staat zijn, die

zich alleen maar door terreur staande zal kunnen houden en de arbeidersklasse politiek erger zou onderdrukken en economisch scherper zou uitbuiten dan onder het tsaristisch bewind mogelijk was geweest.

Achteraf moet men vaststellen dat Kautsky alle argumenten aanvoert die men later aantreft bij critici van en teleurgestelden in het leninistische marxisme, tot en met de eurocommunisten aan het eind van de jaren zeventig; en dat Kautsky's diagnose van bolsjewisme en communisme geheel juist is gebleken. Beroofd van zijn ideologische status binnen de sociaaldemocratische beweging wordt Kautsky op basis van deze polemiek in eigen kring niet bijzonder gewaardeerd, maar van buiten op een uiterst krachtige wijze, als ‘de renegaat Kautsky’, aangevallen door de communisten en hun meelopers. Van deze aanvallen blijft ook buiten de kring van communisten voldoende hangen om zijn na 1914 toch al verminderde reputatie verder aan te tasten.

Deze vier grote debatten beslaan in het oeuvre van Kautsky vele duizenden pagina's. Toch vormen ze met elkaar maar een minderheid van zijn hele werk. De dubbelzinnigheden en onduidelijkheden in een theorie die zich voordoet als deterministisch en consistent, kunnen opgevat worden als min of meer logische consequenties van de dubbelzinnige posities waarin de socialistische beweging zich tijdens Kautsky's leven bevindt: enerzijds opererend vanuit het perspectief van een totaal andere maatschappij, anderzijds toch gedwongen gebruik te maken van de mogelijkheden binnen de bestaande samenleving. De politieke functie van de kautskyaanse theorie bestaat eruit die ambiguïteit, zolang dat kan en nuttig is, te verhullen. Dat maakt er zowel de kracht als de zwakheid van uit.

Veel van de problemen in zijn werk en in het marxisme van de Tweede Internationale vloeien juist voort uit de onopgeloste spanning tussen voluntarisme en determinisme. Daarnaast maakt dit laatste het ook onmogelijk om de keus voor het socialisme (of tegen het communisme) te zien als een ethisch probleem. Aangezien de ontwikkeling van het kapitalisme volgens de theorie onvermijdelijk tot zijn eigen ondergang en de vestiging van het socialisme leidt, is een morele afweging voor of tegen niet aan de orde, of liever gezegd zinloos.

Op deze wijze wordt het mogelijk een bepaalde politiek te rechtvaardigen als ‘historisch onvermijdelijk’, ongeacht de consequenties en morele implicaties. Kautsky's optimisme, dat morele verbetering

vanzelfsprekend gelijk op gaat met maatschappelijke ontwikkeling, is tijdens zijn leven gelogenstraft; zijn theoretische ontkenning van de noodzaak van het maken van ethische keuzen in de politiek is echter als een belangrijk (en noodlottig) element in het leninistische marxisme bewaard gebleven.

In: *Kritisch denkerslexicon*, december 1997.

Eduard Bernstein en het revisionisme (1981)
Twee revisionisten

Het klassieke, orthodoxe marxisme, het marxisme van de Tweede Internationale, geschapen door Engels, Kautsky en Plechanov, kent twee grote revisionisten: Lenin en Bernstein. Lenin werd de grondlegger van het communisme, Bernstein die van het democratisch socialisme. Beiden trachtten van een deterministische wereldbeschouwing een praktisch en werkzaam politiek program te maken.

Het is moeilijk zich twee mensen voor te stellen die qua karakter en ideeën zozeer elkaars tegengestelde vormen. De teneur van beider werk staat haaks op elkaar. Lenin slaagde als politiek leider, waar Bernstein als theoretisch leidsman uiteindelijk faalde. De eerste proclameerde onophoudelijk dat zijn revisie van het marxisme helemaal geen revisie was, maar juist de orthodoxie zelf. De laatste pretendeerde niet meer dan de socialistische beweging van zijn dagen te laten zien wat ze, de officiële leer ten spijt, in feite was: een democratisch-socialistische hervormingsbeweging.

Terwijl binnen het communisme Lenin naast Marx en Engels als onaantastbare patroonheilige wordt vereerd, hebben socialisten Bernstein eerder vergeten en verguisd dan gevierd. Toch verklaarde Carlo Schmid, de intellectuele voorman van de SPD, bij zijn feestrede in Amsterdam ter gelegenheid van het eeuwfeest van de oprichting van de Eerste Internationale: ‘Bernstein heeft over de hele linie gezegevierd.’ Dat was in 1964, maar het heeft tot het eind van de jaren zeventig geduurd voor men kan spreken van een hernieuwde belangstelling voor de revisionist par excellence. Paradoxaal is het juist deze nieuwe aandacht waarbinnen voor het eerst in alle scherpte wordt gesteld dat het revisionisme van Bernstein veel radicaler is dan de praktijk van de sociaaldemocratische partijen in West-Europa die er traditioneel mee wordt gelijkgesteld.

De onderwaardering van Bernstein zowel in wetenschappelijk als in politiek opzicht steekt schril af bij de aandacht die Lenin ook bui-

ten de communistische beweging kreeg en krijgt. Vrijwel altijd is Bernstein afgedaan als een dilettant op politiek-filosofisch terrein, een eclecticus die, om de woorden van Rosa Luxemburg te herhalen, ‘uit het trotse, symmetrische, wonderschone van het systeem van Marx... een puinhoop heeft gemaakt, waarop scherven van allerlei systemen, gedachtenschilfers van uiteenlopende grote en kleine denkers een gemeenschappelijk graf gevonden hebben’. De geringschatting van Bernstein als denker wordt bij zijn tegenstanders aangevuld met een diabolische schildering van zijn politieke betekenis: Pierre Angel noemt Bernstein - in zijn overigens waardevolle studie - een man die om zijn onloochenbare kwaliteiten en sterke persoonlijkheid als de anti-Marx beschouwd kan worden. De als altijd onnavolgbare Grote Sovjet-encyclopedie deelt korzelig mede: ‘Leider van de uiterst opportunistische vleugel van de Duitse sociaaldemocratie en de Tweede Internationale, theoreticus van het revisionisme, verrader van de arbeidersklasse, hartstochtelijk vijand van de Sovjet-Unie.’

Er zit iets raadselachtigs aan de geringe belangstelling voor Bernsteins werk, die niet alleen verklaard kan worden uit het feit dat het democratische socialisme nooit zo veel behoefte heeft gehad aan ideologische schutspatronen. Als Bernstein geen geschoolde filosoof was, dan was Lenin dat zeker niet; maar diens excursies op het gebied van filosofie en politieke theorie, in *Materialisme en het proefondervindelijk kennen* en *Staat en revolutie*, hebben nooit de geringschatting gekregen die ze vanwege hun dilettantische karakter ruimschoots verdienen. Bernstein zowel als Lenin schreef een oeuvre dat voor het grootste deel uit gelegenheidswerk bestaat. Beiden waren polemicus, maar Bernstein was het tegen wil en dank, terwijl Lenin ervan genoot. Hij gebruikte zijn formidabele polemische talenten om zijn tegenstanders te vernietigen; Bernstein trachtte de zijne te overtuigen.

Zeker: Bernstein is geen groot en origineel denker. Hij beschikte ook niet over de systematische denkkracht die Kautsky in staat stelde een samenhangende wereld- en maatschappijbeschouwing te bouwen op basis van het werk van Marx, Engels en Darwin. Maar het was Engels die ooit schreef: ‘Bernstein heeft zich zo boven verwachting ontwikkeld... dat een betere moeilijk te vinden is. Hij heeft werkelijk tact en is snel van begrip, helemaal het tegendeel van Kautsky, die een hele beste man is, maar een geboren pedant en haarklover, in wiens handen niet ingewikkelde vraagstukken vereenvoudigd worden, maar de eenvoudige ingewikkeld.’

Bernsteins intellectuele kracht lag in zijn kritische instelling, die hem uiteindelijk minder belang deed hechten aan de rechtzinnigheid van het marxisme dan aan de tegenstelling tussen leer en werkelijkheid.

Eduard Bernstein liet een oeuvre na van bijna vijftig boeken en brochures, waaronder een aantal omvangrijke studies van sociologische en historische aard. Dat oeuvre is vrijwel vergeten. Zijn faam berust op één boek, en zijn naam is meestal enkel bekend uit het oordeel van zijn tegenstanders.

Levensloop

Eduard Bernstein werd op 6 januari 1850 in Berlijn geboren. Hij was het zevende van een gezin met vijftien kinderen. De vader, Jakob Bernstein, was blikslager, maar werkte zich op tot treinmachinist. De jonge Bernstein groeide op onder armelijke omstandigheden. Hij bezocht het gymnasium, maar moest, door gebrek aan geld, de school voortijdig verlaten en werd op zijn zestiende leerling-bankbediende. Hij bracht het tot boekhouder bij een bank en oefende dat beroep uit tot hij in 1878 Duitsland verliet.

Begin 1872 trad hij toe tot de Eerste Internationale - die overigens in datzelfde jaar in feite uiteenviel - en in februari van datzelfde jaar werd hij lid van de *Sozialdemokratische Arbeiterspartei* ('Eisenachers Programms'), de partij van August Bebel en Wilhelm Liebknecht. Bernstein verkoos de Eisenacher-partij boven de vier jaar oudere, door Lassalle in 1865 opgerichte, *Allgemeine Deutsche Arbeiterverein*, niet vanwege het marxistische karakter, maar om de internationale gezindheid die Bebel en Liebknecht tot oppositie tegen de Frans-Duitse oorlog had gebracht.

In deze partij maakte hij snel naam als redenaar en propagandist. Hij won het vertrouwen en de vriendschap van Bebel, en behoorde tot de delegatie die in februari 1875 met de lassalleanen over een fusie tussen de beide sociaaldemocratische partijen onderhandelde. Enkele weken later kwam die fusie inderdaad tot stand, bezegeld door de vaststelling van een gemeenschappelijk programma, het programma van Gotha.

Bij de eerstvolgende Rijksdagverkiezingen boekte de nieuwe eenheidspartij (*Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands*; SAP, later

SPD) onmiddellijk succes. De tot dan toe stagnerende sociaaldemocratie groeide onstuimig in stemmental. Bismarck antwoordde in 1878 met de socialistenwet, die de SAP buiten de wet stelde - hoewel het wél mogelijk bleef socialisten in de Rijksdag te kiezen. Bernstein week enkele weken voor de wet in werking trad uit naar Zwitserland, waar hij als privésecretaris in dienst trad bij dr. Karl Höchberg, een bemiddeld socialistisch geleerde die daar om gezondheidsredenen woonde. Met diens steun werd getracht in Zürich een weekblad uit te gaan geven dat als bind- en communicatiemiddel tussen ballingen en achtergeblevenen dienst moest doen. De oprichting van de *Sozialdemokrat* ging gepaard met grote moeilijkheden van financiële, ideologische en persoonlijke aard. Een factor van belang hierbij vormden vooral de tegenstellingen tussen Höchberg, en Marx en Engels die vanuit Londen over de zuiverheid van de partijlijn waakten. In 1880 reisden Bebel en Bernstein naar Londen om te pogen de moeilijkheden uit de weg te ruimen. De expeditie lukte boven verwachting en Bernstein won bovendien het vertrouwen van Marx en Engels. Begin 1881 werd hij, aanvankelijk op proef en na drie maanden definitief, hoofdredacteur van de *Sozialdemokrat.* Dat bleef hij tot de opheffing van het blad in 1890. In deze periode vervulde Bernstein een positie van strategisch belang. Bij ontstentenis van een legale partijorganisatie was het de *Sozialdemokrat* die dienstdeed als discussieforum, waar de politieke lijn werd uitgestippeld en waar het marxisme als politieke leer ontwikkeld en uitgedragen werd. Franz Mehring heeft Bernsteins prestaties als hoofdredacteur later als volgt gekenschetst: ‘Bernstein is in staat geweest het blad orgaan van de hele partij te laten zijn en het tegelijk een bepaalde, constante en duidelijke richting te geven, die rekening hield met de vereisten van tactiek, zonder nochtans tegen het beginsel in te gaan... Geadviseerd door Engels heeft Bernstein door z'n leiding van de *Sozialdemokrat* minstens zoveel bijgedragen tot de verheldering van de theorie onder de Duitse arbeidersklasse, als tot haar praktische scholing.’

De betrekkingen tussen Engels en Bernstein werden nog nauwer toen Bismarck er in 1888 in slaagde de Zwitserse regering ertoe te brengen de redactie van de *Sozialdemokrat* uit te wijzen, en deze naar Londen verhuisde. Naar Londen verhuisde ook de redactie van *Die Neue Zeit*, het meer theoretisch gerichte tijdschrift, dat sinds 1883 eveneens in Zürich werd uitgegeven door de Oostenrijkse geleerde Karl Kautsky (1854-1938). In *Die Neue Zeit* kreeg het marxisme

van de Tweede Internationale z'n definitieve vorm; en zoals Bernstein meewerkte aan het blad van zijn vriend Kautsky, zo werkte Kautsky mee aan de *Sozialdemokrat.*

Geleerde in Engeland

In 1890 weigerde de Rijksdag de socialistenwet opnieuw te verlengen. De SAP kon zich weer in eigen land organiseren. De *Sozialdemokrat* werd opgeheven; het Berlijnse *Vorwärts* nam de taak van partijblad over. Maar Bernstein - die in 1886 getrouwd was - kon niet naar Duitsland terug. De Rijksregering trok namelijk niet de aanklacht in die tegen hem was uitgevaardigd wegens zijn activiteiten als hoofdredacteur. Zo bleef Bernstein in Londen, waar hij in zijn levensonderhoud voorzag als correspondent van *Vorwärts* en medewerker van *Die Neue Zeit.* Meer dan ooit verkeerde hij in de kring rond Engels. Toen deze in 1895 stierf, bleek dat hij Bernstein en Bebel tot executeurs-testamentair van zijn immense literaire nalatenschap had benoemd.

Behalve journalistieke bezigheden verrichtte Bernstein in deze periode ook historisch onderzoek en verzorgde hij bronnenpublicaties zoals de eerste officiële uitgave van het werk van Lassalle (1893). Bernsteins meest belangwekkende werk was de vrucht van jaren archiefstudie in de leeszaal van het Brits Museum, de plaats waar Marx hem veertig jaar eerder was voorgegaan. Deze studie was onderdeel van een grootscheeps project van Kautsky om de historisch-materialistische opvatting van de geschiedenis in concrete onderzoekingen gestalte te geven. Aan dat project droeg Kautsky zelf materialistische interpretaties van Thomas More en de Franse Revolutie bij (*Thomas More und seine Utopie*, 1888; *Die Klassengegensätze von 1789*, 1889).

Het thema van Bernsteins onderzoek waren de vroeg-socialistische bewegingen in de Engelse Burgeroorlog, en meer in het algemeen, de materialistische interpretatie van die burgeroorlog. Zijn studie verscheen in 1895 als onderdeel van de door Kautsky en Bernstein geredigeerde reeks *Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen*, en werd later afzonderlijk uitgegeven als *Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution.* In Groot-Brittannië vond dit boek van de autodidact Bernstein in vakkringen grote waardering.

Dat is te begrijpen. Zijn ‘op basis van de materialistische opvatting der geschiedenis van Marx en Engels’ geschreven werk is allesbehalve een rituele herleiding van de Engelse Burgeroorlog tot ‘economische’ factoren, maar een subtiele en oorspronkelijke analyse in termen van economische ontwikkelingen, klassenvormingsprocessen en politiek-ideologische motieven. Bernsteins originaliteit blijkt ook uit zijn herontdekking van Gerrard Winstanley, de leider van de ‘Diggers’, de radicale vleugel in Cromwells leger, en een van de eerste moderne communistische denkers.

In Duitsland werd Bernsteins werk door de academische historici genegeerd. Erkenning vond hij daar later wel bij de sociologen Max Weber en Ernst Troeltsch. De eerste zocht Bernsteins advies bij zijn bekende werk over de relatie tussen kapitalisme en protestantisme; de tweede baseerde zich in zijn verhandeling over de sociale theorieën van kerken en sekten voor de betreffende periode op Bernsteins werk. Bernstein zelf noemt in zijn autobiografie *Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution* als het werk waarop hij van al zijn boeken met het meeste plezier terugziet; het is zeker zijn gaafste en meest wetenschappelijk prestatie.

Het programma van Erfurt

In 1891 had de nu weer legale SAP op haar congres in Erfurt een nieuw partijprogramma aanvaard en zich zelf herdoopt tot *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD). Het theoretische deel van dit programma was door Kautsky geschreven; het praktisch-politieke door Bernstein. Engels had nauwlettend over hun schouders meegekeken. Met de *Anti-Dühring* van Engels behoort het *Erfurter Programm* (en de uitvoerige, door Kautsky geschreven toelichting daarop) tot de basisteksten van het marxisme van de Tweede Internationale.

De concentratie van het kapitaal zou toenemen, zo verzekerde het document; de klassenstrijd zou steeds heftiger worden en de kleine ondernemingen zouden in toenemende mate door de grote worden weggeconcurreerd. De uitbuiting van het proletariaat nam toe, evenals de tegenstelling scherper zou worden tussen het privébezit der productiemiddelen en het effectieve gebruik dat ervan gemaakt zou kunnen worden. Hervormingen moesten worden afgedwongen ter voorbereiding van de revolutie die de ‘vermaatschappelijking van de voortbren-

gingsmiddelen' (zoals het heette in het eerste programma van SDAP, een kopie van het *Erfurter Programm*) zou brengen en de productie in dienst zou stellen van de behoeften.

In het programmatische gedeelte stelde de SPD zich praktische doeleinden: algemeen kiesrecht, geheime en directe verkiezingen, evenredige vertegenwoordiging, vervanging van het staande leger door een volksmilitie, vrijheid van vereniging en vergadering, gelijke rechten voor vrouwen, openbaar, vrij en verplicht onderwijs, afschaffing van de doodstraf, gratis rechtshulp en gezondheidszorg, de achturige werkdag, overheidstoezicht op arbeidsverhoudingen, progressie in de belastingen, enzovoorts.

Al uit deze beknopte opsomming laat zich aflezen dat er niet een direct verband bestond tussen theorie en praktisch programma. Het officiële beeld van de toekomst van socialisme en kapitalisme was er een waarin de komst van het eerste en de ondergang van het tweede een vaststaand resultaat was, dat door de ontwikkeling van economie en maatschappij alsof het een natuurproces was, teweeggebracht zou worden. Deze gedachtegang verschafte de socialistische beweging de zekerheid van de uiteindelijke overwinning, maar hij liet eigenlijk geen ruimte voor doorslaggevende activiteiten van die beweging in de periode die aan de ineenstorting van het kapitalisme voorafging. Aangezien deze immers niet door de strijd van de arbeidersbeweging, maar door de ontwikkeling van de maatschappij dichterbij werd gebracht, hing de dagelijkse politieke arbeid van de socialisten, theoretisch gezien, in de lucht. Het grote debat om het revisionisme dat bijna twintig jaar duurde en zowel binnen de SPD als binnen de andere partijen van de Tweede Internationale woedde, had eigenlijk tot inzet of men meer belang aan het theoretische dan wel aan het praktische gedeelte van het Erfurtse programma wenste te hechten.

Achtergronden van het revisionisme

Bij de voorbereiding van het *Erfurter Programm* had Engels Kautsky op het hart gedrukt theoretische rigueur boven alles te stellen - maar praktische problemen deden zich al vrij snel voor. De leider van de Beierse sociaaldemocraten, Georg von Vollmar, bepleitte op het Frankfurtse partijcongres van 1894 dat de partij zich ook zou stellen voor de belangen van de kleine boeren. Dit leek een tactisch-politieke

kwestie, want in het overwegend nog agrarische Zuid-Duitsland was de partij tot stagnatie gedoemd als ze zich alleen tot de fabrieksarbeiders bleef richten. (Trouwens, het industrieproletariaat maakte toentertijd niet meer dan een kwart van de werkende bevolking van Duitsland uit.) Maar Vollmars voorstel raakte ook de theorie. Volgens deze waren de kleine boeren tot ondergang gedoemd door de voortgezette concentratie, ook in de landbouw, en vormden zij derhalve een 'objectief' reactionaire klasse, waarmee een bondgenootschap uitgesloten was.

Een tweede factor die bijdroeg aan de ondermijning van de theorie was het uitkomen, eveneens in 1894, van het derde deel van *Das Kapital*, de vrucht van jarenlange redactionele arbeid van Engels, die in de nagelaten manuscripten van Marx een samenhang moest scheppen, waartoe de auteur zelf niet meer bij machte was geweest. Dit derde deel was vele jaren door Marx-kenners binnen en buiten de beweging met grote spanning afgewacht; want hier zouden de antwoorden gevonden moeten worden op de onopgeloste vraagstukken uit het eerste en tweede deel. Met name ging het om de vraag hoe de prijzen van waren afgeleid konden worden uit de waarde die hun toekwam op grond van de arbeidswaardeleer. De buitengewoon gewrongen 'oplossing' van de transformatie van waarden in prijzen in *Kapital III* vermocht echter eigenlijk niemand binnen het socialistische kamp te overtuigen. Grote indruk maakte ook de zwaarwegende kritiek van een vooraanstaande niet-socialistische econoom als Eugen von Böhm-Bawerk (*Zum Abschluss des Marxschens Systems*, 1896). Bernstein schreef later dat hij de in *Kapital III* gepresenteerde oplossing 'ontnuchterend' had gevonden en er door tot twijfel aan de arbeidswaardeleer in z'n geheel was gebracht.

Onderwijl ontwikkelde zich een steeds grotere kloof tussen de officiële theorie en de feitelijke praktijk van de SPD. Volgens die theorie hadden de politieke activiteiten van de arbeidersbeweging binnen het kapitalisme geen wezenlijke betekenis. Het wachten was op de revolutie, de 'grote kladeradatsch', die Bebel in de Rijksdag aankondigde. De ineenstorting van het kapitalisme was in deze visie identiek met het tot stand komen van het socialisme. Hoe men zich de nieuwe socialistische wereld moest voorstellen bleef duister, en net zo duister was de rol van partij en beweging. Kautsky schreef hierover in 1893: 'De sociaaldemocratie is een revolutionaire partij, maar niet een die revolutie maakt. Wij weten dat het net zomin in ons vermogen ligt

om deze revolutie tot stand te brengen, als in dat van onze tegenstanders om haar tegen te houden.'

In de praktijk werd de officiële visie met de mond beleden, maar legde men zich toe op praktische hervormingsarbeid. De gespleten situatie van waaruit de SPD opereerde werd nog verergerd door de eigenaardigheden van het Duitse politieke stelsel van die dagen: gekenmerkt door een parlement dat het aan elementaire bevoegdheden ontbrak, en kiessystemen die verre van democratisch waren.

Het reformisme, als een politiek handelen dat zich oriënteert aan de dagelijks problemen en zich niet veel gelegen laat liggen aan een apocalyptische theorie, bestond dus al voor Bernstein er een theoretische rechtvaardiging van gaf. Of liever gezegd: Bernstein gaf er juist *niet* een theoretische rechtvaardiging van. Zijn revisionistische theorie was bedoeld ter legitimatie van een heel ander, radicaler reformisme. De tragiek van zijn levenswerk is dat hij aangevallen én gevierd is als theoreticus van reformisme in de eerstgenoemde zin; theorieloos pragmatisme in feite.

Dat Bernstein al vanaf het begin van de jaren negentig twijfels begon te koesteren aan de juistheid van de leer waarvan hij in de voorgaande jaren een van de ijverigste grondleggers en propagandisten was geweest, komt dan nog alleen uit zijn correspondentie naar voren. Engels en Bebel klagen er bij gelegenheid in hun brieven over dat Bernstein zich in zijn visie tezeer door zijn ervaringen in Engeland en Zwitserland liet leiden. Engels neemt hem zijn contacten binnen de *Fabian Society* kwalijk; na publicatie van *De voorwaarden* roept zijn oude vriend Kautsky hem op in Engeland te blijven: daar hoorde Bernstein zijns inziens thuis. Dat was niet als compliment bedoeld.

De als aantijging bedoelde bewering dat Bernstein tot het niet-marxistische socialisme van de Fabians was bekeerd werd later een cliché in het revisionisme-debat. Maar ze houdt geen stand. Bij al zijn sympathie voor de praktische hervormingsarbeid van de Fabians, wijst hij (in zijn *Zur Geschichte und Theorie des Sozialismus*, 1901) trefzeker de zwakke plek in het denken van de Webbs c.s. aan, als hij het Fabians socialisme verwijt: 'het socialisme te reduceren tot een reeks sociaal-politieke maatregelen, die geen verbindend element bevatten dat uitdrukking kan zijn van de eenheid tussen fundamentele ideeën en handelingen'.

Vóór 1895 geeft Bernstein geen publieke uiting aan zijn groeiende twijfels. Maar zo ongelukkig is hij blijkbaar met een leer die hij niet

meer overtuigd kan verdedigen, dat hij er in 1895 over denkt zich geheel uit de politiek terug te trekken en solliciteert naar een betrekking bij een bank in Transvaal.

Het heeft er de schijn van dat de dood van Engels in datzelfde jaar een belangrijke psychologische barrière bij Bernstein wegneemt om zijn denkbeelden uit te werken. Publiceert hij nog in het sterfjaar van 'de Generaal' een meesterlijke samenvatting van *Kapital III* in *Die Neue Zeit*, het volgende jaar start hij in hetzelfde tijdschrift de artikelenreeks *Problemen des Sozialismus*, waarvan *De voorwaarden* het uiteindelijke resultaat zou zijn. 'De beslissende invloed op mijn socialistisch denken was niet van doctrinaire aard,' schreef hij later in *Entwicklungsgang eines Sozialisten*, 'maar het waren feiten die mij noodzaakten mijn fundamentele denkbeelden te herzien.' Peter Gay vond in het Bernstein-archief een notitie waarin de empirische kern van Bernsteins argument in *De voorwaarden* besloten ligt: 'De boeren zinken niet weg; de middenklasse verdwijnt niet, de crises worden niet groter; ellende en slavernij nemen niet toe. Er is sprake van toenemende onzekerheid, afhankelijkheid, maatschappelijke afstand, maatschappelijk karakter van de productie, een functionele overbodigheid van de bezitters.'

Het debat over zijn denkbeelden begon al bij het verschijnen van de artikelenreeks in *Die Neue Zeit.* Op het partijcongres van 1898 verdedigde de afwezige Bernstein zich in een uitvoerige brief die door Bebel werd voorgelezen. Vervolgens maakte Bebel duidelijk dat hij op belangrijke punten met Bernstein van mening verschilde, waarna Kautsky over het hele front de aanval opende, niet nadat hij zijn spijt had uitgedrukt over het feit dat hij hier tegen iemand moest spreken 'die in de zwaarste jaren van de partij in de voorste linie had gestaan en met wie hij achttien jaar lang ten nauwste had samengewerkt'. Ook in deze eerste ronde van het debat spitste zich de kritiek op Bernstein op twee geheel verschillende thema's toe. Het eerste betreft de interpretatie van de empirische gegevens die Bernstein had aangevoerd om daarmee de onjuistheid aan te tonen van de orthodoxe voorspellingen over de ontwikkelingen binnen het kapitalisme. Het tweede gaat over heel iets anders: over het feit dat Bernstein durfde te twijfelen aan de theorie en de erin vervatte these van de noodzakelijke ineenstorting van het kapitalisme. Typerend voor dit laatste is de retorische vraag waarmee Kautsky zijn betoog afsloot: 'Gelooft er iemand hier dat de overwinning mogelijk is zonder een catastrofe? Ik

zou het wel willen, maar ik geloof er niet in.' Even typerend was de enorme bijval die deze woorden vonden.

Naar aanleiding van dit 'debat' drong Kautsky er bij Bernstein op aan, zijn inzichten nu in boekvorm te presenteren. Het resultaat verscheen in 1899 en werd door Kautsky aangeprezen als het eerste werkelijk sensationele boek uit de Duitse sociaaldemocratische literatuur.

Enkele hoofdthema's uit *De voorwaarden tot het socialisme en de taak van de sociaaldemocratie*

Allereerst zij gewezen op Bernsteins voor zijn gehoor nogal schokkende Marx-interpretatie. Niet alleen ontdogmatiseerde Bernstein het marxisme van zijn dagen en brak hij met de apocalyptische conclusie over de ondergang van het kapitalisme die men eruit had gepeurd; minstens zo belangrijk was dat hij - als eerste - op het feit wees dat het werk van Marx geen gesloten wetenschappelijk en politiek geheel vormde, maar dat het zowel op politiek als op wetenschappelijk niveau met elkaar wedijverende tendensen herbergt; deze tweeslachtigheid wordt door hem geduid als die tussen utopistische, vreedzaam-evolutionistische elementen en demagogische, terroristische. Ver voor Lenin inderdaad deze laatste tot orthodoxie van zijn marxisme maakte, legde Bernstein al de vinger op de blanquistische elementen in het werk van Marx. ('Blanquistisch' verwijst naar de Franse revolutionair Louis Blanqui, 1805-1881, die in de traditie van de jakobijnen en Babeuf de politieke macht trachtte te grijpen via een staatsgreep, uitgevoerd door een radicale minderheid.)

Zijn kritiek op de onverwerkte hegeliaanse resten bij Marx en Engels is daarnaast veelal afgedaan als opmerkingen van een dilettant in de filosofie - alsof, met uitzondering van Engels, niet alle theoretici van het marxisme van de Tweede Internationale onbekend met Hegels werk waren! Waar het Bernstein echter om gaat is dat deze hegeliaanse resten bij Marx, Engels en hun navolgers naar zijn mening geresulteerd hadden in een historisch schematisme dat niet minder utopisch of idealistisch was, waar het zich met meer nadruk als wetenschappelijk aankondigde.

Bij deze - slechts op politiek en niet op filosofisch niveau uitgewerkte - Marx-interpretatie greep Bernstein vooruit op studies van het werk van Marx die pas veel later, in de tweede helft van de vorige

eeuw, gedaan werden en waarin de samenhang van dat werk probleem is geworden in plaats van vanzelfsprekend uitgangspunt. Het is eigenlijk merkwaardig dat Bernsteins pionierswerk op dit gebied zo verwaarloosd is. Het is al gezegd: iedereen was en is het erover eens dat Bernstein geen filosoof was, pretenties had hij in dat opzicht ook niet. Zijn oproep 'terug naar Kant' aan het einde van *De voorwaarden* moet daarom niet misverstaan worden. Dat is wel veelvuldig gebeurd. Bernstein werd dan ingedeeld bij neokantianen binnen en buiten de SPD, die ervoor pleitten de kentheorie en sociale filosofie van Kant tot basis van het socialisme te maken. Kant in plaats van, of ten minste samen met, Marx. Zover ging Bernstein echter in het geheel niet en daarvoor miste hij ook de filosofische scholing. Zijn beroep op Kant was niet meer dan een oproep tot helder en kritisch denken, tot het opgeven van speculatieve schema's en hegelarij. 'Hij beriep zich op Kant,' schrijft Gay, 'maar bleef een filosoof van het gezonde verstand.'

De complete verwerping van de deterministische opvatting van de geschiedenis leidt bij Bernstein tot zijn andere centrale thema's.

Het 'wetenschappelijke' socialisme kan die naam niet waarmaken door uit te gaan van een aantal onaantastbaar geachte denkbeelden, aldus Bernstein. De rol van wetenschap binnen het socialisme kan daarom alleen maar een kritische en creatieve zijn: door de politieke theorie steeds weer aan de werkelijkheid te toetsen, draagt de wetenschap ertoe bij de theorie juister en het daarop gebaseerde beleid doeltreffender te maken.

De breuk met de objectivistische opvatting van de noodzakelijke ineenstorting van het kapitalisme heeft echter meer consequenties. De taak van de sociaaldemocratie en de rol van hervormingen wordt er een heel andere door. De strijd voor het socialisme wordt de eigenlijke taak van de sociaaldemocratie, niet het wachten op de revolutie. Het nastreven van kleine en grotere verbeteringen in het politieke en maatschappelijke stelsel is niet een pas op de plaats, maar dient te worden gezien als onderdeel van het systematisch hervormen van de maatschappij in socialistische richting. Bernstein breekt hier definitief met de eigenaardige gedachte waarmee Marx het vierentwintigste hoofdstuk van *Das Kapital* besluit: dat de ineenstorting van het kapitalisme identiek is met de totstandkoming van een socialistische samenleving. Bij Bernstein wordt de constructie van de laatste de centrale taak van de socialistische beweging.

Maar de breuk met de objectivistische opvatting van de geschiedenis heeft nog een ander gevolg. De sociaaldemocratie is dan immers niet meer een beweging die automatisch door de 'natuurwetten der historie' in de juiste richting wordt gemarcheerd. Als ze enerzijds empirische wetenschap nodig heeft om zich te kunnen oriënteren, dan behoeft ze anderzijds een ethiek, een stelsel van beginselen, die het politieke handelen richting en zin geven. In deze zin is Bernstein uitvinder van de socialistische beginselpartij.

Een volgend uitvloeisel van Bernsteins kritiek op Marx is dat de dagelijkse hervormingsarbeid nog een andere functie heeft dan de constructie van een socialistische samenleving: zij is de leerschool van de arbeidersbeweging en brengt deze de politieke rijpheid en bekwaamheid bij, nodig om richting te geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. Bernstein geeft zo paradoxaal genoeg een in principe realistisch antwoord op de vraag die Marx zich in zijn (toen nog niet ontdekte) vroege geschriften stelde: hoe is emancipatie mogelijk? Om aan het dilemma van de achttiende-eeuwse verlichtingsfilosofen - wie voedt de opvoeders op? - te ontkomen, benadrukte de theorie van Marx dat emancipatie een proces was waarin mensen zichzelf, in hun handelen, leerden te bevrijden van hun onmondigheid. Bernsteins opvatting van politiek als een leer- en emancipatieproces heeft dus een nauwere verwantschap met Marx dan de spontaneïteitstheorie van Rosa Luxemburg of Lenins conceptie van de voorhoedepartij.

Het tweede hoofdthema uit *De voorwaarden* vormt Bernsteins stelling dat socialisme uiteindelijk niet meer of minder kan zijn dan de verwerkelijking van de democratie op politiek en maatschappelijk terrein. 'De democratie is middel en doel tegelijk. Zij is het middel tot verovering van het socialisme en zij is de vorm van de verwezenlijking van het socialisme.' Bernstein sloot daarmee niet alleen - alweer met een onbewust vooruitziende blik - de weg af voor alle vormen van dictatuur en terreur die zich later met de naam socialistisch zouden tooien, maar brak ook met de binnen de toenmalige sociaaldemocratie bestaande opvattingen over parlementaire democratie (die, zoals gezegd, toentertijd in Duitsland niet bestond) als enkel een middel, dat naar believen overboord kon worden gezet. De term 'burgerlijke democratie' werd onzinnig voor Bernstein op het moment dat alle mensen inderdaad over dezelfde burgerrechten konden beschikken. Heel bewust trekt hij de gedachte door, dat het socialisme de centrale frasen van het liberalisme: vrijheid, gelijkheid en broederschap, uni-

verseel maakt, in plaats van ze, als de bourgeoisie, beperkt te laten tot een bepaalde sociale klasse.

Tot zover een korte aanduiding van de twee hoofdthema's uit *De voorwaarden*; deze zijn echter niet representatief voor het boek als geheel, dat alleen al gelezen zou moeten worden om de vele misverstanden die vriend en vijand erover hebben opgeworpen weg te nemen: Bernstein legt er onder meer in uit dat hij politieke revoluties in het geheel niet uitsluit en in sommige situaties even gerechtvaardigd als noodzakelijk vindt. Revisionisme houdt evenmin voor hem in dat alleen in de parlementaire arena politieke strijd geleverd mag worden. Zijn beroemde stelling over einddoel en beweging, (‘dat wat men gewoonlijk einddoel van het socialisme noemt is mij niets, de beweging alles’), die meer dan wat ook de razernij van zijn tegenstanders opwekte, was allesbehalve een bekentenis tot opportunisme of pragmatisme, maar daarvan precies het tegengestelde. De uitspraak had overigens geen enkele beroering verwekt toen ze zes jaar daarvoor door Engels in een interview onder woorden was gebracht: ‘Het einddoel van de Duitse socialisten?... Wij hebben geen einddoel. Wij zijn evolutionisten, het is niet onze bedoeling definitieve wetten aan de mensheid te dicteren.’

Het debat over het revisionisme

De term ‘revisionisme’ betekent herziening of bijstelling, niet verwerping. Tot aan zijn dood is Bernstein zich blijven beschouwen als iemand die uitgaande van wat hij als de wezenlijke principes van Marx beschouwde, correcties aanbracht op de uitwerking van die principes. ‘Marxisme is een inzicht en geen recept,’ schreef hij bij de veertigste verjaardag van de sterfdag van Marx. Dat de term ‘revisionisme’ al onmiddellijk een scheldwoord werd (en dat binnen de communistische beweging ook bleef), duidt op zich al aan hoe dogmatisch en onkritisch het begrip marxisme en het begrip wetenschappelijk socialisme toentertijd opgevat werden. Bernstein aanvaardde de betiteling ‘revisionist’ als een geuzennaam, maar hield zijn tegenstanders voor: ‘Wij mogen niet vergeten dat Marx en Engels in hun tijd grote revisionisten waren, in feite de grootste revisionisten van allemaal.’

Alle belangrijke marxisten vielen echter over Bernstein heen; Kautsky, Rosa Luxemburg, Plechanov, Bebel, Labriola, Jaurès, Adler,

Mehring, Parvus, Clara Zetkin: elk van hen voelde zich verplicht Bernstein tegen te spreken. Het minste wat men daaruit kan opmaken, is dat Bernsteins inzichten niet alleen te belangrijk werden geacht om niet weerlegd te worden, maar dat ze blijkbaar ook weerklank vonden bij een belangrijk deel van de socialistische beweging.

De hoffelijke toon die helemaal in het begin van het debat nog overheerst had, verdween snel. Zijn oude vrienden Kautsky en Bebel bejegenden hem in brieven op uiterst grievende wijze en trachtten hem ertoe te brengen de partij te verlaten. En dat waren nog niet eens de felste critici van Bernstein. Het schijnt dat het Viktor Adler, de leider van de Oostenrijkse sociaaldemocraten, is geweest die Bebel van z'n idee om Bernstein te royeren heeft afgebracht. ‘Breng je toch niet in een positie,’ schreef hij Bebel, ‘waarin je zeggen moet dat er in onze partij voor een man als Ede geen plaats is.’ Kautsky publiceerde nog in 1899 *Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik.* Op het partijcongres te Hannover in datzelfde jaar houdt Bebel een rede van zes uur tegen - de nog altijd afwezige - Bernstein. Vier dagen woedt de discussie, om te eindigen met het aannemen van een resolutie die uitspreekt dat er geen enkele reden is het programma en de tactiek van de partij bij te stellen. Dat was betrekkelijk mild: Bebel en Kautsky nemen vanaf nu een centrumpositie in en weren al te rigoureuze aanvallen op Bernstein af, om de eenheid van de partij niet in gevaar te brengen. Jarenlang deed Bernstein weinig anders dan zijn critici antwoorden, zijn posities verduidelijken. Bernstein werd, net als Lenin, polemicus. Maar hij werd het tegen wil en dank. Kritiek trok hij zich zeer aan: in 1900 wilde hij naar Duitsland gaan om zich in persoon tegen de aanvallen op zijn boek te weer te stellen, al zou dat dan ook vanuit de gevangenis moeten gebeuren. Wat hem uiteindelijk op de been hield was zijn morele integriteit, zijn welhaast bezeten drang naar de waarheid. Karl Korsch, geen bewonderaar van Bernstein, heeft hem ‘de meest gewetensvolle, eerlijkste en consequentste van alle onsocialistische socialisten’ genoemd. Georg von Vollmar sprak, nuchterder, van ‘hypertrofie van het geweten’.

In 1901 trok de Rijksregering de aanklacht tegen Bernstein in en maakte zo zijn terugkeer naar Duitsland zonder meer mogelijk. De Rijksregering hoopte op deze wijze een scheuring in de SPD te bewerkstelligen, zoals ze zestien jaar later Lenin en de zijnen doortocht naar Rusland verschafte in de hoop dat deze de macht zou grijpen en

dan vrede met Duitsland zou sluiten. Met Lenin had de Duitse regering meer geluk dan met Bernstein.

Bernstein, die in 1902 voor de kieskring Breslau in de Rijksdag werd gekozen, bezat noch de aandrift, noch de bekwaamheid om politiek leider van de partij of van een vleugel daarvan te worden. Gay noemde hem het tegendeel van een volksmenner; zijn ambities reikten niet verder dan de doeltreffende verdediging van zijn denkbeelden. Een van zijn vurigste aanhangsters beschrijft in haar memoires de teleurstelling van Bernsteins partijgangers toen zij uiteindelijk oog in oog met hem kwamen: 'Wij hadden de profeet van een nieuwe waarheid verwacht en zagen in plaats daarvan een twijfelaar.'

In april 1900 verruilde Bernstein *Die neue Zeit* voor de *Sozialistische Monatshefte*, dat nu de ideologische basis van het revisionisme werd. Dit kende overigens naast Bernstein maar één volwaardig theoreticus: Conrad Schmidt.

Wie de inhoud van het debat over het revisionisme beziet, kan daarin twee hoofdpunten van kritiek op Bernstein onderscheiden. Bernstein werd allereerst aangevallen omdat hij de orthodoxie in twijfel had durven trekken én hij werd aangevallen omdat hij de orthodoxie niet juist zou hebben weergegeven. De meer empirische poging tot weerlegging van Bernsteins thesen speelde een verhoudingsgewijze geringe rol. Achteraf kan men er niet omheen dat met name Kautsky, die zich op dit laatste punt de meeste moeite getroostte, uiteindelijk tot nauwelijks andere conclusies kwam dan Bernstein.

Het eerste hoofdpunt van kritiek was in eerste zin zelfvernietigend, want het ontkende in zoveel woorden de legitimiteit van kritiek binnen de orthodoxie. Veelal werd kritiek van deze aard gemotiveerd met het verwijt dat Bernstein door de 'natuurnoodwendige ondergang van het kapitalisme' in twijfel te trekken de arbeidersklasse van haar enthousiasme en de zekerheid van de overwinning beroofde. Zelfs de historicus van de Tweede Internationale, Braunthal, geeft nog dit oordeel en in *Geschichte und Klassenbewusstsein* klaagt Lukács twintig jaar later Bernsteins herontdekking van de scheiding tussen norm en feit, tussen ethiek en wetenschap in het socialisme als het enige alternatief voor het dogmatische geloof in de natuurnoodzakelijke komst van het socialisme aan als 'terugval op het primitiefste niveau van de arbeidersbeweging'. Ook deze kritiek bevestigt indirect het juiste uitgangspunt van Bernstein: 'wetenschappelijk socialisme' kan per definitie niet op geloof gebaseerd zijn, en zekerheden die

dat niet zijn kunnen nimmer de aanhangers van het socialisme blijvend enthousiasmeren. De kritiek op Bernsteins interpretatie van Marx sneed meer hout. Zo ontkende Kautsky dat Marx en Engels ooit een ineenstortingstheorie geformuleerd hadden. De term kwam in het *Erfurter Programm* niet voor. Maar in de jaren twintig liet Kautsky zijn these van toenemende crises vallen voor een visie die nauwelijks van de revisionistische was te onderscheiden.

In wezen - maar dat is wijsheid achteraf - ging het revisionisme-debat om twee vraagstukken - een van algemeen strategische aard en een dat specifiek voor Duitsland was. Het eerste probleem werd het scherpst door Rosa Luxemburg verwoord. Als het kapitalisme van binnenuit hervormd kan worden, dan is een revolutie zinloos. Maar werkelijke hervormingen zijn binnen het kapitalisme per definitie onmogelijk en daarom is revolutie noodzakelijk. Het funeste aan het zó gestelde dilemma was dat het noch een uitzicht bood op een werkelijk mogelijke revolutie (zoals in 1917 en 1918 zou blijken), maar dat het evenmin verbeteringen van, of begaanbare alternatieven voor Bernsteins programma bood. Zo werd het debat steeds abstracter en sterieler. En dat ging ten koste van het tweede vraagstuk: wat kon de feitelijke politieke rol van de socialisten in Duitsland zijn? Hier zag Bernstein verder en scherper dan al zijn critici, want hij begreep dat wat in Duitsland moest gebeuren een democratische revolutie was, niet een socialistische, en dat in het bewerkstelligen daarvan de historische taak van de SPD lag. Maar tegelijkertijd lag daarin ook de zwakte van het revisionisme. Want dat wekte de suggestie dat de vorming van een democratie in Duitsland via de weg der geleidelijkheid zou kunnen gebeuren. En dat was, zeker na de totstandkoming van de alliantie tussen conservatieven en liberalen, de *Sammlungspolitik*, uitgesloten; want die alliantiepolitiek was evenzeer tegen de sociaaldemocratie binnenslands gericht, als ze zich in de buitenlandse politiek tegen Groot-Brittannië keerde.

Op het Lübecker partijcongres van 1901 kon Bernstein zich voor het eerst in persoon verdedigen; hij werd per congresresolutie opnieuw veroordeeld. Het Dresdener congres van 1903 gaf eenzelfde beeld te zien. Drie dagen lang duurden de debatten. Opnieuw werden de revisionisten per resolutie berispt. Maar het was het centrum van de SPD dat de discussie beheerste. Rosa Luxemburg kwam niet eens aan het woord. Ook binnen de Internationale als geheel woedde het revisionisme-debat. Op het Amsterdamse congres van de Internatio-

nale in 1904 werd de resolutie die een jaar tevoren in Dresden was aangenomen, overgenomen: ‘Het Congres veroordeelt ten scherpste de revisionistische pogingen onze beproefde en zegenrijke tactiek, die op klassenstrijd berust, omver te werpen.’ Maar dit gebeurde niet dan nadat Jaurès in een donderrede de SPD had verweten zuiverheid in de leer te paren aan buitengewone voorzichtigheid in praktisch-politieke vraagstukken. Onder grote beroering in de zaal (van het Congresgebouw) riep hij: ‘Gij hebt een grote en bewonderenswaardige partij... Maar het ontbreekt u aan twee wezenlijke zaken: aan revolutionair handelen en aan parlementair handelen. Men heeft u het kiesrecht van boven af gegeven, en uw parlement is een half parlement... Uw land zal het enige zijn waarin de socialisten niet de baas zullen zijn zelfs als ze de meerderheid in de Rijksdag zouden krijgen... Uw onmacht en zwakte verbergt ge door te proberen alle andere partijen uw wil te dicteren.’ Dat waren harde woorden, maar Jaurès had volkomen gelijk. In de dagelijkse politiek leefde de SPD naar de revisionistische praktijk - niet naar de revolutionaire beginselen. Het groeiende leger van partij- en vakbondsfunctionarissen had aan theorie noch beginsel behoefte. Voor het revisionisme-debat is óók karakteristiek de uitspraak van een afgevaardigde op het partijcongres van 1902: ‘Men zou alle theoretici eenvoudigweg samen moeten opsluiten, tot ze elkaar opgevreten hebben.’ Met name bij de vakbeweging overheerste een theorieloos pragmatisme. Het revisionisme-debat binnen de SPD werd in feite beslist bij het zogenaamde *Mannheimer Abkommen* van 1906, waar de partij in feite voor de vakbeweging capituleerde door deze dezelfde rechten als de partij toe te kennen. Wat in de Duitse sociaaldemocratie toen triomfeerde was niet het revisionisme van Bernstein, maar het pragmatisch reformisme van het partij- en vakbondskader, dat Bernstein steunde zonder zich ook maar enigszins druk te maken over diens theorie. Pas in de Eerste Wereldoorlog zou blijken hoe ver Bernstein afstond van zijn aanhangers. Toen ook pas bleek hoe fataal de tweeslachtigheid van een antirevisionistische theorie en een reformistische praktijk zou uitwerken.

Bernsteins verdere levensloop

Als lid van de Rijksdag trad Bernstein niet bijzonder op de voorgrond. Hij bleef in Duitsland wat hij in Zwitserland en Engeland was

geweest: publicist, propagandist en geleerde. (In die laatste hoedanigheid woonde hij de tweede Duitse sociologiedag in 1912 bij, waar Max Weber zijn vergeefse poging deed het principe van de waardevrijheid ingang te doen vinden. Bernstein was een van de weinigen die Weber hierbij onvoorwaardelijk steunden.) De SPD, die de nalatenschap van Marx had geërfd, stond hem tot zijn verbittering niet toe diens postume geschriften te redigeren. Wel bezorgde hij samen met Bebel een - zeer gekuiste - vierdelige uitgave van de correspondentie tussen Marx en Engels. Bernstein schreef verder een aantal boeken, waaronder een driedelige geschiedenis van de Berlijnse arbeidersbeweging en enkele autobiografische geschriften; voorts gaf hij de verzamelde werken en redevoeringen van Lassalle uit. In 1905 ondersteunde hij het programma voor de algemene politieke staking in de brochure *Der politische Massenstreik und die politische Lage der Sozialdemokratie.*

In augustus 1914 stierf de Tweede Internationale, toen oorlogsroes en nationalisme door Europa joegen. Bernstein stemde toen nog met de rest van de SPD-fractie in de Rijksdag vóór de oorlogskredieten. De toestand was verward. Noske, de latere minister van Binnenlandse Zaken, stelde dat de SPD vóór had gestemd 'om niet voor de Brandenburger Tor doodgetrapt te worden'. Bernstein verkeerde in de veronderstelling dat de oorlog enkel de verdediging tegen het reactionaire Rusland betrof. Maar toen hij de ware toedracht der gebeurtenissen gewaarwerd, nam hij stelling tegen de oorlog. Die houding vervreemdde hem snel van zijn politieke vrienden. In december brak hij met de *Sozialistische Monatshefte*, omdat die weigerde artikelen van hem tegen de Duitse politiek op te nemen. Met Kautsky, die hij in geen jaren had gesproken, name hij weer contact op.

De oorlog van 1914 leverde een ironisch commentaar bij het revisionisme-debat. 'Orthodoxe' marxisten als Hyndman, Plechanov en Guesde steunden de oorlogspolitiek van hun regeringen. De meest beginselvaste tegenstander van de oorlog binnen de SPD was Karl Liebknecht - geen marxist, maar een kantiaan. En in juni 1915 richtten Bernstein, Hugo Haase (de opvolger van Bebel) en Kaustky zich met het manifest *Das Gebot der Stunde* tot de Duitse publieke opinie en sociaaldemocratie. Zij kenschetsten daarin de oorlog als een imperialistisch avontuur van de Duitse reactie en riepen de SPD op zich als partij die van oudsher pal stond voor cultuur en vrede, te weer te stellen tegen de Duitse oorlogspolitiek.

Deze stap leidde uiteindelijk, in 1917, tot een scheuring in de SPD en tot de oprichting van de USPD (U: unabhängig), waartoe ook Kautsky en Bernstein toetraden. In de coalitie van de SPD en USPD die na de Duitse nederlaag de regering vormde, was Bernstein enkele maanden staatssecretaris van Financiën. Hij trachtte beide partijen weer bijeen te brengen. Ook in persoon: door een dubbel lidmaatschap, waarop hij door de USDP werd geroyeerd. (In 1920 scheurde de USPD zich in een meerderheid die naar de *Kommunistische Partei Deutschlands* ging, en de rest, die terugkeerde naar de SPD.) Van 1920 tot 1928 was hij opnieuw lid van de Rijksdag, maar politiek speelde hij geen enkele rol van betekenis meer, hoewel het nieuwe SPD-programma, in 1921 in Görlitz aangenomen, geheel brak met het voorgaande en Bernsteins revisionistische programma in feite overnam. Maar de nieuwe leiding van de SPD bestond nu vrijwel helemaal uit reformistische pragmatici, die aan theorie, of die nu uit de pen van Kautsky of die van Bernstein vloeide, geen boodschap hadden. Bernstein bleef schrijven, nam scherp stelling tegen het communisme: ‘een parodie van het Marxisme’, en waarschuwde veelvuldig tegen het Duitse militarisme en opkomende nazisme.

Toen Bernstein op 18 december 1932 stierf, was hij een nagenoeg vergeten man. De voorzitter van de SDAP, Bernsteins geestverwant Willem Hubert Vliegen, voerde bij de begrafenis namens de Socialistische Internationale het woord. De SPD had de slechte smaak zich te laten vertegenwoordigen door een van haar meest rechtse en nationalistische voormannen. Zes weken later werd Hitler Rijkskanselier.

De betekenis van Bernstein

Van zijn vriend Ignaz Auer kreeg Eduard Bernstein op het hoogtepunt van het revisionisme-debat te horen: ‘Mijn beste Ede, wat jij verlangt, dat besluit men niet, dat zegt men niet, dat doet men gewoon.’ Maar het drama van de SPD was nu juist dat ze niet aan Bernsteins oproep gehoor gaf om te willen wezen wat ze was.

De betekenis die men Bernstein wil toekennen hangt geheel af van de waarde die men aan zijn theorie, aan politieke theorie in het algemeen hecht. Ziet men hem, zijn werk, als de ideologische rechtvaardiging van een zich onafhankelijk daarvan ontwikkelde reformistische politieke praktijk, dan heeft Bernstein inderdaad, zoals Carlo Schmid

stelde, binnen het democratische socialisme over de hele linie gezegevierd. Het feit dat Bernstein daarvoor zelden bejubeld is, zou dat alleen maar onderstrepen, want het praktische reformisme kan het zonder theorie stellen; dat is er juist de kracht van.

Maar men kan de zaak anders stellen, ervan uitgaand dat Bernsteins politieke theorie een waarde heeft die losstaat van het ideologische gebruik dat ervan is gemaakt. Dan heeft Bernstein helemaal niet over de hele linie gezegevierd, maar dan is juist het succes van het pragmatisch reformisme het voornaamste obstakel voor de werkelijke invloed van Bernsteins theorie op het socialisme geworden. En dan is het de moeite waard om Bernsteins politieke ideeën opnieuw, en nu in hun werkelijke, radicale gestalte, tot onderdeel van een hedendaagse socialistische strategie te maken.

De hernieuwde belangstelling voor Bernstein, die men de laatste jaren kan waarnemen in Duitsland, maar ook in Frankrijk en Italië, komt in ieder geval voort uit de behoefte het bestaande socialisme een nieuw perspectief te geven. In Duitsland vanwege de suprematie binnen de SPD van een pragmatisme, waarvan de voorman zich dan ook een bewonderaar van Bernstein noemt; in Frankrijk om een hernieuwde socialistische partij te bevrijden van ideologische kluisters die van hetzelfde soort ijzer gesmeed zijn als dat van het marxisme van de Tweede Internationale; in Italië omdat de PCI, meer uitgesproken dan de andere communistische partijen in het Westen, al lang een reformistische koers vaart, en daarmee in eenzelfde dilemma is verzeild als de SPD negentig jaar eerder.

In: Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaaldemocratie*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1981.

III Beginselen

Het sociaaldemocratisch program in perspectief (2002)

In de sociale wetenschappen bestaat een zekere consensus betreffende politieke ideologieën (of stromingen, of soortgelijke benamingen). Die houdt in dat deze ideologieën aan het einde van de achttiende eeuw ten tijde van de Amerikaanse en Franse revoluties op zijn gekomen, en zich in de eerste helft van de negentiende eeuw hebben gekristalliseerd tot de hoofdstromingen van het conservatisme, liberalisme en socialisme.

Overeenstemming is ook aanwijsbaar ten aanzien van de gedachte dat deze hoofdstromingen zich manifesteren vooral in politieke partijen in democratische staten, al betekent dit niet dat liberale, conservatieve en socialistische partijen altijd in zuivere vorm bestaan en ook niet dat daarnaast niet andere ideologische stromingen en partijen kunnen worden onderscheiden. Communistische partijen kunnen nog beschouwd worden als een variant binnen de socialistische stroming; de plaatsbepaling van fascistische is altijd een veel moeilijker vraagstuk geweest, aangezien het verre van overtuigend is deze als een variant binnen het conservatisme op te vatten. Daarnaast worden in de literatuur nieuwe stromingen onderscheiden, zoals feministische en ecologische.

In dit standaardperspectief op politieke ideologieën worden deze in hun concrete manifestaties allerminst als statisch opgevat. Meestal maakt men impliciet onderscheid tussen enkele blijvende uitgangspunten enerzijds en anderzijds de aan tijd en plaats aangepaste toepassingen ervan. Zelden maakt een auteur het zich zo moeilijk als John Gray in de eerste druk van zijn *Liberalism*, waarin hij de congruentie tussen beginselen en toepassing daarvan als vraagstuk stelt en dan tot de conclusie komt dat het liberalisme slechts enkele tientallen jaren en dan nog alleen in het Verenigd Koninkrijk daadwerkelijk heeft bestaan, in de zin dat de toen gangbare toepassingen van de liberale uitgangspunten daarmee geheel in overeenstemming waren.[1]

Hoewel het standaardperspectief op politieke ideologieën zo het gevaar van ahistoriciteit vermijdt, wordt de ontwikkeling van die ideologieën er in het algemeen niet in geproblematiseerd, wat inhoudt dat de analyse van verandering niet meer inhoudt dan een beschrijving van deze veranderingen.[2] Terwijl in dit perspectief ideologieën wel een begin hebben, kennen ze klaarblijkelijk geen eind.

In de wereldsysteemanalyse die Wallerstein van de ontwikkeling van ideologieën geeft, ligt dit anders, overeenkomstig zijn algemene uitgangspunt dat wereldsystemen historische systemen zijn en dientengevolge zowel aanvang als eind doormaken. Alvorens de bevindingen van deze studie in termen van Wallersteins analyse te bespreken, ga ik echter in op twee andere perspectieven op de ontwikkeling van ideologieën, die eveneens hun historiciteit serieus nemen, in zoverre zij ingaan op hun eind.

Het eerste perspectief is vanzelfsprekend dat van *The End of Ideology.* Onder deze noemer vond in de jaren vijftig een veelomvattend debat in de sociale wetenschappen plaats over de vraag of het tijdperk van politieke ideologie, aangebroken met de Amerikaanse en Franse Revolutie, niet door een aantal ontwikkelingen op lange termijn op zijn einde liep.

Het tweede is dat van Francis Fukuyama, die veertig jaar later een debat over min of meer hetzelfde onderwerp ontketende met zijn artikel *The End of History.*[3]

Beide perspectieven zijn onderwerp geweest van uitgebreide debatten met een afwisselend theoretisch-conceptuele, empirisch-historische en politieke inslag. Het is echter niet mijn bedoeling een overzicht te geven van de controversen over het einde der ideologieën en het einde der geschiedenis, maar slechts om deze beide alternatieve perspectieven op de historiciteit van de grote politieke ideologieën exemplarisch te beschrijven en te vergelijken met dat van de wereldsysteemanalyse.

Al aan het eind van de jaren veertig lanceerde George Sabine, de historicus van politieke theorieën,[4] als eerste de these dat aan het tijdperk der politieke ideologieën een einde zou komen.[5] Achteraf was dit de aftrap in een debat, waarin in de kern twee thesen over het einde der ideologieën ter discussie stonden; twee thesen, die meestal niet duidelijk van elkaar werden onderscheiden.[6]

De eerste these is te vinden in het artikel van Daniel Bell ‘The End of

Ideology in the West'.[7] De these is afhankelijk van de inhoud die hij geeft aan het begrip 'ideologie'. 'Ideologieën' - en daarin is Bell representatief voor een hele reeks auteurs in dit debat - staan bij hem voor extreme politieke doctrines, extreem in relatie tot het kalme meer van democratische politiek, dat typerend was geworden voor de naoorlogse politieke democratieën in het Westen. Karakteristiek voor het debat is dat de tweede encyclopedie van de sociale wetenschappen twee artikelen onder het lemma 'ideology' opnam, een van Edward Shils en een van Harry Johnson. Terwijl de laatste onder 'ideologie' alle politieke doctrines of 'belief systems' rekende, beschouwde Shils alleen die politieke doctrines die vanuit het oogpunt van de constitutionele democratie onaangenaam waren als 'ideologie'.[8]

Bell hanteerde een concept van ideologie dat ten dele in de lijn van Shils lag. Hij constateerde dat zich tot en met de Tweede Wereldoorlog in westerse democratieën een strijd had voorgedaan tussen 'ideologieën' - communisme, fascisme, nazisme - en 'normale' politieke doctrines. Deze strijd was in en na de oorlog beslecht. Eerst door de nederlaag van de nazistische en de belangrijkste fascistische mogendheden. Daarna had ook het communisme in het Westen het onderspit gedolven als alternatief voor de inrichting van de maatschappij op staatsniveau. Voor Bell was dit echter een contingente ontwikkeling, die allerminst universeel plaats had gevonden. Buiten de westerse wereld - de kernzone van het wereldsysteem - was sprake van een geheel andere situatie, waarin ideologieën (in zijn conceptualisering) nog wel degelijk centraal konden staan. De lijn van zijn argument sloot niet uit dat ook in het Westen ideologieën zouden kunnen herleven.

Zijn bijdrage aan het debat had dan ook als titel 'The End of Ideology in the West'. Zijn redenering verliep verder als volgt. In het Westen hebben de negentiende-eeuwse ideologieën hun aantrekkingskracht verloren. Daarnaast is er ook sprake van een groeiende consensus ten aanzien van thema's die vroeger juist ideologieën van elkaar onderscheidden. 'Few "classic" liberals insist that the State should play no role in the economy, and few serious conservatives, at least in England and on the Continent, believe that the Welfare State is "the road to serfdom".'[9] Er bestaat in het Westen geen wezenlijk verschil van mening meer over de aanvaardbaarheid van de verzorgingsstaat, de wenselijkheid van decentralisatie van macht, van een gemengde economie en van politiek pluralisme. 'In that sense, too, the ideological age has ended.'[10] Dit betekent overigens niet het einde van utopisch

denken; wel dat dit voortaan niet langer in ideologische termen kan worden gedacht, dat wil zeggen dat het vorm moet krijgen in concrete, empirisch toetsbare voorstellen, voorbij de retoriek die Bell karakteristiek acht voor ideologisch denken.[11] Eigenlijk gaat het bij Bell dus om twee dimensies in het einde der ideologieën: het verdwijnen van de aantrekkingskracht van 'extreme' ideologieën enerzijds, anderzijds het oplossen van de fundamentele tegenstellingen tussen de drie traditionele politieke ideologieën. Bell ziet dit als een ontwikkeling op lange termijn die weliswaar niet historisch noodzakelijk is, maar waarvan moeilijk valt te zien hoe deze teruggedraaid zou kunnen worden, of een wezenlijk andere richting inslaan.

Seymour Martin Lipset gaf in zijn *Political Man* een verdergaande versie van de these van het einde der ideologieën.[12] Zijn centrale stelling is hier dat democratie niet een middel is waarvan groepen zich bedienen in hun streven de goede samenleving te bereiken, 'it is the good society itself in operation'.[13] De ruimte voor utopie die Bell nog zag, is hier verdwenen.

Ook Lipset constateert dat in de jaren vijftig de tegenstellingen tussen liberalisme, socialisme en conservatisme plaats hadden gemaakt voor een brede consensus. Hij noemde als voorbeeld het befaamde congres over *The Future of Freedom* in september 1955 in Milaan, waar 150 vooraanstaande intellectuelen van allerlei ideologische kleur bijeenkwamen zonder dat het tot fundamentele meningsverschillen kwam. Op de laatste dag had Friedrich von Hayek het woord genomen en zich daarover beklaagd om uiteindelijk te merken dat hij zich, met zijn opvatting dat staatsinterventie per definitie verkeerd en in tendens totalitair is, in een volstrekt geïsoleerde positie bevond.[14] Zijn optreden bevestigde zo de constatering dat er van wezenlijke verschillen tussen de drie grote politieke stromingen geen sprake meer was. Dit was volgens Lipset gevolg van het feit dat de ontwikkeling van de samenleving in het Westen hun relevantie teniet had gedaan. 'This change in Western political life reflects the fact that the fundamental political problems of the industrial revolution have been solved: the workers have achieved industrial and political citizenship; the conservatives have accepted the welfare state; and the democratic left has recognized that an increase in over-all state power carries with it more dangers to freedom than solutions for economic problems.'[15]

Deze stand van zaken houdt echter niet het einde van de politiek in. Verschillen tussen rijk en arm en tussen de sociale klassen waarin

deze zich manifesteren blijven, niet als ‘objectieve’, maar als ‘relatieve deprivatie’. De politieke conflicten die op basis daarvan ontstaan zullen echter uitgevochten worden ‘without ideologies, without red flags, without May Day parades’.[16]

Zowel in de bijdrage van Bell als in die van Lipset zien wij een ongemakkelijk samengaan van de twee concepties van ideologie. Aan de ene kant is het einde van de ideologieën niet in de eerste plaats het teloorgaan van liberalisme, conservatisme en socialisme als programmatische politieke stromingen. Eerder houdt dit in de overwinning van de liberale democratie als staatsvorm in het Westen, als uitkomst van de grote ideologische strijd na het einde van de Eerste Wereldoorlog met fascisme en communisme als alternatieve ordeningen. Die strijd is wat betreft het eerste beslist met de uitkomst van de Tweede Wereldoorlog; het communisme heeft in dit Westen zijn Waterloo gevonden in 1956, met het twintigste partijcongres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie, waar de secretaris-generaal van de CPSU, Nikita Chroesjtsjov, in zijn rede het misdadige karakter van het communistisch regime onder Stalin uiteenzette en daarmee de bijl zette in de gedachte dat ook in de ogen van de eigen aanhangers het communisme superieur was aan het kapitalisme. De Hongaarse Opstand, later dat jaar, deed de rest.

De these van het einde der ideologieën ondervond krachtige kritiek en bestrijding. In de jaren zestig leek het debat beslecht te worden door de re-ideologisering die zich in de loop van het decennium voordeed en die vooral aan de linkerkant van het politieke spectrum gestalte kreeg in een ‘Nieuw Links’. De reactie daarop een aantal jaren later werd merkwaardig genoeg in de Verenigde Staten in eerste instantie vooral aangevoerd door intellectuelen die twintig jaar eerder in de voorhoede van de ‘End of Ideology’-beweging hadden gelopen. Zij werden bekend als ‘Neo-Conservatives’[17] en waren kwartiermakers van de re-ideologisering van rechts die met de verkiezing van Margaret Thatcher in het Verenigd Koninkrijk (1979) en van Ronald Reagan in de Verenigde Staten, een jaar later, politiek gestalte kreeg. Dezelfde Friedrich von Hayek, die in 1955 de ‘odd man out’ was geweest, gold nu met iemand als Milton Friedman als de meest invloedrijke denker van ‘Nieuw Rechts’, dat steeds meer aangeduid zou worden als ‘neoliberalisme’.

De these van het ‘einde der ideologieën’ werd uiteindelijk niet zozeer door de kritiek, als door de feiten weersproken. Dertig jaar later

vormt de neoliberale conceptie van staat, samenleving en politiek een alternatieve these over het einde van de ideologieën, omdat deze nu evenzeer zou berusten op een consensus in de ontwikkelde democratieën als die waarover Lipset toentertijd berichtte. Alleen is de inhoud van de huidige consensus vrijwel diametraal tegenovergesteld aan die van de jaren vijftig. Deze these stuit al evenzeer op kritiek als de oorspronkelijke.[18]

Een ander historisch perspectief op ontwikkeling en einde van politieke ideologieën presenteerde Francis Fukuyama in zijn artikel 'The End of History', dat in 1989 werd gepubliceerd.[19] Terwijl de *voordenkers* van 'The End of Ideology' in het algemeen Amerikaanse sociologen waren geweest, veelal met een marxistische achtergrond in hun vroege jaren, en het debat over de these in sociologische termen werd gevoerd, toonzette Fukuyama zijn these in een op basis van Hegel geschiedfilosofisch gekleurd betoog; hij steunde vooral op de Hegel-interpretatie van Alexandre Kojève. Daarmee maakte hij het zijn critici en commentatoren, meestal niet bekend met dit in onbruik geraakte denken, niet gemakkelijk.

In zijn *Introduction à la lecture de Hegel*[20] borduurde Kojève voort op de these van Hegel dat de wereldgeschiedenis geen blind proces van toevalligheden is, maar de verwerkelijking van een noodzakelijke ontwikkeling:

> Die Weltgeschichte ist ferner nicht das blosze Gericht seiner *Macht*, d.i. die abstrakte and vernunftlose Notwendigkeit eines blinden Schicksals, sondern weil er an und für sich *Vernunft*, und ihr Fürsichsein im Geiste Wissen ist, ist sie die aus dem *Begriffe* nur seiner Freiheit notwendige Entwicklung der *Momente* der Vernunft and damit seines Selbstbewusztseins und seiner Freiheit, - die Auslegung und *Verwirklichung des allgemeinen Geistes*.[21]

Uit deze stelling volgt dat de wereldgeschiedenis een eind moet kennen; in de interpretatie van Kojève is dat het geval wanneer er geen sprake meer is van een conflict tussen universalistische politieke ideologieën. Voor Hegel zou de overwinning van Napoleon op Pruisen bij Jena in 1806 al het einde van de geschiedenis hebben betekend, in de zin dat daarmee de principes van de Franse Revolutie zegevierden en

er ideëel geen alternatief overbleef voor de daarop gebaseerde universele en liberale staat waarin de eeuwige strijd tussen meester en slaaf tot het verleden behoorde. Wat in de anderhalve eeuw daarna gebeurde - Kojève stierf in 1968 - waren niets anders dan achterhoedegevechten, noodzakelijk om deze principes ook in de rest van de wereld te doen aanvaarden.[22]

Fukuyama's stelling is nu dat deze opruimingswerkzaamheden, die nochtans gestalte hadden gekregen als de strijd tussen universalistische ideologieën over de inrichting van staat en maatschappij, met de ineenstorting van de Sovjet-Unie en het communisme als geëindigd mochten worden beschouwd. 'What we may be witnessing is not just the end of the Cold War, or the passing of a particular period of post-war history, but the end of history as such: that is, the end point of man's ideological evolution and universalization of Western liberal democracy as the final form of human government.'[23]

Hij tekent daar wel bij aan dat dit einde zich vooralsnog op het theoretisch niveau aftekent; de materiële wereld is nog niet overal daarmee in overeenstemming. Het is nodig om, om zo te zeggen, achterhoedegevechten van de tweede orde te voeren, zoals de Golfoorlog. ('Men is in feite bezig een troep van zestiende-eeuwse Italiaanse condottieri af te zetten om het domein van een veertiende-eeuwse kerkelijke familie te beschermen.')[24]

Als ik Fukuyama's these loswrik uit zijn geschiedfilosofische context, dan vertoont deze een treffende gelijkenis met die van het eind der ideologieën. Het einde van de geschiedenis houdt enerzijds in dat er geen alternatief bestaat voor de liberale democratie als universele ideologie, anderzijds dat het marktprincipe als beginsel van economische organisatie heeft overwonnen.[25] Net als Bell en Lipset beweert hij noch dat dit einde onmiddellijk en overal zal intreden, noch dat allerlei politieke tegenstellingen niet blijven bestaan. Zij zullen alleen niet langer een politiek-ideologisch karakter dragen. Fukuyama:

> ...the willingness to risk one's life for a purely abstract goal, the worldwide ideological struggle that called forth daring, courage, imagination, and idealism, will be replaced by economic calculation, the endless solving of technical problems, environmental concerns, and the satisfaction of sophisticated consumer demands.[26]

De these van Fukuyama is echter bevredigend noch overtuigend. In de eerste plaats omdat ze uiteindelijk beperkt in zeggingskracht is. Zonder acceptatie van Kojèves vertrekpunt komt ze neer op de stelling dat, door het wegvallen van het communisme als alternatieve politiek-economische ordening, in westerse democratieën een grotere mate van consensus tot stand is gekomen omdat linkse politieke partijen geen alternatief meer voorstellen ten opzichte van de liberale concepten van politieke democratie en kapitalisme. Fukuyama heeft hier ten dele gelijk gekregen. Zelf had ik verwacht dat de ondergang van het communisme de sociaaldemocratische partijen zou bevrijden van een door hen niet gewenste en ook niet bestaande associatie met het communisme en daarom tot een versterking van hun ideologische identiteit zou leiden.[27] Een alternatieve these, onder anderen verdedigd door Eric Hobsbawm, lijkt beter door de werkelijkheid bevestigd te worden: dat de ondergang van het communisme de machtspositie van de sociaaldemocratie ten aanzien van de machthebbers in het kapitalisme als het mindere kwaad heeft uitgehold.[28]

Maar dan nog is de zwakheid van Fukuyama's betoog dat zijn concept van ‘liberale democratie’ zo alomvattend is, dat de meeste op dit moment bestaande politieke ideologieën in democratieën eronder vallen, van neoliberalisme tot en met klassieke sociaaldemocratie. Door ze feitelijk op te vatten als varianten van een en dezelfde ideologie, verliest zijn analyse elk onderscheidend vermogen. Het is immers niet eens duidelijk in hoeverre de politiek in de democratische kernstaten fundamenteel van karakter zal veranderen na het ‘einde van de geschiedenis’. Hier was - *pace* ‘the end of ideology’ - toch al veel eerder sprake van de triomf van een breed gedefinieerde ‘liberale democratie’?

Terwijl zowel de ‘end of ideology’-these als die van ‘einde van de geschiedenis’ relevante gezichtspunten bevat ten aanzien van de kwestie van de historiciteit van de grote politieke ideologieën, slaagt geen van beide erin een overtuigend perspectief te geven op de ontwikkelingen in de laatste kwarteeuw.

Laten wij daarom nu terugkeren naar het derde perspectief, dat van de wereldsysteemanalyse. Ook daarin gaat het om de zegepraal van het liberalisme, maar anders dan bij de ‘end of ideology’-protagonisten, die deze in de jaren vijftig plaatsen, of Fukuyama, die 1989 als startpunt neemt, stelt Wallerstein dat deze al in 1848 is begonnen. En anders dan de twee andere perspectieven, ontwaart hij ook een eind

aan de dominantie van het liberalisme: dit vangt aan met het 'revolutiejaar' 1968.

Ook bij Wallerstein is sprake van een 'einde der ideologieën', maar dan wel in een heel andere vorm dan die van Bell en Lipset. De dominantie van het liberalisme in de periode 1848-1968 in de kernzone van het wereldsysteem hield in dat zowel conservatisme als radicalisme zijn politieke programma bijstelde in liberale richting, terwijl het liberale programma van gedeeltelijke tegemoetkoming aan de *classes dangereuses* in de kernzone tot algemeen kiesrecht en een verzorgingsstaat leidde. De uitbreiding van dit programma op wereldschaal, dat wil zeggen tot de semiperifere en perifere zones, is echter niet tot stand gekomen. Wallerstein stelt daarvoor twee factoren verantwoordelijk: een mondiale 'welvaartsstaat' is vanuit het perspectief van de accumulatie van kapitaal veel te kostbaar. Daarnaast is hier geen mechanisme werkzaam dat vergelijkbaar is met dat waardoor de arbeidersklasse zich met de nationale staat ging identificeren.

De 'wereldrevolutie' van 1968 had op korte termijn verwaarloosbare gevolgen in politiek en economisch opzicht. Maar ze markeerde het einde van de liberale ideologische consensus die tot dan toe in de kernzone had bestaan, zoals ze ook definitief een einde maakte aan het communisme als een alternatieve politieke ideologie van ontwikkeling voor semiperiferie en periferie. (Voor Wallerstein zijn in dit opzicht 'wilsonianisme' en 'leninisme' twee kanten van dezelfde medaille).[29] Daardoor konden radicale alternatieven opgang maken. Aan de rechterkant kwam het neoliberalisme op, dat Wallerstein als 'uiterst conservatief' beschouwt, maar wat 'radicaal links' vandaag de dag inhoudt is veel minder duidelijk. De strekking van deze re-ideologisering is dat bij links en rechts de oriëntatie op de staat, die zo kenmerkend was voor de periode van liberale dominantie, vermindert. Volgens Wallerstein vormde het liberalisme het politieke fundament van de kapitalistische wereldeconomie in de afgelopen anderhalve eeuw, omdat het dit systeem legitimeerde in termen van de belofte van geleidelijke materiële en immateriële vooruitgang voor iedereen. Als deze legitimatie haar overtuigingskracht verliest, valt de rem op het uiten van onvrede door de hedendaagse classes dangereuses, die zich nu hoofdzakelijk in de semiperiferie en periferie bevinden, weg. Welke vorm het uiten van die onvrede aan zal nemen is onduidelijk. In dit verband stelt Wallerstein niet dat er een einde aan de ideologieën komt, maar dat het 'een open vraag is of een van de drie tradi-

tionele ideologieën met zinnige antwoorden kan komen op de kwesties die in de huidige overgangsperiode op de voorgrond treden.'[30]

Het perspectief van Wallerstein attendeert op twee aspecten van de ideologische ontwikkeling van de Nederlandse sociaaldemocratische partijen die tot nu toe niet aan de orde zijn gesteld bij de beschouwing van hun beginselprogramma's. Het ene is de verhouding van de sociaaldemocratische beweging met het politieke liberalisme. Het andere is de interpretatie van deze ontwikkeling in termen van een wereldsysteemanalyse.

Dat de relatie tussen de sociaaldemocratische beweging en het liberalisme anders ligt dan voorgesteld in het beeld dat de eerste daarvan pleegt te geven, is herhaaldelijk door scherpzinnige waarnemers opgemerkt. '...social democrats could be regarded as liberals who really mean it', schreef de Britse socioloog Frank Parkin in 1979.[31] Al veel eerder had in Nederland Pieter Lodewijk Tak geconstateerd dat er grote overeenkomsten tussen (radicale) liberalen en sociaaldemocraten bestonden in de praktische aanpak van politieke vraagstukken. Echter: 'wie niet overtuigd is, dat in het gemeenschappelijke bezit der productiemiddelen, gegeven de mensch zoals hij is, de oplossing van het maatschappelijk probleem te vinden is, blijft buiten de sociaaldemocratie staan'.[32] In Nederland kan men deze these onder andere illustreren met het gegeven dat in de gemeentepolitiek de SDAP het programma van de radicalen overnam, bijvoorbeeld bij het aanhouden en oprichten van publieke voorzieningen op gemeentelijk niveau.

Als wij het kader van Wallerstein proberen te gebruiken bij de ontwikkeling van de Nederlandse sociaaldemocratische beweging, dan is het eerste aspect de houding ten aanzien van de staat. Zoals eerder naar voren gebracht kan men daarin twee fasen onderscheiden. De gedachte dat de staat het instrument bij uitstek is om het sociaaldemocratisch program te realiseren is vanaf het begin aanwezig, overeenkomstig Wallersteins these. Maar aanvankelijk - zeker tot en met het program van 1912 - bestaat de gedachte dat het een geheel andere staat is die als voertuig voor de verwezenlijking van het socialisme dienst zal doen. Tegelijkertijd probeert de partij, ook volgens het programma, gebruik te maken van de bestaande staat, voor zover de eigen macht daartoe strekt. Vandaar de aandacht voor de gemeente - op dat niveau bestond voor de jonge SDAP al wel reëel uitzicht op bestuursmacht. Pas met het programma van 1937 verschuift de balans

geheel en al in de richting van de bestaande staat, zowel als gevolg van het opgeven van de hoop op een kwalitatief andere staat als vanwege het uiteindelijke succes van de kiesrechtbeweging. Zo gezien is het feitelijke sociaaldemocratisch program in de eerste plaats de politieke emancipatie tot staatsburger van 'de arbeiders' geweest, de realisering van 'effectief burgerschap'.[33] Dat dit programma werd doorgezet in oppositie tot het liberalisme is in overeenstemming met de logica van de politiek, maar mag niet het zicht op het uiteindelijke resultaat belemmeren. In overeenstemming met Wallersteins these is ook de tweede dimensie van het feitelijke sociaaldemocratisch program: de 'breideling van het kapitalisme', waarbij Wallerstein het accent legt op het feit dat deze een noodzakelijke concessie was om, tegen een aanvaardbare prijs, de accumulatie van kapitaal voortgang te laten vinden. Dat laat onverlet dat het kapitalisme in het tijdperk van de dominantie van het liberalisme in de kernzone een ander gezicht kreeg. Dit is wat in de latere sociaaldemocratische programma's 'de breideling van het kapitalisme' heet. Dit thema treedt na '1912' ook in de programma's van SDAP en PvdA in de plaats van dat van de 'overgang naar het socialisme'.

Deze ontwikkeling past in de these van een 'lange twintigste eeuw',[34] de overgang van Britse naar Amerikaanse hegemonie in de wereldeconomie en de invloed daarop van de lange golf in de economie, de *Kondratieff*.[35] In het perspectief van het wereldsysteem vormen deze twee processen de determinanten van de politiek-economische ontwikkelingen in de kernstaten. De 'breideling van het kapitalisme' is daar een aspect van. Jan Luiten van Zanden plaatst deze in de '"lange" twintigste eeuw' als element in een algemeen streven in de kernstaten de wisselvalligheid van kapitalisme en markten te beteugelen door nieuwe instituties: de grote onderneming, de vakbeweging, de politieke partij, de interventiestaat. De fundamenten daarvoor werden gelegd in de periode 1880-1920, waarna op basis van de toen gevormde institutionele structuur ontwikkelingen volgens het mechanisme van padafhankelijkheid hun loop namen. Volgens Van Zanden betekende de crisis van de jaren zeventig ook een crisis in de institutionele structuur die in de voorgaande '"lange" twintigste eeuw' was gevormd.[36] Van Zanden ziet in de bevindingen van zijn studie met betrekking tot Nederland een bevestiging in grote lijnen met de these van Arrighi over *The Long Twentieth Century*.[37]

Wij zouden de 'lange twintigste eeuw' kunnen betitelen als de perio-

de van het ‘georganiseerde kapitalisme’ in de kernzone van de wereldeconomie, een periode die voorafgegaan werd door het ‘echte’, zogenaamd ongebreidelde kapitalisme waarnaar Gray in de eerste editie van zijn *Liberalism* verwijst, en die kennelijk sinds het eind van de jaren zeventig wordt gevolgd door een periode waarin opnieuw van grotendeels ‘ongebreideld kapitalisme’ sprake is.[38]

Zowel volgens de theorie van de hegemoniale cyclus als volgens die van de lange economische golf is rond 1970 sprake van een omslagpunt. De dertig glorieuze jaren van economische opgang in de meest productieve A-fase van een lange golf bereikte begin jaren zeventig zijn toppunt, evenals de daaraan gekoppelde hegemoniale positie van de Verenigde Staten. De beslissing van president Nixon om een eind te maken aan de convertibiliteit van de dollar in goud (augustus 1971) kan beschouwd worden als een empirische indicatie van deze omslag.

Aan het eind van de jaren zeventig was in de kernstaten sprake van een fundamentele ideologische omslag. De sociaaldemocratische consensus in de kernstaten werd doorbroken door een agressief neoliberalisme, een vreemd en innerlijk tegenstrijdig amalgaam van dominantie van het economische over het politieke en sociale, dat gepaard ging met de oproep terug te keren tot de normen en waarden die door diezelfde dominantie nu juist stelselmatig ondermijnd worden.

Het beginselprogramma van 1977, met zijn verbaal radicalisme, markeert deze omslag juist in het feit dat het program niet meer dan dit behelsde. Het roept de vergelijking op met de cultuur van de prairie-indianen, die pas ontstond op het moment dat de zelfstandigheid van de indianen op haar eind liep maar die in flamboyance en druktemakerij alles overtrof wat gebruikelijk was geweest in de oorspronkelijke indiaanse culturen.[39]

De ontwikkeling in de PvdA sindsdien is er een van ontradicalisering geweest, van het opgeven van de idee dat er nog iets hervormd hoeft te worden. In zoverre bevestigt de analyse van deze beginselprogramma's inderdaad de these van Wallerstein. De sociaaldemocratische eeuw (Dahrendorf) eindigde ergens in de jaren tachtig of negentig. Vanzelfsprekend niet omdat het kapitalisme toen aan zijn eind was gekomen, maar ook niet omdat het definitief was ‘gebreideld’, zoals de opstellers van het program van 1959 meenden. Integendeel, volgens het principe ‘bad money drives out the good’, worden de institutionele waarborgen tegen de uitwassen van een agressief kapita-

lisme dat in de Angelsaksische wereld zijn basis vindt, in Europa en grote delen van de rest van de wereld systematisch gesloopt. Ik volsta met drie voorbeelden te noemen: de door Saskia Sassen in kaart gebrachte (semi)periferalisering van arbeid in de kernsteden van de wereldeconomie;[40] Bremans tekening van de de-institutionalisering van het 'georganiseerde kapitalisme' in de Indiase deelstaat Gujarat[41] en de door de deken van de Nederlandse Orde van Advocaten in Nederland aan de orde gestelde ondermijning van professionele integriteit in de advocatuur als gevolg van de toenemende invloed in continentaal Europa van het Angelsaksische marktdenken op dit terrein.[42]

De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA passen alle, zelfs nog dat van 1977, in de hier beschreven traditie van de 'lange twintigste eeuw'. Hoewel dat in 1977 nog door niemand in de PvdA werd beseft, was toen aan die 'lange twintigste eeuw' een eind gekomen. Wat dit betreft is mijn door praktische overwegingen bepaalde keuze deze studie met het programma van 1977 te laten eindigen achteraf op een eigenaardige manier ondersteund door de ontwikkeling van wereldeconomie en sociaaldemocratische beweging.

> In: Bart Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977. Een onderzoek naar een politieke stroming*, § 10.4, Amsterdam, 2002.

Eindnoten:

1 John Gray, *Liberalism*, Milton Keynes, Open University Press, 1986.
2 Cf. voor Nederland: Jos de Beus, Jacques van Doorn, Piet de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*, Amsterdam, Boom, 1996; algemeen bijvoorbeeld: Andrew Heywood, *Political Ideologies. An Introduction*, London, MacMillan, 1992; Terence Ball and Richard Dagger, *Political Ideologies and the Democratic Ideal*, New York, HarperCollins, 1991.
3 Francis Fukuyama, 'The End of History', in: *The National Interest*, Summer 1989, p. 3-19.
4 Zijn *A History of Political Theory* was vanaf de eerste editie (1937) tientallen jaren het standaardwerk op dit terrein.
5 G.H. Sabine, 'Beyond Ideology', in: *The Philosophical Review*, LVIII, (1948), p. 1-25
6 Een aantal van de voornaamste bijdragen aan dit debat zijn verzameld in Chaim I. Waxman (ed.), *The End of Ideology Debate*, New York, Funk & Wagnals, 1968.
7 Daniel Bell, 'The End of Ideology in the West: An Epilogue', in: dezelfde, *The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, revised edition, New York, The Free Press, (1961), 1965.
8 Edward Shils, 'The Concept and Function of Ideology'; Harry M. Johnson, 'Ideology and the Social System', in: David L. Sills (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, The MacMillan Company & The Free Press, (1968), 1972, vol. 7, p. 66-76;. 76-86.
9 Idem, p. 402.
10 Idem, p. 403.
11 Idem, p. 405-406.
12 Seymour Martin Lipset, *Political Man. The Social Bases of Politics*, New York, (1960), Anchor Books, 1963.
13 Idem, p. 439.
14 Idem, p. 440-441.

15 Idem, p. 442-443.
16 Idem, p. 445.
17 Cf. Peter Steinfels, *The Neoconservatives. The Men who are Changing America's Politics*, New York, Simon & Schuster, 1979.
18 Cf. mijn overzichtsartikel 'De dictatuur van het kapitaal', in: *Beleid & Maatschappij*, 27, (2000), I, p. 41-47, over onder andere boeken van Edward Luttwak en John Gray.
19 Francis Fukuyama, op. cit.
20 Alexandre Kojève, *Introduction à la lecture de Hegel*, Paris, Gallimard, 1947.
21 G.W.F. Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1921, p. 271.
22 Cf. Dominique Auffret, *Alexandre Kojève, la philosophie, l'état, la fin de l'histoire*, Paris, Grasset, 1990.
23 Francis Fukuyama, op. cit., p. 4.
24 Francis Fukuyama, 'Machtspolitiek beheerst de geschiedenis, economie de toekomst', *de Volkskrant*, 8 september 1990.
25 Francis Fukuyama, 'Machtspolitiek', op. cit. Cf. de verdere uitwerking in zijn *Het Einde van de Geschiedenis en de Laatste Mens*, (oorspronkelijk Amerikaans), Amsterdam, Contact, 1992.
26 Francis Fukuyama, 'End of History', op. cit., p. 18.
27 Bart Tromp, 'Bevrijding van het communisme', in: *Socialisme en Democratie*, 46, (1989), 9, (september), p. 265.
28 Cf. Eric Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century* 1914-1991, London, Michael Joseph, (1994), 1995, p. 574.
29 Cf. Immanuel Wallerstein, 'The Lessons of the 1980s', in: dezelfde, *Geopolitics and Geoculture. Essays on the changing world-system*, Cambridge/Paris, Cambridge University Press/Editions de la maison des sciences de l'homme, 1991.
30 Immanuel Wallerstein, 'De wereld die ons te wachten staat in 32 stellingen', (oorspronkelijk Engels) in: *Socialisme en Democratie*, 56, (1999), 7/8, (juli-augustus), p. 311-320.
31 Frank Parkin, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, London Tavistock, 1979, p. 189.
32 Tak in *De Nieuwe Gids*, februari 1888 (dus ver voor Tak sociaaldemocraat werd), geciteerd in: G.W.B. Borrie, Pieter *Lodewijk Tak (1848-1907). Journalist en politicus*, Assen, Van Gorcum, 1973, p. 42.
33 Cf. Bart Tromp, 'De loden bal van het ware socialisme', in: Jan Nekkers (red.), *Contouren van vernieuwing. Heroriëntatie in de Partij van de Arbeid*, z.p., Wiardi Beckman Stichting/Opleidingsinstituut PvdA, 1992, p. 19-31. Dit is in feite ook de strekking van Piet de Rooy's 'Begeerten en idealen', in: Piet de Rooy, Nico Markus, Tom van der Meer en Wim Vroom, *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*, Nijmegen, SUN, 1995, p. 8-92.
34 Cf. Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*, London, Verso, 1994.
35 Cf. Joshua S. Goldstein, *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*, New Haven, Yale University Press, 1988.
36 Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de twintigste eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, (Oorspronkelijk Engels), Utrecht, Het Spectrum, 1997, p. 243.
37 Idem, p. 244.
38 Cf. Tromp, 'De dictatuur van het kapitaal', op, cit.
39 Cf. Peter Farb, *Man's Rise to Civilisation, as Shown by the Indians of North America from Primeval Times to the Coming of the Industrial State*, (1969), London, Paladin, 1971, p. 138 e.v.
40 Saskia Sassen, *Globalisering. Over mobilisering van geld en mensen en informatie*, samengesteld en ingeleid door René Boomkens, (oorspronkelijk Engels), Amsterdam, Van Gennep, 1999.
41 Jan Breman, Arvind N. Das, *Down and Out. Labouring under Global Capitalism*, Oxford/Amsterdam, Oxford University Press/Amsterdam University Press, 2000.
42 P.J.M. von Schmidt auf Altenstadt, 'Hoe het recht verwordt tot handelswaar', in: *Socialisme en Democratie*, 56, (1999), 11, (november), p. 493-500.

De drie tegenstrijdigheden van een massapartij (1977)

Dat een democratisch-socialistische partij een beginselpartij zou moeten zijn is geenszins vanzelfsprekend geweest in de geschiedenis van het socialisme. Het Erfurter programma van de SPD (1892), dat jarenlang toonaangevend was voor de sociaaldemocraten, ook voor de SDAP, werd geschreven vanuit de gedachtegang dat socialisme een wetenschappelijke theorie was, waarin beginselen geen plaats hadden. Socialistische politiek, aldus Kautsky en Engels, auteur, respectievelijk geestelijk vader, van het Erfurtse program, kon niets anders zijn dan het innemen van standpunten op grond van inzicht in de bewegingswetten van het kapitalisme. Politieke beginselen waren in deze visie slechts ideologie, die het zicht op de realiteit versluierde.

Nog voor het einde van de eeuw brak Bernstein met dit naïeve, sociaal-darwinistische positivisme. Niet alleen op wetenschappelijke inzichten kon socialistische politiek berusten, en niet alleen op materiële belangen kon het socialisme z'n aanhang mobiliseren. Daarnaast - let wel: niet in plaats daarvan - behoefde het socialisme idealen en beginselen.

De afloop van het daaropvolgende debat - een wezenlijk onderdeel van het zogenaamde revisionisme-debat - is bekend, of zou dat althans moeten zijn. Allerwegen werd Bernstein bestreden met het traditionele strijdwapen van de sociaaldemocratie, de congresresolutie. Maar op den duur werden zijn stellingen min of meer stilzwijgend overgenomen. Daarmee waren de Europese sociaaldemocratische partijen echter nog geen beginselpartijen geworden.

Dat kon en hoefde ook niet, zolang deze partijen allereerst de politieke voorhoede van de emancipatiebeweging van de arbeiders vormen. Want zolang dat het geval was (zo zou men de situatie zeer beknopt kunnen samenvatten), vielen beginsel en belang als het ware samen.

Die situatie veranderde pas ingrijpend toen na de Tweede Wereld-

oorlog in West-Europa de verzorgingsstaat ontstond, die de socialisten niet hadden bedacht en ook niet hadden voorzien, maar waarvan ze wel, tot hun eigen verwarring vaak, de geestelijke hoeders bleken te worden. Sedertdien is de positie van een partij als de PvdA een zeer opmerkelijke: wij democratisch socialisten zijn aan de ene kant de partij die het meest met de huidige verzorgingsstaat wordt vereenzelvigd, en tegelijkertijd zijn we er, in de laatste tien jaar, ook de enige serieuze (gerekend in politieke macht) criticus van. In dit opzicht is een vergelijking met de Republiek van Weimar verhelderend. Ook daar speelde de SPD een dubbelrol. Tegelijkertijd vormde ze de ruggengraat van een parlementaire republiek, die ze als burgerlijk beschouwde, en kritiseerde ze die republiek, onder andere door langdurige oppositieperiodes die mede de weg baanden voor de opkomst van Hitler.

Met deze dubbele positie en verantwoordelijkheid van de PvdA in de moderne staat zijn de grenzen gegeven van de mogelijkheden die ze als beginselpartij heeft. Ondertussen was na de oorlog het perspectief van het *Erfurter Programm* definitief vervangen door een ander, dat waarschijnlijk het meest gedegen is uiteengezet in *The Future of Socialism* van Anthony Crosland. Alweer ben ik te beknopt als ik zeg dat de kern van dit perspectief bestond uit de gedachte dat socialisme niets anders kon, en niets anders hoefde te zijn dan de geleidelijke uitbouw van de verzorgingsstaat. En net als het *Erfurter Programm* was ook dit 'program' gekenmerkt door de idee dat deze ontwikkeling voor een goed deel een automatische, vanzelfsprekende zou zijn. Socialistische theorie was in deze visie overbodig. Enkel nog aan algemeen menselijke ethische regels enerzijds, en aan praktische bestuurskennis anderzijds, was behoefte.

Het einde van de voorafgaande kolossale economische groei, aan het eind van de jaren zestig, heeft korte metten met dit perspectief gemaakt. In deze situatie dient de PvdA zich te herdefiniëren als beginselpartij. Beginselen, in de zin niet van ietwat vage, algemene, fraaie en vrijblijvende uitgangspunten, maar in de zin van een stelsel van doordachte, uitgewerkte, onderling samenhangende en gerechtvaardigde principes, die richting geven aan concrete politieke keuzen. Het wezen van een beginselpartij is zowel dat ze richting geeft aan het maatschappelijk gebeuren als dat ze als sluis functioneert voor de eisen en verlangens die vanuit de maatschappij op het politiek stelsel afkomen. Beginselen vormen in dit beeld richtingaanwijzer én zeef.

Deze conceptie van de beginselpartij staat, zoals ik in een artikel in *Socialisme en Democratie*[1] heb trachten aan te tonen, haaks op de officiële partij-in-actiedoctrine. Nu zowel door de voorzitter in haar inleiding, als door de partijsecretaris in zijn bijdrage (Ien van den Heuvel, resp. Gerard Heyne den Bak, noot van de samenstellers) op laatdunkende wijze over mijn analyse is gesproken ('modieus', respectievelijk 'karikaturaal'), moet ik erop wijzen dat in die analyse op zorgvuldige en uitvoerige wijze de officiële, door partijbestuur en -congressen aangenomen omschrijvingen van de actiepartij bekritiseerd werden. Dat *deze* onmiskenbaar karikaturale trekken hebben, ligt niet aan degene die dat aantoont, maar aan degenen die de verantwoordelijkheid voor deze documenten dragen. En om een ander misverstand in één zin weg te nemen: de conceptie van een beginselpartij houdt zeker niet in, zoals Tweede Kamerlid Stan Poppe denkt, dat deze zich slechts tot het parlementaire werk zou moeten beperken.

De conceptie van de beginselpartij staat eveneens op gespannen voet met de nieuwe ideologie die na het ineenstorten van de zuilendemocratie opgeld begon te doen, en die eraan meehelpt het politiek-maatschappelijke stelsel in Nederland te veranderen in de richting van een systeem van *interest-group-liberalism.* Het opkomen voor het directe eigenbelang - tijdenlang in onze calvinistische cultuur een vies woord - wordt in deze ideologie verwisseld met gerechtvaardigde emancipatie-eisen. Maar als iedereen zijn al dan niet gerechtvaardigde eigenbelang nastreeft, dan ligt het voor de hand te veronderstellen dat het najagen van de belangen van de ene groep een inbreuk betekent op die van andere. Alleen een neoliberaal kan verwachten dat er in de samenleving een harmonie van groepsbelangen bestaat, zoals de klassieke liberaal dat meende ten aanzien van individuen. Een tweede argument voor de PvdA als beginselpartij is gelegen in de al door Gortzak (in 1977 directeur van de WBS, noot van de samenstellers) aangeduide overweging dat grote groepen uit de bevolking door allerlei omstandigheden niet in staat zijn hun belangen te articuleren, of wanneer dat wel het geval is, toch niet over dezelfde macht en organisatie beschikken om hun verlangens naar voren te brengen als andere. En ten derde zou, zelfs als alle eisen gelijkelijk rechtvaardig waren, er altijd meer gevraagd worden dan beschikbaar is. Daarmee zijn enkele - maar niet alle - argumenten voor de PvdA als beginselpartij genoemd.

Maar de PvdA wordt geen beginselpartij door het aannemen van

een nieuw beginselprogramma. Daarvoor is veel meer nodig. Met name op twee terreinen, zo komt het me voor, zullen bestaande opvattingen binnen, en praktijken van de PvdA drastisch herzien moeten worden. Onder invloed van het naïeve marxistische positivisme van Engels en Kautsky (maar dit was slechts een variant van het geestelijk klimaat in het algemeen) is ook binnen het socialisme de gewoonte ingeburgerd het rijk van de feiten en het rijk van de waarden door een ijzeren gordijn van elkaar gescheiden te achten. ‘Belangen’ worden meestal tot het eerste rijk gerekend, ‘beginselen’ tot het tweede. Deze tweedeling heeft ertoe geleid dat de gedachte aan een ‘wetenschappelijk socialisme’ überhaupt is opgegeven, en dat de discussie over beginselen opgevat is als een over smaak - waarover, zoals bekend, niet te twisten valt. Er zou al veel gewonnen zijn als het inzicht postvatte dat ‘belangen’ geen vanzelfsprekende gegevens zijn, maar altijd gedefinieerd zijn in termen van - meestal onuitgesproken - beginselen, en dat beginselen geen dingen zijn die je zomaar kiest, maar principes die gerechtvaardigd moeten worden. De beschouwing van Lolle Nauta, (lid van de kopgroep van de beginselprogrammacommissie, noot van de samenstellers) over de geldigheid van gelijkheid als uitgangspunt voor socialisme geeft enigszins aan wat ik met het voorgaande bedoel.

Wordt de PvdA dus werkelijk een beginselpartij, dan zal ze verbinding tot stand moeten brengen tussen beginselen en wetenschappelijke analyse. Het beginselprogramma zou de neerslag en samenvatting van zo'n analyse moeten zijn, en niet, zoals nu, een op zich zelf staand document, dat op zijn best de start betekent van zulk een project. Een tweede fundamentele voorwaarde betreft de verhouding tussen partij en de maatschappelijke groepen waarop ze steunt. Het moet afgelopen zijn met het valse sentiment dat deze opvat als een grote familie die precies hetzelfde moet willen en kunnen. In plaats daarvan moet inzicht komen voor wederzijdse uiteenlopende posities en verantwoordelijkheden. In veel opzichten geldt hierbij hetzelfde wat Wouter Gortzak heeft gezegd over de verschillende verantwoordelijkheden van partij en actiegroepen. Een beginselpartij kan haar taak alleen volvoeren als ze een zekere afstand ten opzichte van het maatschappelijk gebeuren in acht neemt - anders loopt ze gevaar het doorgeefluik van belangengroepen te worden, en haar voorhoedefunctie te verliezen. Maar deze zelfgenomen taak kan ze enkel uitvoeren als ze tegelijkertijd een vruchtbaar en intensief contact met diezelfde groepen on-

derhoudt: een permanent spanningsveld, dat alleen begaan kan worden als ieder duidelijk weet op welke basis de ander opereert.

Als ik een maoïst was zou ik de inhoud van deze beschouwing overzichtelijk kunnen samenvatten als ‘de drie tegenstrijdigheden van een democratisch-socialistische massapartij’: de tegenstrijdigheid tussen belang en beginsel, de tegenstrijdigheid tussen kritiek op en ondersteuning van de verzorgingsstaat, en de tegenstrijdigheid tussen partij en maatschappelijke basis. Geheel volgens de maoïstische orthodoxie zijn deze tegenstrijdigheden nooit definitief oplosbaar. Ze met vrucht in de politieke strijd gebruiken is echter mogelijk als we ervan uitgaan dat onze beginselen niets anders kunnen zijn dan universele belangen op lange termijn.

In: *Demokratisch socialisme in Nederland. Over de beginselen van de PvdA*, Amsterdam, WBS, 1977.

Eindnoten:

1 Bart Tromp, ‘Socialisme, organisatie en democratie. Politieksociologische kanttekeningen bij de koers en ontwikkeling van de PvdA’, in: *Socialisme en Democratie*, 1976, 4.
Een enigszins verkorte versie van dit artikel is opgenomen in: H. Daalder, P. Kalma, A. van Staden en G.H. M Tromp (samenstellers), *Geschriften van een intellectuele glazenwasser. De draagbare Tromp*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.

Epiloog: ‘noodzakelijk maar onmogelijk’ (2002)*

Een nieuw beginselprogram kwam voor het eerst binnen de PvdA expliciet ter sprake, nadat de voorzitter van het partijbestuur, Marjanne Sint, mij had uitgenodigd over dit onderwerp op een bijeenkomst van de partijraad op 11 februari 1990 een inleiding te houden. De tekst verscheen in *Socialisme en Democratie* onder de titel ‘Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid’.[1] In dit artikel constateerde ik dat de behoefte aan een in mijn ogen realistisch beginselprogramma groter was dan ooit. Groter dan ooit, juist vanwege de heterogeniteit van de bestaande PvdA. Daarbij zou niet, zoals in dat van 1977, uitgegaan moeten worden van het streven naar een socialistische maatschappelijke orde die geheel en al van de kapitalistische verschilde, maar evenmin van de gedachte dat de taak der sociaaldemocratie vooral bestaat uit het verminderen van de onaangename en onrechtvaardige gevolgen van dat kapitalisme, omdat dit een te defensief program is, dat bovendien negeert dat kapitalisme een bovenstatelijk verschijnsel is en dus niet werkelijk op het niveau van de nationale staat kan worden ingetoomd. Vervolgens schetste ik de contouren van zo'n nieuw program, zowel wat betreft de analyse van de maatschappij die eraan ten grondslag zou moeten liggen als aangaande de beginselen en hun uitwerking.

Bij herlezing vind ik dit verhaal nog steeds actueel. Ik eindigde mijn betoog toen echter met de slotsom dat de PvdA niet aan een herijking van haar beginselen en een nieuw beginselprogramma toe was, omdat ik op basis van de geschiedenis van dergelijke programma's meende dat aan een aantal voorwaarden moest zijn voldaan, ‘wil er kans op zijn dat een programma tot stand komt dat politiek van gewicht en theoretisch van voldoende kwaliteit is’.[2] Dat waren er drie: er moest binnen de partij een zekere eensgezindheid zijn gegroeid over

* Dit artikel is enigszins ingekort door de samenstellers.

de belangrijkste vraagstukken; de opstelling van zo'n beginselprogramma wordt gedragen door de partijleiding en niet beschouwd als tijdverdrijf voor activisten en partij-intellectuelen; de intellectuele basis voor het programma is beschikbaar in de vorm van eerder verrichte studies en gevoerde discussies. Aan die drie condities, zo stelde ik vast, werd op dat moment in het geheel niet voldaan. Een beginselprogramma mocht dan noodzakelijk zijn, bij gebrek aan deze aanvangsvoorwaarden was het nu niet zeer verstandig daartoe aanstalten te maken.

In het najaar van 1990 stelde het partijbestuur een commissie in met als opdracht een analyse te geven van de plaats van politieke partijen in de jaren negentig, welke moest uitmonden in een visie op de wijze waarop de PvdA georganiseerd zou moeten zijn. De commissie stond onder voorzitterschap van J.J.A. van Kemenade en bestond verder uit D. Mulock Houwer, P. Kalma, A. Peper, F. Rottenberg, C.J.M. Schuyt, S. Stuiveling en schrijver dezes.[3] Deze maakte in juli 1991 haar bevindingen publiek. Een van de aanbevelingen luidde dat de Partij van de Arbeid een nieuw beginselprogramma moest gaan voorbereiden, dat bij een partijcongres in 1994 zou kunnen worden vastgesteld.

'De discussie over zo'n programma kan het kader vormen waarbinnen het "gestolde"[4] vernieuwingsdebat in de PvdA over de identiteit en uitgangspunten van de sociaaldemocratie weer op gang kan komen.'[5] Met dit argument liet ik mijn eerdere reserves over 'noodzaak en onmogelijkheid' varen voor de hoop dat de voorbereiding van een nieuw beginselprogramma binnen de PvdA katalysator zou kunnen zijn tot een reveil, een stoomcursus waarin de verdiensten en tekorten van het 'verzorgingsstaatsocialisme' in kaart zouden worden gebracht en tegen elkaar afgewogen met als uitkomst een nieuwe, enigszins samenhangende verwoording van 'de taak der sociaaldemocratie'.

Het partijbestuur nam deze aanbeveling over[6] en legde deze vast in een ontwerpresolutie die op het buitengewoon congres van de PvdA, 13 maart 1992 in Nijmegen, werd aanvaard. Daarna werden Felix Rottenberg en Ruud Vreeman tot voorzitter en eerste vicevoorzitter van het partijbestuur gekozen. Zij legden echter geen enkele ijver aan de dag om dit congresbesluit uit te voeren en de rest van het partijbestuur dat toen gekozen werd, berustte erin dat besluiten van het hoog-

ste orgaan van de PvdA willens en wetens werden genegeerd. De PvdA was als organisatie toen al zo gedesoriënteerd en gedesorganiseerd dat - voor zover ik weet - op de partijcongressen nieuwe stijl, gekenmerkt door veel toespraken van ministers en andere hoogwaardigheidsbeklederes en weinig ruimte voor discussie, nooit zelfs maar gevraagd is hoe het met de uitvoering van dit congresbesluit stond.[7] In een radioprogramma hoorde ik Vreeman in die tijd uitleggen waarom de Partij van de Arbeid beter niet over een nieuw beginselprogramma beschikte: als het er wel zou zijn, bestond het gevaar dat men eraan gehouden zou kunnen worden. Ook in een interne nota voor het partijbestuur werd dit als bezwaar aangevoerd. 'Te pas, maar vooral te onpas kan door iedereen worden gewezen op de beginselen zoals die staan vermeld in het programma.'[8]

Na de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1994 nam Thijs Wöltgens afscheid als voorzitter van de PvdA-fractie om burgemeester van Kerkrade te worden. Bij zijn afscheid vroeg de toenmalige voorzitter van het partijbestuur, Felix Rottenberg, of hij Wöltgens nog ergens een plezier mee kon doen. Wöltgens antwoordde dat hij gaarne de opstelling van een conceptbeginselprogramma voor zijn rekening zou willen nemen, een wens die Rottenberg graag inwilligde, overeenkomstig de informele verhoudingen die hij bij het besturen van de PvdA had ingevoerd. (Deze leidden er bijvoorbeeld ook toe dat hij een gepensioneerd hoogleraar in de medicijnen zonder enige ervaring in de politiek benoemde tot voorzitter van de kandidaatstellingscommissie voor de Tweede Kamerlijst van de PvdA.) Later heeft hij deze toezegging aan Wöltgens echter ontkend. Bij gebrek aan schriftelijke gegevens kan ik niet vaststellen wie toen de waarheid sprak.[9] Onder normale bestuurlijke verhoudingen was er sprake geweest van een besluit van het partijbestuur, schriftelijk vastgelegd. Maar normale bestuurlijke verhoudingen en gebruiken waren afgeschaft bij het aantreden van Rottenberg en Vreeman.[10] Ik heb echter geen reden te twijfelen aan het woord van Wöltgens,[11] die vervolgens contact opnam met Paul Kalma, de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, en met mij, met het voorstel gedrieën aan de opstelling van zo'n conceptvoorstel te gaan werken.

Gedurende een periode van een kleine twee jaar hebben wij gediscussieerd en geschreven. Het kwam mij voor dat wij om verschillende redenen een gelukkige combinatie vormden. De voornaamste was

dat wij weliswaar staat konden maken op uiteenlopende politieke ervaringen, maar daarnaast toch vooral drie verschillende ‘grondhoudingen’ binnen de PvdA vertegenwoordigden, echter niet zo van elkaar gescheiden dat zij niet tot een overtuigend gemeenschappelijk ontwerp-program konden leiden.

Wöltgens neigde tot wat tegenwoordig ‘communitarisme’ heet, maar wat in Nederlandse termen de voortzetting is van de gemeenschapsidee, waarvan Banning in Nederland de meest authentieke woordvoerder is geweest. Kalma vertegenwoordigde vooral het libertaire socialisme, en was, wellicht zonder het te beseffen, in dit opzicht erfgenaam van De Kadt. Tot mijn eigen verbazing bleek ik, vaak - het eerst door Joop den Uyl - gezien als een *De Kadt redivivus*, inhoudelijk eerder een ‘zware metaal-socialist’, in de zin dat ik de nadruk legde op de ontwikkeling van de kapitalistische wereldeconomie als het kader waarbinnen het streven van de PvdA zin zou kunnen hebben. Wöltgens had vooral oog voor solidariteit - de verzorgingsstaat -; Kalma voor democratie en individuele vrijheid; ik voor de wijze waarop de ontwikkeling van het kapitalisme daarbinnen keuzes voor sociale rechtvaardigheid in deze of gene richting verbood of toch mogelijk maakte. De enige keer dat wij naar buiten traden (februari 1996) was ook meteen de laatste: een interview in Elsevier, waaruit de lezer op kon maken dat het ons erom ging door middel van een nieuw beginselprogramma de Partij van de Arbeid weer duidelijk als sociaaldemocratische partij te profileren.[12]

Dit interview verscheen aan de vooravond van het partijcongres op 10 februari 1996 en ruim een maand na de Den Uyl-rede van Wim Kok. Daarin had hij een ‘definitief afscheid’ verkondigd van ‘de socialistische ideologie’. Wat er voor de Partij van de Arbeid, ontdaan van ideologische veren, nog te doen bleef, daarover had Kok niet veel te zeggen. Kenmerkend is dat hij op het laatste ogenblik de oorspronkelijke titel van zijn lezing, ‘Een haalbaar ideaal’, schrapte en verving door het raadselachtige ‘We laten niemand los’.[13] Dit ‘afscheid van de ideologie’ vertoonde opmerkelijke parallellen met wat Den Uyl veertig jaar eerder naar voren bracht in ‘Theorie en beweging’, waarin hij stelde dat ‘het dringendste probleem van de socialistische beweging in West-Europa nog steeds is de afrekening met die veelvuldige theorieën en utopieën, die als sta-in-de-weg voor het verrichten van concrete hervormingsarbeid fungeren.’ In dit citaat komt echter ook een kenmerkend verschil tussen Kok en Den Uyl naar voren, dat de

laatste nog eens accentueert als hij afscheid van ideologieën slechts één kant van de medaille noemt: ‘werkelijkheidsaanvaarding en concrete hervormingsarbeid kunnen niet zonder perspectief’.[14] Kortom, waar bij Den Uyl het ‘afscheid van de ideologie’ een voorwaarde vormt voor ‘concrete hervormingsarbeid’ in een bepaald perspectief, staat dit bij Kok daarvan los: een perspectief is niet nodig en ‘hervormingsarbeid’ evenmin.

Op het partijcongres bleek het partijbestuur allerminst gecharmeerd van onze inspanningen.[15] Eerst stelde Vreeman - die de door ziekte gevelde Rottenberg begin 1996 als voorzitter was opgevolgd - dat Wöltgens helemaal geen opdracht tot het schrijven van een conceptprogramma had gekregen. Hij was alleen maar gevraagd, zo deelde Vreeman partijbestuur en congres mee, een notitie te schrijven met gedachten en ideeën voor een nieuw beginselprogramma. Op grond daarvan zou het partijbestuur te zijner tijd beslissen óf er een nieuw beginselprogramma moest komen, ‘en kan, indien noodzakelijk, een commissie worden samengesteld’.[16] Aangezien het verzoek aan Wöltgens kennelijk niet schriftelijk was vastgelegd, kan ik de juistheid van Vreemans omschrijving ervan evenmin bevestigen als hij.

Uit het tweede deel van zijn mededeling moet men opmaken dat de functionerend voorzitter van de PvdA niet op de hoogte was van het congresbesluit van maart 1992, of dat willens en wetens loochende, zodat men wat hem betreft hier mag kiezen of het ging om bestuurlijke incompetentie dan wel tekortschietende integriteit. In dit geval moet daarnaast een combinatie van beide allerminst worden uitgesloten.

Op 31 maart 1996 meldden wij het partijbestuur per brief dat wij uiterlijk in oktober van dat jaar het bestuur een notitie zouden voorleggen ‘op grond waarvan het partijbestuur definitief kan besluiten over de totstandkoming van een nieuw beginselprogramma’. Op die briefkwam geen antwoord.

Drie maanden later meldde *de Volkskrant* dat het partijbestuur Wöltgens zijn opdracht had ontnomen; Vreeman verklaarde tegenover deze krant dat het allemaal te lang duurde. In plaats van een stuk van Wöltgens zou een twintigtal PvdA-leden, geselecteerd uit vier generaties (twintigers, dertigers, de ‘77-generatie’ en de oudgedienden) zich buigen over de vragen of er een beginselprogramma nodig was, zo ja, in welke vorm, en zo ja, met welke inhoud.[17] Het partijbestuur vergaderde op 21 juni 1996 over dit voorstel van Vreeman. Uiteinde-

lijk leidde dit tot niets, behalve tot druk op Wöltgens om haast te maken. Hij wist in een vergadering van het partijbestuur de gemoederen tot bedaren te brengen, met als resultaat dat nu van hem werd verwacht dat hij in het najaar zijn concept aan het partijbestuur zou voorleggen; iets wat Kalma, hij en ik op 31 maart al in onze brief hadden gesteld.

De redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, toen bestaande uit Frans Becker, Wim van Hennekeler, Marjet van Zuijlen en schrijver dezes, had al eerder besloten het zeventiende jaarboek aan de beginselen van het democratisch socialisme te wijden, als bijdrage aan het debat dat men daarover nu in de PvdA mocht verwachten. Het jaarboek *Inzake beginselen* verscheen eind augustus 1996. Bij de presentatie sprak fractievoorzitter Jacques Wallage zich onverbloemd uit voor de opstelling van een nieuw beginselprogramma.[18]

Inzake beginselen beoogde het debat over de beginselen van de PvdA niet alleen te stimuleren, maar ook in een bredere en vergelijkende context te plaatsen. Achteraf is kenmerkend dat het gemeenschappelijke thema in de meeste bijdragen, hoe uiteenlopend deze in andere opzichten ook mochten zijn, een argumentatie ten gunste van een nieuw beginselprogramma voor een hedendaagse PvdA was. Alleen Wöltgens concentreerde zich in zijn bijdrage op de inhoud van zo'n programma, in termen van waar het zich tegen moest afzetten - neoliberalisme - en waar het zich voor moest inzetten: de verzorgingsstaat. Niet de inhoud van een nieuw beginselprogramma - het oude werd algemeen als achterhaald beschouwd[19] - stond centraal, maar de vraag of er nog wel behoefte bestond aan zoiets als een beginselprogramma.

Redactrice Marjet van Zuijlen vond beslist van niet; ik herinner me nog dat ze wit wegtrok toen in een interview voor het jaarboek dat zij en ik over dit onderwerp Hilda Verwey-Jonker - haar tante - afnamen, deze zich krachtig uitsprak voor een nieuw beginselprogramma. Van de andere bijdragen maakte op haar alleen die van Hans Banens indruk, waar hij daarin tot de conclusie kwam ‘dat de behoefte aan beginseldiscussies in een politieke partij minstens even groot, zo niet groter zal zijn dan die in een commerciële onderneming’.[20]

Ruimschoots op tijd slaagden Kalma, Wöltgens en ik erin de nota af te ronden. De teksten werden vooral geleverd door Wöltgens en mij, ook al liet Kalma zich niet onbetuigd als het ging om kritische

kanttekeningen. Van de nota kan gesteld worden dat de inhoud van het eerste en het laatste hoofdstuk vooral op mijn conto staat en die van de andere op die van Wöltgens, zonder de bijdrage van Kalma daarmee te veronachtzamen. Ik heb de eindversie geredigeerd en herinner mij nog hoe opgelucht Thijs reageerde toen ik met mijn laptop, met daarin de laatste versie, het vertrek in het gebouw van de Eerste Kamer binnenkwam waar wij tot een afronding moesten komen. (De burgemeester van Kerkrade wist toen al wel met een pc om te gaan, maar dan alleen als typemachine, zonder de getikte tekst vast te kunnen leggen.)

Wij besloten toen Wöltgens als enige de verantwoordelijkheid voor ons stuk te laten dragen.[21] Gedeeltelijk was dit op inhoudelijke gronden. Kalma, bijvoorbeeld, meende dat thema's waar hij aan hechtte, als democratisering, er wat bekaaid vanaf waren gekomen. De voornaamste overweging was echter dat wij niet wilden dat de nota al los van de inhoud in het partijbestuur en wellicht ook de partij controversieel zou worden alleen op grond van mijn medewerking en die van Kalma. Wöltgens stond er echter op dat dat onderdeel van de nota een aanbiedingsbrief zou zijn, waarin hij duidelijk maakte dat hij bij deze nota door ons terzijde was gestaan.[22] Het partijbestuur accepteerde dit beding. Het is typerend voor de goede trouw van voorzitter Vreeman dat toen de nota door het partijbestuur gepubliceerd werd, de aanbiedingsbrief er ‘per vergissing’ niet in was opgenomen.[23]

De WBS organiseerde vervolgens op 30 januari 1997 een drukbezochte bijeenkomst in De Rode Hoed, te Amsterdam, waar het woord werd gevoerd onder anderen door Arie van der Zwan en Marjet van Zuijlen, de laatste omdat zij een uitgesproken tegenstander van een beginselprogramma was. ‘Het schrijven van een nieuw beginselprogramma is een zinloze exercitie van een stelletje hobbyisten.’[24] Van der Zwan daarentegen hield een krachtig inhoudelijk pleidooi voor een gerevitaliseerde sociaaldemocratische beweging die gebruikmaakte van een verlopend neoliberaal getij.[25]

In zijn voorwoord bij de ‘notitie’ van Wöltgens had het partijbestuur aangekondigd dat hier in de komende maanden ‘een eerste discussie’ aan zou worden gewijd. In ieder geval zou pas na de verkiezingen van 1998 aanstalten worden gemaakt om een nieuw beginselprogramma op te stellen,[26] een mededeling die de tijdsdruk waarmee datzelfde bestuur een halfjaar tevoren Wöltgens had belaagd in een zonderling licht stelde.

In feite is de WBS-conferentie echter de enige gelegenheid geweest waar over *Een nieuw beginselprogramma voor de Partij van de Arbeid?* in partijverband is gesproken. Het stuk is verder alleen verspreid onder de afgevaardigden voor het partijcongres in februari 1997, maar was niet geagendeerd en maakte geen deel uit van de daar gevoerde beraadslagingen en besluitvorming. Het is stilzwijgend begraven. Het partijbestuur heeft zelfs niet de moeite gedaan er in welke vorm dan ook op te reageren.

Hoe het verder is gegaan? In het voorjaar van 1998 kreeg het partijbestuur een notitie voorgelegd van Karin Adelmund, zijn nieuwe voorzitter, het net van GroenLinks naar de PvdA overgelopen kandidaatlid voor de Tweede Kamer, Jet Bussemaker, en de directeur van de WBS, Paul Kalma. Daarin werd voorgesteld een commissie in te stellen, met als opdracht een discussienota te schrijven als basis voor een nieuw conceptbeginselprogramma.

De commissie zou, behalve uit Bussemaker en Kalma, moeten bestaan uit de bestuurskundige Maarten Hajer, Geertje Lycklama à Nijeholt, lid van de Eerste Kamer, de hoogleraar rechten Willem Witteveen als voorzitter, Thijs Wöltgens en Marjet van Zuijlen.[27] In een inleiding over het ontwerpbeginselprogramma voor de werkgroep partijpolitieke processen van de WBS (8 maart 2001) vermeldde de voorzitter van de commissie, Witteveen, hoe verbaasd hij was dat hij, en niet ik, voor deze functie was uitgenodigd. Maar ik kreeg indertijd te horen dat er geen plaats voor mij was in de commissie juist vanwege het feit dat ik mij al zo lang met dit onderwerp bemoeide. De commissie werd overeenkomstig dit voorstel benoemd en alle kandidaten accepteerden, ook Marjet van Zuijlen, die haar eerdere, hierboven geciteerde, oordeel kennelijk had opgeschort.

De samenstelling van de commissie maakte duidelijk dat de partijleiding dit project niet relevant achtte voor koers en toekomst van de PvdA. Niemand uit die leiding committeerde zich eraan, zeker niet door lid van de commissie te worden of daar leiding aan te geven. De commissie telde slechts één politiek zwaargewicht, maar Thijs Wöltgens telde vanaf het moment dat hij teruggetreden was uit de landelijke politiek en in woord en geschrift zijn kritiek op de heersende neoliberale ideologie had geuit[28] in de top van de PvdA vooral als een *voormalig* zwaargewicht.

De PvdA-Commissie Beginselen publiceerde in oktober 1998 het

rapport *De rode draden van de sociaaldemocratie.*[29] Ik was daar niet van onder de indruk, zoals ik liet blijken in een artikel in *Socialisme en Democratie*[30]. Daaruit laat ik hier een deel volgen:

> ...In *Rode draden* gaat het over van alles en nog wat. De brochure doet denken aan een camera waarmee het onmogelijk is scherptediepte in te stellen. Dit resulteert in foto's waarop alles staat wat de lens heeft gevangen, maar zonder een object waar het om gaat, zonder voorgrond en achtergrond, zonder hoofdzaak en bijzaak: alles vaag en grijs...

De beginselen van de sociaaldemocratische beweging worden achtereenvolgens samengevat in drie begrippen - gelijkheid, solidariteit en vrijheid - en vervolgens in één begrip, emancipatie. Ik vind dit geen gelukkige constructie, alleen al omdat ‘emancipatie’ geen helder begrip is, zoals bij verdere uitleg ook duidelijk wordt gemaakt. Los daarvan is de verdere uitwerking van de begrippen noch begripsmatig helder, noch erg begrijpelijk opgeschreven voor lezers die geen cursus moderne politieke filosofie hebben afgerond. Ik noem als voorbeeld het begrip ‘solidariteit’, dat op één bladzijde achtereenvolgens omschreven wordt als een gegeven, als een noodzaak, als een norm en als een georganiseerd arrangement in een moderne samenleving.

Vervolgens wordt getracht de eerdergenoemde beginselen hun bruikbaarheid te laten bewijzen op een achttal heden ten dage belangrijke thema's: ‘het publiek domein’, ‘de democratische rechtsstaat’, ‘de gemengde economische orde’, ‘individualisering en de betekenis van de arbeid’, ‘het multiculturele perspectief’, ‘duurzaamheid’, ‘internationale solidariteit’, en ‘een sterk, sociaal en democratisch Europa’.

Deze uiteenlopende politieke en maatschappelijke thema's komen aan de orde zonder dat van een duidelijke ordening en afstemming sprake is. Soms krijgt de lezer de indruk dat het hier gaat om met elektronisch knip- en plakwerk aan elkaar gezette teksten van ongelijke strekking en statuur. Met veel van wat erin te berde wordt gebracht ben ik het inhoudelijk niet eens, maar dat is minder relevant dan de observatie dat er ook veel in staat dat ik niet begrijp. Wat betekent de zin ‘Publiek domein suggereert dat burgers veel actiever hun verantwoordelijkheid ten aanzien van het algemeen belang moeten bepalen’? Wat is een ‘publiek domein benadering’? Wat is ‘vrijheid, opgevat als duurzame ontwikkeling’? Wat is ‘milieuproductiviteit’ en hoe

wordt deze ‘door publieke investeringen bevorderd’? Deze voorbeelden kunnen moeiteloos vermenigvuldigd worden.

Rode draden doet erg denken aan de tekst van een hedendaags verkiezingsprogramma, in zoverre allerlei wenselijkheden zonder veel argumentatie en onderling verband achter elkaar zijn afgedrukt... Terwijl, bijvoorbeeld, aan de institutionele orde van de Europese Unie even terechte als vage eisen inzake democratische ordening worden gesteld, vinden de auteurs het bij de VN kennelijk vanzelfsprekend om Nederlandse soevereiniteit over te dragen aan een lichaam dat voor het merendeel bestaat uit niet-democratische staten en waar de dienst wordt uitgemaakt door een klein aantal grote of voormalig grote mogendheden. Deze eisen worden gevolgd door een aantal wensen op het gebied van het bestrijden van discriminatie en systematische verkrachting en ten gunste van de opvang van vluchtelingen, zonder dat men aangeeft wie wat daaraan zou moeten doen en de paragraaf besluit met een preek over solidariteit - ‘een allesomvattend en wereldwijd begrip’ - die eindigt in een vage morele oproep tot ‘het wegwerken van de armoede in de wereld, op basis van gelijkwaardigheid, zodanig dat mensen onafhankelijk en zelfredzaam worden en bestaanszekerheid en welvaart verwerven’.

Het is niet eens de zwakste paragraaf van dit hoofdstuk, want de tekst is geheel in begrijpelijk Nederlands vervat. Wat er mis aan is, is dat de problemen die in de diagnose beschreven zijn, niet of nauwelijks in relatie staan met de remedies in de volgende alinea's, en dat die remedies ofwel niet doordacht en geargumenteerd zijn (de VN) ofwel blijven steken in een vaag moralisme. Van een aanzet tot een beginselprogram mag men echter verwachten dat het:

a) aangeeft hoe men de bestaande politieke, sociale en economische werkelijkheid ziet en beoordeelt;
b) welke tendensen men meent waar te nemen in die werkelijkheid; en
c) welke daarvan men wil bevorderen en bestrijden op grond van de eigen doelstellingen en beginselen.[31]

Gemeten aan deze criteria, schiet deze hele brochure tekort.

In dit opzicht vormt de totstandkoming van het programma van 1959 een bijna ideaal voorbeeld van hoe het ook kan.[32] Toen stelde een commissie met als gangmakers Banning en Den Uyl een vooront-

werp op, dat zowel duidelijk en geargumenteerd afstand nam van elementen van het programma van 1947 als zijn basis vond in een markante diagnose van maatschappelijke veranderingen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog. De discussie daarover in de partij leidde tot een kleine 3000 reacties welke aanleiding waren tot een grondig gewijzigd ontwerpprogramma, dat vervolgens langs de normale weg van amendering vanuit afdelingen en bespreking op een partijcongres het beginselprogramma van 1959 werd.

In een democratische politieke organisatie is het samenspel van inhoud en werkwijze van beslissende betekenis voor het uiteindelijke resultaat. *Rode draden* is mede daarom in mijn ogen een gemiste kans, inhoudelijk eigenlijk onbegrijpelijk gezien de kwaliteit van een aantal leden van de commissie die voor het rapport tekende. Heeft dit er misschien iets mee te maken dat, voor zover ik weet op Wöltgens na, niemand van de leden van de commissie als ‘gewoon lid’ weet wat en hoe een vereniging van vrijwilligers met zo'n tekst aan moet?

Los daarvan laat de brochure een beeld van vaal- en vaagheid achter. Er zitten fragmenten in die wel de moeite waard zouden kunnen zijn, maar ze vormen geen politiek geheel. Vreemd: bij al het aanroepen van internationale solidariteit ontbreekt een perspectief op de dynamiek van de kapitalistische wereldeconomie en op het daaraan gelieerde proces van staatsvorming en staatsontbinding. Terwijl in die wereldeconomie ongelijkheid en uitsluiting toenemen, terwijl ook in nominaal democratische staten de voortgaande concentratie en privatisering van economische macht de democratie dreigt uit te hollen, terwijl ook in het veilige Nederland bestaansonzekerheid zich op termijn uitstrekt tot de ‘middenklassen’, wordt in een brochure over een nieuw beginselprogramma van de PvdA een grondige analyse van de werking van het hedendaagse kapitalisme achterwege gelaten. Een tijd lang heb ik er anders over gedacht, en gehoopt dat een discussie over een nieuw beginselprogramma de PvdA zou revitaliseren. Nu ik deze brochure heb bestudeerd, neig ik echter tot mijn stellingname uit 1990, beginselprogramma: noodzakelijk maar onmogelijk.[33]

Aan een formeel georganiseerde discussieronde is dit rapport niet onderworpen. Waar de PvdA sinds 1989 voor het eerst in haar geschiedenis niet meer over een eigen opinieblad beschikte, was *Socialisme en Democratie* het enige medium waar publiekelijk over *De rode draden van de sociaaldemocratie* standpunten werden ingenomen. De te-

neur van de commentaren was niet geestdriftig, zonder dat daarin een neiging viel te bespeuren het programma van 1977 te verdedigen.[34] Voor zover ik dat heb kunnen achterhalen liep de teneur van deze kritiek synchroon met wat discussies in afdelingen van de partij in het algemeen hadden opgeleverd. *Rode draden* werd te moeilijk bevonden, mede daarom geen geschikte basis voor een verdere discussie. Voor zover over dit rapport een discussie plaatsvond is deze niet uitgemond in een of andere openbare slotsom of evaluatie door de commissie of het partijbestuur.

Vervolgens heeft het partijbestuur de PvdA-Commissie Beginselen in dezelfde samenstelling opgedragen een ontwerpbeginselprogramma op te stellen. Dit kon moeilijk anders uitgelegd worden dan als definitief bewijs dat het dit project niet werkelijk serieus nam. Alle voorgaande commissies bij de opstelling van een beginselprogramma waren niet alleen veel breder samengesteld, maar daarvan had ook steeds de leiding van de partij deel uitgemaakt, als deze al niet - met '1977' als uitzondering - een drijvende kracht achter de totstandkoming was geweest. Door de beperkte en eenzijdige samenstelling van de commissie toonden zowel het partijbestuur als degenen die in de PvdA de dienst uitmaakten - i.c. premier Wim Kok, en fractievoorzitter Ad Melkert - aan dat zij aan zo'n beginselprogramma allerminst behoefte hadden. Hoogstens mocht het nuttig worden geacht als daardoor dat van 1977, met zijn socialistische retoriek die, juist door hernieuwde discussie over beginselprogramma's weer aandacht kreeg, op de vuilnishoop van de geschiedenis kon worden gesmeten. Van enige behoefte om zo'n programma te benutten als middel om een brede en nieuwe gestalte aan het sociaaldemocratisch programma te geven viel niets te bespeuren. Waarschijnlijk gaf Bram Peper, ghostwriter bij de 'Den Uyl-lezing' waar Wim Kok afscheid zei te nemen van de 'ideologische veren' van het socialisme, de opvatting van de partijleiding weer, toen hij - kennelijk als reactie op de niet door hem genoemde notitie van Wöltgens en het WBS-debat van 30 januari - in *NRC Handelsblad* (13 februari 1997) over het streven naar een nieuw beginselprogramma schreef: 'Dat in deze "verwarrende" tijden de PvdA behoefte heeft aan een ideologische herijking - vertaald in: het schrijven van een beginselprogramma - is even begrijpelijk als aandoenlijk. Begrijpelijk omdat de intellectuelen/ideologen in de partij, aan wie meestal zo'n opdracht wordt gegeven, hun prominente plaats hebben verloren; zij proberen door het schrijven van zo'n pro-

gramma het (hun) verloren terrein te herwinnen. Aandoenlijk, omdat zij als geen ander behoren te weten dat beginselprogramma's, anders dan voor een héél kleine kring, weinig of geen betekenis hebben gehad voor het politieke handelen van alledag.'[35]

Het ontwerpprogramma verscheen in 2000 onder de titel *Tussen droom en daad*, een niet zozeer malle als wel halvegare titel. Deze verwijst immers naar het gedicht van Willem Elsschot, waarin een man zich erover beklaagt dat tussen zijn droom - de vrouw in zijn allang uitgebluste huwelijk te vermoorden - en die daad 'wetten in de weg staan en praktische bezwaren'. Om de idiotie van dit motto voor alle zekerheid onder ieders ogen te brengen, drukte partijorgaan PRO het hele gedicht af.[36]

Bij de publicatie kwam naar voren dat niet de hele commissie met het ontwerpprogramma had ingestemd.[37] Hajer en Kalma distantieerden zich ervan. Zij hadden ernstige bezwaren tegen inhoud en teneur: 'te vrijblijvend', 'inhoudelijk te weinig onderscheidend ten opzichte van andere politieke stromingen', en 'onvoldoende in de analyse van maatschappelijke ontwikkelingen sinds 1977'. Als gevolg daarvan waren 'een aantal thema's die de kern van het sociaaldemocratisch program raken' niet of nauwelijks in het concept aan de orde gekomen. Hajer en Kalma noemden in dit verband: de rol van de overheid; democratische beïnvloeding van de technologische ontwikkeling; ontwikkelingen in en rond de markteconomie.[38]

Hun bezwaren hebben zij later op verzoek van het partijbestuur in een uitvoerig document uiteengezet, dat vervolgens naar de afdelingen is verzonden.[39] Het eindigde aldus: 'Kern van het sociaaldemocratisch programma is altijd geweest: beperking van onze afhankelijkheid van economie en technologie; bestrijding van de heerschappij van het geld; een bewuste vormgeving aan de eigen leefwereld. Ze zullen ook in deze eeuw haar belangrijkste opdracht blijven.'

Het uiteenvallen van de commissie was niet het gevolg van een discussie die tot onoverkomelijke meningsverschillen had geleid, maar van de weigering van een deel van de commissie om over de door Kalma aan de orde gestelde thema's überhaupt een discussie aan te gaan. Deze leden, bij monde van Bussemaker, dreigden de commissie te verlaten als de voorzitter hierover zou laten vergaderen, waarop deze weigerde de Commissie Beginselprogramma te convoceren. Kalma, en ook Hajer, trokken daaruit hun consequenties; Wöltgens deed dat

ook. Omdat hij de laatste zes maanden niet aan de werkzaamheden van de commissie had deelgenomen en zich incommunicado had gehouden, meende hij zijn handtekening echter niet te kunnen weigeren. De gedachtewisseling tussen leden van de commissie vond nu plaats in *NRC Handelsblad*, waar Witteveen en Bussemaker reageerden op het artikel van Hajer en Kalma in een bijdrage, die onder andere de stelling bevatte dat een debat over de tegenstelling tussen markt en overheid was achterhaald.[40]

Kortom, de hele gang van zaken kreeg steeds bizarder trekken. Bij de bespreking in de afdelingen bleek dat het meerderheidsconcept allerminst algemeen werd onderschreven. Overigens had het partijbestuur ervan afgezien om, zoals te doen gebruikelijk, het ontwerpprogramma voor zijn verantwoording te nemen, waardoor het een vreemde, want onbepaalde status kreeg. In de media werd het ontwerpprogramma vrij algemeen ofwel als een 'ruk naar rechts'[41] maar meer nog als een mislukking gezien.[42] *NRC Handelsblad* eindigde een hoofdredactioneel commentaar aldus: 'De PvdA houdt zich in haar nieuwe beginselprogramma bezig met allerhande maatschappelijke kwesties, behalve met de kwesties waarop ze invloed zou moeten nastreven. Dat is teleurstellend.'[43] Hier kan ik volstaan met mijn eerder gepubliceerde commentaar, althans delen daaruit:

> Het ontwerpbeginselprogramma dat voorligt moet niet allereerst op zijn inhoud worden beoordeeld, maar op de context waarin het tot stand is gekomen. Een eenvoudig gedachte-experiment verheldert deze these: als dit document als anoniem artikel was aangeboden aan de redactie van *Socialisme en Democratie* had deze het voor publicatie afgewezen: geen duidelijke boodschap, te lang, vol herhalingen, politiek en intellectueel tekortschietend en gelardeerd met onbeantwoorde vragen. Met andere woorden: de tekst ontleent zijn waarde alleen aan zijn status als ontwerpbeginselprogramma.
> Maar aan die status schort het nogal. In de traditie van de PvdA en haar voorgangers is de opstelling van een ontwerpbeginselprogramma een cruciale opdracht, waaraan de partijleiding zich committeert, onder andere door daar zelf aan mee te werken. Vooral omdat deze in de opstelling en formulering een noodzaak ziet, voor de partij en voor de eigen po-

sitie. En dan niet zozeer als inhoudelijk programma, maar teneinde de eigen identiteit te bepalen ten opzichte van andere partijen en stromingen.[44]

Voor zover er in de partij over *De rode draden van de sociaaldemocratie* een discussie volgde,[45] leverde deze geen duidelijke conclusies op, of het moest het algemeen gevoelen zijn dat de nota niet een toegankelijk en geschikt uitgangspunt voor meningsvorming was gebleken. Waar deze discussie op geen enkele manier tot een resultaat leidde dat richting kon geven bij de opstelling van een ontwerpprogramma, moet deze eigenlijk als zinloos worden bestempeld.
In tegenstelling tot de gang van zaken bij eerdere beginselprogramma's is nauwelijks sprake geweest van een inhoudelijke discussie in de partij, noch van een aan de hand van zo'n discussie gereviseerd concept. Voor zover de waarde van een beginselprogramma niet in de laatste plaats ligt in de discussie rond de totstandkoming ervan, is deze gang van zaken veelbetekenend. Ik ben daarom geneigd dit programma al als irrelevant te beschouwen, ongeacht of het wordt aangenomen.
Dat ook vanwege de inhoud: veel te lang, redundant, vol open deuren en onevenwichtig. Veelvuldig wordt gewaarschuwd tegen illusies over ‘maakbaarheid’ en overheidsinterventie; heel wat minder over de invloed van economische machtsconcentraties en maatschappelijke ongelijkheid als gevolg van gebrek aan overheidsinterventie. Ik wil het hier laten bij twee brede opmerkingen.
De eerste is dat het concept blijft hangen op het niveau van morele principes en hun onderlinge verhouding, maar zowel een politieke als een sociaalhistorische dimensie mist. De opstellers hadden hier kunnen leren van Banning, die in zijn rede op het congres van 1959, waar toen een PvdA-beginselprogramma werd vastgesteld, aan het begrip ‘beginsel’ drie elementen onderkende: zedelijke motieven, daarop gebaseerde politieke, sociale en economische uitgangspunten en tenslotte hun institutionele vertaling. Deze drie elementen zijn alle drie noodzakelijk. Ontbreken de laatste twee, dan is slechts sprake van een verzameling kreten; is alleen het middelste element aanwezig, dan heeft men een tech-

> nisch geraamte zonder hart; beperkt men zich tot het laatste dan gaat het om reparatiewerk aan een verouderd vehikel.[46]
> De tweede: met dit concept neemt de PvdA afscheid van de centrale lijn in het sociaaldemocratisch program zoals dat in meer dan een eeuw geëvolueerd is. Die lijn bestaat eruit dat de sociaaldemocratische beweging zich definieerde als tegenkracht van het kapitalisme, dat als de voornaamste dynamiek in de samenleving werd gezien. De opmars van het socialisme stond gelijk aan de breideling van het kapitalisme, zelfs toen de gedachte aan zijn eliminatie - nog voorzien in het program van 1947 - was opgegeven; ongeacht de vormen waarin die breideling werd gedacht - ethisch, electoraal en etatistisch, institutioneel, cultureel.
> Dit perspectief is volledig verdwenen. Het woord 'kapitalisme' valt dan ook maar één keer in het concept, in een terzijde dat juist daardoor aandacht trekt. Dit is des te opvallender, omdat het programma werkelijk in het geheel niet ingaat op de geweldige veranderingen die zich in de afgelopen twintig jaar in de kapitalistische wereldeconomie hebben voorgedaan, veranderingen die in de kernlanden van die wereldeconomie de bijna een eeuw lange trend in de richting van meer gelijkheid hebben omgebogen, of, om het in traditionele termen te zeggen, de geleidelijke breideling van het kapitalisme in een tegengestelde richting hebben omgebogen.[47] Een sociaaldemocratisch programma dat deze ontwikkeling niet tot kernpunt van zijn diagnose en analyse maakt, verdient die naam niet.[48]

Uit de discussie in de afdelingen bleek al snel dat het concept zeker niet op algemene instemming zou mogen rekenen; sterker nog dat het twijfelachtig was of het zelfs in een geamendeerde vorm op voldoende steun op het partijcongres in maart 2001 staat zou kunnen maken.

Om de zaak nog ondoorzichtiger te maken stelde het partijbestuur, nadat de afdelingen amendementen hadden ingediend, een nieuwe versie vast, waarin het stuk van Hajer en Kalma - overigens zowel zonder hun medeweten als medewerking - en dat van Witteveen in het oorspronkelijke concept verwerkt was. Deze bewerking hield niet in dat het partijbestuur het gewijzigde conceptprogramma nu wel voor zijn verantwoording nam. De bewerking hielp niet echt. Al een

maand voor het congres trad voorzitter Witteveen van de Commissie-Beginselprogramma in de openbaarheid met het verwijt dat het het partijbestuur aan voldoende gezag ontbrak om het beginselprogramma te doen aannemen en dat Kok en Melkert, door er zich niet over uit te spreken, ‘de noodzakelijke modernisering’ - hiermee bedoelde hij de vaststelling van het ontwerpbeginselprogramma - ondermijnden.[49]

Op het congres hield Witteveen een toespraak waarin hij duidelijk maakte dat er volgens hem eigenlijk geen intellectuele basis was op grond waarvan een diagnose van de maatschappij geformuleerd had kunnen worden die algemene instemming zou kunnen vinden als basis van het nieuwe beginselprogramma.[50] Ik kon er een late bevestiging van mijn these over ‘noodzakelijk en onmogelijk’ in beluisteren. Maar paradoxaal leidde de poging om aan die ‘onmogelijkheid’ te ontkomen door iets op te schrijven dat elke politieke stootrichting ontbeerde en zo algemeen was dat niemand binnen (of buiten) de PvdA ertegen kon zijn, nu juist tot wat de meerderheid van de commissie had willen vermijden: een gebrek aan consensus.

Het congres besloot wat het partijbestuur beter eerder had kunnen doen: om het concept niet te aanvaarden als beginselprogramma. Geheel naar de prullenbak verwijzen durfde het evenwel niet aan; het concept bleef liggen ‘als basis’ voor een verdere discussie ten dienste van de vaststelling van een nieuw beginselprogramma. De Partij van de Arbeid is daarmee terug bij af, en zit nu anno 2002 opgescheept met een uitgangspunt voor een ontwerp dat zijn ongeschiktheid al ruimschoots heeft bewezen.

Uit dit relaas kan men twee conclusies trekken. De eerste is dat de leiding van de Partij van de Arbeid geen enkele behoefte heeft gehad aan een nieuw beginselprogramma en vrijwel systematisch zowel het congresbesluit van 1992 om zo'n programma te concipiëren heeft gesaboteerd als de relevantie van een nieuw program heeft ontkend.

De tweede dat de PvdA na de teloorgang van het verzorgingsstaatsocialisme er nog altijd niet in geslaagd is een nieuw min of meer samenhangend politiek project te ontwerpen, dat zich vroeg of laat in een beginselprogramma, in welke vorm dan ook, laat samenvatten.

Deze tweede conclusie is echter gebaseerd op de vooronderstelling dat de PvdA een sociaaldemocratische partij is, een partij die systematische hervorming van de maatschappij ten dienste van vrijheid en gelijkheid als centrale opgave ziet.

Politieke partijen, althans wat Weber *Weltanschauungsparteien*[51] noemde, zijn onderhevig aan dezelfde drang die andere primair waarde-georiënteerde instituties als kerken en universiteiten ondervinden: zich te transformeren in op nut ingestelde instellingen, zowel in termen van de partij als zodanig als in die van de individuen die er deel van uitmaken. Het is een eigenaardige beweging, zeker als men in aanmerking neemt hoezeer nuts-georiënteerde instituties als bedrijven trachten zich zowel naar buiten toe als naar hun werknemers ook waarde-georiënteerd te profileren. De feitelijke weigering van de elite in de Partij van de Arbeid om een nieuw beginselprogramma op te stellen markeert zo gezien de transformatie van de PvdA van *Weltanschauungspartei* in *Appropriationspartei.*[52]

De discussie over een nieuw beginselprogramma van de PvdA is al meer dan tien jaar gekenmerkt niet door de vraag wat de centrale boodschap van zo'n programma zou moeten zijn, maar door de vraag of zo'n programma enige zin heeft en of het juist niet gevaarlijk is een wispelturig electoraat met beginselen te confronteren.

Maar in feite draait de discussie om de vraag of een partij als de PvdA nog iets anders wil zijn dan een mechanisme om, desnoods op niets anders dan het inspelen op de zogenaamde voorkeuren van kiezers door middel van opinieonderzoek en focusgroepjes, politieke functies te verwerven en te verdelen. Of individueel politiek eigenbelang cement van voldoende hechtingskracht vormt om een partij bijeen te houden, is een vraag die nog beantwoord moet worden.[53] De huidige afkeer van een beginselprogramma markeert echter het opgeven van het streven naar een gemeenschappelijk ideaal dat individuele politieke ambities opwekt en kanaliseert tot collectieve strevingen. Zo verwordt politiek tot bestuur en democratie tot ritueel.

Dit artikel, dat geen onderdeel vormde van de in Leiden verdedigde dissertatie, is integraal toegevoegd aan de handelseditie van de dissertatie: Bart Tromp, *Het sociaaldemocratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002.

Eindnoten:

1 Bart Tromp, 'Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid', in: *Socialisme en Democratie*, 47, (1990), 4, (april).
2 Idem, p. 107.
3 P. Kalma, e.a., *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam, PvdA, 1991, p. 152-153.
4 Deze term verwees naar mijn artikel "Gestolde vernieuwing", in: *Socialisme en Democratie*, 46, (1989), 12, (december), waarin ik de balans opmaakte van het na de "overwinningsnederlaag" van 1986 begonnen vernieuwingsdebat en constateerde dat ten onrechte in de PvdA de mening opgeld deed dat dit met de zojuist begonnen regeringsdeelname aan zijn natuurlijk einde was gekomen.
5 *Een partij om te kiezen*, op. cit., p. 58.
6 Maar achtte de opstelling van zo'n programma pas mogelijk na 1994. Cf. Bart Tromp, 'Partijvernieuwing', in: *Socialisme en Democratie*, 49, (1992), 1, (januari), 29.

7 De ontwikkeling van de PvdA in de jaren negentig in termen van het moedwillig afbreken van interne democratie en constitutionele verhoudingen heb ik in kaart gebracht in enkele artikelen: 'De vloek van Michels. Afscheid van de partijdemocratie', in: *Socialisme en Democratie*, 52, (1995), 2, (februari) en 'Inzake partijvernieuwing', *Socialisme en Democratie*, 53, (1996), 1, (januari).
8 Notitie 'beginselprogramma' van Paul Depla, Beleidsstaf, PB 076 1996, 7 juni 1996.
9 Cf. Jaap Jansen, 'Tegen het kapitalisme! Nieuw beginselprogramma trekt PvdA naar links', *Elsevier*, 10 februari 1996.
10 Cf. noot 12.
11 Cf. Peter de Bruijn, 'De spijt van Wöltgens', *De Groene Amsterdammer*, 19 juli 1995.
12 Cf. Jansen, op. cit.
13 Cf. Bart Tromp, 'Een haalbaar ideaal', *Het Parool*, 13 december 1995; Wim Kok, *We laten niemand los*, Amsterdam, Stichting Den Uyl-lezing, 1995.
14 J.M. den Uyl, 'Theorie en beweging', in: *Socialisme en Democratie*, 1956; geciteerd naar: dezelfde, *Inzicht en uitzicht. Opstellen over economie en politiek*, Amsterdam, Bert Bakker-Wiardi Beckman Stichting, (1978), 1988, p. 57.
15 Jaap Jansen, 'PvdA-top: Wöltgens loopt te hard van stapel', *Elsevier*, 17 februari 1996.
16 'Verwarring over beginselprogram', *pro. Maandblad voor de Partij van de Arbeid*, februari 1996, 1.
17 'PvdA onderzoekt nut van beginselprogram', *de Volkskrant*, 20 juni 1996; basis van dit verhaal was een notitie van stafmedewerker Paul Depla voor het partijbestuur, PB 076 1996, gedateerd 7 juni 1996.
18 Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuijlen (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 1996.
19 Alleen Femke Halsema, toen nog verbonden aan de WBS, had er enige goede woorden voor over. Halsema, 'Leeft gij oude vormen en gedachten!', in: *Inzake beginselen*, op. cit.
20 Hans Banens, 'Beginselprogramma's en strategisch management in ondernemingen', in: *Inzake beginselen,* op. cit.
21 Nog in een interview in *Het Parool* op 28 september 1996 had Wöltgens gewag gemaakt van 'een voorstel van Bart Tromp, Paul Kalma en mij' dat 'binnenkort door de PvdA-leiding' besproken zou worden.
22 De betreffende passage luidde: 'De bijgaande notitie komt geheel voor mijn verantwoordelijkheid. Maar zij zou in deze vorm niet tot stand zijn gekomen zonder de hulp van Paul Kalma en Bart Tromp. In schriftelijke bijdragen en mondelinge discussies hebben zij deze notitie mede gestalte gegeven. Wij hebben elkaar echter niet willen dwingen het op alle punten eens te worden.'
23 Thijs Wöltgens, *Een nieuw beginselprogramma voor de Partij van de Arbeid?*, z.p., Partij van de Arbeid, november 1996.
24 Geciteerd bij Hans Wansink, 'Beginselpartij? Nee, dank u!' *de Volkskrant*, 1 februari, 1997.
25 Arie van der Zwan, 'Het wordt tijd dat de PvdA in de aanval gaat', *de Volkskrant*, 1 februari 1997.
26 Volgens een brief van partijbestuurslid Jan Marinus Wiersma aan Wöltgens. 'PvdA schrijft nieuw program met beginselen', *NRC Handelsblad*, 12 december 1996.
27 Brief aan het bestuur van de PvdA van Karin Adelmund, Jet Bussemaker en Paul Kalma, 15 april 1998.
28 Thijs Wöltgens, *De nee-zeggers. Of de politieke gevolgen van het economisch liberalisme*, Amsterdam, Prometheus, 1996; dezelfde, *De actualiteit van opvattingen die men socialistisch zou kunnen noemen*, Willem Drees-lezing 1996, Den Haag, Stichting Willem Drees-lezing, 1997.
29 Jet Bussemaker, e.a., *De rode draden van de sociaaldemocratie. Rapport van de PvdA-Commissie Beginselen*, Den Haag oktober 1998.
30 Bart Tromp, 'Geen goed begin beginseldebat', in: *Socialisme en Democratie*, 56, (1999), 1, (januari).
31 Vrij naar Koos Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*, tweede druk, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1945, p. 43.
32 In afwachting van de publicatie van *Het sociaaldemocratisch program* verwijs ik naar *Beginselen ter sprake*, p. 34.
33 Bart Tromp, 'Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid', op. cit.

34 Cf. Evelien Tonkens, 'Betekent diversiteit het einde van de gelijkheid en solidariteit' en Jos de Beus, 'Het echte millenniumprobleem: hoe sociaaldemocratische beschaving te handhaven en te beschaven', beide in: *Socialisme en Democratie*, 56, (1999), 1, (januari). Willem Witteveen reageerde in het volgende nummer, 'De sociaaldemocratische beginselen volgens Joseph, Olympe, Jos, Evelien, Bart en de anderen', in: *Socialisme en Democratie*, 56, (1999), 2, (februari).
35 Bram Peper, 'Voorwaarts en vrij veel vergeten', *NRC Handelsblad*, 13 februari 1997.
36 *pro, Ledenblad van de Partij van de Arbeid*, 8, november 2000, 4.
37 Althans bij de publicatie in *pro.* In de officiële uitgave van het conceptprogramma werd er geen melding van gemaakt. Cf. *Idealen in praktijk brengen. Deel 1. Voorstellen voor partijvernieuwing en een nieuw beginselprogramma*, z.p., Partij van de Arbeid, november 2000.
38 Cf. hun brief in *pro, Ledenblad van de Partij van de Arbeid*, 8, november 2000, 3.
39 Maarten Hajer, en Paul Kalma, 'De terugkeer van de politiek', dat in iets gewijzigde vorm onder de titel 'PvdA moet nu aanval op liberalisme inzetten' verscheen in *NRC Handelsblad*, 27 november 2000.
40 Jet Bussemaker, en Willem Witteveen, 'Markt versus overheid is achterhaald debat', *NRC Handelsblad*, 23 december 2000.
41 Bijvoorbeeld Andries Hoogerwerf, 'PvdA slaat rechtsaf', *De Bazuin*, 9 februari 2001.
42 Bijvoorbeeld Pieter Hilhorst, en Hans Wansink, 'De verdwijntruc van de PvdA', *de Volkskrant*, 11 november 2000.
43 'PvdA-beginselen', *NRC Handelsblad*, 7 november 2000.
44 Zoals in de loop van dit jaar valt na te gaan aan de hand van mijn dan gepubliceerde studie *Het sociaaldemocratisch program 1878-1977*, waarop ik mij ook verder in dit artikel baseer.
45 In *Socialisme en Democratie*, 56 (1999), 1 (januari) reageerden ondergetekende, 'Geen goed begin van beginseldebat', Evelien Tonkens, 'Betekent diversiteit het einde van de gelijkheid en solidariteit?' en Jos de Beus, 'Het echte millennium probleem: hoe sociaaldemocratische beschaving te handhaven en te verbreiden'; in het daaropvolgende nummer repliceerde de voorzitter van de Commissie-Beginselen, Willem Witteveen, 'De sociaaldemocratische beginselen volgens Joseph, Olympe, Jos, Evelien Bart en de anderen', in: *Socialisme en Democratie*, 56 (1999), 2 (februari).
46 Cf. Willem Banning, 'Het beginselprogramma 1959', in: *Socialisme en Democratie*, 17 (1959), 204-211.
47 Cf. Frans Becker, Wim van Hennekeler en Bart Tromp, red., *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 1999.
48 Bart Tromp, 'Organisatie en program: de PvdA op een historisch dieptepunt', in: *Socialisme en Democratie*, 58, (2001), 2, (februari).
49 'Zwakke partijleiding ondermijnt vernieuwing beginselprogram PvdA', *de Volkskrant*, 17 februari 2001.
50 Willem Witteveen, 'Toespraak op het partijcongres over sociaaldemocratische beginselen', kopie in bezit auteur.
51 Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*, fünfte, revidierte Auflage, Band 1, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1976, p. 167.
52 Idem, p. 167-168.
53 Ik heb geargumenteerd van niet. Cf. Bart Tromp, 'Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij?', *De Gids*, 163, (2000), 8, (augustus).

IV De Partij van de Arbeid

TABLEAU VIVANT
KUNST VOOR ALLEN
SOLIDARITEIT
OP NAAR HET LICHT!
DE PAARSE POON WORDT DUUR BETAALD..!
ANDRÉ V.D. LOUW ALS THEO THIJSSEN
EENS GAAT DEZE TIJD VOORBIJ...
JACQUES WALLAGE ALS KOOS VORRINK
HOE LANG MOET IK ZO BLIJVEN STAAN?
ANNEMARIE GREWEL ALS WRAAKENGEL
MAX VAN DEN BERG ALS PAMELA NIEUWENBURG
HERY D'ANCONA ALS KNIERTJE

© Opland, *Tableau vivant*, 1995, creatie c/o Pictoright Amsterdam 2012.

Troelstra, Drees, Den Uyl

Troelstra was de grote, uiterst dubbelzinnige leider die de partij uit niks tot een grote beweging heeft gemaakt. Maar hij is alleen maar denkbaar met achter hem figuren als Schaper en Vliegen, die met stoffer en blik de boel opruimden die hij veroorzaakte. Hij is allereerst de inspirator, de Mozes van de beweging. Je moet geen psychiater op de man loslaten, want dan krijg je een analyse van hier tot ginder; als je alleen al die memoires van hem leest. Hij heeft natuurlijk nooit de kans gehad om bestuurlijk iets tot stand te brengen, dus daarop kan hij niet beoordeeld worden.

Drees was van een heel ander kaliber. Een fascinerende man, omdat hij zo bedrieglijk is in zijn eenvoud. Hij had een stuk of vier simpele principes: niet meer uitgeven dan je verdient, wie verantwoordelijk is beslist, enzovoort. Maar je knijpt je handen dicht als je ziet hoe uiterst gewiekst hij daarmee heeft geopereerd. Hij heeft het partijleiderschap niet hoeven te veroveren, hij was er gewoon en is doorgegroeid. En hij had, anders dan Troelstra en Den Uyl, de politieke conjunctuur mee. Drees heeft het beeld opgebouwd van de PvdA als de solide partij, die opkwam voor de arbeiders en de minder bedeelden. Hij was de man die daarvoor stond en zorgde dat er wat gebeurde. Dat is zijn historische verdienste waar twee generaties socialistische bestuurders in Nederland nog steeds op teren.

Den Uyl staat in zekere zin tussen hen in. Hij is aan de ene kant de man die de karavaan verder heeft geleid, maar aan de andere kant is hij er op beslissende momenten niet in geslaagd haar ook ergens te doen belanden. Dat is zijn historische verdienste, maar ook, zoals het er nu uitziet, zijn historisch tekort.

> Vraaggesprek met Bart Tromp, in: ‘Coda: Troelstra, Drees, Den Uyl’, in: J. Jansen van Galen en B. Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht. Een portret in twintig interviews*, Weesp, 1985.

De lessen van 40 jaar PvdA (1987)

De partijstelsels van de West-Europese staten staan in de laatste jaren onder ongekende druk. Het electoraat is veel minder bestendig geworden. Nieuwe problemen en strijdpunten zijn in de politieke arena terechtgekomen; deze passen vaak niet, of heel slecht, in de traditionele links-rechtsschema's. Onder invloed van nieuwe media verandert de politieke cultuur; het belang van partijen daalt, of verandert op ongecontroleerde wijzen van karakter. Niettemin blijkt het voor nieuwe politieke partijen buitengewoon moeilijk te zijn om zich een vaste plaats in de bestaande partijstelsels te verwerven. In grote lijnen zijn de partijstelsels nog dezelfde als bij hun vorming in de eerste decennia van deze eeuw. Dit overlevingsvermogen doet vermoeden dat er op termijn geen wezenlijke veranderingen in deze stelsels zijn te verwachten. En dat betekent weer dat de PvdA ook in de nabije toekomst - ongeacht wijzigingen in ideologie, organisatie en strategie - goed zal zijn voor een zeker marktaandeel in het electoraat, zo tussen de 25 en 35 procent. Veel minder voorspelbaar is wat de partij voor die kiezers zal doen; of ze op nationaal niveau een permanente oppositiepartij zal blijken te zijn - vergelijkbaar met de Italiaanse PCI - of weer een ‘natuurlijke regeringspartij’ wordt.

Zeker is dat wat dit aangaat het jaar 1986 een waterscheiding in de ontwikkeling van de PvdA vormt. De ‘overwinningsnederlaag’ bij de Kamerverkiezingen was de uitkomst van een laatste, uiterste poging om deelname van de PvdA aan de landsregering te forceren op basis van de strategische concepties die de partij aan het eind van de jaren zestig omarmd had. Toen ik vorig jaar in *Voorwaarts* (1 juni 1986) de aftrap mocht verrichten in het interne debat over de toekomst van de PvdA dat na die ‘overwinningsnederlaag’ wel moest ontbranden, constateerde ik dat de PvdA toe was aan een grondige heroriëntatie op drie terreinen: dat van de *ideologie*, dat van de *strategie* en dat van de *organisatie.* Op mijn wenken werd ik niet bediend, maar op termijn wel.

Daudt

In de toeleg op regeermacht blijken de op elkaar volgende Nederlandse sociaaldemocratische partijen opmerkelijk onsuccesvol.

Enkele jaren geleden heeft de Amsterdamse politicoloog prof. dr. H. Daudt een alternatieve verklaring gegeven voor de achterblijvende machtspositie van de SDAP en PvdA.[1] Deze heeft in ieder geval het voordeel dat ze zowel geldt voor de periode van verzuiling als voor de tijd van troebelen die daarop is gevolgd. Ik heb deze verklaring het *Nolens-volens-theorema* gedoopt. Ze berust allereerst op de vooronderstelling dat de Nederlandse politiek wordt beheerst door de tegenstelling tussen 'rechts' (de 'partij van de orde', zou Marx zeggen) en 'links', de partijen die de bestaande orde ingrijpend willen veranderen. 'Rechts' (of 'niet-links', want in deze visie bestaat er geen politiek centrum) heeft in Nederland altijd de meerderheid in het parlement uitgemaakt. Volgens Daudt heeft het ten aanzien van de SDAP, respectievelijk de PvdA, altijd geopereerd op basis van de stelregel van de katholieke fractieleider uit de jaren twintig, *Nolens*, dat regeringssamenwerking met sociaaldemocraten 'alleen bij uiterste noodzaak' denkbaar is. Zo'n uiterste noodzaak bestond er, volgens het confessionele machtscentrum, na de Tweede Wereldoorlog; de wederopbouw, de Indonesische kwestie en het isoleren van de Communistische Partij Nederland (CPN) en de Eenheids Vakcentrale (EVC) maakten deelname van de PvdA in zijn ogen noodzakelijk. In 1956 waren deze 'uiterste noodzaken' verdwenen, al zou een rooms-rode regering nog twee jaar krachteloos verder regeren. Een nieuwe 'uiterste noodzaak' deed zich voor in 1965, toen de niet-linkse regering niet in staat was tot overeenstemming te komen over een nieuwe omroepwet. Op dit punt hadden de KVP en ARP overeenkomstige belangen met de PvdA. Aldus vond het kabinet-Cals/Vondeling zijn bestaansgrond volgens het *Nolens-volens-theorema* in het regelen van deze omroepkwestie. Daarna was de PvdA niet meer nodig als regeringspartner, en werd ze in de *Nacht van Schmelzer* (1966) afgedankt.

De 'uiterste noodzaken' die zich daarna voordeden waren niet meer inhoudelijk, maar kwantitatief. In 1972 behaalden de niet-linkse regeringspartijen voor het eerst geen parlementaire meerderheid, en zo kon het kabinet-Den Uyl/Van Agt tot stand komen. In 1977 was deze 'uiterste noodzaak' alweer verdwenen en hernam de normale niet-linkse meerderheid haar machtspositie. In 1981 werd die meer-

derheid opnieuw minderheid. Het kabinet-Van Agt/Den Uyl/Terlouw was vanuit deze visie een reprise van het kabinet-Den Uyl/Van Agt, ditmaal als kortdurende farce (zoals de wetten van de geschiedenis het volgens Marx willen). In 1982 werd de meerderheid van niet-links hersteld en in 1986 werd deze geprolongeerd.

Hoop

Het beeld dat Daudt aldus oproept is weinig opwekkend voor wie enige hoop heeft gesteld op de PvdA als 'natuurlijke regeringspartij'. Bovendien geeft de ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen, gemeten in de verhouding tussen linkse en niet-linkse parlementszetels, geen enkel uitzicht op een geleidelijke groei van de maatschappijveranderende krachten. Dit nog daargelaten, de illusie dat een geringe linkse parlementaire meerderheid de basis zou kunnen vormen van een regering die ingrijpende hervormingen doorvoert. Er is volgens Daudt namelijk een fundamentele asymmetrie tussen links en niet-links. Niet-links wil het bestaande handhaven en dat kan maar op één manier. Maar de maatschappij veranderen, dat kan op heel veel manieren, en daarover is links altijd verdeeld. Daarom kan een linkse eenheid hooguit bestaan in oppositie tegen de status-quo, maar valt deze uiteen wanneer men als linkse meerderheid tot maatschappijvernieuwende veranderingen zou willen overgaan. Het naargeestige van het *Nolens-volens-theorema* is echter bovenal gelegen in een perspectief waarin de machtspositie van de PvdA geheel en al in handen ligt van niet-links. Wat de partij ook doet, radicaliseren of apaiseren, groeien of krimpen, naar links buigen of naar rechts - niets vergroot haar kansen op regeermacht als de machtige hand van niet-links het niet wil. In deze uitzichtloze situatie is volgens Daudt een coalitie met de VVD nog de minst slechte oplossing die de PvdA zou kunnen kiezen. Maar een echte oplossing voor de val van de 'uiterste noodzaak' zou dit naar mijn smaak niet zijn. Dat de PvdA (met de VVD) eindelijk de voldoening zou smaken de confessionelen in oppositie te zien is iets anders dan het verwezenlijken van linkse maatschappijhervormingen. Bovendien raakt Daudt hier in tegenspraak met het strenge *Nolens-volens-theorema.* Welke 'uiterste noodzaak' zou de ene helft van niet-links ertoe kunnen brengen met de PvdA te gaan pacteren tegen de andere?

Veel logischer is de slotsom die Daudt elders in zijn betoog trekt. Niet de deelname aan de regering is voor de PvdA het summum van machtsuitoefening, maar het op de politieke agenda plaatsen van nieuwe thema's en nieuwe oplossingen, die op den duur een zo grote mate van aanvaarding en vanzelfsprekendheid verkrijgen dat ze ook door niet-links geabsorbeerd worden. ‘Het op gang brengen van dergelijke processen zou misschien wel de hoogste prioriteit van democratisch links moeten zijn: vanuit kritiek op de bestaande samenleving ideeën en politieke voorstellen in de openbare discussie brengen die op den duur in niet-linkse kringen doordringen en dan kunnen worden uitgevoerd - een proces waarvan de betekenis en snelheid veelal worden onderschat.’ Aldus Daudt.

Deze mooie taak lijkt echter niet voldoende levensvervulling te kunnen bieden aan een grote linkse hervormingspartij, die volgepakt is met politici die niet in de eerste plaats gerekruteerd en geselecteerd zijn op hun rijkdom aan nieuwe ideeën, en die zeker niet van zins zijn er genoegen mee te nemen dat niet-links uitmaakt wanneer en op welke wijze de ideeën van links verwezenlijkt zijn. De troost van Daudt is voor de partij dus nogal troosteloos. Ook in laatste instantie biedt de analyse van Daudt het beeld van een PvdA in een uitzichtloze stelling, een stelling waarin ze tegen wil en dank (*Nolens volens*) is terechtgekomen, en waaruit ze zich niet zelf kan bevrijden. (Tenzij de partij zich een grote en stabiele parlementaire meerderheid verwerft - iets waarop geen uitzicht is.)

Burger

Dit beeld wordt echter gecompliceerder als men in aanmerking neemt dat de SDAP en PvdA deelname aan de regering nooit als waarde op zich hebben gezien. Steeds weer heerste in eigen gelederen de angst door een ondergeschikte positie in een coalitiekabinet tot ‘puinruimers van het kapitalisme’ (zoals het familiair in het huidige beginselprogramma van de PvdA heet) te worden gepromoveerd. Steeds weer in de geschiedenis hebben de Nederlandse sociaaldemocraten zich voor dit dilemma zien gesteld: oppositie, dan wel meeregeren in een regering waarin naar het fameuze woord van Jaap Burger voor socialisten wellicht niets te regeren viel.[2]

Het *Nolens-volens-theorema* heeft dus een tegenhanger aan soci-

aaldemocratische zijde: alleen onder bepaalde voorwaarden wenst de PvdA voor afwijzing door niet-links in aanmerking te komen. De machtspositie van de partij moet van dien aard zijn dat er iets te regeren valt: *het axioma van Burger*.[3]

Groei

Door de geschiedenis heen is de machtspositie van de partij door SDAP en PvdA altijd in een optimistische visie op de toekomst geplaatst. Volgens de klassieke sociaaldemocratische visie op de geschiedenis zou bij de voortgaande ontwikkeling van het kapitalisme het proletariaat in tal toenemen. Van jaar tot jaar zou aldus de electorale basis van de partij breder worden. Op den duur lag een ruime meerderheid in het verschiet. Deze analyse bleek niet te kloppen. België is het enige land ter wereld waar de arbeidersklasse ooit meer dan 50 procent van de bevolking heeft omvat: 50,1 procent in 1912 (waarna dit percentage onmiddellijk begon te dalen).[4]

De onjuiste vooronderstelling van een automatische meerderheid werd in Nederland zeer lang aan het oog onttrokken door het fenomeen verzuiling. Dit werd immers ervoor verantwoordelijk gesteld dat de confessionele arbeiders werden weggehouden van hun natuurlijke politieke voorkeur. De PvdA werd mede opgericht om op dit punt tot een doorbraak te komen. Die mislukte, zoals de invoering van het algemeen kiesrecht vijfentwintig jaar eerder niet de electorale doorbraak had gebracht die de SDAP ervan had verwacht.

Stagnatie

De theorie van de uiterste noodzaak zoekt de verklaring van de machtspolitieke stagnatie van de PvdA louter en alleen in de kenmerken van de politieke omgeving waarin ze opereert. Ik stel daarnaast en daartegenover een analyse in termen van de interne ontwikkeling van partijen, met name die van de PvdA. De paradox is daarbij dat die interne ontwikkeling de laatste twintig jaar vooral bepaald is doordat de PvdA de theorie van Daudt (die toen nog niet door hem geformuleerd was) en van zijn tovenaarsleerling Ed van Thijn aanvaard heeft en tot uitgangspunt van haar machtspolitieke streven

heeft gemaakt. Het resultaat was de strategie van polarisatie en het resultaat daarvan: oppositie.

Door de vraag naar de machtspositie van de PvdA te stellen in termen van organisatie, ideologie en strategie[5] ontkomt men in ieder geval aan het oormerk der uiteindelijke zinloosheid die de conclusie van het *Nolens-volens-theorema* moet zijn. Zo'n analyse richt zich op de politieke ideeën waarvan de verwerkelijking werd gezocht, en de instrumenten (organisatie en tactiek) met behulp waarvan dat gedaan werd. Wat betreft de organisatie is er eigenlijk weinig veranderd: de PvdA is een ouderwetse massapartij gebleven, met anno 1987 een in aantal redelijk stabiel ledental (ook al is de partij van de ex-leden heel wat groter).

Wat betreft de electorale resultaten laten de beschikbare gegevens de slotsom toe dat de PvdA er na de ineenstorting van het zuilenstelsel niet in is geslaagd de klassieke scheidslijn van Stein Rokkan ('kapitaal' versus 'arbeid')[6] tot de centrale politieke tegenstelling tussen links en rechts te maken. In plaats daarvan heeft ze de ruimte die haar door de verdwijnende verzuiling werd geboden betrekkelijk succesvol gebruikt om aanhang op andere strijdpunten te mobiliseren: milieu, feminisme, onderwijs, kernwapens, arme landen et cetera.

Spiegelbeeld

Van meer belang in dit verband is dat de PvdA in de jaren zestig, zeventig en tachtig weliswaar bij machte bleek al deze nieuwe bewegingen althans ten dele politiek onderdak te verschaffen, maar niet in staat was hun eisen en verlangens te integreren tot een samenhangend geheel. Organisatorisch wordt de PvdA aldus steeds meer een losse verzameling deelgroepen - vaak ook officieel erkend en gefinancierd - die in de partij met elkaar concurreren om machtsposities en programmatische voordelen. De ontwikkeling van verkiezingsprogramma's is daarvan een gaaf bewijs: in omvang groeiden ze van enkele kantjes (vlak na de oorlog) tot hun huidige omvang van honderd bladzijden en ongeveer duizend afzonderlijke 'punten'. In dit opzicht doen de drie grote partijen overigens niks voor elkaar onder.

Aldus is de PvdA hoe langer hoe meer een spiegelbeeld geworden van de Nederlandse maatschappij die ze zo niet 'fundamenteel' dan toch - zie boven - op ten minste duizend onderdelen veranderd wil

zien. Dit proces gaat echter gepaard met een toenemend isolement van de partij ten opzichte van die maatschappij. Men kan dit aflezen uit de steeds eenzijdiger sociale samenstelling van het ledenbestand, en nog meer van de 'actieve' leden: een oververtegenwoordiging van het voetvolk van de sociaal-culturele en overheidssector gaat gepaard aan een neergang van de aantrekkingskracht die de partij uitoefent in de werelden van techniek en wetenschap, van kunst en cultuur, van nijverheid en handel.

De conceptie van de 'partij-in-actie' die in de jaren zeventig werd gelanceerd, min of meer als reactie op dit maatschappelijk isolement, bleek van dit laatste meer een symptoom dan er een remedie voor. Hetzelfde geldt voor het in deze periode sterk toegenomen *etatisme.* Waar de maatschappelijke machtspositie van de PvdA zozeer tekortschoot, moest de gedachte dat dit door overheidsingrijpen - het enige terrein waarop de partij nog wat te zeggen zou kunnen hebben - gecompenseerd zou kunnen worden wel opbloeien.

De interne ontwikkelingen van de PvdA, zo mag men wel concluderen, hebben niet bijgedragen aan het verbeteren van de machtspositie van de PvdA; eerder is het tegendeel het geval.

Electoraal heeft de PvdA in de afgelopen jaren niet slecht geboerd: in 1977 en 1986 werd het naoorlogse record van 1956 gebroken. Maar *structureel* is van een opgaande lijn geen sprake. Belangrijker is de constatering dat de ineenschrompeling van het confessionele midden niet gepaard is gegaan met een overeenkomstige groei voor de PvdA. De PvdA behaalde haar winst - netto - voornamelijk op de kleine linkse partijen. De race om het opengebroken confessionele midden is door de PvdA verloren. Dit is het feit dat centraal moet staan in de beoordeling van de polarisatiestrategie van de partij. En daar moet dan bij betrokken worden een ander effect van die polarisatiestrategie: vanaf het eind van de jaren zeventig staan kader zowel als kiezers van het inmiddels tot stand gekomen CDA (in tegenstelling tot daarvoor) in meerderheid afwijzend tegenover een coalitie met de PvdA. Dit kan niet anders betekenen dan dat bij niet-links de perceptie van een 'uiterste noodzaak' om met de PvdA samen te werken steeds minder aanwezig is.

Hegemonie

Wat betreft de ideologische ontwikkeling wil ik kort zijn, en volstaan met deze constatering: de ideologische hegemonie die de PvdA lange tijd in de Nederlandse politiek uitoefende, een hegemonie die het mogelijk maakte dat sociaaldemocratische ideeën over de verzorgingsstaat in beleid werden omgezet door centrumrechtse regeringen, met de PvdA in de oppositie, - die hegemonie is rond 1980 verloren gegaan. Dat kon mede gebeuren omdat de partij - onder invloed van de al gesignaleerde innerlijke versplintering - steeds minder algemene beginselen van beleid voorstelde en uitwerkte op een manier die ook anderen kon overtuigen, maar zich steeds meer toespitste op de dogmatisering van mogelijke beleidsinstrumenten voor doeleinden waarover niet eens meer gesproken werd. Het Beginselprogramma van 1977 is van deze ideologische neergang en verwarring de perfecte uitdrukking.[7] Een modern sociaaldemocratisch paradigma is nog in geen velden of wegen te bekennen en in mijn somberste momenten doet de PvdA mij wat dit betreft denken aan die kunstenaar, die bij een ontvangst knorrig en zwijgend in een hoek jenever bleef drinken om aan het eind van de avond met overslaande stem te roepen: ‘Als ik ideeën had - *dan* zouden jullie eens wat zien.’

Ideologie, politieke ideeën en hun vertaling in beleid stonden echter in de afgelopen twintig jaar bovenal in dienst van de strategie, net zoals die strategie van de PvdA op niet bedoelde wijze de organisatie en de cultuur van de partij beïnvloedde. Elke analyse van de machtspositie van de PvdA in de afgelopen twintig jaar stuit onherroepelijk op deze omkering van doel en middel: de strategie kreeg een aandacht en nadruk die ten koste ging van de inhoud van het beleid dat dankzij die strategie tot stand zou kunnen komen. De PvdA leek zich te spiegelen aan de confessionele partijen die streefden naar de totstandkoming van het CDA ter wille van de macht, en niet om enig inhoudelijk politiek idee.

Het merkwaardige is dus dat die strategie van de PvdA in grote lijnen gebaseerd was op het *Nolens-volens-theorema* dat Daudt jaren later zou formuleren. In eerste instantie had die strategie een rationele kern. Door middel van stembusakkoorden en staatsrechtelijke hervormingen zou een tweedeling in de Nederlandse politiek moeten worden afgedwongen, die de kiezer een duidelijke keus tussen een linkse en een niet-linkse regering mogelijk zou maken. (Stilzwijgend werd

daarbij verondersteld dat die tweedeling ook een linkse meerderheid zou kunnen inhouden.) Deze strategie leek niet onzinnig op een moment dat het Nederlandse politieke stelsel aan het knarsen en schuiven was, en alles wel eens anders scheen te kunnen worden. Maar ze veronachtzaamde vanaf het begin dat het Nederlandse kiesstelsel sinds 1917 niet gericht is op meerderheids- en regeringsvorming, maar op de afspiegeling van politieke voorkeuren in het parlement. De enige manier om daar wat aan te veranderen is dat kiesstelsel te herzien - iets waarvoor de PvdA veel minder voelde dan D66. Halverwege de jaren zeventig waren de beide troefkaarten, noodzakelijk (maar niet voldoende) voor een succesvolle polarisatiestrategie uitgespeeld. De schamele staatsrechtelijke voorstellen van de Staatscommissie Cals-Donner (1971) leidden niet tot een kiesstelsel waarin meerderheidsvorming de nadruk kreeg boven afspiegeling van politieke voorkeur. De weg van vrijwilligheid, via stembusakkoorden met gelijkgezinde partijen bleek slechts één keer begaanbaar, in 1972, met het gezamenlijke verkiezingsprogramma *Keerpunt* van PvdA, D66 en PPR.

'De polarisatiestrategie heeft tot op grote hoogte gefaald,' concludeerde Den Uyl in 1984.[8] Niettemin werd ze toen nog steeds door de PvdA gevolgd. En als ze faalde in haar oorspronkelijke toeleg, dan heeft ze daarnaast binnen de PvdA evenveel ravage aangericht als in de verhouding tussen de PvdA en de niet-linkse partijen. 'In het kielzog van de strategie zijn coalitievorming, zijn allerlei accomodatieve, op compromis en overeenstemming gerichte elementen in de Nederlandse politieke cultuur zonder meer gelijkgesteld aan pacificatiepolitiek en regentenstijl, zonder dat men zich afvroeg voor welke van die elementen dat inderdaad gold en welke andere onmisbaar zijn voor een politiek stelsel van minderheidspartijen, of zelfs om de omgangsvormen binnen, en de slagkracht van een politieke partij intact te houden.' De polarisatiestrategie leidde tot een enorme verbale inflatie, tot holle retoriek, tot denkverboden, zwart-witsjablonen; tot een situatie waarin met recht kon worden opgemerkt (door Coos Huijsen[9]) dat de PvdA een grote linkse partij was geworden waarvan de spraakmakende gemeente was behept met een klein-links wereldbeeld.

In 1973 leek de strategie geslaagd en de PvdA in het centrum van de politieke macht te hebben gebracht. In 1977 werd dat succes tot as in de mond. Enerzijds door het triomfalisme waarmee de partij de illusie vierde van minderheids- eindelijk meerderheidspartij te zijn ge-

worden. Anderzijds doordat de kosten waarmee de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl in 1972/1973 indertijd was geforceerd schromelijk waren onderschat.

De les van 1946 was geheel vergeten. Want de oprichters van de PvdA stelden in feite eenzelfde diagnose van de Nederlandse politiek als de uitvinders van de polarisatiestrategie twintig jaar later. Ook toen leken, net als in de jaren zestig, de machtsverhoudingen aan grote veranderingen onderhevig. Het is belangwekkend om te recapituleren hoe Drees in zijn rede op het oprichtingscongres van de PvdA de diagnose stelde en welke remedie hij aanbeval. Naar zijn mening leverden verkiezingen geen ‘klare uitspraken’ meer op sinds de grote controversen in de Nederlandse politiek - schoolstrijd, achturendag en algemeen kiesrecht - beslecht waren, of hun betekenis hadden verloren (de tegenstelling vrijhandel/protectie). ‘Verkiezingsprogramma's werden opgesteld, volkomen ernstig doordacht en eerlijk bedoeld, maar waarbij ieder toch wist dat het na de verkiezingen geen enkele partij gegeven zou zijn haar programma te verwezenlijken. Er kon geen parlementaire meerderheid worden gevormd. Een regeringsvorming, die inderdaad op een volksuitspraak berustte, was daardoor niet mogelijk.’ De Partij van de Arbeid werd nu, aldus Drees, opgericht om aan deze situatie een eind te maken.

Met haar ontstond voor het eerst een partij ‘die de mogelijkheid opent de meerderheid van het Nederlandse volk te omvatten’. Toen dus ook al: tweedeling en meerderheidsvorming als oplossing voor het probleem van de Nederlandse politiek; en dat bij monde van een man die niet om zijn roekeloze fantasieën bekendstond. De verkiezingen van 1946 loochenden deze verwachtingen en de PvdA werd gedwongen van de nood een deugd te maken. Maar voor zijn roomsrode kabinetten reserveerde Drees de term ‘kabinetten van gemengde samenstelling’ om, zoals hij later schreef, ‘geen nauwere samenhang tussen de eraan deelnemende partijen te suggereren dan in werkelijkheid het geval was’.

De analyse die Drees en de andere oprichters van de PvdA gaven van de ‘onduidelijkheid’ in de Nederlandse politiek was dus in wezen dezelfde als die van de vernieuwers in de jaren zestig. De remedie eveneens: linkse meerderheidsvorming door partijvernieuwing. De PvdA van Drees ontdekte echter al snel dat een polarisatiestrategie - zoals toentertijd voorgestaan en in praktijk gebracht door Hein Vos - beleidsmatig noch electoraal succes opleverde en dat de minderheids-

partij die de PvdA bleek te zijn beter gebruik kon maken van een meer ‘accomodatieve’ tactiek.

De PvdA van Den Uyl deed er heel wat langer over om van een falende strategie af te stappen. Pas bij de verkiezingen van 1982 liet de partij haar althans formeel vallen. Zelfs de VVD werd voortaan niet meer als regeringspartner uitgesloten. Het streven naar tweedeling maakte plaats voor de bereidheid op zakelijke basis met elke niet-linkse partij een regering te vormen. Wat betreft de machts- en regeringsvorming leek de PvdA andermaal terug bij af.

Succes

Maar schijn bedriegt. De polarisatiestrategie heeft succes gehad op een wijze die de partijstrategen die haar bedachten niet in hun stoutste dromen voor mogelijk hadden gehouden. Er is inderdaad een zekere tweedeling in de Nederlandse politiek ontstaan. Het ‘wij buigen niet naar links, wij buigen niet naar rechts’ dat Van Agt als minister-president - tot ongenoegen van de PvdA - voor zijn rekening nam, heeft in de jaren tachtig plaatsgemaakt voor een duidelijke voorkeur van het CDA, waarvan het ook voor de verkiezingen geen geheim meer maakt, voor regeringssamenwerking met de VVD. De zo lang gekoesterde wens van de PvdA naar ‘duidelijkheid’ bij het confessionele midden is eindelijk vervuld. De nu ontstane tweedeling - die de PvdA op afzienbare termijn allerminst de kans geeft ‘natuurlijke regeringspartij’ te worden - is echter niet uitvloeisel van Daudts sinistere *Nolens-volens-theorema*, maar het resultaat van de strategie van de PvdA. De ‘uiterste noodzaak’ kan ook de uitkomst zijn van een zichzelf waarmakende voorspelling.

In: *Voorwaarts PvdA-opinieblad*, 8ste jaargang, nr. 2, 1 november 1987.

Eindnoten:

1 H. Daudt, ‘De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945’, in: G.A. Kooij, J.H. de Ru, H.J. Scheffer (samenstellers), *Nederland na 1945. Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*, Deventer 1980.

2 Zie overzicht en analyse door Ed. Van Thijn, ‘De PvdA en regeringsdeelname’, in: *Socialisme en Democratie*, 38 (1981), 6 juni.

3 J.A.W. Burger, *Koalitievorming*, Stichting Vormingswerk PvdA, Amsterdam 1980.

4 Volgens de becijfering van Adam Przeworski in diens artikel ‘Social Democracy as a Historical Phenomenon’, in: *New Left* 122 (juli augustus 1980).

5 Bart Tromp, ‘Socialisme, democratie en organisatie’, in: *Socialisme en Democratie*, 33 (1976), 4 april; Bart Tromp, ‘De partij van de Arbeid in de jaren tachtig’, in: *Beleid en Maatschappij*, VIII (1981) 10 (oktober), p. 314.

6 Stein Rokkan, *Citizens, Elections, Parties*, Oslo, 1970, p. 130.

7 Zie wat dit aangaat: Bart Tromp, ‘Heeft de PvdA nog wel een ideologie?’, in *Haagse Post* 64 (1977) 41 (15 oktober); en Bart Tromp, ‘De beginselen van het democratisch socialisme’, in: *Beginselen ter sprake*, Amsterdam, WBS, 1985.

8 In een interview in de bundel *Maatschappijvernieuwers in verwarring*, onder redactie van Simon Franke en Marijke Linthorst, Amsterdam, 1984, p. 65.
9 Deze observatie ontleen ik aan Coos Huijsen: *Nog is links niet verloren. Pleidooi voor een menselijke politiek*, Haarlem 1982, p. 43.

‘Kok stond alleen maar op de rem’ (interview 1991)

Als een moderne Jacques de Kadt stelde hij jarenlang het schrale intellectuele klimaat in de PvdA aan de kaak. Het leverde hem slechts hoon op. En nu de partijtop eindelijk luistert, althans sommigen ervan, is het eigenlijk alweer te laat. Partijideoloog B.A.G.M. Tromp over de diepere achtergronden van de crisis in de sociaaldemocratie: ‘De PvdA loopt veertig jaar achter bij de rest van de maatschappij.’

‘Een beetje merkwaardig is het natuurlijk wel. PvdA-rapporten staan tegenwoordig vol met opvattingen die ik vroeger al had en die in de partij fel werden bestreden. Zo heb ik aan den lijve ondervonden dat er maar één ding erger is dan gelijk hebben in de politiek: te vroeg gelijk hebben. Dat vergeven ze je nóóit.’

En u vergeet het niet?

‘Het vervelende is dat je in de PvdA nog altijd met macht moet dreigen als je iets wil bereiken. Dat je gewoon wilt functioneren, je normale baan en je andere bezigheden wil behouden - dat geloven ze niet. Wanneer ik een mening geef en laat weten dat ze dan wel even moeten luisteren, krijg ik de meest wonderlijke reacties. O, wil je in de Kamer? Of: maak er even een amendement van. Of: ach, jij bent “maar” een intellectueel.

Ik herinner me, in 1977 was dat, dat de vicevoorzitter van de afdeling Eindhoven mij kandidaat stelde voor de Eerste Kamer. Toen keek ik daar nog tegenop. Er was een vacature voor iemand die de portefeuilles buitenlandse zaken, defensie en cultuurpolitiek moest beheren. Laten we wel wezen: dat is een merkwaardige combinatie. En laten we ook toegeven: ze past precies bij mij. Toen de vicevoorzitter mijn kandidatuur in de afdeling verdedigde en aangaf dat ik werkelijk zeer veel verstand had van buitenlandse politiek, was de boot aan.

Kreten van afgrijzen klonken op! “Hij heeft er verstand van!” Dat ontbrak er nog maar aan! Ik heb het dan ook niet gehaald, want het gewest betwijfelde of ik voldoende oog had voor “de Brabantse zaak”.’

De toon is typerend voor prof. drs. Bart Tromp, bijzonder hoogleraar Internationale Betrekkingen in Amsterdam, voormalig partijbestuurslid (van 1977 tot 1985 met een korte onderbreking), lid van de commissie-Van Kemenade,[1] columnist (van *Het Parool*) en PvdA-ideoloog. Een loopbaan lang functioneert hij reeds als geweten van de Nederlandse sociaaldemocratie, zij het dat achtereenvolgende leidende figuren hem niet als zodanig erkenden. Het had weinig invloed op zijn opinies. Onverstoord schreef hij voort over de fnuikende invloed van Nieuw Links op de partijorganisatie, de kortzichtige polarisatiestrategie, het beperkte zicht van zijn partij op de economische werkelijkheid en - niet in de laatste plaats - de dramatische gevolgen van het onvoorwaardelijke ‘nee’ tegen de kruisraket. Steeds vaker werd hij onderwerp van harde, openbare aanvallen. En steeds weer had hij dezelfde onaantastbare reactie: mijn gelijk zal nog blijken.

De huidige crisis in de PvdA is in intellectueel opzicht dan ook Tromps *finest hour*. Weliswaar is zijn kritiek inmiddels goeddeels in officiële partijdocumenten vervat - met enige overdrijving kan het onlangs gepubliceerde werkstuk van de commissie-Van Kemenade worden gezien als een bondige samenvatting van zijn verzameld werk -, uit de handelwijze van partijtop en -kader van de laatste maanden kon men niet opmaken dat zij de adviezen al geheel hebben doorgrond.

Twee maanden geleden stelde de commissie-Van Kemenade voor de macht van de partijbaronnen te breken. De partij reageerde enthousiast. Vervolgens viel het wao-besluit en de ene partijbaron na de andere sprak zijn onaanvaardbaar uit.

‘Het rapport stelt in feite vast dat de PvdA een organisatie is die in zijn cultuur en structuur, de wijze waarop ze opereert, dertig tot veertig jaar achterloopt bij de rest van de maatschappij. Het gedrag van de gewestelijk bestuurders kan men beschouwen als een levende illustratie daarvan. Maar wie zijn deze bestuurders? Het zijn de mensen die

vergeefs hebben geprobeerd een zetel in de Eerste Kamer, Tweede Kamer of het partijbestuur te krijgen en daarom maar gewestelijk bestuurder zijn geworden. Daar is namelijk nooit iemand voor, die functies worden stilzwijgend vervuld. De politieke macht die ze wordt toegeschreven is omgekeerd evenredig aan hun democratische legitimatie. De journalistiek maakt ze belangrijk. Als de partijtop met vakantie is belt iedereen de gewestelijk bestuurders omdat men denkt: dat is de partij. En er zijn er altijd wel een paar die dat misverstand graag in stand houden.'

Waarna de partijleiding een vergadering met ze belegt.

'Ja, die is zo stom om met ze te gaan confereren! De leiding heeft de laatste maanden natuurlijk in het algemeen buitengewoon klungelig geopereerd. In de eerste plaats via de presentatie van de plannen. Vervolgens met de inhoud ervan. En ook nog met de inschatting van de maatschappelijke kritiek. Laat je dat na, dan faal je.

Maar ook als de PvdA wél over goede ideeën beschikt, sta ik altijd weer te kijken van het politiek-tactische niveau van onze vooraanstaande partijgenoten. Ik geef toe dat ik dit zeg vanuit een rustige leerstoel waaruit ik mooie colleges over Machiavelli mag geven, maar van sommige hand- en vuistregels mag je toch hopen dat ze die kennen.

Toen Kok in 1986 op het schild werd geheven was ik de enige die schreef dat dit een zwaktebod voor de PvdA was. Voor het eerst in de geschiedenis van de Nederlandse sociaaldemocratie moest er een nieuwe partijleider van buiten worden gevonden, iemand die niet gepokt en gemazeld was in de eigen gelederen. En zo'n partij is toch een heel merkwaardig wereldje. Als je daar dan van bovenaf in wordt gedumpt moet je wel heel veel verwerken. Hij heeft aan de andere kant in zijn eerste jaar een gouden kans laten liggen om een aantal dingen aan de orde te stellen. Op dat moment had-ie veel meer ruimte dan Joop den Uyl ooit heeft gehad. Maar hij deed niets, behalve op de rem staan.'

Kan hij het wel, de PvdA leiden?

'Hij is niet in staat geweest de partij uit het dal te halen. Hij zag wel in dat de partij hoognodig moest gaan regeren, maar heeft zich te weinig

voorbereid op wat dat zou inhouden. Hij dacht, net als eigenlijk de hele partij: als we eenmaal op de trappen van Huis ten Bosch staan, gaat het verder vanzelf. Dat is een grote strategische fout. In de jaren tachtig heeft de PvdA voortdurend de indruk gewekt dat er een stelletje schurken in Den Haag zat te bezuinigen. De sfeer was: we zijn blij dat we er niet bij zijn en straks, als we weer regeren, zullen wij de zaken behouden of terugdraaien. Kok heeft daaraan toegevoegd dat hij wilde bewijzen dat de PvdA op de centen kan passen. Maar dat is een vrij abstracte doelstelling - we leven niet meer in de tijd van Drees, toen dat overigens ook geen doel op zich was.'

Kok heeft zijn toekomst in handen van het partijcongres gelegd. Verstandig?

'Ik vind het gênant. Het is voor het eerst in de geschiedenis van de PvdA dat er een buitengewoon congres wordt belegd over de positie van de leider. Het is een puur zwaktebod.

De diepere oorzaak van de huidige crisis in de PvdA is de systematische weigering van de PvdA-leiding de laatste vijftien jaar een debat te voeren over de toekomst van de verzorgingsstaat. Mensen die zeiden dat de crisis blijvend was, niet conjunctureel, werden weggehoond. Als je zo met een partij omspringt, moet je niet raar opkijken dat er een toestand als de huidige ontstaat.'

Hoe kon het zo ver komen?

'Ik herinner me de bespreking in de fractie van het rapport van Ritzen, Wöltgens en Van Kemenade in 1984 (over de verzorgingsstaat *Om een werkbare toekomst*, noot samenstellers). Dat is het tot nu toe het laatste partijrapport over dit thema geweest. Bij die gelegenheid was Cees de Galan gevraagd te spreken, die een klassiek keynesiaans verhaal hield. En daarmee was het gedaan. Gewoon, gedaan. In de PvdA leefde niet het besef dat we te maken hadden met een structurele crisis in de verzorgingsstaat. Ik kan me nog herinneren dat Thijs Wöltgens aan de bar zei: dat verhaal van De Galan heb ik al zo vaak gehoord, maar het werkt niet. Zijn woorden vielen plat. En wat erger was: ook iedere andere keus werd vermeden. Het denken stond stil.'

Hoe zou de partij het thema nu moeten aangrijpen?

‘Er zijn een paar structurele problemen. De kosten zijn steeds weer hoger dan de opbrengsten, waardoor het eigenaardige effect ontstaat dat er wordt bezuinigd als mensen het echt nodig hebben. Daarbij neemt de tendens toe regelingen steeds meer door elkaar te halen. De uitslag daarvan wordt, dat zeg ik nu al, dat de PvdA onder het mom van het in stand houden van de verzorgingsstaat uitkomt op een armoedestelsel: alleen mensen die helemaal niks meer hebben krijgen nog een bijstandsuitkering. Je hoort steeds meer PvdA'ers over de AOW (Algemene Oudersomswet, red.) zeggen dat het onjuist is dat men daarop zonder inkomenstoets recht heeft. Maar men vergeet dat de AOW een standaardvoorbeeld is van de sociaaldemocratische verzorgingsstaat. Een universele regeling voor iedereen, onafhankelijk van inkomen, zeer betaalbaar via premies. Er is niets mooiers. Het werkt voor iedereen, er zijn vrijwel geen uitvoeringskosten. Daaraan moet je niet morrelen.’

Tromp zou langs die weg het gehele systeem van uitkeringen willen organiseren: via premies opgebrachte verzekeringen met een permanent karakter en zonder enige vorm van inkomensafhankelijkheid.

‘Die flauwekul - die dingen als een “armoedetoets” - moet weg. Sociale verzekeringen moeten betrouwbaar en betaalbaar zijn. Desnoods verlaag je het percentage van de gegarandeerde uitkering, als je er maar voor zorgt dat de regeling tot in lengte van dagen blijft bestaan. Ik hoop dat er in de partij nog voldoende historisch bewustzijn is om hier uit te komen.

Anders is het gevaar groot dat de PvdA degradeert tot een defensieve partij voor de sociaal zwakkeren. Niet de verworpenen der aarde zijn onze toekomst. We moeten opkomen voor de materiële belangen van een groot deel van de bevolking, gecombineerd met een betere inrichting van de samenleving.’

Interview Tom-Jan Meeus, *NRC Handelsblad* 2 september 1991.

Eindnoten:

1 In 1991 werd de commissie-Van Kemenade ingesteld met de opdracht ‘om een analyse te geven van de plaats van de politieke partijen in de jaren negentig, die zou moeten uitmonden in een visie op de rol van politieke partijen en die van de PvdA in het bijzonder’.
Zie voor de rapportage van de commissie: P. Kalma e.a., *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam, PvdA, 1991.
Zie voor een beschouwing over wat er met die rapportage en de aanbevelingen daarvan is gebeurd: Bart Tromp, ‘Partijvernieuwing’, *Socialisme en Democratie*, 49 1992, 1.
(Noot van de samenstellers)

De vloek van Michels - Afscheid van de partijdemocratie (1995)

Voor het democratische gehalte van politieke partijen heb ik altijd grote belangstelling gehad sinds ik *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1911) las, het klassieke boek van Robert Michels, die daarin zijn fameuze 'ijzeren wet van de oligarchie' ontwikkelde, volgens welke alle politieke partijen ernaar tenderen in plaats van democratisch oligarchisch te worden. Ik wijdde er mijn doctoraalscriptie aan, met daarin een polemisch hoofdstuk tegen de socioloog J.A.A. van Doorn, die in die tijd - de tijd van de Culturele Revolutie - betoogde dat Mao Zedong erin was geslaagd die 'ijzeren wet' te doorbreken. Zo waren de tijden.

Van China naar de PvdA was toen maar een kleine stap. Wat voorgesteld werd als democratisering bleek (en blijkt), met een door Michels geslepen bril, maar al te vaak neer te komen op feitelijke oligarchisering. Mijn bemoeienis met de partij, in geschrift, in commissies en adviezen, en als amateurbestuurder op verschillende niveaus, is altijd in sterke mate ingegeven geweest door het zoeken naar een beter werkende interne partijdemocratie. De waardering daarvan heeft in de loop der jaren een slingerbeweging van links naar rechts te zien gegeven. Kritiek op de reëel bestaande democratie in partijverband (onnavolgbaar samengevat in Vredelings vaststelling 'congressen kopen geen straaljagers') werd lange tijd afgedaan als 'rechts'. De laatste jaren lopen er echter in de hogere regionen der partij nogal wat mensen rond die de hele idee van interne partijdemocratie maar onzin vinden (ook al zijn ze ooit dankzij diezelfde democratie zo hoog gestegen). Dat durven ze natuurlijk niet hardop te zeggen. Hooguit wordt er publiekelijk geklaagd over het feit dat er in de partij, in raden en staten of congressen 'verkeerde mensen' zitten. Die moeten ook allemaal weg, want zij zijn kennelijk de schuld van de achtereenvolgende verkiezingsnederlagen van de PvdA.

Dit model werd ingeluid met het vertrek van Marjanne Sint als par-

tijvoorzitter, die zo zondebok werd voor het WAO-debacle waarop het CDA/PvdA-kabinet de partij voor de zomer van 1992 trakteerde. In maart 1993 werd het bestuursvacuüm op het reguliere congres in Nijmegen opgevuld door de zonderlinge dubbelbenoeming van Felix Rottenberg en Ruud Vreeman tot voorzitter en eerste vicevoorzitter. Op datzelfde congres werd in grote lijnen het rapport *Een partij om te kiezen*,[1] als uitgangspunt voor de reorganisatie en revitalisering van de PvdA geaccepteerd. Dit congres vond plaats op een dieptepunt in de geschiedenis van de partij. Niet zozeer vanwege de aanhoudend sombere peilingen onder kiezers - een vorm van *virtual reality* waaraan politici en opiniemakers verslaafd zijn -, maar om het algehele gevoel van malaise.

Hoewel *Een partij om te kiezen* tegen een voltijds betaalde voorzitter had gekozen, en Rottenberg tot de opstellers van dit rapport behoorde, was het wat vreemd dat de gang van zaken tot twee voltijds betaalde voorzitters leidde. Maar in het licht van de noodtoestand waarin de partij verkeerde, werd dit geaccepteerd. Zo niet vertrouwen had ik toch hoop dat na jaren miskenning, verwaarlozing en verrotting in alle ernst zou worden getracht de PvdA in een moderne en democratische partij te transformeren, en zo de vloek van Michels af te wenden.

Inmiddels zijn wij tweeënhalf jaar verder, en daagt het partijcongres waarop het partijbestuur, inclusief de voorzitters, opnieuw gekozen moet worden. Het is dus gerechtvaardigd en zelfs noodzakelijk de vraag te stellen hoe de partijvernieuwing gestalte heeft gekregen, of wat ervan terecht is gekomen. Men zou denken dat de leiders van de partijvernieuwing er zelf ook behoefte aan hebben om daarvan verslag uit te brengen. Maar als gewoon partijlid weet ik op het moment dat ik dit schrijf (eind januari 1995) alleen maar dat het congres om onbekende redenen tot vier maart is uitgesteld, en dat op de agenda de verkiezing van het partijbestuur, het congrespresidium en de beroepscommissie staan. Informatie leerde dat er op dit moment ook nog geen organisatorische verslagen van het partijbestuur over de afgelopen periode beschikbaar waren. Volgens het Huishoudelijk Reglement dienen de voorstellen van het partijbestuur voor een congres ten minste vijftien weken voor een congres ter kennis van afdelingen en afgevaardigden te zijn, maar vijf weken voor het congres is er niet eens een agenda, althans niet een openbare.

Besloten netwerkjes

Volgens de aanbevelingen van het rapport *Een partij om te kiezen* zou het jaarlijkse congres gebruikt moeten worden om belangrijke politieke thema's te bespreken aan de hand van goed voorbereide rapporten. Daarvan is nu echter geen sprake, al kondigen de 'voorzitters' in het decembernummer van *Pro* (het ledenblad voor de PvdA van 1992-2001) aan dat zij zoiets bij een volgend congres willen doen. (Dat zij herkozen worden staat blijkbaar al vast.) Maar waarom hebben zij dat nu dan niet gedaan? Het partijbestuur heeft toch ruimschoots de tijd gehad om zo'n congres voor te bereiden. De politieke situatie vraagt erom - in het regeerakkoord zijn de lastige vragen over de verzorgingsstaat twee jaar vooruitgeschoven, en deze keer zou de PvdA daar toch wel eens een grondig doordacht en verdedigbaar idee over moeten hebben, als men tenminste niet weer een WAO-paniek wil, die vervolgens door een rapport (dat van de commissie-Wolfson) wordt toegedekt zonder dat de werkelijke politieke keuzen onder ogen worden gezien. Anderen hebben er al eerder op gewezen dat het beleggen van het jaarlijkse partijcongres in het weekend voorafgaand aan de Statenverkiezingen, bij afwezigheid van een inhoudelijke agenda, het karakter ervan degradeert tot dat van een verkiezingsmanifestatie.

Het vijfentwintigste huishoudelijke congres van de PvdA is door al deze zaken al bij voorbaat allesbehalve democratisch: op deze wijze hebben de leden van de partij met betrekking tot dit congres geen enkele invloed op de meningsvorming en besluitvorming. Met enige tegenzin moet ik echter constateren dat dit geen toeval is. De 'partijvernieuwing' onder voorzitterschap van Rottenberg en Vreeman is tot nu toe neergekomen op een gedeeltelijk ongewilde, gedeeltelijk bewuste keus voor een oligarchische partijstructuur, een structuur waar de dienst wordt uitgemaakt door een handvol beroepspolitici, en de hofhouding ('netwerk') die zij om zich heen aantrekken.

Oligarchisering door nalatigheid, zo zou men het eerste proces kunnen noemen, en het komt tot uiting in het feit dat in het geheel niet getracht wordt de bestaande constitutionele organen van de partij te revitaliseren, en tot centra van serieuze menings- en besluitvorming te maken. Het komt ook tot uiting in het feit dat de PvdA geen eigen opinieblad meer heeft dat als platform voor discussie in de partij dienstdoet, en in het feit dat berichtgeving over de partij als organisatie zo

summier is geworden dat alleen ingewijden zich nog een voorstelling van de besluitvorming kunnen maken. Het komt ook naar voren in het hoge Oost-Europese gehalte van de berichtgeving in *Pro*, voor alles spreekbuis van de partijleiding.

Maar ten dele is deze oligarchisering ook een bewust nagestreefd doel. Rottenberg maakt in interviews geen geheim van zijn wens de partijorganisatie zoveel mogelijk opzij te willen zetten voor informele 'netwerken'; daarin past ook de tendens de plaats van het partijbestuur nog verder terug te brengen tot een gezelschap dat eenmaal per kwartaal mag vergaderen om achteraf goed te keuren wat de 'voorzitters' hebben gedaan. (Dat patroon werd al gelegd toen het huidige partijbestuur in de krant mocht lezen dat het een verkiezingsprogramcommissie had ingesteld, op een moment dat het zijn eerste vergadering nog moest houden.) Een dergelijke informalisering maakt democratische controle en besluitvorming onmogelijk, want in tegenstelling tot wat Michels betoogde is een formele, constitutionele organisatie een noodzakelijke voorwaarde voor interne partijdemocratie. Dit geldt temeer waar alleen de partijleiding uitmaakt wie er aan al die besloten netwerkjes mee mag doen.

Semimilitaire organisatie

Hun ideeën over partijvernieuwing hebben Rottenberg en Vreeman neergelegd in een notitie die, geheel in overeenstemming met het bovenstaande, aan een aantal uitverkoren partijgenoten is rondgestuurd, zonder dat de status van het stuk duidelijk is, en waarover in een aantal besloten, alleen voor genodigden toegankelijke bijeenkomsten, gesproken schijnt te zijn. Het is een triest stemmend stuk, als men het in niveau vergelijkt met wat er in de afgelopen kwarteeuw over dit onderwerp binnen de PvdA ook te berde is gebracht, en het mist elke coherentie. De partijorganisatie moet enerzijds worden afgestemd op moderne jonge mensen die twee keer per jaar op een boeiende wijze moeten worden beziggehouden als contraprestatie voor hun contributieafdracht. De rest van de notitie gaat niet over die leden, maar schetst een negentiende-eeuwse, semimilitaire organisatie waarin de namens de PvdA gekozenen in opdracht van de partijleiding van alles en nog wat moeten doen.

De enige troost is dat ook hier niets van terechtkomt, zoals van al

die elektronisch ondersteunde ‘actiecentra’, ‘denktanks’, ‘hearings’ en ‘briefings’ en wat dies meer zij na een paar maanden niets meer wordt vernomen, waarna met veel poeha weer een nieuw initiatief wordt aangekondigd.

Het oude Rome

Onder het voorzitterschap van Rottenberg en Vreeman stevent de PvdA af op een Greenpeace-model: leden worden donateurs, een klein gezelschap van professionals - dat zijn de lui die niks anders doen, maar daarom nog niet degenen die het beter weten - bepaalt wat er gaat gebeuren en wie eraan mee mogen doen. Aan de basis van deze ontwikkeling ligt een volstrekt verkeerde diagnose: de PvdA van de jaren zeventig en tachtig ging niet gebukt onder een teveel aan democratie en debat, maar aan een tekort aan constitutionele verhoudingen.

Rottenberg is twee jaar geleden als redder in de nood binnengehaald. Hij kreeg een ongekend krediet, en zijn benoeming deed denken aan die van een dictator in het oude Rome. Ook daar ging het om een noodtoestand die met buitengewone middelen bestreden moest worden. De Romeinse dictator kende echter twee beperkingen. Hij diende zich te houden aan de constitutionele orde, en zijn zittingstermijn was maximaal zes maanden. Zijn voornaamste opdracht was zichzelf overbodig maken.

In: *Socialisme en Democratie*, 52, 1995, 2.

Eindnoten:

1 P. Kalma e.a., *Een partij om te kiezen. Partijvernieuwing en PvdA*, Amsterdam, PvdA, 1991.

De taak der sociaaldemocratie (2002)

Toen de Franse president Pompidou de Volksrepubliek China bezocht informeerde hij in zijn gesprek met Mao Zedong naar diens oordeel over de Franse Revolutie. Naar verluidt liet Mao toen weten dat het zijns inziens te vroeg was om daar nu al een oordeel over te vellen.

Bij hem sluit ik mij graag aan als het gaat over de Kamerverkiezingen achter ons. Over de bewegingen van het electoraat is op het moment dat ik dit schrijf (26 mei 2002) bijvoorbeeld nog maar weinig betrouwbare informatie beschikbaar. Deze beschouwing draagt daarom een voorlopig karakter.

Exit campagnepartij

De voorzittersstrijd in de PvdA van vorig jaar, zo komt het mij nu voor, laat zich lezen als een pre-echo binnen de PvdA van een overeenkomstig proces dat zich vervolgens in de Nederlandse politiek als geheel heeft afgespeeld. De top van de PvdA probeerde bij die strijd alsnog goed te maken wat zij bij de verkiezing van Marijke van Hees had verloren. Toen al ging het om de keuze tussen een beginsel- en ledenpartij dan wel een campagnepartij. De partijleiding schoof het duo Booij/Van Bruggen naar voren, indertijd door voorzitter Felix Rottenberg als ‘jongeren’ voor het partijbureau ingehuurd toen hij geen greep op de *Jonge Socialisten* kon krijgen.

Hun program was de afschaffing van de ledenpartij als politieke organisatie. Degenen die zo dwaas waren nog lid te blijven, zouden met vrijblijvende ‘festivals’ en dergelijke koest gehouden worden. De beroepspolitici moesten het (nog meer) voor het zeggen hebben, ondersteund door professionele experts op het gebied van campagne voeren en kiezersonderzoek. Nieuwe beroepspolitici konden veel beter

worden gerekruteerd door professionele headhunters dan via de traditionele organisatie.

Na de onsmakelijke wijze waarop Marijke van Hees was weggewerkt, meende de partijleiding alsnog haar zin door te kunnen zetten. Zij schoof fractiesecretaris Sharon Dijksma naar voren als kandidaat-voorzitter, met als enige argumentatie dat deze jong en vrouw was. Dijksma kondigde aan de partij 'gezellig' te zullen maken. Dat zij inhoudelijk noch naar buiten toe gekwalificeerd was telde niet - daaruit alleen al bleek de minachting voor de PvdA als ledenpartij.

Uit ergernis over deze stand van zaken accepteerde ik indertijd, net als Ruud Koole en Bouwe Olij, de kandidatuur voor het voorzitterschap. Ik noem nu nog eens de argumenten waarmee ik mijn kandidatuur toen onderlegde, argumenten die door de andere tegenkandidaten eveneens naar voren zijn gebracht:

- De PvdA had in de paarse coalities haar sociaaldemocratische identiteit verloren en was naar rechts opgeschoven. De zogenaamde ontideologisering (het afschudden van ideologische veren) betekende enerzijds technocratisering van de politiek, en kwam anderzijds neer op het overnemen van de neoliberale agenda.
- Daardoor hadden partijen links van de PvdA een aanhang onder de kiezers verworven die historisch zonder precedent was.
- De PvdA onderschatte ernstig de electorale bedreiging van 'leefbaarheids'-partijen.
- De maatschappelijke ontwikkeling ging de laatste twintig jaar in de richting van grotere sociaaleconomische ongelijkheid - in ons land evenzeer als in de wereld als geheel. Dat vroeg om een duidelijke sociaaldemocratische stellingname.
- De PvdA diende de zogenaamde vernieuwing in organisatorisch opzicht van de voorgaande tien jaar terug te buigen in de richting van interne democratisering. (Relus ter Beek vatte dit punt samen met zijn conclusie dat ik 'de partij terug wilde geven aan de leden'. Nu lees je dat Fortuyn 'de politiek terug wilde geven aan de mensen'.)

Mijn conclusie was toen dat de Partij van de Arbeid zich 'aan de rand van de afgrond bevond', een conclusie die ik verder argumenteerde in

het artikel ‘Organisatie en program: de PvdA op een historisch dieptepunt’.[1]

De PvdA-professionals wisten het allemaal beter, net als de pers die er alles aan deed om de officiële kandidaat als onverslaanbaar voor te stellen. Die kreeg dan ook alle steun van de beroepspartij, tot en met die van professionele campagneadviseurs. Uiteindelijk bleek de hele opzet op een volstrekt verkeerde diagnose van wat er in de PvdA leefde te berusten; ondanks alle burgemeesters en notarissen die te hulp werden geroepen, won Ruud Koole overtuigend van de officiële kandidaat. Maar vóór de verkiezing van de nieuwe voorzitter van het partijbestuur waren zowel het campagneteam als de commissies voor het ontwerpverkiezingsprogramma en de ontwerpkandidatenlijst al samengesteld, zodat zijn invloed hier marginaal zou zijn.

Verbijsterend is dat de partijleiding en het merendeel van de beroepspolitici en campagne-‘experts’ niets hebben willen leren van hun volledige misrekening van de stemming binnen de partij toentertijd. Dat voorspelde niet veel goeds over de wijze waarop daarna het Nederlandse electoraat tegemoet zou worden getreden. De voorzitterskeuze had duidelijk gemaakt dat de PvdA geen campagnepartij van beroepspolitici en media-experts wilde worden. Maar die keuze werd feitelijk niet gehonoreerd.

Dit verkiezingsresultaat demonstreert in ieder geval het failliet van de campagnepartij. Aangetoond is nu niet alleen dat al dat geld, besteed aan experts die het allemaal beter zouden weten, en die daarom feitelijk los van de partij opereerden, geen enkel resultaat heeft opgeleverd en alleen maar averechts heeft gewerkt. Aangetoond is ook dat een zogenaamde ‘professionele’ campagne (waarin al te vaak klakkeloos Amerikaanse en Britse modellen zijn overgenomen) niet in de plaats kan treden van een heldere en inhoudelijke politieke strategie, die door een partij als zodanig wordt gedeeld en gedragen. Vorig jaar koos het congres van de PvdA voor een ledenpartij en tegen een campagnepartij. Het is nu zaak daaraan werkelijke organisatorische en personele gevolgen te verbinden.

Links en rechts

Kern van het verkiezingsresultaat is dat door ‘paars’ de tegenstelling tussen ‘links’ en ‘rechts’ haar constituerende betekenis voor politieke

oriëntatie grotendeels had verloren. Drie grote partijen die tot dan toe in de Nederlandse politiek tegenover elkaar hadden gestaan in termen van ‘links’ en ‘rechts’ vormden een gezamenlijke regering die een beleid voerde dat zozeer een voortzetting was van dat van de voorgaande, gedomineerd door de vierde grote partij, het CDA, dat de laatste in haar oppositierol vleugellam bleek.

‘Paars’ stond niet op zichzelf. Het paste in een grotere context, waarin het heette dat de tijd van ‘de grote verhalen’, de grote ideologieën, nu definitief achter ons lag, dat wat er nog aan politieke kwesties restte ‘beyond left and right’ (Anthony Giddens) was, dat de tegenstelling tussen ‘links’ en ‘rechts’ verouderd was en er niet meer toe deed, dat politiek zelf eigenlijk aan het verdwijnen was omdat de markt zichzelf reguleerde en, zoals Saint-Simon bijna tweehonderd jaar eerder profeteerde, het bestuur over mensen plaats aan het maken is voor de administratie van zaken. Termen als ‘de B.V. Nederland’ vatten deze ontideologisering perfect samen: het politieke stelsel opgevat als een bedrijf - en dan nog niet eens een open N.V.

Politiek is alleen maar mogelijk op basis van een constitutieve tegenstelling die als ordenings- en keuzeprincipe dienstdoet. Precies op deze basis heeft de tegenstelling tussen links en rechts in de Franse Revolutie gestalte gekregen. Wie deze tegenstelling wegwist, schept echter ongewild ruimte voor een alternatief ordeningsprincipe, een andere fundamentele politieke tegenstelling - een mogelijkheid waarmee de ideologen van ‘paars’ nooit rekening hebben willen (of kunnen) houden.

Bovendien bestond er, net als in Srebrenica, geen ‘exitstrategie’, in geval van de beëindiging van de paarse coalitie. Als men deze niet zou willen voortzetten, was het immers onvermijdelijk dat de PvdA zich toch weer naar links (of naar rechts) zou moeten profileren. In dat geval was het mogelijk geweest dat de tegenstelling tussen links en rechts weer de centrale factor in de politiek was geworden. Maar terwijl steeds meer onmiskenbaar werd dat de deelnemende partijen geen zin meer hadden in een derde paars kabinet, maakte de PvdA noch duidelijk waarom ze deze coalitie niet voort zou willen zetten, noch wat er het politieke alternatief van zou kunnen zijn. Daarmee haalde de partij met terugwerkende kracht alvast de prestaties en reputatie van de paarse kabinetten naar beneden, hoewel de PvdA tegelijkertijd daarmee nauw geassocieerd bleef in de ogen van de kiezers - zonder dat deze een ander perspectief werd geboden. De PvdA was,

kortom, niet in staat tot een overtuigend verhaal waarom met ‘paars’ gebroken moest worden zonder ‘paars’ te verloochenen.

Nog versterkt werd deze tamelijk uitzichtloze stand van zaken door de wisseling in het partijleiderschap en de aankondiging van Wim Kok niet een nieuwe termijn als lijsttrekker te ambiëren. Dit accentueerde op weer andere wijze het afscheid van paars. Zijn opvolger bevond zich daardoor in een bijna onmogelijke positie, wie het ook was geworden: hij moest paars de wacht aanzeggen zonder Kok - en daarmee de PvdA - te beschadigen.

Dit alles was echter slechts een implicatie van het verdwijnen van de links-rechtstegenstelling als gevolg van de paarse coalities. De ruimte die daardoor werd geschapen voor een andere fundamentele politieke scheidslijn werd in de drie maanden voorafgaand aan de verkiezingen razendsnel gevuld door Leefbaar Nederland en Pim Fortuyn. Het werd de karakteristieke tegenstelling van het populisme: politieke buitenstaanders tegen de gevestigde orde. De buitenstaander is de kampioen van ‘het volk’ en gaat in zijn naam schoon schip maken in de ‘achterkamertjes’ waar ‘de gevestigde partijen’ de zaken onderling bedisselen en hun zakken vullen, in plaats van dat hun vertegenwoordigers in ‘de wijken’ waar ‘de mensen wonen’ aanbellen en hun oor te luisteren leggen om zo te vernemen wat die mensen werkelijk willen. (Allemaal hetzelfde vanzelfsprekend - het volk is één en ondeelbaar.)

Het populistisch syndroom

Als vervaging van de tegenstelling tussen ‘links’ en ‘rechts’ de negatieve en noodzakelijke voorwaarde is voor de opkomst en vestiging van een populistische definitie van de politiek, dan is dat proces toch begunstigd door ten minste drie factoren. De eerste is de enorme en in het algemeen welwillende aandacht die Fortuyn al vanaf september vorig jaar in de media kreeg, niet vanwege zijn politieke boodschappen maar door zijn stijl van opereren, die overigens zelf weer in het syndroom van het populisme paste: door zich willens en wetens anders te gedragen dan volgens de gebruikelijke omgangsvormen in de politiek, accentueerde hij niet alleen zijn afstand tot ‘de gevestigde politiek’, maar wekte hij ook de schijn van authenticiteit op, de man die zegt wat hij en het volk denkt. (Pas na zijn dood kwam uit dat zijn ‘at

your service'-optreden niet een spontaan gebaar was geweest maar een ingestudeerde en door een reclamebureau bedachte gimmick.)

De tweede factor was het feit dat de gemeenschappelijke afkeer van andere partijen jegens Fortuyn enerzijds niet de kans kreeg politieke inhoud te krijgen, maar anderzijds het beeld van de buitenstaander versterkte.

De derde was het ontbreken van een inhoudelijke politieke verkiezingscampagne. Het bleef bij tv-programma's waarbij politiek bij voorbaat tot onderdeel van vermaak was gereduceerd. In die context kon Fortuyn gloriëren - de weinige keren dat hij wel tot een inhoudelijk debat werd gedwongen, bleek hij zijn ferme eerder ingenomen één-zinstandpunten niet vol te kunnen houden en retireerde hij snel in de richting van zijn opposant.

Plebiscitaire democratie

Het succes van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) wordt nu algemeen uitgelegd als een roep om 'vernieuwing'. Grote geleerden als Roel in 't Veld hebben al gepleit voor een Fortuyn-Instituut dat het 'gedachtegoed' van 'de grote leider' (zoals andere kandidaten op zijn lijst hem bij leven noemden) verder kan ontwikkelen op het gebied van de democratie. De vage en ondoordachte voorstellen over staatkundige veranderingen die in het 'werk' van Fortuyn te vinden zijn, wijzen echter allemaal in een richting die in democratisch opzicht dubieus is. Dat begint al met de stootrichting van dit populisme dat in wezen antidemocratisch en antiparlementair is en de vertegenwoordigende democratie in tendentie wil vervangen door een plebiscitaire, waarin 'het volk' een leider kiest die dit niet zozeer representeert als wel belichaamt. Ook hier bracht Fortuyn niet iets werkelijk nieuws naar voren, maar populariseerde hij staatkundige 'vernieuwingen' die al jarenlang in de Nederlandse politiek naar voren worden gebracht sinds de oprichting van D66.

Drie korte commentaren

De voorstanders van zulke 'vernieuwingen' - vaak recepten uit de 19e eeuw - zijn niet in staat aan te geven waarom deze een oplossing

zouden vormen voor de problemen waarmee zij worstelen. Vrijwel nooit kijken zij over de grens om te constateren dat waar hun favoriete 'hervormingen' allang bestaan, nochtans precies die klachten over 'het bestel' kunnen worden vernomen die deze hervormingen in Nederland nu juist uit de weg zouden moeten ruimen.

Plebiscitaire democratie betekent daarnaast dat de kiezer nog wel iets mag zeggen over wie er gekozen wordt, maar niet over het program van de gekozene. 'Laat dat maar mij aan mij over.' In de lopende kabinetsinformatie zien wij hoe al binnen het bestaande politieke stelsel een nieuwe partij als de Lijst Pim Fortuyn, zonder duidelijk program, naar believen standpunten inneemt (of verlaat) die noch in het onduidelijke 'verkiezingsprogramma' van die partij voorkomen, noch anderszins aan de kiezers zijn voorgelegd. Zelfs het voordeel dat de staatkundige 'vernieuwers' aan vormen van plebiscitaire democratie toekennen, gaat niet op. Dit houdt in dat je dan op 'personen' stemt, niet op lijsten of programma's. Maar toen bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam lijsttrekker Fortuyn een grote overwinning behaalde, nam hij niet zijn verantwoordelijkheid om wethouder te worden. Dat moest iemand anders maar doen.

Tenslotte is het project van de populistische democratie in zijn uitwerking antidemocratisch, in feite wordt de vertegenwoordigende democratie fundamenteel aantast. Paul Bordewijk rekende voor - www.denhaag.pvda.nl - dat bij een districtenstelsel naar Brits model het CDA nu meer dan honderd zetels in zou nemen in de Tweede Kamer, en de rest verdeeld over PvdA en LPF. De andere partijen zouden landelijk niet meer vertegenwoordigd zijn. De verkiezingsuitslag van 15 mei 2002 demonstreert daarentegen de openheid van het huidige staatkundige bestel voor nieuwkomers. Achter de rug van een dode lijsttrekker zijn zesentwintig volksvertegenwoordigers de Tweede Kamer binnengeslopen - van wie dit er niet één op eigen kracht was gelukt. De 'vernieuwingen' die deze 'vernieuwers' zo graag tot stand willen brengen, zouden hun politiek geen schijn van kans hebben gegeven.

Demonisering en karakterzwakte

De campagne werd pas hard na de moord op Fortuyn, maar toen werd deze officieel niet meer gevoerd en officieus vooral door de LPF. Zelfs de begrafenismanifestatie in een Rotterdamse kerk werd door

zijn broer gebruikt voor een partijpolitieke toespraak. Overeenkomstig het profiel van de populist verzette Fortuyn de normen van het publieke debat onder politici door veel grovere en plattere bewoordingen te kiezen dan in Nederlandse politieke verhoudingen gebruikelijk was. De reacties van de 'gevestigde' politici bleven daarentegen binnen de gebruikelijke fatsoensnormen. Toch zijn deze door serviele media als 'demonisering' afgeschilderd. Zeker na zijn dood viel daaronder al een vergelijkend perspectief - het heette algauw buiten de orde om Fortuyn met Haider te vergelijken. Daarvoor zou wellicht reden zijn geweest als Haider onbetwist een neonazi zou zijn - zoals een politiek onbenul als de niet altijd succesvolle strafpleiter Gerard Spong publiekelijk beweerde. In politiek opzicht is van de neorechtse politieke leiders in de rijke landen Haider veruit het meest vergelijkbaar met Fortuyn - al zijn de boeken van Haider interessanter en beter geschreven.

Uitstel van de verkiezingen had een premie gezet op het vermoorden van politici. Dat neemt niet weg dat dit geen normale verkiezingen zijn geweest, 'fair and free'. Na de moord op Fortuyn schiepen zijn aanhangers niet alleen een klimaat maar ook een werkelijkheid waarin politici van andere partijen - toevallig vooral links? - de schuld kregen van zijn dood en die aantijging kracht bij zetten met daadwerkelijke bedreigingen op een schaal die nog nooit eerder in Nederland is vertoond. De LPF heeft daaraan uitbundig meegedaan, niet alleen in de persoon van voorzitter Langendam, die eerst wel, en toen weer niet en daarna toch weer wel de moord op Fortuyn in de schoenen van 'links' schoof, maar ook in de gekozen vertegenwoordigers op deze lijst. Het is een grof schandaal dat zij geen enkele afstand hebben genomen van de terreur die kennelijke aanhangers van hun partij uitoefenen ten aanzien van politici en journalisten, maar integendeel volhouden dat de moord de schuld van links is. Het is een nog groter schandaal dat het CDA en de VVD niet van hun beoogde coalitiepartner hebben geëist dat deze zich hard en duidelijk van deze haatcampagne distantieert.

De algemene verklaring van de verkiezingsuitslag is dat zich hierin een allang bestaande onderstroom bij de kiezers heeft gemanifesteerd, een onderstroom die vooral bestond uit ongenoegen over allochtonen, asielzoekers, vreemdelingen en anderen in het algemeen. Dit is een nogal dubieuze these. Ik ben verbaasd en daarna verbijsterd geraakt, eerst natuurlijk over de massahysterie na de moord op For-

tuyn, maar daarna toch vooral over het verraad der klerken: de laffe en uit de mouw geschudde praatjes waarmee al te veel intellectuelen of wie daarvoor door willen gaan, al dan niet met hoogleraarstitels, achteraf de uitslag van de verkiezingen hebben verklaard, meestal in termen van ‘stille ontevredenheid’. Vrijwel niemand van deze gemakzuchtige auteurs kwam vorig jaar augustus, toen Wim Kok zijn afscheid aankondigde, met zo'n analyse voor het voetlicht. Een serieuze analyse van wat tot deze verkiezingsuitslag heeft geleid, zal tijd vergen. Maar het merendeel van degenen die zich daarover in de laatste tijd publiekelijk hebben willen uiten, heeft zich gediskwalificeerd, nog los van het gemak waarmee zij en de meeste media het populistisch scenario overnamen. Het was stuitend zowel als illustratief voor karakterzwakte hoezeer begrippen als ‘het volk’ en ‘de gevestigde partijen’ (daaronder vallen dus ook de SP en de ChristenUnie) gemeengoed werden in commentaren, hoofdartikelen en bijdragen aan opiniepagina's.

Sociaaldemocratisch links

Nu de Partij van de Arbeid zelf. De verkiezing van Ruud Koole, tegen de zin van het establishment van de partij, was een duidelijke en onmiskenbare demonstratie van het feit dat de partijleden in meerderheid de ontwikkeling van een ‘campagnepartij’ afwezen. Dat was een boodschap op organisatorisch niveau, die te lang genegeerd is. De verkiezingen van 2002 tonen echter overtuigend het failliet van de ‘campagnepartij’ aan, en daaraan zal de PvdA om als sociaaldemocratische partij te overleven, organisatorische en personele gevolgen moeten verbinden.

Personele vernieuwing is alleen maar aan de orde voor zover het dom zou zijn beroepspolitici die er nooit blijk van hebben gegeven dat er voor de PvdA een ander leven na ‘paars’ zou kunnen bestaan, tot fractieleider te kiezen. (Inmiddels lijkt iedereen vergeten te zijn, dat de PvdA geen ambt kent waarvan de drager ‘partijleider’ is.)

Veel belangrijker is inhoudelijke vernieuwing. Deze kan niets anders inhouden dan het geven van een nieuwe en passende definitie van sociaaldemocratisch links (zonder de oude thema's, lees: ongelijkheid in loon en vermogen, te verwaarlozen). De zogenaamde ‘vernieuwing’ van de jaren negentig, opgevoerd onder de vlag van de

Third Way, zijn inderdaad *Holzwege* gebleken - wegen die nergens naartoe, maar juist ergens van af gaan. Het is mij nog altijd een raadsel hoe iemand in alle ernst een idioot begrip als ‘het radicale midden’ kan omarmen.

De PvdA dient zich weer te concentreren op het sociaaldemocratisch programma zoals dat bij Bernstein omschreven werd, 103 jaar geleden: *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie*, ook al moet dat programma grondig worden herzien.

In: *Socialisme en Democratie*, 59, 2002, 5/6.

Eindnoten:

1 Bart Tromp, ‘Organisatie en program: de PvdA op een historisch dieptepunt’, *Socialisme en Democratie*, 58, 2001, 1.

V Sociaaldemocraten in de praktijk

The Fabians: Het genootschap der dralers (1978)
De *Fabian Society*, het socialisme en de Webbs

Quintus Fabius Maximus Verrucosus is de geschiedenis ingegaan als de Romeinse veldheer die niet door Hannibal werd verslagen. Het openlijke gevecht met de briljante Carthaagse strateeg wist hij steeds te ontwijken, terwijl hij, waar mogelijk, met flankaanvallen speldenprikken uitdeelde. Deze tactiek bezorgde hem in Rome de scheldnaam cunctator - draler, talmer. Cunctator werd zijn erenaam toen driestere legeraanvoerders door Hannibal vernietigend werden verslagen en zo de aantrekkelijke kanten van Fabius' vertragingstactiek duidelijk maakten.

Ruim tweeduizend jaar later koos een van de talrijke socialistische groupuscules in het Groot-Brittannië van de jaren tachtig hem en zijn tactiek tot voorbeeld. Op 4 januari 1884 richtten veertien mannen en vrouwen de *Fabian Society* op, met als doel ‘de reconstructie van de maatschappij in overeenstemming met de hoogste zedelijke mogelijkheden’. Pas een jaar later, in het derde traktaat van de Society, kan men lezen dat de *Fabian Society* ‘de opmars van het socialisme in Engeland’ voor ogen heeft.

De naam die het gezelschap (met negen stemmen voor en twee tegen) koos, nodigt uit tot voor de Fabians minder lovende historische vergelijkingen. H.G. Wells, die rond 1907 een stormachtige poging deed de *Society* naar zijn hand te zetten, was de eerste van een hele reeks auteurs en critici die benadrukten dat Fabius de nederlaag tegen Hannibal had weten te vermijden, maar dat de Carthager was verslagen door Scipio, een veldheer van heel ander kaliber. Nog weer later was het niet moeilijk de moraal aan zulke historische vergelijkingen te ontwringen: de Fabians hebben het kapitalisme niet overwonnen en de ontwikkeling ervan maar gedeeltelijk tegengehouden, zo valt dan te lezen. Dat soort kritiek komt vooral van marxistische huize, en heeft vaak als onuitgesproken vooronderstelling dat een marxistische en communistische beweging in Engeland het er beter zou hebben af

gebracht. Deze redenering vindt steun van onverwachte zijde: Beatrice Webb, een van de belangrijkste *Fabians* van het tweede uur, zag in een terugblik als voornaam effect van het optreden van de *Fabian Society* dat dit de invloed van Marx in Engeland had afgestopt. In beide gevallen overschat men het belang van de *Fabians* evengoed als dat men geen oog heeft voor de eigenaardigheden van de Britse sociale structuur van die dagen.

De ontwikkeling van het Britse socialisme onderstreept eens te meer dat de scheiding tussen 'wetenschappelijk' socialisme en een daaraan voorafgaand 'utopisch' socialisme misleidend en niet houdbaar is. Niet alleen in de zin dat de socialistische denkers vóór Marx veel analytischer, 'wetenschappelijker' te werk gingen dan Marx en Engels het deden voorkomen. Ook daarna kan men zien hoe juist die socialisten die zich op de 'wetenschappelijkheid' van hun visie beriepen dat deden vanuit de meest fantastische en metafysische denkbeelden. In dit opzicht verschilden de Fabians niet van de Britse marxisten. De *Fabian Society* was in feite een afsplitsing van de even eerder opgerichte *Fellowship of the New Life*, die 'the cultivation of a perfect character in each and all' tot doel had. Vage, quasireligieuze ideeën over individueel geluk, metafysische waarheden - spiritisme was populair - en de drang naar maatschappelijke veranderingen liepen volstrekt door elkaar. De *Fellowship of the New Life* was er in dit opzicht slechts eentje uit vele soortgelijke groepen in het Londen van die dagen. De leden ervan waren voornamelijk afkomstig uit de bohème en de opkomende nieuwe middenklasse van ambtenaren en 'professionals'. Socialisme als een georganiseerd stelsel van politieke ideeën bestond niet. Dat in *The Times* bij Marx' dood een necrologie werd geplaatst was te danken aan de Parijse correspondent van dat blad - in de stad waar hij ruim dertig jaar geleefd had was Marx een onbekende. De op Marx georiënteerde *Social Democratic Federation* van de bizarre politicus H.M. Hyndman, die door Engels werd gepatroniseerd, onderscheidde zich in politiek isolement en intellectuele extravaganties niet van al die andere minivereniging en. Afgezien van Hyndman, een excentrieke financier, die marxist werd toen hij zich tijdens een zakenreis in Utah door de Franse vertaling van *Das Kapital* heen worstelde, was de voornaamste coryfee van de *Federation* de al even opmerkelijke schilder, utopist en ontwerper van meubels en behang William Morris, die op de vraag van een volgeling of hij Marx' waardeleer onderstreepte antwoordde: 'Om eerlijk te wezen

weet ik niet wat dat is en, verdomd nog aan toe, ik zou het ook niet willen weten.'

Shaw

Aan de ene kant is het gemakkelijk om op het typisch sektarische van zulk een vermenging van politieke, religieuze en persoonlijke elementen te wijzen (in 1891 kwam het reeds tot de stichting van een 'Labour Church' - de eerste diensten werden voor overvolle zalen gegeven). Aan de andere kant moet men niet vergeten dat dit een periode was waarin de lagere klassen tastenderwijs de hele idee van politiek moesten uitvinden. Politieke partijen zoals wij die kennen moesten nog ontstaan. Misschien is de voornaamste prestatie van de *Fabians* wel geweest dat ze voor de opkomende nieuwe middenklassen in Groot-Brittannië de weg van filantropie naar politiek baanden - zonder dit nochtans zelf te beseffen.

De eerste Fabians waren oprechte amateurs. In 1884 stelden ze hun eerste pamflet samen. Het heette *Why are the many poor?* en was geschreven door de enige arbeider in het gezelschap, een huisschilder die beïnvloed was door de ideeën van Auguste Comte en in de Verenigde Staten slaven had helpen ontsnappen. *Why are the many poor?* opende een welhaast onafzienbare reeks traktaten en pamfletten waarmee de Fabians concrete misstanden in de Britse samenleving aan de kaak stelden, de oorzaken ervan analyseerden en al even concrete remedies voorstelden.

Tussen 1884 en 1915 bracht de Society 178 *Fabian Tracts* uit over de meest uiteenlopende onderwerpen, zoals bijvoorbeeld:

16:	*A Plea for an Eight Hours Bill*;
25:	*Questions for School Board Candidates*;
64:	*How to Lose and How to Win an Election* (auteur: J. Ramsay Madonald);
90:	*The Municipalisation of the Milk Supply*;
120:	*Problems of Indian Poverty;*
130:	*Home Work and Sweating: The Causes and Remedies;*
157:	*The Working Life of Women.*

Deze titels duiden enigszins aan waar de *Fabians* zich mee bezighielden. En daarbij moet men dan nog optellen negentien boeken en speciale uitgaven als *Women Workers in Seven Professions, A Survey of their economic conditions and prospects*, 540 bladzijden tellend, en speciale uitgaven van de onderzoekafdeling van de Fabians, waarin men titels aantreft als *Suggestions for the Prevention of War* door L.(eonard) S. Woolf.

Van de bijeenkomst van 10 mei wordt in de notulen vermeld dat deze 'gedenkwaardig werd gemaakt door het feit dat voor de eerste keer George Bernard Shaw aanwezig was'. De auteur van deze zin was Shaw zelf, toen 27, mislukt auteur van vijf romans en al jarenlang bezig met het slecht verteren van radicale politieke ideeën, die hij vervolgens in briljant en snijdend proza opdiende. In 1883 had ook hij zich door de Franse vertaling van *Das Kapital* geworsteld (een Engelse editie bestond nog niet en Duits kon hij niet lezen). Meer dan de inhoud van het boek trof hem Marx' sarcasme. Wat hem in Marx fascineerde, schreef hij later zelf, was 'his appeal to an unnamed and unrecognized passion: the hatred in the more generous souls among the respectable and educated section for the middle-class institutions that had starved, thwarted, misled and corrupted them spiritually from their cradles'.

Van nu af aan zouden Shaws eigen en onnavolgbaar sarcasme en zijn zonderlinge voorkeuren hun stempel op de *Society* drukken. Zo plaatste hij gelijke rechten voor mannen en vrouwen in het programma van de *Fabians* met als argument 'dat mannen geen speciale voorrechten meer nodig hebben om hen tegen vrouwen te beschermen'. De *Fabians* zouden zich, aldus hetzelfde pamflet, inzetten voor een samenleving waarin niet langer privébezit een scheiding teweegbracht tussen 'vijandige klassen met aan het ene uiterste mensen met geen inkomen en grote eetlust en aan het andere grote inkomens en geen eetlust'.

Shaws polemische retoriek gaf de *Society* de duidelijke identiteit waar het tot dan toe aan had ontbroken. Ze begon nieuwe leden aan te trekken, onder wie Annie Besant, de eerste *Fabian* met een zekere bekendheid. (Een paar jaar later zou ze het socialisme verlaten voor de theosofie, om te eindigen als de Johanna de Doper van de oosterse Jezus, Krishnamurti.) Shaw op zijn beurt wist Sidney Webb, in zijn ogen 'de bekwaamste man van Engeland' bij de activiteiten van de *Society* te betrekken. Bij Webb komen we aan bij de *Fabian par excellen-*

ce, de man die tijdens zijn leven lange tijd de morele, intellectuele en politieke visie van de *Fabians* gestalte gaf. Trefzeker als steeds karakteriseerde Shaw hem: Webb zocht 'het onvermijdelijke, maar laag-bij-de-grondse, langzame, aarzelende, laffe pad naar de rechtvaardigheid'. De rekrutering van Webb vond plaats voordat in 1887 het uiteenjagen van een grote Londense demonstratie van radicalen en socialisten, 'Bloody Sunday', een eind maakte aan de in sommige kringen bestaande illusies over de mogelijkheid van een plotselinge omwenteling van de machtsverhoudingen.

De weg der geleidelijkheid bleef over, en allengs begonnen de *Fabians* naar voren te komen als sprekers op openbare vergaderingen en als pamflettisten. Hun voornaamste auteur was Webb, Shaw hun ongeëvenaarde redenaar.

Anti-filosofische aanpak

Sidney Webb was 26 toen hij tot de *Fabian Society* toetrad. Hij bekleedde een niet onbelangrijke post op het *Colonial Office.* In staatssocialisme geloofde hij niet. Zijn politieke en morele inspiratie ontleende hij in sterke mate aan het positivisme van Comte, zoals dat in Engeland, vermengd met sociaal-darwinistische ideeën als van Herbert Spencer, in bepaalde kringen een tijd lang populair was. Comtes leer, naar intentie allesbehalve progressief, bevatte een aantal ideeën die goed aardden in de Britse gesteldheid, zoals de gedachte dat vooruitgang niet het logische gevolg was van concurrentie tussen de rijken en machtigen, maar teweeggebracht zou moeten worden door een onzelfzuchtige intellectuele elite, die zich in dienst van de gemeenschap had gesteld. De idee van geleidelijke verbeteringen werd door de Britse positivisten zo uitgelegd dat zij het best konden werken binnen bestaande organisaties. Tot ver voorbij de eeuwwisseling zouden leidende *Fabians* een aparte socialistische partij op die grond afwijzen. Shaw had nog een ander argument: volgens hem was er pas reden een arbeiderspartij op te richten als de werkende klasse zich over politiek net zo druk zou maken als over paardenrennen.

Het verbazingwekkende van de *Fabian Society* in de eerste dertig jaar van haar bestaan is dat ze bleef bestaan. Ze ging niet onder in sektarisme, maar ze werd ook geen politieke partij. De 'basis', die in 1887 werd aangenomen als toetssteen voor het toelaten van nieuwe

leden, was opzettelijk zeer ruim geformuleerd, om de *Society* in de eerste plaats een forum voor ideeën en debatten te laten zijn. Uit die debatten groeide echter een aantal opvattingen en programmapunten, die weliswaar nooit de samenhang van een politieke doctrine zouden krijgen, maar toch voldoende bij elkaar aansloten om de *Fabian Society* meer dan een discussieclub te laten zijn. Voor het eerst kwam dit tot uiting in de bundeling en publicatie van voordrachten in de beroemde *Fabian Essays.* Dit boek had onmiddellijk succes, en het is nu niet moeilijk in te zien waarom. De nuchtere, antifilosofische aanpak, de nadruk op concrete problemen van economische en bestuurlijke aard en in combinatie daarmee morele argumenten tegen egoïsme - dat alles paste volmaakt in het wereldbeeld van de laatvictoriaanse middenklassen. In 1891 alleen al werden er 335.000 traktaten van de *Fabian Society* verkocht. Overal in het land werden *Fabian Clubs* opgericht. Zelfs in Bombay ontstond er een: men organiseerde er lezingen voor 'educated natives'.

De *Society* was bezeten van ernst. 'Webb taught us to work,' schreef Graham Wallas, 'and to forget that at Oxford and Cambridge one reserved the afternoon for rest.' Met grote bezetenheid werd getracht om naar de eigen principes (als men ze zo noemen mag) te leven: Webbs collega Olivier, die later gouverneur van Jamaica zou worden, liet een tijd lang de bedienden aan tafel mee-eten, tot dit ongemakkelijke experiment tot opluchting van beide partijen werd beëindigd. In *The First Fabians* baseren Jeanne en Norman MacKenzie zich vooral op de archieven van George Bernard Shaw en het echtpaar Webb. Misschien is dat er de oorzaak van dat het boek toch meer een biografie van de voornaamsten van de eerste *Fabians* is geworden dan een geschiedschrijving van het gezelschap zelf, laat staan dat het komt tot een grondige analyse van de denkbeelden en studies van de *Fabians.* Dit is temeer spijtig omdat er sprake is van een zekere opleving in de belangstelling voor de Fabians in het algemeen en de Webbs in het bijzonder. Zo werden in 1975 voor het eerst sinds jaren drie belangrijke boeken van de Webbs herdrukt: hun administratieve utopia uit 1920 *A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain, Methods of Social Study* (1932) en Beatrice Webbs postume, autobiografische *Our Partnership* (1948).

Op de sociologische betekenis van de Webbs gaat het boek nog oppervlakkiger in dan op hun politieke - en dat terwijl de Webbs in feite pioniers op het gebied van empirisch sociaal- wetenschappelijk on-

derzoek waren, kwantitatief zowel als kwalitatief. In tegenstelling tot Nederland, waar politici even vaak naar de pen grijpen voor het autobiografisch afleggen van rekenschap en verantwoording als historici hun biografieën schrijven, kent Groot-Brittannië een grote, en de laatste jaren zelfs sterker wordende traditie op dit gebied. Aan literatuur over de *Fabians* is eigenlijk nooit gebrek geweest. Edward Pease, die vijfentwintig jaar lang secretaris van het gezelschap was, schreef een nog steeds zeer bruikbare *History of the Fabian Society* (waaraan veel gegevens uit dit stuk ontleend zijn). Beatrice Webb schreef twee autobiografische boeken en G.D.H. Cole, de voorman van de tweede generatie *Fabians* en zijn vrouw Margaret schreven verschillende historische studies over de *Fabian Society* en vooraanstaande leden ervan. *Fabian Socialism and English Politics 1884-1918* van A.M. McBriar (1962) is een onmisbare en uiterst kritische analyse van de politieke betekenis van de *Fabian Society.* Het boek van de MacKenzies voegt eigenlijk weinig nieuws toe aan wat al bekend was uit deze studies, en is zonder meer zwak te noemen, voor zover het meer dan biografische tendenties heeft. Terwijl studies als die van McBriar zich zeer kritisch opstellen tegenover hun onderwerp, suggereert *The First Fabians* op heel subtiele wijze dat het nu eenmaal niet anders kón gaan dan het gegaan is. Het 'begrip-op-distantie' van de MacKenzies is niettemin begrijpelijk. In deze dagen, (eind jaren zeventig, BT), zijn de dilemma's waar de *Fabians* mee moesten leven actueler dan in de jaren vijftig en zestig, en is het minder gemakkelijk hun eigenaardige mengeling van arrogantie, zelfopoffering, praktische politiek en heilige ernst belachelijk te maken. Het beeld van saaie technocraten, dat critici zowel als bewonderaars altijd opriepen, blijkt geen stand te houden als men leven en werk van het echtpaar Webb in ogenschouw neemt, de belangrijksten van de *First Fabians.* Ook in de ogen van het echtpaar MacKenzie, dat door zich toch voornamelijk op de Webbs en in mindere mate op Shaw te concentreren, niet toekomt aan een sociologisch-historische analyse van de Fabian Society zelf.

Plichtsgevoel

In 1890 ontmoette Beatrice Potter Sidney Webb. Beatrice Potter was afkomstig uit de betere kringen en opgevoed in een sfeer van altruïsme en filantropie. Voor ze Webb ontmoette had ze meegewerkt aan

het grote onderzoek van Charles Booth naar de levensomstandigheden van de Londense bevolking, een pioniersstudie in sociaalwetenschappelijk onderzoek. Ook zij vond haar inspiratie in Comtes *Godsdienst van de mensheid.* Ze was bevriend met Herbert Spencer en actief in liefdadigheidsorganisaties. De overgang van filantropie naar politiek kwam toen ze, vermomd als vrouw uit het volk, de armelijke geboortestreek van haar moeder bezocht.

Kort daarvoor, in datzelfde jaar 1883, ontmoette ze Joseph Chamberlain, die toen net begonnen was aan zijn mars naar het leiderschap van de linkervleugel van de Liberale Partij, de man die als burgemeester van Birmingham de eerste moderne partijorganisatie gebaseerd op massa-aanhang opbouwde en zo het karakter van de Britse politiek dramatisch deed veranderen. Beatrice Potter raakte door Chamberlain gefascineerd, maar wenste zich niet naast hem weg te cijferen. Chamberlain, op zijn beurt, werd door haar geboeid, maar accepteerde, zoals hij *expressis verbis* aan haar meedeelde, in zijn huishouden geen onafhankelijke geest. Jarenlang werd Beatrice Potter heen en weer getrokken door haar behoefte aan intellectuele zelfstandigheid en haar passie voor Chamberlain. Enkele jaren na de uiteindelijke breuk met Chamberlain ontmoette ze Sidney Webb, die onmiddellijk verliefd op haar werd. Een moeizame, uiterst gecompliceerde relatie ontwikkelde zich. Haar bewondering voor Webbs intellectuele en politieke bekwaamheden leidde tot een intensieve samenwerking bij het doen van onderzoek en het schrijven van boeken. Voor Sidney Webb was die vriendschappelijke samenwerking onverdraaglijk omdat ze niet meer was dan dat. Beatrice ontweek elke emotionele band en veinsde ‘heartless’ (frigide) te zijn, uit zelfbescherming, zo kan men vermoeden, evenzeer als uit angst voor zichzelf. ‘Die andere man had ik lief,’ zo schreef ze Sidney eens, ‘maar ik geloofde niet in hem. In jou geloof ik, maar ik houd niet van je.’

Ten slotte accepteerde ze in 1892 Sidneys huwelijksaanzoek. Of liever gezegd: ze kwam tot de conclusie dat een huwelijk de enige mogelijkheid was om hun intellectuele samenwerking tot haar recht te laten komen. Met typerende nuchterheid vatte Beatrice de situatie samen: ‘We are both of us second-rate minds, but we are curiously combined. I am the investigator, and he the executor - and we have a wide and varied experience of men and things between us. We also have an unearned salary (namelijk Beatrice's geërfde vermogen). This forms our unique circumstances.’

Van dat geld leefden ze zuinig, niet uit gierigheid maar uit plichtsgevoel. Beatrice was het soort vrouw dat van elke handeling de morele verplichting bijhield, en nooit naliet deze anderen onder ogen te brengen: ‘Als je aandelen in een spoorwegmaatschappij bezit - schrijf dan elke maand aan de directie dat er minder uren gewerkt moet worden en dat de lonen omhoog moeten.’

Het huwelijk was een succes. Bertrand Russell, die de Webbs rond 1900 leerde kennen, noemde hen het ‘most completely married couple’ dat hij kende. De huwelijksreis werd een werkbezoek om materiaal voor hun geschiedenis van het vakbondswezen te vergaren. Niet veel eerder was Sidney gekozen tot lid van de *London County Council*, een vertegenwoordigend lichaam, dat (om in de termen van onze tijd te blijven) nauwelijks gepolitiseerd was, en Webb daardoor in de gelegenheid stelde zijn niet geringe administratieve bekwaamheden te ontplooien. Op deze praktische politieke activiteiten stoelde het wereldbeeld van de Webbs (en in mindere mate van de *Fabians* als groep), hun bezetenheid van ‘good government’ en ‘efficiency’. Wat zij niet kenden, lustten zij niet. De wereldreis die ze in 1911-1912 maakten, en die minder vooringenomenen met open mond zou hebben doen staan, brengt de Webbs slechts tot de conclusie dat de afwezigheid van ‘good government’ de rest van de wereld tot een beklagenswaardige barbarij veroordeelde. Omgekeerd ontgingen de subtiliteiten van Sidneys abiaanse tactiek veelal zijn overzeese gehoor. De voorzitter van een Australische *Labour*-partijvergadering vatte Webbs lezing bijvoorbeeld enthousiast samen als ‘Mr. Webbs prijzenswaardige aanbeveling om de kapitalist mee een steegje in te nemen en dan met een steen op zijn hoofd te slaan.’

Lezing

De Boerenoorlog liet de Webbs eerder van twee typerende kanten zien. Net als de meeste verlichte liberalen en socialisten voelden zij geen enkele sympathie met de Boeren, die ze beschouwden als achterlijke en religieuze fanatici. Maar terwijl Sidney van mening was dat ‘better management’ de oorlog had kunnen voorkomen, sprak Beatrice er haar verbijstering over uit dat geen enkele partij oog had voor de belangen van de gekleurde bevolking. In 1902 speelde het merkwaardige echtpaar met de gedachte een nieuwe club op te richten, de *Co-*

efficients, met als doel te discussiëren over ‘the aims, policy and methods of imperial efficiency’. De voornaamste *Fabians* waren toen overgegaan tot wat Olivier schamper ‘corned beef imperialism’ zou noemen. In deze ging Shaw zoals altijd het verst: hij verdedigde het Britse imperialisme met als argument dat de sociale hervorming van Groot-Brittannië zich op die manier automatisch tot de koloniën zou uitstrekken.

Tegen die tijd had Shaw zich van mislukt romancier tot succesvol toneelschrijver ontwikkeld. (‘I may sink as low as that,’ had hij ooit gezegd, toen iemand hem geadviseerd had zijn talenten aan het theater te wijden.) Zijn eersteling *Widower's House*, een satirisch tendensstuk ging in 1892 in première. Toen het doek viel te midden van applaus en boegeroep, beklom G.B.S. het toneel en sprak het publiek toe op een wijze dat één krant de volgende dag over het theatergebeuren berichtte dat Shaw een lezing over socialisme in het *Royalty Theater* had gehouden, voorafgegaan door een stuk, genaamd *Widower's House.* Terwijl zijn volgende toneelstukken steeds meer succes hadden, ontwikkelde Shaw een geheel eigen levensfilosofie, samengesteld uit een merkwaardige mengelmoes van Marx, Nietzsche, Ibsen en wie al niet. Het resultaat, dat Shaw in *Man and Superman* op het toneel bracht, was een stoer aandoend elitisme, dat G.B.S. in staat stelde om Mussolini zowel als Stalin te bewonderen, de parlementaire democratie bespottelijk te maken en ondertussen vol te houden dat hij socialist was. Wat de Webbs betreft, niemand heeft een betere karakteristiek van hen gegeven dan Bertrand Russell, die ooit een vakantietochtje met hen naar Normandië maakte, en na afloop noteerde: ‘They have a competent way of sizing up a cathedral, and pronouncing on it with an air of authority and an evident feeling that the London County Council would have done it better. They take all the colour out of life and make everything one cares for to dust and ashes.’

De politieke activiteiten van de *Fabians* waren, onder invloed van de Webbs, vooral gericht op het lokale bestuur. Ze maakten zich druk over straatverlichting, tuinsteden, bestrating, lager onderwijs, grondpolitiek, riolering, waterleidingen, openbare slachthuizen, arbeidsomstandigheden, staatspensioenen, openbaar vervoer en de hervorming van de toen nog particuliere spoorwegen. Daarin verschilden ze alleen gradueel van verlichte liberalen, en zodoende is het niet verwonderlijk dat de door Webb uitgestippelde politiek van ‘Postulate,

Permeate, Perorate' (een motto van Graham Wallas) bijna een vanzelfsprekende zaak was. De leiding van de Fabians wist deze lijn vaak tegen verzet van de afdelingen, waar meer in de richting van steun aan, of aansluiting bij de *Independent Labour Party* werd gedacht, door te zetten en in zekere zin was deze tactiek tot succes gedoemd.

Sidney Webb sprak in een beroemde frase van de 'onvermijdelijkheid van de geleidelijkheid', en Shaw had het over 'de onvermijdelijke, maar onsmakelijke, trage, aarzelende, laffe weg naar de gerechtigheid'. De fabiaanse tactiek was uitnemend geschikt om op plaatselijk niveau openbare voorzieningen tot stand te brengen. Ze leek ook op het niveau van de landspolitiek succes te kunnen hebben, dankzij het betrekkelijk open en niet gepolitiseerde karakter van de Londense politieke elite, waarin het doodgewoon was dat de conservatieve minister-president wekelijks bij de Webbs dineerde. En ten slotte sloot deze tactiek wonderwel aan bij de karakters van de voornaamste *Fabians*: afstandelijke wetenschapsmensen als Wallas, bestuurders als Olivier, ambtenaren als Webb en woordkunstenaars als Shaw, die met politieke standpunten flirtte om zijn verantwoordelijkheid te ontlopen.

Maar uiteindelijk liep deze doordringingstactiek uit op een volslagen mislukking. 'Permeation' bleek neer te komen op het opzetten van weinig succesvolle *after-dinner*-intriges met liberale of conservatieve politici. In dat proces vervreemdden de Webbs zich van de linkervleugel van de *Fabian Society*; ze sloten zich eens te meer af van de ontwikkeling die tot de oprichting van de *Labour Party* zou leiden, en maakten zich zelfs onmogelijk bij de hoofdstroom van de Liberale Partij. De politieke onhandigheid van de Webbs bereikt haar hoogtepunt als Beatrice in 1905 door premier Balfour benoemd wordt tot lid van de *Royal Commission on the Poor Law.* In minder dan geen tijd slaagde ze erin de andere commissieleden volstrekt tegen zich in te nemen. Zozeer concentreerde ze zich daarna op het uitbrengen van een minderheidsrapport, dat zij en de *Fabians* (die ze mee opzweepte) uit het oog verloren dat in de praktijk het meerder- en minderheidsrapport niet zo vreselijk uiteenliepen. De campagne ter propagering van het minderheidsrapport was de laatste grote zelfstandige actie van de *Fabian Society.* Ze leverde niets op, ook al probeerde Beatrice auteurs als Galsworthy, Granville Barker en John Maxfield zover te krijgen dat ze een toneelstuk over de *Poor Law* zouden schrijven. De campagne onder de bevolking was niet succesvol. Voor de publieke discussie was de fabiaanse tactiek van de Webbs niet geschikt. Het

was nota bene Winston Churchill die dit Beatrice onder ogen bracht: ‘You should leave the work of converting the country to us, Mrs. Webb, you ought to convert the Cabinet.’

The New Statesman

Maar Beatrice Webbs minderheidsrapport is niettemin van historische betekenis. Het is de eerste, en meteen ook uitgewerkte schets van de verzorgingsstaat die we kennen, of, zoals Beatrice deze zelf betitelde, de ‘Housekeeping State’, die gebaseerd moest zijn op de ‘provision of services according to need’. De West-Europese verzorgingsstaat zou er waarschijnlijk toch wel gekomen zijn, maar zonder de Webbs zou hij een andere vorm en een andere inhoud hebben gehad. Niet alleen via hun geschriften en volumineuze sociologische onderzoeken, op een primitief positivistische leest (‘feiten verzamelen’) geschoeid, oefenden ze deze invloed uit. Van beslissend belang is de *London School of Economics and Political Science*, die door de Webbs in 1894 werd gesticht om het intellectuele monopolie van Oxford en Cambridge te breken. Aan deze universiteit, en speciaal aan wat nu het *Department of Social Administration* heet, werden geleerden en politici als Marshall, Titmuss en Beveridge opgeleid. Hier (en in het door de *Fabians* opgerichte weekblad *The New Statesman*) ligt de blijvende invloed van de Webbs - al nam die in de loop der tijden voor de stichters onaanvaardbare vormen aan. Beatrice, die nog de presentatie van het *Beveridge-rapport* (waarin de Britse verzorgingsstaat gestalte kreeg) beleefde, stak haar misnoegen over de inhoud ervan niet onder stoelen of banken. Gratis voorzieningen voor werklozen, bejaarden en behoeftigen, zonder dat die daarvoor iets terug hoefden te doen, vond ze even onaanvaardbaar als de gedachte dat patiënten zelf hun arts zouden mogen kiezen.

Want uiteindelijk was het wereldbeeld van de *Fabians*, althans van de Webbs, even elitair als apolitiek. ‘Last evening we sat by the fire and jotted down a whole list of subjects which want elucidating - issues of facts which need clearing up... Above all we want the ordinary citizen to feel that reforming society is no light matter and must be undertaken by experts specially trained for the purpose...’ Hervormingen werden niet teweeggebracht ‘by shouting’, ‘What is needed is hard thinking’. ‘Hard thinking’, dat deden de Webbs hun leven lang. Maar het kwam nooit bij hen op dat hun denken, hun onderzoek,

hun uitgewerkte hervormingsvoorstellen iets ontbeerden: universele morele beginselen, een politieke visie. Ze beschouwden hun denkbeelden als neutrale instrumenten, die zonder mankeren binnen elke heersende politieke ideologie toegepast konden worden. Vandaar hun 'permeation'-tactiek. Politiek, in de zin van het maken van keuzen op basis van beginselen, erkenden ze in feite niet, en elke gedachte dat socialisme alleen maar mogelijk is op basis van de ontwikkeling en ontplooiing van elk individu afzonderlijk was hun vreemd. Socialisme was voor hen het regime van verlichte experts over een bevolking die net verstandig genoeg was om deze tot leiders te kiezen. Het was deze geestesgesteldheid die later tot het enthousiasme van de Webbs voor het stalinisme zou leiden.

Tegen 1914 kan men zeggen dat de eerste generatie *Fabians* afgelost werd. Nieuwe leiders, en nieuwe doctrines, met name het *guild socialism* van G.D.H. Cole, kregen binnen de *Fabian Society* de overhand. Sidney Webb werd in 1916 de officiële vertegenwoordiger van het gezelschap in de dan eindelijk tot stand gekomen *Labour Party.* Hij mocht belangrijke partijmanifesten schrijven, en het fabianisme werd - althans in naam - de officiële *Labour*-doctrine. In 1919 werd de *Fabian Society* een onderdeel van de *Labour Party*, en in 1923 werd Sidney partijvoorzitter. Een jaar eerder, op z'n 63e, was hij in het Lagerhuis gekozen voor het kiesdistrict Seaham Harbour. Hij liet zich niet zomaar kiezen. Voorafgaand aan de verkiezingen gaven Beatrice en hij scholingscursussen en schreven ze een geschiedenis van de plaatselijke vakbond van mijnwerkers. Wie hun opvattingen afwijst als elitair en apolitiek dient ook hiervoor oog te hebben: de opofferingsgezindheid en vasthoudendheid waarmee ze hun leven in dienst stelden van wat zij als socialisme verstonden.

Webbs werk in de *London County Council* had hem in het geheel niet voorbereid op de echte parlementaire praktijk. Als volksvertegenwoordiger was hij een mislukking, en zijn benoeming tot minister van handel in het eerste *Labour*-kabinet, dat in januari 1924 door MacDonald (ook een *Fabian*) gevormd werd, maakte de zaak er niet beter op. Beatrice verklapte geen geheim toen ze in 1925 schreef: 'I do not and have never liked political life.' Toen MacDonald in 1929 voor de tweede keer aan het bewind kwam, ontbrak het *Labour* aan het staatsrechtelijk benodigde aantal ministers uit het Hogerhuis. Om uit de impasse te komen creëerde hij Sidney Webb tot Baron Passfield en benoemde hem tot minister van Koloniën. Opnieuw was

Webb als minister een volslagen mislukking, en met haar gebruikelijke nuchterheid gaf Beatrice de reden daarvan aan: '...he is, in fact, an excellent civil servant - his instinct is to obey the orders of his chief, and make the best of business'. Niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk was politiek de Webbs wezensvreemd. Ze geloofden in bestuur door experts, niet in de werking van parlementaire democratie.

Communisme

Hun teleurstelling met dit laatste bracht hen ten slotte op een weg waarop Shaw hen al was voorgegaan. In 1931 had deze de Sovjet-Unie bezocht en na zijn terugkeer enthousiast het stalinisme geproclameerd tot toegepast fabianisme. In 1932 vertrokken de Webbs op hun beurt naar de Sovjet-Unie, en ze vonden er wat ze zochten. De formele Sovjetstaat correspondeerde tot in details met de socialistische staat zoals ze die uitvoerig in *A Constitution for the Socialist Commonwealth of Great Britain* (uit 1920; 364 bladzijden) hadden beschreven. IJverig noteerden ze wat hun gastheren hun vertelden. In 1934 ging Sidney speciaal terug naar Moskou om hun boek *Soviet Communism* door Russische 'experts' voor publicatie te laten controleren. 'Old people often fall in love in extraordinary and ridiculous ways - with their chauffeurs, for instance: we feel it more dignified to have fallen in love with Soviet Communism,' schreef Beatrice Webb, die tot haar dood in 1943 alleen nog maar geloof hechtte aan de Engelstalige uitzendingen van Radio Moskou. Ze had het mis, en wel in twee opzichten. Het communisme waarop de Webbs op hun 75e verliefd werden, was niets nieuws: het was identiek aan het positivisme van hun jonge jaren, met z'n intellectueel dogmatisme, z'n pretenties van 'efficiency' en apolitiek bestuur door experts, de krokodillentranen voor het gewone volk dat het recht wordt ontzegd zichzelf te besturen. Wat in het comteaanse positivisme de rol van de experts is, is in het marxisme-leninisme die van de partij - maar dat is theoretisch het enige verschil. Als hun liefde voor de Sovjet-Unie van Stalin in wezen geen bevlieging van de laatste jaren was, dan was het in de tweede plaats zeker ook geen waardige aangelegenheid. De oogkleppen die baron en barones Passfield zich in hun laatste levensjaren opzetten om maar niets van de stalinistische terreur, en zelfs niet van de op zich al onwaarschijnlijke hoge menselijke kosten van de Russische indus-

trialisatie te zien, leveren een allesbehalve verheffend schouwspel op.

Met de *Fabian Society* onderhielden noch zij, noch Shaw veel contact meer. Daar groeide een generatie op die in de jaren dertig, na het debacle van 1931 ('Het Verraad van MacDonald') de partij weer op poten zette en die in de jaren veertig de politieke en intellectuele ontwikkeling van de *Labour Party* zou beheersen: mensen als Clement Attlee, Hugh Dalton en Harold Laski. Meer dan de helft van de *Labour*-fractie in het Lagerhuis na de grote verkiezingsoverwinning van 1945 bestond uit *Fabians.* De invloed van de Webbs was toen al minimaal, en blijkens een recente enquête onder *Labour*-parlementsleden, is deze nu geheel verdwenen. De paradox die hier ligt is slechts schijnbaar, als de auteurs van *The first Fabians* gelijk hebben met hun opmerking dat het fabianisme 'a state of mind rather than a doctrine' was.

De laatste jaren waren moeilijk voor de Webbs. In 1938 kreeg Sidney een beroerte, die hem blijvend invalide maakte. Begin 1943 schreef Beatrice aan Shaws secretaresse: 'If it were not for my beloved partner I would be glad to quit life. We have lived the life we liked and done the work we intended to do. What more can a mortal want but a peaceful and painless death?' Niet veel later stierf ze. Sidney overleefde haar vier jaar. Beiden werden, op hun wens, begraven in de tuin van hun huis, Passfield Corner.

Wat daarna volgde was zo Engels als men zich denken kan. George Bernard Shaw, zelf hoogbejaard maar vastbesloten de Webbs het recht dat hij hun toekende te doen wedervaren, schreef een brief aan *The Times* met het voorstel hen bij te zetten in *Westminster Abbey* 'to commemorate an unparallelled partnership'. Op 12 december 1947 gebeurde dit. Clement Attlee, minister-president van de eerste meerderheidsregering van *Labour* in de Britse geschiedenis, een *Fabian*, sprak de lofrede uit.

In: *Vrij Nederland*, 7 januari 1978.

Legende: portret van Clem Attlee (1983)

‘Wie een goeie hond heeft gaat niet zelf staan blaffen.’
- Portret van Clem Attlee, het kroonjuweel van de Engelse socialisten

De uitslag van de Engelse verkiezingen, afgelopen juni (1983), was de zwaarste nederlaag die *Labour* in haar in 1900 begonnen geschiedenis leed. Er stemden procentueel minder mensen op de *Labour Party* dan in Nederland op de PvdA. Onverwacht was deze nederlaag niet. Sinds de partij in 1979 in de oppositie terechtkwam is de voornaamste politieke strijd in het Verenigd Koninkrijk die binnen *Labour*. Naarmate de linkervleugel won, groeide de afstand tussen de standpunten van de partij en die van de traditionele *Labour*-aanhang. Zo werd *Labour* steeds minder ‘the natural party of government’ die Harold Wilson er in de jaren zestig en zeventig van trachtte te maken. Zelfs als partij van de arbeidersklasse faalde *Labour* in 1983: minder dan 40 procent van de georganiseerde werknemers stemde *Labour*. *Labour* is dus zelfs niet meer de natuurlijke partij van links. De coalitie van georganiseerde arbeiders, radicale intelligentsia en verlichte burgerij die *Labour* in de jaren dertig de Liberalen deed verdringen als tweede, en alternatieve regeringspartij ging in de afgelopen jaren teloor. De *Social Democratic Party* (SDP) is daarvan niet oorzaak, maar gevolg.

De *Labour Party* heeft weinig om op terug te vallen. De woordvoerders van het toonaangevende links zien de geschiedenis van de partij als een langgerekt verraad van het ware socialisme. Toch is er één kroonjuweel uit de geschiedenis dat door alle vleugels, links en rechts, binnen en buiten de partij, met zorg wordt opgewreven, sinds Kenneth Harris vorig jaar september zijn biografie over dat kleinood deed verschijnen. Het gaat hier om de persoon en de prestaties van Clement Attlee, partijleider van 1935 tot 1956, en minister-president in de eerste meerderheidsregering én van *Labour*. Voor de linkervleugel van de nu uit het Lagerhuis verbannen Anthony Wedgwood Benn vertegenwoordigt Attlee, geheel in wit gips uitgevoerd, de heroïsche jaren van *Labour*. Voor het centrum van *Labour* - bij weeromstuit

tot rechts verklaard - staat Attlee symbool voor een *Labour Party* die radicale maatschappelijke hervormingen weet door te voeren dankzij de grondigheid van haar voornemens, de rustige overtuigingskracht waarmee ze deze propageert, en het gezag dat ze zich daarbij ook buiten de eigen aanhang verwerft. 'A politician you could trust' noemde Roy Hattersley zijn recensie over de biografie van Clement Attlee door Kenneth Harris in *The Times*.

Aanvoerder

Maar de herinnering aan Attlee wordt niet alleen door *Labour* gekoesterd. Roy Jenkins, de (bijna ex)leider van de SDP, schreef meer dan vijfendertig jaar geleden de eerste biografie van Attlee, en David Marquand, oud-parlementslid voor *Labour*, en een van de invloedrijkste denkers van de SDP, eerde Attlee als aanvoerder van een regering die 'meer goed voor meer mensen bewerkstelligde dan welke andere Britse regering in deze eeuw, en dat deed op een honorabele en eerlijke manier'.

Ook buiten de onmiddellijke politiek heeft Attlee steeds meer waardering gevonden. Hij is de enige Britse minister-president van wie de reputatie sinds zijn dood steeds meer is gestegen. Niemand ontkent nu nog dat hij een van de grootste staatslieden is geweest die Groot-Brittannië heeft gekend, en tegelijk een radicaal hervormer.

Bij die laatste kwalificatie past een nadere uitleg. Misschien was de kern van zijn prestaties gelegen in het feit dat Attlee in alles een conservatief was, behalve in de politiek. Zijn biograaf verhaalt hoe hij aan het eind van de jaren vijftig op bezoek was bij het echtpaar Attlee. Mevrouw Attlee vertelde hem bij de thee: 'De meeste van onze vrienden zijn Conservatief. Clem was nooit echt socialist, is het niet, lieveling?' Attlee, verdiept in *The Times*, pijp in de mond, gromde. Veel mensen hebben tot hun schade gemerkt dat het een vergissing was zulk gegrom op te vatten als een teken van instemming. Niettemin is Clement Attlee op het eerste gezicht een onwaarschijnlijke pretendent voor de plaats van held van het socialisme.

Attlee's gouvernante

Clement Attlee werd honderd jaar geleden geboren in een goed burgerlijk, maar niet welvarend gezin. Het toeval wilde dat zijn gouvernante dezelfde was die een tijd lang had gepoogd Winston Churchill op te voeden. Zijn kostschool werd Haileybury. Daar verloor hij zijn geloof, maar niet het gevoel van persoonlijke en morele verantwoordelijkheid voor zijn naaste dat hem met de paplepel was ingegoten. Harris ondervroeg hem aan het eind van zijn leven over de rol die godsdienst daarin had gespeeld, en kreeg als antwoord: 'Believe in the ethics of Christianity. Can't believe the mumbojumbo.'

Na Haileybury ging Attlee naar University College Oxford. Indruk maakte hij daar niet, maar het oordeel dat zijn tutor hem bij zijn afstuderen meegaf bleek op te gaan voor zijn verdere leven: 'Hij is een nuchter, ijverig en betrouwbaar man, gespeend van briljante stijl of literaire begaafdheid, maar met een gezond oordeelsvermogen dat uitmuntend mag worden genoemd.' Zelf ben ik geneigd enige betekenis te hechten aan het onderwerp waar hij zich onder leiding van de grote Britse politieke theoreticus Ernst Barker bijzonder in bekwaamde: politiek in de Renaissance. Zijn beroemde zwijgzaamheid, zijn vermogen om op een effectieve wijze met politieke macht om te gaan kan niet vreemd zijn geweest aan deze vroege fascinatie met *condottieri* en stadstirannen. Hij leerde er zelfs Italiaans voor.

De loopbaan als advocaat die hij daarna begon duurde niet lang. Zijn ware roeping ontdekte hij in Stepney, de armoedigste en misdadigste buurt van Oost-Londen. Daar had zijn oude kostschool een soort buurthuis gesticht voor moeilijke jongeren. In overeenstemming met de toen geldende cultuur van welzijnswerk was dit tevens de basis van een compagnie van het *Territoriale Leger.* Van deze club werd de schuchtere en verlegen Attlee bedrijfsleider, en al snel bleek hij wonderwel op te kunnen schieten met de lieverdjes van het East End. Zo werd hij gelouterd voor de politiek. 'Als partijleider verwachtte hij van politici dat ze zich minstens zo goed gedroegen als de jongens van de Haileybury Club,' merkt zijn biograaf op.

Jarenlang werkte Attlee onder de armsten van de armen, hij werd er socialist, maar zijn socialisme was niet 'wetenschappelijk'. Het was gebaseerd op beginselen, en bouwde voort op de Britse traditie van Carlyle, de Chartisten, Ruskin en Morris. In 1912 verkoos Sidney Webb hem boven de jonge advocaat Dalton als parttimedocent aan

de *London School of Economics* - omdat Attlee zo helder kon doceren. Attlee nam bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog dienst. Hij eindigde als majoor, en was de op een na laatste Brit die van Gallipoli - het mislukte meesterstuk van Churchill - werd geëvacueerd. Na de oorlog werd hij tot burgemeester van Stepney gekozen en in 1922 tot lid van het Lagerhuis. In de nieuwe fractie was hij vanwege zijn lange staat van dienst al een veteraan. Partijleider MacDonald benoemde hem onmiddellijk tot zijn *parlementary private secretary.* In de eerste minderheidsregering van *Labour* werd hij staatssecretaris van Oorlog: Attlee was tegelijkertijd een gerespecteerd officier én anti-oorlog. En respectabiliteit was het eerste waar MacDonald (in de oorlog pacifist) op uit was: de socialist Thomas moet bij zijn eerste kennismaking als minister met de diensthoofden van het *Colonial Office* gezegd hebben: 'I'm here to see there is no mucking about with the British Empire.'

In 1922 trouwde Attlee met Violet Millar die geen belang stelde in politiek. Het werd een uitzonderlijk gelukkig huwelijk. Zonder meer is het hoofdstuk hieraan gewijd in deze biografie ontroerend. Zelfs A.J.P. Taylor, die in zijn geschiedschrijving alleen maar zure woorden over heeft voor Attlee, geeft zich hiervoor gewonnen, in een vergelijking van het liefdeleven van een aantal Britse eerste ministers: 'Attlee is the simplest and most straightforward, as he usually was. Mrs. Attlee told her daughter: "Sex problems? Clem and I didn't have any sex problems. Everything was marvellous from the start." Such a tribute almost makes me forgive Attlee for authorising the making of the British atom bomb without telling Parliament, let alone getting its permission.' Dit is hoge lof van iemand die al vanaf het begin (1957) actief is in the *Campaign for Nuclear Disarmament.* Later droeg MacDonald hem voor als lid van de *Commissie-Simon* die rapport moest uitbrengen over mogelijke constitutionele veranderingen in India, het kroonjuweel van het imperium. *Labour* was inmiddels weer in oppositie, maar de partijleider zegde Attlee toe dat deze benoeming Attlee's post in een eventuele tweede *Labour*-regering niet in de weg zou staan. Toen *Labour* inderdaad na de verkiezingen van 1929 een nieuwe (minderheids)regering vormde, negeerde MacDonald Attlee. Pas in 1931 werd hij alsnog *Postmaster General*, minister van Posterijen. De zes maanden die hem in die functie gegeven waren gebruikte Attlee om zich grondig in te werken in de bestuurlijke aspecten van de politiek. Zes maanden. Want gedwongen door de econo-

mische crisis zag MacDonald geen andere uitweg dan ingrijpende bezuinigingen, een politiek waarvoor hij de kleinst mogelijke meerderheid van het kabinet achter zich vond. Daarop bood hij de koning zijn ontslag aan. Deze echter verzocht hem aan te blijven als eerste minister en een nationaal kabinet te formeren, bestaande uit *Labour*, Conservatieven en Liberalen. MacDonald stemde toe, de *Labour Party* in overgrote meerderheid niet. De grote man van *Labour* werd met zijn medestanders geroyeerd, en richtte de *National Labour Party* op. Attlee behoorde daar niet bij.

In de verkiezingen die volgden werd *Labour* weggevaagd en wonnen de partijen van de nationale regering. In het Lagerhuis behield de partij maar zesenveertig zetels, en alle grote kopstukken verloren hun plaats in het parlement. Attlee behoorde tot de weinige overlevenden: met een verschil van vijfhonderd (op meer dan 22.000 kiezers) werd hij voor Limehouse herkozen. De onthalsde fractie koos hem bij gebrek aan beter tot vicevoorzitter, achter de beminnelijke pacifist Lansbury en vóór de opzienbarende nieuwkomer Sir Stafford Cripps.

Het ‘verraad van MacDonald’ werd onderdeel van de mythe van *Labour*, maar de partij trok twee verstandige conclusies uit het echec van haar regeringsdeelnames. De eerste betrof het leiderschap.

Blind

Niet een romantische voorman, met persoonlijke uitstraling gebaseerd op retoriek zou de partij voortaan moeten leiden, maar een nuchtere en loyale man die geen andere ambitie had dan de partij te representeren. En de tweede gevolgtrekking luidde dat *Labour* nooit meer mocht gaan regeren met niets anders dan een vaag en verbaal radicalisme als programma. Achteraf is het gemakkelijk om te constateren dat MacDonald wel moest mislukken: voor *Labour* gold precies hetzelfde als wat in die tijd volgens Harold MacMillan van de Conservatieven het ernstigste gebrek was: ‘Too many open questions and too many closed minds.’ De jaren dertig werden door *Labour*, in een vrijwel hopeloze oppositie gedrongen, gebruikt om op een groot aantal gebieden praktische programma's uit te werken, meestal gebaseerd op de verworvenheden die het ‘gas-en-watersocialisme’ op gemeentelijk niveau al tot stand had gebracht.

Op het terrein van defensie en buitenlandse politiek bleef *Labour*

(en Attlee) daarentegen lange tijd vrijwel blind voor de werkelijkheid, en volhardend in pacifistische illusies. In 1935 werd het pacifisme van de populaire Lansbury, die zelfs tegenstander was van Britse sancties tegen Italië dat een veroveringsoorlog tegen Abessinië was begonnen, problematisch. 'You are placing the Movement in an absolutely wrong position to be taking your conscience round from body to body asking to be told what you ought to do with it.' Zo sprak de machtigste vakbondsleider van die dagen, Ernest Bevin, Lansbury toe op het partijcongres, toen Lansbury meende zijn persoonlijke geweten te kunnen verenigen met een partijleiderschap dat in een politiek andere richting moest wijzen. Lansbury trad af, en Attlee volgde hem op - tijdelijk naar ieders mening, de zijne niet uitgezonderd. De verkiezingen van 1936 brachten alle grote mannen van *Labour* terug in het Lagerhuis. Maar de nieuwe fractie koos, onverwacht, Attlee tot voorzitter en partijleider. 'A little mouse shall lead them,' riep een teleurgestelde Dalton - een uitspraak die hij in zijn memoires, nadat hij zes jaar minister onder Attlee was geweest, royaal terugneemt. Maar hij vertolkte daarmee wel een algemeen gevoelen binnen en buiten *Labour.* Attlee verklaarde de door hem niet begeerde positie uit de behoefte van de partij een nieuwe MacDonald te vermijden. Die toeleg slaagde: voor alles was Attlee in de jaren tot de oorlog de man die *Labour* bijeenhield. Maar dat betekende niet dat hij geen richting gaf aan de koers van de partij: zo was het door zijn toedoen dat in de partij langzamerhand een realistischer standpunt werd ontwikkeld over defensie en de Duitse dreiging. Dat hij meer intellectuele diepgang had dan verwacht mocht worden van een kleurloze maar solide oppositieleider, liet hij zien in zijn boek *The Labour Party in Perspective*, geschreven op uitnodiging van Victor Gollancz voor de invloedrijke (en procommunistische) *Left Book Club.* Zijn leiderschap was nooit spectaculair, maar dat betekende niet - zoals buitenstaanders dachten - dat hij zwak of weifelend was. Integendeel: al in deze jaren zien we Attlee in moeilijke situaties - zoals de koningskwestie of de Tsjecho-Slowaakse crisis - beslist, gezaghebbend en juist optreden. En bij het laatste vooroorlogse congres van *Labour*, in mei 1939, zette Attlee de toon voor wat *Labour* in en na de oorlog zou gaan doen: buitenlandse politiek moest gebaseerd zijn op dezelfde principes als binnenlandse. 'I want us to devote ourselves to making people realize that if they want peace abroad they must have social justice at home.'

Na het uitbreken van de oorlog steunde *Labour* de regering van

Chamberlain, maar na het debacle in Noorwegen opende Attlee een algehele aanval op diens beleid. Zijn toeleg om een deel van de Conservatieven mee te krijgen lukte. De positie van Chamberlain was daarmee onhoudbaar geworden. Attlee maakte hem duidelijk dat *Labour* niet onder hem tot het nu onvermijdelijk geworden nationale kabinet zou toetreden. Op 10 mei 1940 werd de oude socialistenvreter Churchill eerste minister en Attlee zijn plaatsvervanger in de regering. Zijn werk daar was even inspannend, als doorslaggevend; zijn optreden even onzichtbaar als onmisbaar.

Vijf jaar lang was Attlee met Churchill de enige die onafgebroken in het oorlogskabinet zat. Zijn voornaamste taak was het in stand houden van de coalitie. Hij moest conservatieve *backbenchers* verzoenen, *Labour* geruststellen, bemiddelen tussen *Labour*-ministers en conservatieve collega's en de persoonlijke en politieke eigenaardigheden van Churchill opvangen. Daarnaast was hij voorzitter van een aantal belangrijke regeringscommissies die al in oorlogstijd voorbereidingen troffen voor vergaande hervormingen op het gebied van onderwijs, sociale voorzieningen en ruimtelijke ordening. Al dit werk werd gedaan in betrekkelijke onzichtbaarheid; in de ogen van het publiek werd Attlee ver overschaduwd door *Labour*-collega's als Cripps, Bevin en Morrison. ‘He is the forgotten minister who four years ago brought in the forgotten Bill to put all persons and all property at the nation's disposal,’ schreef de *Observer* in 1944 in een aan Attlee gewijd profiel.

Rommelig

In datzelfde stuk werd hij echter ook beschreven als een ‘politieke katalysator’, de man die zorgde dat de zaak liep: ‘Mr. Churchill needs a Chairman for the humdrum essential work of government.’ Dit was zeker waar: Churchill was een buitengewoon rommelige en slordige minister-president, geniaal in grote zaken, (vaak) geobsedeerd door niet ter zake doende details. Loyd George zei ooit van hem: ‘Hij komt zo met tien nieuwe ideeën tevoorschijn, en daar zit altijd wel een goed bij. Je weet alleen nooit welk.’ ‘Een schaap in schaapskleren’ noemde Churchill zijn plaatsvervanger in de oorlog later eens, maar hij werd ook buitengewoon kwaad toen zijn secretaris hem een in die tijd rondgaande mop vertelde: ‘Een lege taxi stopt voor Downing Street

10 en Clem Attlee stapt uit.' Dat was nadat Attlee Churchill was opgevolgd als eerste minister. Maar zijn secretaris - die de oude leeuw met dit verhaal wilde troosten met zijn nederlaag - kreeg de wind van voren: Attlee had hij, Churchill, leren kennen als een buitengewoon en bekwaam en integer politicus, die het niet verdiende dat er over hem zulke grappen werden gemaakt. Attlee's gebrek aan vertoon en zijn onopvallendheid was echter een gevolg van zijn bescheidenheid en nuchterheid, niet van onzekerheid of gebrek aan moed. Terwijl Beaverbrook, Churchills eigenzinnige vriend, het oorlogskabinet verliet omdat na een uitgebreide beschouwing door Churchill Attlee altijd 'I agree' zei, hem zo als derde lid van het orgaan buitenspel zettend, was Attlee wel zo wijs om Churchill zoveel mogelijk de vrije hand te laten in diens specialisme: de oorlogvoering.

Maar in het begin van 1945 ontving Churchill een uitvoerige brief van Attlee. Daarin wees deze hem erop dat kabinetsvergaderingen niet tot een behoorlijke besluitvorming konden leiden zolang Churchill doorging met het niet lezen van de stukken, zelfs niet van de speciaal voor hem vervaardigde samenvattingen. Churchill ontplofte, en sprak over zijn voornemen grondig met Attlee af te rekenen. Maar zijn vertrouweling Brendan Bracken zei: 'Waarom? Attlee heeft gelijk.' En Churchills vrouw Clementine sprak er haar voldoening over uit dat iemand het eindelijk eens had aangedurfd Winston de les te lezen. Daarop krabbelde Churchill terug.

Harde leerschool

Deze oorlogsjaren stelden de leiders van *Labour* in staat een harde leerschool in het bestuur van het land te doorlopen. De organisatie van economie en sociale verhoudingen in oorlogstijd, met haar vergaande centralisatie en planning van productiefactoren en arbeidspotentieel, leerde bovendien dat zulke, vroeger als dogmatisch socialisme veroordeelde, maatregelen effectief konden zijn, en zeer wel te verenigen met een parlementaire democratie in oorlogstijd. Tezelfdertijd groeide onder de bevolking - en niet alleen binnen de traditionele *Labour*-aanhang - het verlangen naar vergaande sociale hervormingen na de oorlog. Het resultaat was de voor velen zo onverwachte overwinning van *Labour* in 1945. Politiek stond die overwinning in een buitengewoon gunstig perspectief. *Labour* had niet alleen nume-

riek een overdonderende meerderheid in het Lagerhuis behaald. De partij had ook een duidelijk programma, en de daarin voorgestelde maatregelen waren geen uit de losse pols geformuleerde kreten, maar de vrucht van langdurige en weloverwogen studie en discussie.

De ideeën waren bovendien in grote kring bekend: men stemde op *Labour* niet omdat men tegen de Conservatieven was, maar om *Labour* een mandaat te geven voor zulke hervormingen. Ook de stemmers op de Conservatieven en de Liberalen erkenden in grote meerderheid dat mandaat. In die zin was de consensus uit de oorlog gebleven, maar van karakter veranderd: de oorlog was gezamenlijk gewonnen, het ging er nu om de vrede te winnen, zo was het algemene gevoelen. Maar in alle andere opzichten stond Groot-Brittannië er buitengewoon slecht voor. Onmiddellijk na de capitulatie van Duitsland hadden de Verenigde Staten de uitvoering van de leen- en pachtwet beëindigd. Financieel en economisch was het land zo goed als bankroet. Het had nog een enorme militaire macht op de been, om een imperium te beschermen en te beheersen dat het zich niet meer kon permitteren.

Van de *Labour*-overwinning was Attlee de architect. Zonder hem was het niet zeker dat de oorlogscoalitie intact was gebleven, zonder hem is het de vraag of *Labour* eensgezind was gebleven. Tegen deze tijd was zijn laconieke manier van optreden al spreekwoordelijk geworden bij wie hem kenden. Op een vraag uit het Lagerhuis waarom maar twee van de zevenentwintig verslagen van militaire commandanten van verschillende fronten openbaar gemaakt werden, antwoordde Attlee in 1943: ‘Omdat ze informatie van waarde voor de vijand bevatten.’ Toen hem daarop werd voorgehouden dat in de Eerste Wereldoorlog wél alle rapporten binnen enkele maanden waren openbaar gemaakt, zei Attlee: ‘Ik ben alleen verantwoordelijk voor de gang van zaken in deze oorlog.’ Tijdens de oorlog maakte hij alles ondergeschikt aan het winnen van de oorlog, wat hem onder voortdurend vuur bracht van de linkervleugel. Aan de vooravond van de verkiezingen van 1945 schreef de partijvoorzitter van dat jaar, de politicoloog Harold Laski, Attlee een zeer uitvoerige brief, waarin deze er bij hem op aandrong dat Attlee af zou treden om zo een overwinning voor *Labour* mogelijk te maken. Attlee antwoordde: ‘Dear Laski. Thank you for your letter, contents of which have been noted. C.R. Attlee.’ Een poging van zijn rivaal Morrison om hem nog vóór de vorming van een nieuwe regering terzijde te schuiven verijdelde

Attlee door haar te negeren. De *Labour*-regering streed daarna op twee fronten: het economisch te boven komen van de gevolgen van de oorlog - wat pas definitief lukte toen de Verenigde Staten het marshallplan begonnen uit te voeren - en de verdere opbouw van de welvaartsstaat. In hoog tempo werden de kolenmijnen, de Bank van Engeland, de elektriciteitsvoorziening en de spoorwegen genationaliseerd, benevens een aantal andere bedrijfstakken; kwam de Nationale Gezondheidszorg tot stand, werd de *Town and Country Planning Act* aangenomen, en werd een stelsel van sociale verzekeringen ingevoerd. Het monument dat Attlee in 1951 naliet was een indrukwekkende hoeveelheid wetgeving, zonder precedent in de Britse geschiedenis. *Labours* programma uit 1945 was volledig uitgevoerd, en het meeste van zijn wetgeving heeft de tand des tijds tot op de dag van vandaag doorstaan. Dit enorme werk vergde een groot bestuurder en dat was Attlee.

Harold Wilson, die zowel onder Churchill als onder Attlee de vergaderingen van het kabinet bijwoonde, stond versteld van de buitengewoon effectieve wijze waarop Attlee - in tegenstelling tot zijn voorganger - zijn regering leidde. In zijn biografie citeert Harris een anonieme hoge ambtenaar die onder vijf eerste ministers diende: ‘The country was never so well governed, in this technical sense, in living memory as it was under Attlee.’ Attlee was een man die niet van vergaderen hield. Zijn doel als voorzitter was ze zo kort mogelijk te laten duren. Het recept daarvoor vatte hij in zijn memoires samen: ‘It is essential for the Cabinet to move on, leaving in its wake a trail of clear, crisp, uncompromising decisions. This is what government is about. And the challenge to democracy is how to get it done quickly.’ Een minister die een tijd lang bij Attlee aandrong op heroverweging van de ‘voorstellen’ de spoorwegen te nationaliseren kreeg een kort briefje terug: ‘Het kabinet stelt niet voor: het beslist.’ Niet de minste van zijn prestaties was het bijeenhouden van een kabinet dat voor een deel uit eigenzinnige en op elkaar jaloerse prima donna's bestond: Shinwell, Morrison, Dalton, Cripps, Bevin. Dat hij ook als eerste minister in hun schaduw leek te staan deerde hem niet. Toen hij Churchill was opgevolgd en met zijn nieuwe minister van Buitenlandse Zaken naar de Conferentie in Potsdam was gekomen, vonden de waarnemers daar de zwijgzame Attlee maar een onbenullig mannetje naast de imposante Bevin, of vergeleken met Churchill.

Attlee heeft vrijwel nooit op zulke waarderingen van zijn persoon

gereageerd. In dit geval wel: ‘Wie een goeie hond heeft gaat niet zelf staan blaffen. Ernie is een hele goeie hond.’

Bevin was de krachtpatser in de *Labour*-regering, (‘Socialisme is wat de *Labour*-regering doet,’ hield hij ooit ontevreden *back-benchers* voor), uiterst loyaal tegen Attlee, en de enige *Labour*-leider met wie deze een vriendschappelijke relatie onderhield. In 1947 kwam het tot een soort complot tussen Cripps, Dalton en Morrison om Attlee als eerste minister te vervangen door Bevin. Cripps werd met die boodschap naar Downingstreet 10 gestuurd. Het verhaal wil dat Attlee hem aanhoorde, daarna Bevin telefoneerde en zei: ‘Ernie, Stafford is hier. Hij zegt dat je mijn baan wilt.’ Bevin zei: ‘Nee, dat deed hij niet.’ ‘Dacht ik al,’ zei Attlee en hing op. Daarop gaf Attlee Cripps na een lang gesprek een deel van Morrisons portefeuille, waarop de man die als rebel was binnengekomen als loyalist vertrok.

In veel opzichten doet Attlee in politieke stijl en persoonlijkheid denken aan Willem Drees sr. Op ten minste één terrein echter konden de verschillen niet groter zijn. Dat is dat van de koloniale, en meer in het algemeen, de buitenlandse politiek. De India-politiek was van begin tot eind in handen van Attlee, waarbij hij zeer onorthodox te werk ging. Het hoogtepunt van die onorthodoxie was het benoemen van admiraal Mountbatten tot onderkoning van India, met als strikte opdracht binnen een korte en onwrikbare termijn de onafhankelijkheid af te kondigen. Attlee's ervaringen hadden hem geleerd dat de Indiase politici alleen door ze met een eigen verantwoordelijkheid te confronteren tot definitieve beslissingen zouden komen, en dat in de voorgaande jaren de meeste stations met een aantrekkelijker uitkomst dan verdeling in een moslim- en een hindoestaat door de starheid van de Britten al was gepasseerd.

Ook op twee andere terreinen hakten Attlee en Bevin op besliste wijze knopen door. Ze maakten een eind aan de illusie dat Groot-Brittannië (of welk land dan ook) een speciaal socialistische buitenlandse politiek zou kunnen voeren, een illusie waaraan *Labour* zich in de jaren dertig zo lang had uitgeleverd. Dit leidde uiteindelijk tot twee beslissingen: de oprichting van de NAVO - in feite een uitbreiding van het eerder gesloten *Verdrag van Brussel* - en de verdere ontwikkeling van de Britse atoombom. Over beide beslissingen valt eigenlijk alleen maar serieus te praten als men voor ogen houdt dat het tussen 1945 en 1948 in het geheel niet duidelijk was of de Verenigde Staten zich niet, net als na de Eerste Wereldoorlog, uit Europa terug zouden trek-

ken, terwijl, anders dan toen, Groot-Brittannië en Frankrijk in het geheel niet meer in staat waren een machtsevenwicht in Europa te garanderen.

Tegen 1950 was *Labour* uitgeregeerd. De naoorlogse crisis was voor het oog overwonnen, de plannen en ideeën van *Labour* uitgevoerd, en de brede consensus op basis waarvan dat kon gebeuren strekte zich niet uit tot nieuwe nationalisaties - het enige wat de partij daarna nog wist te bedenken. De grote mannen van *Labour* waren ziek, gestorven, of uitgeblust. Het is typerend dat de interne crisis die een eind maakte aan het tweede kabinet-Attlee, uitbrak toen Attlee zelf in het ziekenhuis lag. De nederlaag die daarop volgde mag eervol worden genoemd: nooit daarvoor of daarna was het percentage *Labour*-stemmers zo hoog (48,8 procent) en in feite stemden meer mensen op *Labour* dan op de Conservatieven. In de jaren die volgden verloor Attlee als leider van de oppositie de statuur die hij als minister-president had gewonnen. Zijn aanblijven was echter de laatste dienst die hij de partij kon bewijzen. Zonder hem was de interne strijd zeker tot vruchteloze hoogten opgelopen, omdat zich geen onomstreden opvolger aankondigde. Attlee's eigen hoop was altijd gesteld geweest op Aneurin Bevan, de leider van de linkervleugel, die zich als minister van Volksgezondheid ook een kundig bestuurder had getoond. Maar Bevan maakte zich in deze jaren steeds weer onmogelijk voor het grootste deel van de partij. Het leiderschap lag voor hem klaar, zei Attlee later, maar hij wou tegelijk rebel en leider zijn, en dat gaat niet. In 1956 trad Attlee af, een karakteristieke stap die onaangekondigd was en een paar minuten duurde, in de zekerheid dat noch Bevan, noch Morrison hem zou opvolgen.

Terugblikkend op de bijna twintig jaar dat hij *Labour* leidde, schreef hij: ‘The problem of a Tory leader is to educate his Party. The problem of a Labour leader is to keep it in order.’ Dat is, na hem, dan ook geen *Labour*-leider meer echt gelukt. Gevraagd waarvoor hij dacht dat hij herinnerd zou worden zei hij: ‘Weet niet. Zoiets, dan India, mogelijk.’ Mijn favoriete anekdote over Attlee komt niet in de - overigens schitterende, zij het hier en daar wat slordige - biografie van Harris voor. Tijdens de kolenrantsoenering in 1947 kwam de regering met een schema dat door Attlee prompt werd afgekeurd. Hij vond het rantsoen te groot. De mensen in het East End, legde hij uit, hebben namelijk nauwelijks plaats om kolen te bergen, hoogstens

een kast onder de trap. In zijn tijd werden de kolen in een zak onder het bed bewaard - zodat het was alsof je op een kameel sliep.

Graaf Attlee stierf op 8 oktober 1967. Toen hij in de adelstand werd verheven koos hij als wapenspreuk *esse quam videri*: te zijn, niet schijnen te zijn. De golf van nostalgie rond Attlee heeft sterk emotionele trekken. Te gemakkelijk kan uit het oog worden verloren dat Attlee groot kon worden in een periode voordat de televisie politici in de tredmolen van de incidentenpolitiek duwde - voor zover ze zich daar zelf al niet in plaatsten. Een periode ook waarin hij het zich kon permitteren de televisie van die dagen - de dagbladjournalistiek - te negeren. Attlee las alleen *The Times*, en van *The Times* alleen de kruiswoordpuzzel. Toen Dalton in 1947 moest aftreden omdat hij details van de nieuwe begroting per ongeluk had laten uitlekken aan een journalist, toonde Attlee zich geheel verbijsterd: 'He talked to the Press? Why on earth should he want to talk to the Press?'

Harris besluit met de opmerking dat Attlee uiteindelijk een product was van het victoriaanse Engeland. Ik weet echter niet of hij daardoor zijn onderwerp werkelijk reduceert tot een historische figuur. Kortgeleden woonde ik een bijeenkomst van Verontruste Linkse Intellectuelen bij. Een van hen somde op wat hem mishaagde aan de huidige politiek, en meeste huidige politici van de PvdA: gebrek aan eerlijkheid, nuchterheid, openheid, volharding, geduld, en de erkenning van de eigen verantwoordelijkheid van staatsburgers. Het leek alsof hij een negatief van Attlee op tafel legde.

In: *Vrij Nederland*, 23 juli 1983.

De Miranda: ondergang van een stadsbestuurder (1997)

'Een vlieg en een politicus hebben dit gemeen,' zo zei Frits Bolkestein lang geleden, 'dat ze allebei met een krant kunnen worden doodgeslagen.' In de Nederlandse politiek is dat zelden overtuigender bewezen dan in de ondergang van Salomon ('Monne') Rodriguez de Miranda (1875-1942), in het interbellum vele jaren wethouder voor de SDAP in Amsterdam.

Monne de Miranda was afkomstig uit een arm gezin in de Amsterdamse Jodenbuurt. Meer dan vijf jaar lagere school was voor hem niet weggelegd. Hij zou zich door verbeten zelfstudie opwerken van diamantbewerker tot bestuurder van de eerste 'moderne' Nederlandse vakbond, de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond. Die bond was de beroemde schepping van Henri Polak, die zijn intellectuele en politieke mentor werd. Tegelijkertijd was De Miranda actief in de SDAP, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. In 1911 werd hij voor deze partij in de Amsterdamse gemeenteraad gekozen. Zijn verkiezing tot wethouder volgde in 1919. Hij bleef wethouder, met enkele jaren onderbreking, tot in 1939. Zijn loopbaan is een prachtig voorbeeld van de emancipatie van het (joodse) proletariaat in Amsterdam.

Het interbellum, de periode tussen de beide wereldoorlogen, is de grote tijd van het wethouderssocialisme. Vooral de jaren twintig, met politieke zwaargewichten als Drees in Den Haag en Wibaut - van wie de bijnaam 'de Machtige' luidde - in Amsterdam. In de grote steden konden de sociaaldemocraten doen wat hun op nationaal niveau onmogelijk was: bestieren en besturen ten bate van 'gewone mensen'. Pas in 1939 immers zou de SDAP voor het eerst tot de regering toetreden. Dit wethouderssocialisme kreeg zijn kansen door grote gemeentelijke autonomie in die dagen. Pas in 1929 werd deze in hoge mate ingeperkt door een wet die de gemeenten voortaan financieel nagenoeg helemaal afhankelijk maakte van het rijk. Daarvóór was de ge-

meentelijke autonomie verzekerd door de bevoegdheid zelf inkomstenbelasting te heffen.

De Miranda was een doener. Hij werd gedreven door de idee dat de politiek de levensomstandigheden van mensen moest verbeteren. In eerste instantie trachtte hij dit ideaal te verwezenlijken door een gemeentelijk levensmiddelenbeleid tot stand te brengen - een politiek die tegen het eind van de Eerste Wereldoorlog in Amsterdam minder onzinnig was dan het nu lijkt. Zijn grote prestaties zouden echter komen te liggen op het terrein van de stadsvernieuwing (een woord dat toen nog niet bestond) en de stadsuitbreiding; op verbetering van de kwaliteit van het stedelijk leven door onder andere de aanleg van wasen badhuizen en zweminrichtingen. Hij was de man die de grote stadsuitbreidingen ook in de depressie van de jaren dertig voortzette, zowel om de woningnood te lijf te gaan als om de werkloosheid te bestrijden. Het Amsterdamse Bos is de voornaamste, maar niet enige vrucht van zijn werkgelegenheidsbeleid uit deze jaren. Tot zijn laatste projecten behoorden een IJtunnel en een nieuw stadhuis. Beide zouden pas veel later gerealiseerd worden.

Zo'n bestuurder maakte zich naast vrienden toch vooral vijanden. De Miranda was geen diplomaat; het raadslid Romme, de naoorlogse leider van de KVP, noemde hij ooit publiekelijk een ‘pooier’. Toen hij in 1935 opnieuw wethouder werd, wist hij dat de bouwwereld en de middenstand zijn positie zouden proberen te ondermijnen. Naast afwijzing van zijn politiek speelde ook een andere factor. Al in 1933 had de katholieke politicus Bomans (inderdaad, de vader van Godfried) in *De Telegraaf* opgemerkt dat vier joden in een college van B&W wel erg ‘ontactisch’ was.

Steen des aanstoots voor zijn politieke tegenstanders was vooral het erfpachtstelsel van gemeentegrond. Al voor 1939 deden geruchten de ronde als zou De Miranda bij de uitgifte van bouwterreinen persoonlijke voorkeur de doorslag laten geven, mede op aandrang van zijn zoon, de advocaat Bram de Miranda. Zijn gemeenteraadsfractie had hem eerder kritisch bejegend, toen de woningbouw bleek te stagneren. Sommige fractieleden hoopten op zijn wethouderszetel, na de verkiezingen in juni van dat jaar. Aan de andere kant vond De Miranda machtige belangen tegenover zich. De Amsterdamse hypotheekbanken hadden tot een boycot van het erfpachtstelsel besloten, zodat de financiering van nieuwe woningbouw op grote moeilijkheden stuitte. Ook de bouwwereld had zich tegen de sociaaldemocrati-

sche bouwpolitiek gekeerd, omdat deze de winstmogelijkheden sterk beperkte. Ten slotte, en niet in de laatste plaats, was er in groeiende mate sprake van wrijving met de dienst Publieke Werken, waaraan De Miranda politiek leiding hoorde te geven. Tekenend voor de verhoudingen was het feit dat de directeur van deze dienst weigerde voor overleg naar de wethouderskamer te gaan; de wethouder moest de trap maar op, naar zijn kamer. De taak van de wethouder beperkte zich in de ogen van de directeur tot het verdedigen van het beleid van de dienst zoals dat door de directeur werd uitgemaakt. Publieke Werken was zeer gekant tegen de grootscheepse woningbouwprogramma's van De Miranda, onder andere omdat daardoor de prijzen van bestaande woningen zouden dalen.

De voornaamste bron over het politieke leven van De Miranda is de biografie van Gilles Borrie (1993), die als oud-burgemeester in staat is zich zeer goed in de positie van zijn hoofdpersoon te verplaatsen. Toch kan ook hij niet goed de positie van De Miranda bepalen. Uit alles krijgt men de indruk dat De Miranda gewaardeerd werd, in en buiten de SDAP, maar dat hij noch over een *Hausmacht*, een eigen politieke basis beschikte, noch over de innerlijke zekerheid die daarvoor in de plaats had kunnen treden. Hij was fel en emotioneel in zijn betoogtrant, maar verwierf zich daarmee niet de statuur van een Wibaut, die van magistraat; omgekeerd trok hij zich kritiek te persoonlijk aan, hetgeen zijn kwetsbaarheid vergrootte.

Op 6 januari 1939 verscheen in *De Telegraaf* een uitvoerig artikel waarin gewag werd gemaakt van een gerechtelijk onderzoek naar corruptie door de wethouder. Dit artikel kwam als een donderslag bij heldere hemel. Een justitieel onderzoek naar een wethouder, zonder dat B&W daarvan op de hoogte was? De Miranda verweerde zich, maar vanaf het moment dat hij in opspraak kwam bleek hij politiek ten dode opgeschreven. Niemand valt hem openlijk af, maar niemand ook steunt hem openlijk. Dat alleen al is tekenend.

De gemeenteraad besluit tot instelling van een eigen onderzoekscommissie, onder leiding van Walrave Boissevain, een politiek tegenstander en De Miranda's voorganger als wethouder in de periode 1933-1935. De aanhoudende stroom van publieke verdachtmakingen wordt De Miranda te veel. Op advies van een bevriende arts trekt hij zich in april terug in een kuuroord in Laag-Soeren. Dat is achteraf een faliekant foute beslissing. Tot rust komt hij in het geheel niet in een omgeving waar iedereen *De Telegraaf* leest en hij zich vooral zor-

gen maakt over de hoge verpleegkosten. Na drie weken verlaat hij Laag-Soeren en komt terecht in een sanatorium voor lijders aan psychosen en neurosen bij Schaarsbergen. Uit wat zijn biograaf hierover optekent krijgt men de indruk dat De Miranda door de behandeling ('ik stink van de medicijnen') pas werkelijk geestelijk de kluts kwijtraakt.

De SDAP tornt niet aan zijn lijsttrekkerschap bij de gemeenteraadsverkiezingen, nadat hij in april al de lijst van de SDAP bij de Statenverkiezingen had aangevoerd. De uitslag in Amsterdam is voor de SDAP beroerder dan gemiddeld. De partij verliest drie zetels; de NSB - die van harte het vuurtje tegen De Miranda had aangeblazen - wint er drie. Het justitieel onderzoek - dat niet op De Miranda als zodanig, maar op de gang van zaken bij Publieke Werken betrekking bleek te hebben - leverde niets op. De betreffende officier van justitie kon desgevraagd met kennelijke tegenzin De Miranda bevestigen dat er 'strafrechtelijk' niets op zijn handelwijze viel aan te merken. Ook de onderzoekscommissie van de gemeenteraad pleitte hem vrij van alle verzamelde beschuldigingen, maar verweet hem - en in mindere mate B&W - wel 'beleidsfouten'.

Het deed er niet toe. Bij het raadsdebat over dit rapport kon De Miranda, nog steeds in het sanatorium, niet aanwezig zijn. Zijn collegawethouders legden zich om onbegrijpelijke redenen neer bij de oekaze van burgemeester De Vlugt in de gemeenteraad hun mond te houden. Toch was alleen de werkwijze van de commissie van een zeker achteraf verbazingwekkende oneerlijkheid. Zij baseerde zich op dubieuze bronnen, paste niet systematisch hoor en wederhoor toe, stelde de wethouder niet in staat zich te verweren tegen aantijgingen waarvan hij niet eens op de hoogte werd gesteld en negeerde de collectieve verantwoordelijkheid van het college van burgemeester en wethouders voor de uitvoering van besluiten van de gemeenteraad.

Nadat hij in november 1939 genezen was verklaard keerde De Miranda niet terug in de gemeenteraad. Hij had zijn zetel al eerder opgegeven. Terug in Amsterdam zette hij zich aan het schrijven van een verweerschrift dat *Pro Domo* zou heten. *Pro domo* betekent letterlijk 'ten eigen bate, ter verdediging van zichzelf'. Maar in dit geval verwees deze titel ook naar een toentertijd populair gelijknamig toneelstuk. Het thema daarvan was een zoon die zijn vader verzaakte. Ook al was er geen sprake van geweest dat De Miranda zich toegankelijk had betoond voor pogingen van zijn zoon om hem over te halen be-

paalde bouwprojecten te gunnen aan diens cliënten, toch moet alleen al het feit dat deze waren ondernomen De Miranda ten diepste hebben bezwaard.

Van de publicatie van *Pro Domo* verwachtte hij een algehele rehabilitatie en, wellicht, een terugkeer in de bestuurlijke politiek. Maar daarvan kwam niets. Zijn affaire werd overschaduwd door de naderende oorlog, maar ook door de toetreding van de SDAP tot de landsregering. Publicatie werd hem door welgezinde partijgenoten afgeraden. De Amsterdamse SDAP zag er niets in; de fractie van Provinciale Staten in Noord-Holland, waarvan hij deel uitmaakte, verzocht hem heen te gaan; in het partijbestuur - waarvan hij ook lid was - vond hij geen gehoor. De oorlog maakte een einde aan pogingen om *Pro Domo* volgens afspraak bij De Arbeiderspers uit te geven, hoewel het manuscript toen al gedrukt was.

Op 18 juli 1942, nauw drie dagen nadat de Duitsers met de systematische deportatie van joodse Nederlanders waren begonnen, werd Monne de Miranda zonder opgaaf van redenen gearresteerd. Op 23 oktober 1942 bracht de SD hem, zonder een voorafgaande vorm van proces, naar kamp Amersfoort. Daar werd hij het slachtoffer van onophoudelijke mishandelingen, onder anderen door Nederlandse kapo's met een verzets- en CPN-achtergrond. Op 3 november bezweek de zwaar gemaltraiteerde zestiger na urenlang met een ijskoude waterstraal op de hartstreek te zijn bespoten.

Na de oorlog is De Miranda op verschillende manieren geëerd voor zijn bestuursdaden en daarmee gerehabiliteerd voor fouten die hij nooit heeft begaan; het treffendste voorbeeld daarvan is de omdoping - als ik dit zo mag noemen - van het Amstelparkbad in het De Mirandabad (1946).

Maar pas achtenvijftig jaar na dato verschijnt alsnog *Pro Domo*, nadat Borrie in zijn politieke biografie voor het eerst uitgebreid de affaire-De Miranda had beschreven. *Pro Domo* is zorgvuldig en liefdevol uitgegeven en toegelicht door Borrie, Geert Mak en Frans Heddema. Het resultaat is de beschrijving van een historisch politiek drama, waarvan de structuur echter maar al te herkenbaar is voor wie de kranten van vandaag leest.

In: *VARA-tv Magazine*, 1 april 1997.

Drees en het democratisch socialisme (1988)

Over de beweegredenen die Willem Drees ertoe brachten om, zo gauw dat statutair mogelijk was, op achttienjarige leeftijd, lid te worden van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) zijn wij door hem spaarzaam maar voldoende geïnformeerd.[1] Met socialistische ideeën kwam hij in aanraking op de openbare handelsschool, waar hij onder zijn medeleerlingen zoons aantrof van diamantbewerkers, leden van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond; toentertijd de politiek en cultureel meest ontwikkelde vakorganisatie van sociaaldemocratische kleur.

De voedingsbodem voor de zaadjes van het socialisme noemt Drees zelf zijn 'ontwakende drang naar strijd tegen onrecht in het algemeen' die zich al vroeg had gemanifesteerd, in zijn jeugdige verontwaardiging over het Britse optreden in de Boerenoorlog en over de Dreyfusaffaire.[2] Daarnaast de armoede en ellende die hij waarnam in het Amsterdam van zijn jeugd en de ergerlijke standsonderscheidingen die daar nog bovenop kwamen. De laatste ervoer hij rechtstreeks in de voorwaarden waaronder hij door 'mocht' leren.

Drees groeide op in wat hij zelf noemde: 'een orthodox-hervormd gezin'. Hij ging naar de zondagsschool en, tot zijn achttiende, naar catechisatie. Maar aangenomen werd hij niet, 'want ik moest de predikant gaan meedelen dat ik de geloofsbelijdenis niet kon aanvaarden'.[3] Van een natuurlijke neiging in antirevolutionaire of christelijk-historische richting was in zijn jeugd al geen sprake.

Zo heeft de keus van Willem Drees in 1904 voor het democratisch socialisme iets vanzelfsprekends. Gegeven zijn toen al aan de dag getreden belangstelling voor politieke en sociale vraagstukken, gegeven zijn gevoel voor rechtvaardigheid, gegeven zijn maatschappelijke achtergrond en zijn ontwikkeling, is het moeilijk zich voor te stellen dat zijn politieke keus in een andere richting zou zijn gegaan.

Drees' plaats in de partij: zijn stilzwijgen

Voor een beschouwing over de verhouding tussen Drees en het democratisch socialisme - dit laatste opgevat als een zich in de tijd ontwikkelend en veranderend stelsel van politieke ideeën - is men in eerste instantie, bij ontstentenis van een uitvoerige en wetenschappelijk verantwoorde biografie, als bron aangewezen op de geschriften van Drees zelf. Deze hebben hun beperkingen. In de eerste plaats omdat ze lang na afloop van de erin beschreven gebeurtenissen te boek zijn gesteld: zijn carrière als auteur ving Drees pas op 72-jarige leeftijd aan. Men hoeft noch aan zijn oprechtheid, noch aan zijn geheugen twijfel te hechten om toch te onderkennen dat er onmiskenbare vertekeningen moeten optreden als men, gewapend met de kennis hoe het verder is gegaan, de eigen opvattingen uit een ver verleden gaat reconstrueren.

In de tweede plaats toont Drees zich ook in zijn meest autobiografische geschriften terughoudend over zichzelf, ook in *politicis*, daar waar hij dit kennelijk verkiest, en dat is nogal veelvuldig het geval. De zaken waarover hij in, bijvoorbeeld, *Zestig jaar levenservaring* niet komt te spreken, vormen tezamen een merkwaardig en tot nog toe niet uitgelegd mozaïek.

Dit geldt inzonderheid zijn ideologische positie binnen SDAP en Partij van de Arbeid (PvdA) - behalve dan waar het met de laatste tot een breuk kwam. De plaats die Drees zichzelf toekent op de ideologische spectra van SDAP en PvdA valt nagenoeg steeds samen met het dan geldende partijstandpunt. Nog preciezer gezegd: aan ideologische tegenstellingen binnen SDAP en PvdA in de periode dat hij er leidende functies bekleedde, maakt hij in zijn geschriften weinig woorden vuil. Als ze al ter sprake komen, dan is vrijwel altijd de geschiedschrijver aan het woord die na afloop registreert en nooit de deelnemer die er invloed op uitoefent.

Natuurlijk heeft Drees ook voor 1958, toen zijn eerste boek, *Van mei tot mei* verscheen, gepubliceerd. Een aantal van zijn artikelen en toespraken uit zijn politieke carrière is gebundeld, met hulp van K. Voskuil, P. van 't Veer en H. Daalder.[4] Het beeld dat hij in zijn na 1958 geschreven boeken oproept van zijn eigen politieke positie, kan daardoor tot op zekere hoogte gecontroleerd worden zonder onmiddellijk tot archiefstudie gedwongen te worden.[5] Maar deze controle aan de hand van op het moment zelf geschreven bijdragen van Drees

bevestigen eerder dat beeld van de man die altijd namens de partij sprak dan dat ze een andere bepaling van zijn ideologische affiniteiten - en de in een politieke loopbaan die zestig jaren bestrijkt toch ook waarschijnlijke wisselingen daarin - mogelijk maakt. De poging van H.A. van Wijnen om achter de 'wethouder van Nederland'[6] een romantische radicaal in jonger jaren te ontdekken, ondernomen in zijn biografisch essay uit 1984, is bij gebrek aan harde feiten blijven zweven op het niveau van even charmante als onzinnige speculatie.[7]

De bewondering die Drees aan den dag legt voor socialistische voormannen van een heel ander temperament dan het zijne impliceert geenszins instemming met hun daden en opvattingen. Daarvan getuigt onder andere zijn waardering voor Pieter Jelles Troelstra. Zestig jaar na dato getuigt Drees nog van de 'onvergetelijke indruk' die de 'eerste socialistische vergadering' die hij had bijgewoond op hem had gemaakt. Dit was de verkiezingsmanifestatie in het kiesdistrict Amsterdam, waar Troelstra eind 1902 kandidaat stond voor de Kamer, en waar hij ook sprak. Maar even kenmerkend is dat Drees er geen gewag van maakt waarover Troelstra sprak: het was klaarblijkelijk de sfeer die hem aansprak, en die in zijn herinnering is blijven steken.[8] Zestien jaar later, in november 1918, was Drees geen toeschouwer meer maar, als voorzitter van de Haagse partijfederatie, medespeler. Over de toen bij Troelstra gewekte verwachtingen aangaande wat Drees noemt: 'een bloedige ommekeer', deelt hij kortweg mee dat hij deze 'vanaf het begin niet [heeft] kunnen delen', om dan verderop de 'warme aanhankelijkheid' te memoreren die de partij Troelstra bleef toedragen nadat 'één ogenblik, toen hij meende dat het uur der verwezenlijking was aangebroken voor de idealen, waarvoor hij zijn leven lang had gestreden, de remmen weg vielen, die zijn hartstochtelijke gevoelens plachten te houden binnen de grenzen van wat mogelijk en verantwoord was'.[9]

'De grenzen van wat mogelijk en verantwoord was' - een zinsnede, die wel heel karakteristiek voor Drees is, en die ook de maat lijkt te zijn waarmee hij zijn voorganger uiteindelijk mat: in zijn beoordeling is het de man met het onstuimige hart die geëerd wordt, maar gewaardeerd wordt bovenal de politieke leidsman die groot parlementariër is en tegelijkertijd bezielend propagandist; Troelstra's opvattingen daarentegen worden - bijvoorbeeld in het herdenkingsartikel dat Drees tien jaar na de dood van Troelstra in *De Blauwe Vaan* publiceerde - plichtmatig opgesomd, diens strijd tegen de oorlog in één

adem met die tegen de drank. Geëerd wordt dan ook Troelstra's inzicht ‘dat de sociaal-democratie, wilde zij grote maatschappelijke omvormingen kunnen verwerken, voor de economische staatstaak naast - niet in plaats van - het parlement nieuwe vormen van staatkundige organisatie moest weten te scheppen’.[10] Ook hier lijkt Drees eerder namens de partij dan namens zichzelf te spreken: in zijn op schrift gestelde ideeën hebben voorstellen tot staatkundige veranderingen, van Troelstra of van anderen, even weinig aandacht gekregen als instemming. Wat Drees zelf op dit punt voorstond, met name in het program (*Door een Sociaal-Democraat*) dat hij aan de vooravond van de bevrijding publiceerde, richt zich vooral op de verbetering van de bestaande staatsinrichting; het verst strekken zijn voorstellen de stemplicht en de Eerste Kamer af te schaffen.[11] Een passage die beschouwd zou kunnen worden als een pleidooi voor functionele decentralisatie is rijkelijk vaag na alles wat daarover in de jaren dertig is naar voren gebracht in de SDAP, in bijvoorbeeld *Het Plan van de Arbeid* en *Het Staatkundig Stelsel der Sociaal-Democratie.*[12]

Klaarblijkelijk waren het niet zijn politieke ideeën waardoor Troelstra door Drees werd bewonderd. Is het dan te ver gezocht te vermoeden dat de Troelstra die Drees aansprak de man was die enerzijds naar buiten toe de partij wist te personifiëren, maar daarbinnen de vleugels en stromingen zoveel mogelijk op één lijn wist te houden? In zijn geschriften prefereert Drees Troelstra onmiskenbaar boven niet alleen de marxisten van de *Nieuwe Tijd*-groep, maar ook boven J.H.A. Schaper en W.H. Vliegen bij wie hij in politiek temperament en ideologische positie toch dichter staat. Wellicht is het bovenal de Troelstra die zozeer zijn tegenbeeld is, die hem boeide. De politieke romantiek die hij bij zichzelf beheerste en onderdrukte, fascineerde hem bij anderen; dit verklaart niet alleen zijn verhouding tot Troelstra, maar ook, althans ten dele, zijn ogenschijnlijk verrassende voorkeur voor Ferdinand Lassalle, Henriëtte Roland-Holst, Herman Gorter, Karl Marx en Jean Jaurès. Het betreft hier echter, en daar gaat het in het verband van dit verhaal over, om psychologische, en niet om politieke affiniteit. De revolutie heeft Drees nooit afgezworen als rechtmatig strijdmiddel daar waar geen democratische verhoudingen bestaan.[13] Het lijdt echter geen twijfel dat oog in oog met zo'n situatie Drees de woorden van Friedrich Ebert uit 1918 zou hebben herhaald: ‘Die politische Umwälzung darf die Ernährung der Bevölkerung nicht stören.’[14] Want uiteindelijk is het de praktische uitwerking

die voor Drees de doorslag geeft. Zijn waardering voor Jaurès geldt niet alleen de grote redenaar, maar vooral de man die de noodzaak van regeringsdeelname door socialisten durfde te verdedigen op een moment dat in de Tweede Internationale nog de illusies van de orthodoxe marxisten de boventoon voerden;[15] en het is in dit opzicht kenmerkend dat hij naast Jaurès voor Clement Attlee (in veel opzichten zijn evenknie) de grootste waardering als politicus opbrengt.[16]

Over de ideologische ontwikkelingen in de SDAP heeft Drees zich, zoals gezegd, nergens uitvoerig uitgelaten. De strijd tussen reformisten en orthodoxe marxisten, die in 1909 uitliep op de oprichting van de Sociaal Democratische Partij (SDP), wordt in zijn gedenkschriften geregistreerd, maar ook niet meer dan dat. ('De theoretische kwestie laat ik onbesproken', deelt hij mee.)[17] Hij neemt als afgevaardigde deel aan het buitengewone congres dat in 1913 moet beslissen over de door de vrijzinnig-democratische formateur aangeboden regeringsdeelname, maar vertelt niet hoe hij toen heeft gestemd. De ideologische crisis die de SDAP na 1918 treft, niet zozeer door Troelstra's 'vergissing' als door de verwerkelijking van het algemeen kiesrecht en de achturige werkdag, verschijnt niet in zijn blikveld, evenmin als het rapport *Het socialisatievraagstuk*, dat te zien is als het eerste grote draaipunt in de ideologische ontwikkeling van de SDAP. Met die ideologische zwenking was de crisis van de SDAP allerminst bedwongen. Integendeel. De stagnatie van de verwachte electorale opgang na de invoering van het algemeen kiesrecht, de kennelijke onmogelijkheid door te dringen tot het nationale centrum van de politieke macht en de verwezenlijking van de eisen waarmee de SDAP twintig jaar lang haar aanhang had gerekruteerd en gemobiliseerd, dat alles bevorderde een intern debat dat pas in de jaren dertig werd beslecht.[18]

Daarover echter niets bij Drees, niet over die ontwikkeling noch over zijn positie daarin. Slechts zijdelings en terloops laat hij iets los. Zo heeft hij nooit duidelijk gemaakt wat zijn eigen opvatting was over het ontwapeningsstandpunt dat de SDAP in het begin van de jaren twintig begon in te nemen. Van dat standpunt maakt hij echter wel melding, en hij verontschuldigt het, voor zover hij het niet verdedigt, door erop te wijzen dat dit enerzijds gebaseerd was op het woord van Troelstra uit 1920 dat slechts indien 'krankzinnigen' in Duitsland aan de macht kwamen er voor Nederland reëel gevaar van oorlog zou dreigen. Anderzijds betrokken de sociaaldemocraten, zo voert hij aan, geen andere stelling dan de vrijzinnig-democraten toen-

tertijd, en drong zelfs Colijn in 1922 aan op het terugbrengen van de Nederlandse krijgsmacht tot niet meer dan ‘een operatief orgaan voor de nakoming van Volkenbondsverplichtingen’. Van zijn eigen mening ter zake is alleen sprake als hij in zijn gedenkschriften schrijft dat de noodzakelijke wijziging van het - overigens geclausuleerde - ontwapeningsstandpunt van de SDAP ‘te laat is gekomen’.[19] Hoe hij daar in de periode dat dit aan de orde was tegenover stond, vermeldt hij niet, en is ook niet - zonder bestudering van bijvoorbeeld de notulen van de bestuursvergaderingen van de SDAP - vast te stellen.

Immers, sinds 1927 maakte Drees deel uit van de nationale leiding der partij. Zijn opgang in de jaren twintig en dertig is niet die van een politiek denker als W. Banning, maar die van een van de besten uit de gelederen van de lokale bestuurders - de sergeanten van de sociaaldemocratie die toen net als nu (zoals de PvdA heden ten dage tot haar vreugdeloze tevredenheid kan constateren) het effectieve keurkorps der beweging vormen, waarnaast het garderegiment der Kamerleden zijn spectaculaire maar futiele manoeuvres mag uitvoeren, terwijl het spookpeloton der beoogde bewindslieden in het duister blijft oefenen, in afwachting van het ochtendrood.

De socialistische theorie en de lokale praktijk

Als wij afgaan op de feiten van zijn politieke loopbaan, dan lijkt het dat Drees nooit een bijzondere belangstelling aan den dag heeft gelegd voor de ontwikkeling van de socialistische theorie. Hij heeft geen deel uitgemaakt van de commissies die het beginselprogram van de SDAP van 1937, en die van de PvdA van 1947 en 1959 hebben voorbereid, ofschoon zijn positie in de partij hem bij alle drie tot een voor de hand liggend lid stempelde. Artikelen, toespraken, interventies op dit terrein zijn er van zijn hand nauwelijks; het gebrek aan schrijflust dat hij bekent in het voorwoord van *Zestig jaar levenservaring* kan dat eigenlijk niet verontschuldigen. Over andere zaken heeft hij zich tijdens zijn politieke loopbaan wel op schrift geuit.

Drees de bestuurder tegenover de onbekende ideoloog, tegenover de mogelijke theoreticus? Die tegenstelling is even simpel als onbevredigend. Ze komt tegemoet aan de clichés van enerzijds de pragmaticus die zich door niets anders laat leiden dan door de druk der ervaring van het ogenblik, en anderzijds dat van de blauwdrukkunstenaar. De

tegenstelling houdt bovendien empirisch al geen stand: Drees las en kende de klassieken van de socialistische theorie, en hield de ontwikkelingen van zijn tijd bij, ook al zou hij over dit thema pas op hoge leeftijd rechtstreeks gaan publiceren. Hij liep met die kennis in het politieke bedrijf niet te koop, maar als dat zo uitkwam, maakte hij er effectief gebruik van, of het nu ging om het met citaten van Marx neersabelen van volksvertegenwoordigers van de Communistische Partij Nederland (CPN) tijdens een Kamerdebat in de jaren vijftig[20] dan wel om het in de jaren dertig met argumenten, ontleend aan het derde deel van *Das Kapital*, kapittelen van de socialistische econoom S. Kleerekoper en de marxist Sam de Wolff voor ontrouw aan, en onbegrip van Marx.[21]

Het beeld wordt aldus anders: het wordt niet dat van de pragmaticus, maar dat van de practicus. De problemen waarvoor sociaaldemocratische stadsbestuurders zich in de jaren twintig en dertig gesteld zagen, waren geen vraagstukken die 'pragmatisch' konden worden opgelost - zo dat ooit al het geval kan zijn. Die oplossingen waren niet door technocratische imperatieven voorgeschreven, maar werden - of het nu ging om grondpolitiek, sociale woningbouw dan wel de aard en organisatie van de gemeentelijke voorzieningen - min of meer gedetermineerd door enerzijds behoeften en verlangens van degenen voor wie de SDAP wenste op te komen, anderzijds door het repertoire aan politiek bruikbare middelen. Dit laatste was niet zeer groot, ook al door het feit dat de SDAP het lokaal nooit alleen voor het zeggen had. Anderzijds had de socialistische theorie die vanaf de oprichting van de SDAP officieel gold, en die kortweg genoemd mag worden: het marxisme van de Tweede Internationale,[22] juist op het terrein van de lokale politiek niets te melden. Als de SDAP in 1899 - als eerste politieke partij in Nederland - een gemeenteprogram vaststelt, dan is dat per definitie reformistisch. 'Bijna alles, wat nu voor praktische maatregelen in dit conceptprogramma is aangegeven, is ontleend aan Engelsche en Nederlandsche radicalen, hygiënisten en practici,' schreef P.L. Tak.[23] In feite ziet men vanaf het ogenblik dat de SDAP haar intrede begint te doen in de gemeenteraad, de ontwikkeling van een praktische ideologie die maar ten dele is op te vatten als een lokale vertaling van het 'Strijdprogramma' van de SDAP. Net als het grote (maar door Drees al vanaf 1904, getuige zijn waardering van het congres van de Internationale dat hij toen in het Concertgebouw bijwoonde,[24] weinig bewonderde) voorbeeld van de SDAP, de

SPD, had de Nederlandse partij bij de opstelling van haar (beginsel)program[25] een onderscheid gemaakt tussen het 'principiële' gedeelte ervan, en het strijdprogramma. Het eerste behelsde een samenvatting van de toen gangbare marxistische analyse van de samenleving, en was bij het Duitse voorbeeld, het *Erfurter Programm*, dan ook door Karl Kautsky geschreven, terwijl het tweede deel, het 'Strijdprogram', een catalogus van politiek te verwezenlijken eisen bevatte; bij het *Erfurter Programm* was dit gedeelte opgesteld door Eduard Bernstein. Als deze een kleine tien jaar later een revisie van het marxisme van de Tweede Internationale bepleit, beveelt hij de lokale politiek aan als een van de belangrijkste terreinen waarop sociaaldemocraten langs de weg der geleidelijkheid het socialisme gestalte kunnen geven.

De voornaamste ideologische invloeden op de sociaaldemocratische gemeentepolitiek zoals die zich na de eeuwwisseling in Nederland ontwikkelde, komen echter niet uit Duitsland, maar zijn van eigen bodem en uit Groot-Brittannië afkomstig. Het is enerzijds het 'gas- en waterleidingsocialisme' van de Fabians, met zijn praktisch, en op lokaal bestuur toegesneden communalisme, dat via voormannen als Henri Polak, F.M. Wibaut en P.L. Tak de woorden en daden van de eerste generaties gemeentebestuurders van de SDAP stempelt; anderzijds gingen dezen de weg die in een eerdere fase was uitgezet door radicaal liberale stadsbestuurders als M.W.F. Treub in Amsterdam.[26] Zeker na de neergang van de radicalen in de Nederlandse politiek gold voor de lokale politiek het ironisch gezegde van Frank Parkin dat sociaaldemocraten liberalen zijn die het werkelijk menens is.[27]

Deze ideologische configuratie heeft een duidelijke logica. In 1888 constateerde Tak, toen nog geen sociaaldemocraat, dat het wezenlijke verschil tussen radicalen en sociaaldemocraten eruit bestaat dat volgens de laatsten 'in het gemeenschappelijk bezit der productiemiddelen de oplossing van het maatschappelijk probleem is te vinden'.[28] Verdwijnt deze 'absolute oplossing' achter de horizon, dan zijn er geen principiële inhoudelijke verschillen tussen sociaaldemocraten en radicale liberalen; de evolutie van Tak tot 'grondlegger van de socialistische gemeentepolitiek' (Wibaut in 1924) is daarvan een duidelijke illustratie. Omgekeerd stelden de *Fabians* in eerste instantie hun hoop meer op 'permeation' met hun denkbeelden van de liberale partij, dan op realisering daarvan door een nieuwe, socialistische

partij,[29] terwijl het praktische reformisme in Bernsteins revisionisme in sterke mate beïnvloed was door zijn ballingschap in Groot-Brittannië en zijn contacten met de *Fabian Society.*[30] Ten slotte was er de noodzaak der omstandigheden. De gemeenteraden boden de sociaaldemocraten al snel de kans om als volksvertegenwoordiger meer te doen dan 'een enkele klankrijke motie' in te dienen. (Daarmee 'maakt men geen politieke partij', waarschuwde Tak al in 1892).[31] Zij waren wel gedwongen tot (mede)bestuur; maar terwijl de officiële ideologie van de partij daartoe geen instrumenten verschafte, waren deze toch voorhanden.

Drees heeft, veel later, Tak genoemd als degene 'die de stoot heeft gegeven tot een principiële, systematische aanpak, gericht op heel het terrein van gemeentelijke bemoeiingen' en schrijft vervolgens het 'van beslissende betekenis' te achten dat hij, als stenograaf van de Amsterdamse gemeenteraad, Tak nog net een jaar heeft meegemaakt.[32] Het lijkt niet onaannemelijk dat het dit socialistisch communalisme is geweest waaraan Drees, met zijn stadsbestuurlijke achtergrond, zijn eerste en sterkste ideologische affiniteit heeft verbonden.

Maar het probleem van dit socialistische communalisme was dat het geen zelfstandige theoretische status had - en dat in een beweging die juist daaraan formeel waarde hechtte. Tak stierf, in 1906, voor te zijn toegekomen aan de uitvoering van zijn voornemen de grenzen en mogelijkheden van socialistische gemeentepolitiek in boekvorm gestalte te geven.[33] De van hem bewaard gebleven uitspraken over het verband tussen de praktische hervormingsarbeid in de gemeenten, en verre idealen van het socialisme, dragen een retorisch karakter. Niets wijst erop dat hij de onmiskenbare kloof tussen de praktische gemeenteraadspolitiek van de SDAP en het officiële socialistische ideaal theoretisch zou hebben weten te overbruggen.

Die kloof bleef dus bestaan. Ze was een onherroepelijk gevolg van de innerlijke tegenstrijdigheid in het program van het marxisme van de Tweede Internationale, maar ze werd in de Nederlandse partij meestentijds psychologisch overbrugd door haar te ontkennen. Verschillende mechanismen werden daartoe gebezigd. Het meest spectaculaire was dat van Wibaut, die zijn reformistische optreden als wethouder compenseerde met orthodox-marxistische retoriek.[34]

Een generatie later moet Drees als gemeentebestuurder (zo niet als partijlid) te maken hebben gehad met dezelfde cognitieve dissonantie tussen het officiële socialistische ideaal (dat pas in het beginselpro-

gramma van 1937 in tendentie zou worden afgevoerd) en de reformistische praktijk. Het lijdt geen twijfel dat hij het laatste steeds in verband met het eerste heeft gebracht; zijn ‘oplossing’ was evenwel een andere dan die van Wibaut.

De betekenis van de ideologie in een socialistische partij

Voor ik daarover begin, is een beknopte uiteenzetting over de socialistische theorie in relatie tot SDAP en PvdA van nut. Meer dan in andere partijen en bewegingen is in socialistische altijd grote waarde gehecht aan een formele, officiële ideologie; kenmerkend voor de socialistische ideologie waren de (sociaal-)wetenschappelijke pretenties ervan - in tegenstelling tot bijvoorbeeld het liberalisme, dat zich veel meer op politiek-filosofische uitgangspunten beroept.

Het is gebruikelijk bij de analyse van politieke ideologieën deze allereerst te beoordelen op hun programmatisch gewicht: de vergelijking tussen het politiek handelen en de officiële ideologie is daarbij een geliefkoosd instrument, dat meestal gemakkelijk tot de slotsom leidt dat ideologie en praktijk ver uit elkaar liggen. Daarna volgt de doodsteek: de ideologie is niet meer dan een maskerade waarachter de werkelijke politieke motieven verborgen kunnen worden gehouden.

Deze vorm van ideologiekritiek verwaarloost echter andere functies die een politieke ideologie, naast de programmatische, kan uitoefenen. Misschien de belangrijkste daarvan is wel het bewerkstelligen van een zekere gemeenschappelijke identiteit binnen de partij, enerzijds doordat een perspectief wordt geboden dat de dagelijkse praktijk te boven gaat, anderzijds doordat dit perspectief het mogelijk maakt dat de partij zich onderscheidt van andere.[35] De druk om er zo'n ideologie op na te houden en die te funderen in een eigen intellectuele traditie moest wel groot zijn in een partij als de SDAP, die tenslotte ontstaan was niet als ‘gewone’ politieke partij, maar als een beweging om de bestaande orde in een andere te wijzigen.

Aanvankelijk voldeed het marxisme van de Tweede Internationale in deze functie, maar naarmate zijn eschatologische trekken meer in tegenspraak kwamen te staan met zijn wetenschappelijke pretenties werd het onbevredigender. Het revisionisme van Bernstein was

krachtens zijn aard niet geschikt die ideologische functie over te nemen - daarvoor was het een om zo te zeggen te stoïsche leer. Het miste - zeker voor een periode die om weidsere perspectieven vroeg - het perspectief van noodzakelijke vooruitgang. Dat wil zeggen: zo'n perspectief zat er wel in, maar het was, zeker in zijn Nederlandse, vooral door W.H. Vliegen vertegenwoordigde vorm, te prozaïsch.

Pas in het begin van de jaren twintig slaagde de SDAP erin een enigszins samenhangende alternatieve politieke theorie te ontwikkelen. Deze bouwde voort op vertrouwde noties uit de socialistische traditie, maar nam afstand van de orthodox-marxistische stellingen over de noodzakelijke ondergang van het kapitalisme en verving deze door een structureel hervormingsprogramma waarin de dagelijkse reformistische arbeid van de partij verbonden werd aan een verder liggend perspectief. Het rapport over *Het socialisatievraagstuk* (1920) markeert deze nieuwe ideologische positie. Anders dan in het communalisme van Tak is hier geen scheiding meer tussen praktijk en theorie. Bij dit 'neoreformisme' van de jaren twintig voelt Drees zich onmiskenbaar het best thuis en het is hier dat zijn idee van democratisch socialisme geplaatst moet worden. Bepleitten de opstellers van *Het socialisatievraagstuk* socialisatie als 'de doelbewuste vermaatschappelijking der voortbrenging',[36] in 1928 stelt Drees het gemeentebedrijf in deze zin voor als model, 'de kern [...] van de gesocialiseerde bedrijven der toekomst'.[37]

Zijn stadsbestuurlijke activiteiten dreven hem echter ook naar een opstelling op een onderwerp waarover de toenmalige socialistische theorieën niets te melden hadden: dat der overheidsfinanciën. Het socialistisch communalisme had een reëel perspectief zolang de gemeentelijke autonomie ook financieel groot was. Welnu, dat was zij, tot 1929, toen de wet-De Geer de financiële verhouding tussen rijk en gemeente drastisch wijzigde, met name door de eigen belastingheffing van de laatste aan banden te leggen. Daarvóór was een sluitende geldelijke huishouding sine qua non van behoorlijk gemeentelijk bestuur geweest, en juist in dit opzicht bewezen SDAP-wethouders zowel hun vindingrijkheid als hun degelijkheid.[38] De beperkingen hierdoor opgelegd aan de bewindvoering zouden door Drees niet alleen in de stad Den Haag, maar ook in Den Haag als zetel der regering, worden opgevat als de natuurlijke grenzen der regeermacht. Deze behoedzaamheid met de openbare geldmiddelen moet echter niet gelijkgesteld worden aan overdreven zuinigheid of financieel conservatisme. Al in

de jaren dertig aanvaardde Drees conjunctuurpolitieke denkbeelden die men als prekeynesiaans zou kunnen bestempelen, en die gedeeltelijk uit eigen kring (J. Tinbergen, J. van Gelderen) afkomstig waren, gedeeltelijk in Scandinavische zusterpartijen opgang maakten.

Vergemeenschappelijking, democratie, sociale zekerheid en de natie

Zijn eerste grote optreden als nationale figuur in de SDAP is de rede die hij in 1935 hield op het zogenaamde Plancongres van SDAP en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) in Utrecht. Drees viel daar in voor Van Gelderen, die als ambtenaar geen toestemming had gekregen om te spreken.[39] In zijn rede verwees Drees naar het Zweedse voorbeeld, maar de conjunctuurpolitieke elementen van het *Plan van de Arbeid* liet hij onbesproken, evenals de structuurplannen die toch gezien konden worden als de invulling van Troelstra's testament (‘het politiek systeem der sociaaldemocratie’).

Er zijn er die hem op grond hiervan tot de critici van het Nederlandse plansocialisme rekenen,[40] maar dat lijkt mij voorbarig. De voorstellen voor grote, werkgelegenheid scheppende openbare werken pasten in de toen gangbare opvattingen. Dat gold zeker niet voor de ideeën over conjunctuurbeheersing en rationalisatie, en juist daarom werd het eerste punt in de propaganda voor het *Plan* benadrukt.[41] Niettemin heeft Drees nooit de indruk gevestigd een hartstochtelijk ‘planist’ te zijn geworden. In *Zestig jaar levenservaring* ziet hij in het *Plan* allereerst een voortzetting en ten dele concretisering van denkbeelden die al ten tijde van, en gedeeltelijk in *Het socialisatievraagstuk* gevormd waren. ‘Het werd ontworpen van de socialistische gedachtegang uit, maar het accent kwam meer dan vroeger te liggen op bestaanszekerheid voor alle maatschappelijke groepen.’[42]

‘De socialistische gedachtegang’ - dat is ook dan, in 1962, voor Drees een onproblematisch gegeven, en alles wijst erop dat deze voor hem in de jaren twintig een persoonlijk diep verankerde gestalte heeft aangenomen. Men kan zelfs spreken van drie ankers: socialisme, in de zin van vergemeenschappelijking van fundamentele voorzieningen; democratie; en een mate van sociale zekerheid die het ieder mogelijk maakt van die voorzieningen en de democratie gebruik te maken.

Tot de ideologische nieuwlichters van de SDAP behoorde hij, naar temperament en interesse, nooit; ook in partijbestuur en Kamerfractie heeft hij zich vrijwel steeds vergenoegd met een centrumpositie die pas achteraf het stempel van vanzelfsprekendheid opgedrukt kon krijgen. Het 'gezindheidssocialisme' van Koos Vorrink, en eigenlijk van de hele generatie die in de jaren dertig in de SDAP naar voren trad,[43] werd door hem op dezelfde wijze geabsorbeerd als het plansocialisme; ze pasten in concepties die hij zich al eerder had eigen gemaakt. Dat blijkt uit zijn interventies bij de totstandkoming van het beginselprogramma van 1937. Hij maakt deel uit van de 'Commissie ter bestudering van het militaire vraagstuk' (dat vraagstuk was namelijk buiten het conceptbeginselprogramma gehouden) die aan hetzelfde congres in 1937 waarop het nieuwe beginselprogramma werd vastgesteld rapport uitbrengt; de aanvaarding van de militaire verdediging betekent het sluitstuk van de in het nieuwe beginselprogramma voorgestelde aanvaarding van de 'nationale gedachte': de SDAP staat voortaan niet meer tegenover, maar in de Nederlandse staat. Dit houdt ook in: aanvaarding van de monarchie, een standpunt dat Drees ondersteunde. Maar het is typerend dat hij ook hier de bedaardheid zelve bleef, en zich keerde tegen de zijns inziens al te overdadige oranjegezindheid van Vorrink.[44]

Als het conceptbeginselprogramma in december in het partijbestuur wordt behandeld, spreekt Drees zich uit tegen artikel veertien, waarin gesproken wordt over groeiende tegenstelling tussen 'uitgebuitenen' en 'uitbuiters'.[45] Volgens Jansen van Galen en Vuijsje zou zijn bezwaar zijn geweest dat dergelijke termen herinneren aan de gedachte van klassenstrijd die niet meer past in het nieuwe sociaaldemocratische gedachtegoed.[46] Volgens C.H. Wiedijk meende de 'marxistisch-georiënteerde Drees dat deze term oneigenlijk werd gebruikt'.[47] Dat spreekt elkaar niet tegen, maar Drees heeft in ieder geval gelijk gehad wat betreft het laatste: het begrip 'uitbuiting' heeft in het beginselprogramma de precieze, technische betekenis in het kader van de theorie van Marx verloren, en verwijst hier naar een situatie van algemene maatschappelijke ongelijkheid. Hoe het ook zij, het is de marxist Sam de Wolff die de term in het ontwerp had gebracht, zijn enige succes; en onder de dreiging dat hij bij eliminatie zich alsnog tegen het hele ontwerp zou keren, zwichtte Drees.[48]

Deze interventies tonen Drees op ideologisch terrein noch als een voortrekker, noch als remmer in beroepsdienst, eerder als een die de

vernieuwing een zeker traagheidsmoment weet te geven; ze gaat dan misschien minder snel in het begin, maar loopt wel langer door. Maar dit geldt alleen maar voor zover die vernieuwingen passen bij de gedachten die hij in een vroegere periode tot de zijne heeft gemaakt. Dit blijkt ook uit twee latere ideologische vernieuwingen van de Nederlandse sociaaldemocratie - die Drees niet heeft meegemaakt. Voor het 'personalistisch socialisme', de vorm die het betrekkelijk onbepaalde gezindheidssocialisme tegen het eind van de jaren dertig onder invloed van W. Banning aannam, heeft Drees nooit een woord over gehad; in 1984 verklaarde hij kort en goed: 'De betekenis van dat "personalisme" is me nooit duidelijk geworden.'[49] Zijn hele optreden na de oorlog bij de aflossing van de SDAP door de PvdA bevestigt het bovenstaande beeld: de idee van de doorbraak steunt hij, maar de partijvernieuwing kan niet in een te hoog tempo beginnen, en de ideologie van het personalistisch socialisme, die negeerde hij, zoals in zijn redevoering bij de oprichting van de PvdA.[50]

Een kleine twintig jaar later is Drees *elder statesman*, en alleen al daarom minder geneigd het ideologisch debat te ontwijken. In deze jaren markeert het rapport van de Wiardi Beckman Stichting *Om de kwaliteit van het bestaan* (1963) de ideologische overgang naar de conceptie van het verzorgingsstaatsocialisme, dat de onaanvaardbaarheid van de kloof tussen publieke armoede en privéwelvaart proclameert. Het is een conceptie die door Drees werd opgevat als een breuk met zijn politiek program, waarin voor het begrip 'verzorgingsstaat' geen plaats was.

Elke beschouwing over de ideologische affiniteiten van Drees blijft noodzakelijkerwijs iets speculatiefs houden. Enerzijds vanwege het ontbreken van voldoende aanknopingspunten in de uitingen van Drees zelf. Anderzijds vanwege diens stelselmatige en in hoge mate geslaagde toeleg om in die publieke uitingen van zichzelf een bepaald beeld te scheppen waarin geen plaats is voor innerlijke twijfels, tegenstrijdigheden of principieel ongelijk. Ten slotte echter vooral vanwege het feit dat Drees een praktisch politicus was, niet alleen in de partij, maar vooral ook namens de partij. Zo goed als de eerste rol het stelselmatig accentueren van ideologische momenten vraagt, zo goed vereist de tweede het zoveel mogelijk publiekelijk zwijgen op dit punt.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat Drees als minister-president niet getamboerd heeft op het aambeeld van de socialistische theorie. Merkwaardiger is eerder de eigenaardige manier waarop hij

daarna indirect zijn eigen visie op het democratisch socialisme heeft gefundeerd in beschouwingen over het werk van Marx en Engels.

Drees' Marx

Een ‘marxist’ - wat dat dan ook moge zijn - is Drees nooit geweest en zo heeft hij zich ook nooit genoemd (anders dan bijvoorbeeld Wibaut, die het woord dan ook met een hoofdletter schreef).[51] Maar hij heeft zich altijd een bewonderaar van Marx getoond, evenals trouwens van Ferdinand Lassalle. Dit is minder vreemd dan het tegenwoordig wellicht lijkt. Zonder de tegenstellingen, persoonlijk zowel als in politieke en theoretische gezichtspunten, tussen die twee te ontkennen of te verdoezelen, legt Drees een scherp oog aan den dag voor wat hen juist in hedendaagse ogen toch tot ideologische familieleden maakt: de gemeenschappelijke scholing in de hegelse dialectiek, en de idee van een noodzakelijke vooruitgang van de arbeidersklasse die zij daarop baseerden; het denken over de staat dat Lassalle de stelling deed innemen over het algemeen kiesrecht als verwerkelijking van de idee van de staat, maar bij Marx leidde tot het denkbeeld dat invoering van het algemeen kiesrecht juist de contradictie tussen staat en samenleving zou opheffen.[52]

In zijn geschriften over Marx bewondert Drees deze in de eerste plaats, met Lassalle, als de historische grondlegger van de socialistische beweging.[53] In de tweede plaats prijst hij Marx vanwege diens ‘bij herhaling [...] geniale kijk op internationale verhoudingen’.[54] Dit is echter een enigszins dubbelzinnig compliment. Eén voorbeeld van die ‘geniale kijk’ dat Drees aanvoert, is Marx' inzicht in de bedreiging die er voor de vrijheid van Europa na 1848 uitging van het tsaristische Rusland, dat, zo schreef Marx, niet zou rusten voor het de lijn Stettin-Triëst had bereikt. Drees: ‘De Russische revolutie is er gekomen, maar de wil tot uitbreiding van de Russische macht is verdergegaan dan Marx van de tsaren verwachtte. Zij reikt nu tot de Elbe.’[55] Drees prijst Marx hier omdat hij zich aan het schematisme van zijn volgelingen onttrok, en in de internationale verhoudingen niet alleen met materiële factoren rekening hield, maar evenzeer met nationale gevoelens en rassentegenstellingen.[56]

Hiermee is eigenlijk het derde aspect van de Marx-receptie van Drees genoemd. Het is de laatste erom te doen Marx in bescherming

te nemen tegen zijn liefhebbers, met name de communistische. Ten onrechte beroepen zij zich op de erfenis van Marx, en wel in twee opzichten. In de eerste plaats verschaft Marx niet de eeuwige waarheden die communisten aan zijn werk ontlenen. De revisie van zijn werk, aldus Drees, begint niet bij Bernstein, maar bij Karl Marx en Friedrich Engels zelf. Die revisie is door Drees beknopt opgetekend,[57] waarbij hij zich veel meer geïnteresseerd toont in Marx de praktiserende politicus, de schrijver van de openingstoespraak van de Eerste Internationale, dan in de schepper van *Das Kapital* (hoewel hij ook daar desnoods munitie voor zijn gerichte schoten weghaalt). De Marx die aldus naar voren komt, is een man die de vreedzame, niet-revolutionaire weg naar het socialisme voorschrijft wanneer de politieke en economische omstandigheden dat ook maar enigszins toelaten; die het politieke handelen niet verwacht van in partijverband georganiseerde beroepsrevolutionairen, maar van in vakbonden georganiseerde arbeiders; die het kapitalisme teruggedrongen en getemd ziet door wetgeving als die voor de tienurige werkdag en vergemeenschappelijking - niet nationalisering - van de eigendom van de productiemodellen.

Zo wordt Karl Marx beschermheilige van de sociaaldemocratie (voor zover niet een alter ego van Willem Drees), en de elementen in zijn theorieën die met deze versie onloochenbaar niet stroken, worden als historisch achterhaald weggezet. Dit gebeurt met omzichtigheid en precisie. Het gaat hier om een interpretatie die, hoewel niet tekstkritisch gefundeerd, in het oeuvre van Marx en Engels steun vindt, en die zeker niet slechter houdbaar is dan de orthodoxe Marx-interpretatie van de Tweede Internationale, waarmee ze verwantschap vertoont.

In zijn lezing van Marx toont Drees zich, in de geologische terminologie van de vroege negentiende eeuw, een typische ‘neptunist’. Neptunisten - dat waren degenen die de gesteldheid van het oppervlak der aarde opvatten als resultaat van de werking van de zachte krachten van het water. Tegenover de neptunisten echter stonden de ‘plutonisten’. Zij beschouwden vulkanische uitbarstingen en aardbevingen als de beslissende gebeurtenissen in de geschiedenis van de aarde.

Goethe was bijvoorbeeld een uitgesproken neptunist, die zelfs niet de vulkanische oorsprong van basalt wilde erkennen. Ooit per koets onderweg van Marienbad naar Weimar richtte hij zich toornig op toen een verdacht uitsteeksel in zicht kwam en morde kwaad: ‘Da

steckt ja auch wieder der Basalt seinen verfluchten Mohrenkopf heraus!'[58]

Een van de bijnamen die Marx in huiselijke kring genoot, was, zoals bekend, 'Mohr', en het is in dit verband treffend dat Marx door en door een plutonist was. De politiek-theoretische consequentie van deze geologische stellingname was de gedachte van een noodzakelijke en gewelddadige revolutie - een gedachte die cumuleerde met datgene waartoe zijn hegeliaanse filosofie hem al had geleid. Maar toen Karl Marx deze gedachte trachtte vorm te geven in het stelsel van de klassieke politieke economie, toentertijd de meest gezaghebbende vorm van intellectueel vertoog, liep hij vast. De logica van de klassieke politieke economie wees helemaal niet in de richting van een revolutie, eerder in die van een geleidelijk maar onverbiddelijk stagneren van het kapitalisme. Marx is er nooit in geslaagd zijn plutonisme te integreren met de evolutionaire elementen in zijn theoretisch bouwwerk. Onverzoend blijven zij naast elkaar staan.[59] Aldus is het mogelijk dat Drees, door het vulkanisme van Marx te oormerken als een gedeeltelijk door deze later zelf als achterhaald beschouwde categorie, toch enig recht van spreken heeft als hij Marx op deze wijze uitlegt.

Orthodox socialist en toch brede waardering

Deze schets van de denkbeelden van Drees over het democratisch socialisme als politieke ideologie maakt aannemelijk dat hij er min of meer uitgewerkte, zelfstandig ontwikkelde denkbeelden over het socialisme op na hield, die een betrekkelijk orthodox ('neoreformistisch') karakter dragen. Dit is misschien niet uitzonderlijk, maar toch wel opmerkelijk voor een zo praktisch ingesteld sociaaldemocratisch politicus. Sterker nog: een dergelijke bagage pleegt meestal eerder een last te zijn dan een voordeel.

Als nationaal politicus, als eerste sociaaldemocratische minister-president, is Drees echter niet onder die ideologische last gebukt gegaan. Zijn continuïteit als eerste minister in vier opeenvolgende kabinetten heeft voor het nageslacht een vanzelfsprekendheid gekregen die in feite schijn was.[60] Als in zijn periode geen sprake was van de luidruchtige polarisatie die na 1966 de Nederlandse politiek zou tekenen, dan betekent dat toch niet dat men kon spreken van een Grote

Consensus tussen de vijf grote partijen van toen, zeker niet na 1952.[61] Het extreemrechtse *Burgerrecht* waarmee Drees in zijn gedenkschriften op de proppen komt als eigenlijk de enige representant van degenen die hem van 'socialistische drijverij' betichtten, vond in nauwelijks gematigder termen grotere makkers in *De Telegraaf, Elseviers Weekblad* en - uiteraard met tegengestelde termen - *De Waarheid.* Maar al tijdens zijn laatste ambtsperiode lijkt zijn canonisatie tot algemeen erkend staatsman te zijn begonnen.

Dit is geen geringe prestatie voor wie zich realiseert hoe sociaaldemocratische regeerders maar al te vaak zijn gemangeld tussen de eisen die deelname aan het landsbestuur stelt en de verwachtingen over socialisme bij de eigen aanhang, op basis waarvan zij aan de macht kwamen. Zo verging het de eerste president van de Republiek van Weimar, Friedrich Ebert; zo ook de leider van de eerste *Labour*-regeringen, Ramsay MacDonald, die in 1931 de verkeerde keus tussen partij en regering maakte - een voorbeeld dat Drees zo sterk voor ogen had dat hij bij het - ongebruikelijke - beraad tussen PvdA-bewindslieden en fractiebureau aan de vooravond van de kabinetscrisis in 1958 verklaarde 'geen MacDonald te willen worden'.[62] Léon Blum en zijn Volksfrontregering gingen zo eveneens te gronde.

Dit verschijnsel beperkt zich niet tot sociaaldemocratische regeringsleiders van het eerste uur. Men denke alleen maar aan de kloof die er in de jaren zeventig groeide tussen Harold Wilson en James Callaghan en de *Labour Party*, en tussen de *spd* en Helmut Schmidt. Toen François Mitterrand president van Frankrijk werd, bedankte hij als lid van de *Parti Socialiste* om zelfs maar de schijn te weerspreken dat hij niet de president van alle Fransen zou zijn.

In dit opzicht is Drees kennelijk een uitzondering, en niet alleen daarin te vergelijken met Clement Attlee. Beiden leken geenszins voor het leiderschap van partij en regering voorbestemd. 'A little mouse shall lead us' noteerde een teleurgestelde Dalton in zijn dagboek toen Attlee in 1935 tot voorzitter van de fractie van *Labour* in het Lagerhuis, en daarmee tot partijleider werd verkozen.[63] Beiden bereikten de top omdat zij er waren waar anderen ontbraken of waren weggevallen. Zo althans leek het. Achteraf kan men zich echter moeilijk voorstellen wie anders op dat moment in aanmerking had kunnen komen. Beiden klommen in hun partij omhoog, niet als vernieuwers of ideologen, maar als competente bestuurders die uit de weg konden met de heersende orthodoxie van hun partij. Beiden, ten

slotte, verwierven zich zowel in het lokale bestuur vóór de oorlog als in samenwerkingsverbanden tijdens de Tweede Wereldoorlog - in het geval van Drees het verzet, in dat van Attlee de coalitieregering - het respect van hun politieke tegenstanders.

Beiden hadden daarnaast geluk - de meest interessante kwaliteit die Napoleon bij zijn maarschalken zocht. De naoorlogse periode blijkt achteraf de bloeitijd van de West-Europese sociaaldemocratie te zijn geweest.[64]

Succes na 1945

Wel keerden de vooroorlogse partijformaties terug, ongeschondener dan de oprichting van nieuwe partijen als PvdA, KVP en VVD zou doen vermoeden. Maar er waren nieuwe politieke arena's ontstaan die nog niet door één partij werden gemonopoliseerd. Het principe van socialisaties werd bijvoorbeeld door de KVP aanvaard (zij het in veel mindere mate dan door bijvoorbeeld de Italiaanse christendemocraten of de Franse republikeinse volksbeweging), en ook al werd het maar op enkele punten gerealiseerd - de nationalisatie van de Nederlandsche Bank (maar niet die van kolenmijnen) - de sfeer was er nog niet naar om streven in deze richting zonder meer als het berijden van socialistische stokpaardjes af te doen. Als men veel van de problemen waar de eerste naoorlogse regeringen voor stonden vooral praktisch van aard noemt, dan is dat een andere manier om te zeggen dat ze nog niet ideologisch waren benoemd, althans niet in de mate die later weer gebruikelijk werd in de Nederlandse politiek. Anderzijds lagen de ideologieën van de grote partijen op veel punten niet al te ver van elkaar. Zo kon het geheim van het succes van de PvdA in de eerste naoorlogse periode eruit bestaan dat ze over het vermogen beschikte ‘principieel belangrijke hervormingen pragmatisch te formuleren’, zoals Th.J.A.M. van Lier het treffend heeft getypeerd.[65] Dit wordt wellicht pas goed duidelijk als men deze successen confronteert met de mislukking van de planistische voornemens van Hein Vos. Deze slaagde er niet in zijn voorstellen voor een publiekrechtelijke organisatie van het bedrijfsleven in een beleid om te zetten. Enerzijds omdat de verbinding tussen ideologie en praktijk in deze voorstellen moeilijk viel te leggen; een latere commentator gewaagde van ‘een plan voor een plan’.[66] Anderzijds was Vos niet in staat zijn plannen zo te

presenteren dat ze voor andere partijen aanvaardbaar werden; integendeel: ze werden juist als principieel socialistisch gepresenteerd, en in ieder geval als zodanig gezien.

De ruimte voor een succesvolle hervormingspolitiek kromp in de loop van de jaren in. Het keerpunt ligt in 1952.[67] De nu blijvende, en door de PvdA nog steeds niet gewenste verbreding van de basis van het 'kabinet van gemengde samenstelling'[68] verzwakte de positie van de socialisten. Vanaf dit moment moest de PvdA zich sterk maken om de verworvenheden uit de eerste periode te behouden; vanaf dit moment ook verscherpten zich de ideologische tegenstellingen.

Over de rol die Drees op dat ideologische slagveld speelde, kan men uiteenlopende opvattingen noteren. C.P.M. Romme herinnert zich hem als 'een rasechte socialist', maar wel een 'die niet al maar naar zijn achterban zat te kijken';[69] J.M.A.H. Luns roemt hem als 'geen starre partijman en helemaal niet aan de socialistische ideologie verknocht',[70] een oordeel dat evenveel van doen moet hebben met het feit dat er ook toen geen socialistische buitenlandse politiek bestond als met de behoefte van behoudend Nederland om in de jaren tachtig Drees ten voorbeeld te stellen aan de huidige PvdA. Maar grosso modo zijn het altijd weer dezelfde termen die vallen bij de beoordeling van Drees als minister-president: een practicus, geen 'ideologische drammer'. Toch kan men daardoorheen andere geluiden horen. Partijgenoten als J.A.W. Burger en J.M. den Uyl herinnerden zich een Drees die in verkiezingscampagnes geweldig de rode trom kon roeren, met name over nationalisatie, maar die de mogelijke verwerkelijking van dit socialistisch ideaal zo ver in de toekomst zag verschoven, dat van een relatie tot de alledaagse politiek eigenlijk geen sprake was.[71]

Zou dit beeld het juiste zijn, dan heeft Drees het eeuwige dilemma van de socialistische regeringsleider opgelost door de socialistische ideologie los te koppelen van het eigenlijke beleid, en met beproefde retoriek de eigen aanhang tevreden te stellen. De tegenstrijdigheid tussen de praktische minister-president en de ideologisch bevlogen partijleider past wonderwel in H. Daalders analyse van de verzuiling[72] en A. Lijpharts model van de Nederlandse pacificatiepolitiek, dat precies deze rolverdeling voorschrijft, zonder overigens te postuleren dat beide rollen in een en dezelfde persoon moeten worden gecombineerd.[73]

Maar dit beeld is te simpel. Te vaak komt Drees in zijn geschriften terug op de 'buitensporige, uit kapitaal-bezit voortvloeiende ongelijk-

heid',[74] op het behoud van de weinige 'gemeenschapsbedrijven' in Nederland,[75] op grondpolitiek en op andere elementen die zijn 'neoreformisme' markeren, om zijn tamboereren daarop in verkiezingscampagnes als zuiver tactisch te mogen waarderen; temeer omdat hij als minister en minister-president initiatieven nam in de richting van vermogensaanwasdeling en winstdeling. Daarvan is niet veel verwerkelijkt, zeker niet na de eerste naoorlogse jaren, maar dat vond zijn oorzaak in de politieke machtsverhoudingen. Louter retoriek was het zeker niet.

Voor Drees was de uiteindelijke kloof tussen het socialistisch ideaal en de gebrekkige verwezenlijking in de politieke praktijk een gegeven dat eerder prikkelde tot inspanning dan tot berusting. Niettemin een gegeven. 'Grootse gedachten blijven richting geven aan onze arbeid en onze strijd, maar wij weten dat wij ze op zijn best in menselijke onvolkomenheid zullen kunnen ontwikkelen,' schreef hij in 1962,[76] na instemmend Wilhelm Liebknecht te hebben geciteerd, die op de vraag hoe hij zich de verwezenlijking van zijn ideaal voorstelde, antwoordde: geen ideaal gaat in verwezenlijking. Ruim twintig jaar eerder had hij, in zijn rede ter gelegenheid van de eerste mei in Buchenwald, datzelfde citaat gebruikt, om daarna te vervolgen: 'Maar dit besef mag niet leiden tot kleinmoedigheid of tot het beperkt houden van onze doeleinden. Het best mogelijke wordt niet verkregen zonder zijn streven te richten op wat ten slotte niet geheel bereikbaar is.'[77] Met formules als deze werd afstand gedaan van de socialistische eschatologie, zonder te vervallen tot een beeld van de politiek waarin deze alleen nog maar 'praktisch' kan zijn.

Het succes van Drees als sociaaldemocratisch politicus was voor een niet gering gedeelte te danken aan het feit dat zijn partij het in grote lijnen met het bovenstaande eens was. Zij kon dat zijn, omdat met de invoering van een algemeen stelsel van sociale zekerheid, waarvan de Noodwet-Drees het aansprekende eerste element vormde, de inhoudelijke doeleinden die de sociaaldemocratie zich voor de oorlog als werkelijk realiseerbaar (in plaats van ideologisch wenselijk) had gesteld, goeddeels waren bereikt. Representatief voor de vooroorlogse SDAP is Vorrink juist vanwege de voor hem zo karakteristieke overdrijving niet. Toch mag men het tekenend achten dat de partijvoorzitter in april 1940 uitsprak dat voor de arbeiders 'niet veel meer te wensen en te verlangen over was' als een redelijk ouderdomspensioen tot stand zou zijn gekomen.[78]

Drees en de PvdA in en na de jaren zestig

In de loop van de jaren zestig hebben de betrekkingen tussen Drees en zijn partij zich in een verkeerde richting ontwikkeld. Twee factoren hebben daarbij centraal gestaan. De eerste betreft steeds verder uiteenlopende opvattingen over de verzorgingsstaat, de tweede de politieke tactiek die de PvdA halverwege de jaren zestig begon te volgen.

De 'verzorgingsstaat' die Drees voor ogen had en aanvaardbaar achtte, is in veel opzichten een projectie op nationaal niveau van wat hij in de jaren twintig in de gemeente nastreefde. De gemeente moet 'het orgaan ter gemeenschappelijke voorziening [worden] in behoeften, waarin niet elk persoonlijk doeltreffend kan voorzien, maar waarin wel doeltreffend gezamenlijk kan worden voorzien' - zo citeert Drees in 1931 met instemming Wibaut,[79] en hier kan zonder enige twijfel 'de gemeente' worden vervangen door 'de overheid' om het uitgangspunt van Drees ten aanzien van de 'verzorgingsstaat' te reconstrueren. Dat woord acht Drees 'niet gelukkig',[80] omdat het de idee van staatszorg bevat, en zo de gedachte 'dat ieder toch in de eerste plaats moet trachten voor zichzelf te zorgen wat op de achtergrond dringt'.[81]

Daartegenover stelt Drees 'wat de eerste utopische socialisten, Saint-Simon en Fourier, reeds als plicht stelden: dat de gemeenschap haar verantwoordelijkheid tegenover ieder lid der gemeenschap aanvaardt'.[82] In deze en andere formuleringen trekt Drees een lijn tussen de 'verzorgingsmaatschappij' (een term die hij niet gebruikt), een stelsel van sociale zekerheid gebaseerd op door de overheid georganiseerde solidariteit,[83] dat pas in werking treedt als 'normale' maatschappelijke arrangementen tekortschieten, en een 'verzorgingsstaat' waarvan de arrangementen het 'normale' maatschappelijke verkeer doorkruisen of zelfs ondermijnen. Hij loopt - zonder dat in zoveel woorden te zeggen - vooruit op het onderscheid dat C.J.M. Schuyt in dit verband voorstelt te maken tussen 'noden' en 'verlangens';[84] het is duidelijk dat Drees het niveau van de overheidsvoorzieningen wilde beperken tot wat nodig is om 'noden' te lenigen.

Deze opvattingen begint Drees pas na zijn afscheid van de actieve politiek in 1958 te ventileren, voorlopig nog binnenskamers; met name naar aanleiding van het rapport van de Wiardi Beckman Stich-

ting dat in 1963 het licht zag: *Om de kwaliteit van het bestaan.* In dat rapport, waarvoor de toenmalige directeur van het wetenschappelijk bureau ten dienste van het socialisme, drs J.M. den Uyl, tekende, werd het huidige kapitalisme gediagnosticeerd als een stelsel waarin private rijkdom gepaard ging met publieke armoede. Uit deze diagnose - die via J.K. Galbraith[85] op de beminnelijke maar haarscherpe R.H. Tawney,[86] terugging - volgde een sterke nadruk op de uitbreiding van de overheidsvoorzieningen; ideeën over nationalisatie en socialisatie maakten plaats voor de gedachte dat door een toenemende collectivisering van de bestedingen de productie gestuurd kan worden. Drees achtte het tegenover elkaar stellen van collectieve voorzieningen en particuliere consumptie 'veel te simplistisch'[87] en waarschuwde bij voortduring tegen het gevaar dat bij uitbreiding van de overheidsvoorzieningen de criteria van doelmatigheid en nut uit het oog zouden worden verloren. Zijn 'verzorgingsstaat' is beperkter, 'houdbaarder' zou men tegenwoordig in PvdA-kring zeggen,[88] minder etatistisch dan het bouwsel dat centrumrechtse en centrumlinkse kabinetten in de jaren zestig en zeventig niet zozeer hebben geconstrueerd als wel hebben laten ontstaan. In de jaren tachtig lijken deze opvattingen meer gewicht te hebben dan het verzet tegen de tijd van een ouder wordende politicus met een krimpende geestelijke horizon.

Het tweede punt in de verslechtering van de verhouding tussen Drees en de PvdA was de polarisatietactiek waarmee de partij vanaf het eind van de jaren zestig ten strijde trok. Deze kan men zien als de poging een andere oplossing te forceren voor het probleem dat ten grondslag lag aan de oprichting van de PvdA; ja, waarvoor in 1946 deze partij als oplossing was gedacht. Het probleem was (en bleef) de onduidelijkheid in de Nederlandse politiek, gevolg van het feit dat verkiezingen hier geen keuze zijn tussen alternatieve regeringen.

Het is interessant te recapituleren hoe Drees dit probleem omschreef in zijn rede op het oprichtingscongres van de PvdA. Naar zijn mening leverden verkiezingen geen 'klare uitspraken' meer op, sinds de grote controverses in de Nederlandse politiek beslecht waren (schoolstrijd, achturendag en algemeen kiesrecht) of hun betekenis hadden verloren (de tegenstelling vrijhandel/protectie). 'Verkiezingsprogramma's werden opgesteld, volkomen ernstig doordacht en eerlijk bedoeld, maar waarbij ieder toch wist dat het na de verkiezingen geen enkele partij gegeven zou zijn om haar program te verwezenlijken. Er kon

geen parlementaire meerderheid worden gevormd. Een regeringsvorm, die inderdaad op een volksuitspraak berustte, was daardoor niet mogelijk.'[89] De PvdA werd nu, aldus Drees, opgericht om aan deze situatie een eind te maken, met haar ontstond voor het eerst een partij 'die de mogelijkheid opent de meerderheid van het Nederlandse volk te omvatten'.[90] Die verwachting werd al bij de eerste naoorlogse verkiezingen gelogenstraft, en de PvdA was gedwongen van de nood een deugd te maken. Maar voor zijn rooms-rode kabinetten reserveerde Drees de term 'kabinetten van gemengde samenstelling' om 'geen nauwere samenhang tussen de eraan deelnemende partijen te suggereren dan in werkelijkheid aanwezig was'.[91] De term 'coalitiekabinet' zou zo'n verwachting wel oproepen; hij verwees bovendien naar de 'bijzondere groepering van rechtse partijen die jarenlang de naam coalitie droeg'.[92] De analyse die Drees en de andere oprichters van de PvdA gaven van de 'onduidelijkheid' in de Nederlandse politiek was dus in wezen dezelfde als die in de jaren zestig ontwikkeld werd door J.F. Glastra van Loon, Ed van Thijn en anderen in D66 en PvdA. De remedie was gedeeltelijk eveneens dezelfde: linkse meerderheidsvorming door partijvernieuwing. (In de jaren zestig aangevuld door voorstellen tot staatsrechtelijke vernieuwingen, die overigens in de PvdA nooit veel geestdrift wekten en die door Drees als een der eersten binnen de partij werden bestreden.) De uitwerking van die remedie was echter geheel verschillend. De PvdA van Drees ontdekte al zeer snel dat polariseren - zoals toentertijd bijvoorbeeld voorgestaan en in de praktijk gebracht door Hein Vos - noch beleidsmatig, noch electoraal succes opleverde en dat een minderheidspartij beter gebruik kon maken van een meer 'accommodatieve' politiek. Maar Drees heeft er ook in die jaren nooit twijfel over laten bestaan dat een kabinet 'van gemengde samenstelling' een *second best*-oplossing was en noch een ideaal noch een voorbeeld voor latere generaties vormde. 'Wij moeten het land de socialistische visie blijven tonen en er duidelijk op wijzen, dat wanneer wij de macht hadden wij de structurele hervormingen zouden kunnen doorvoeren, waarvoor thans in Nederland geen meerderheid is te vinden,' houdt hij de partijraad in 1951 voor.[93] Het is een karakteristieke uitspraak, die niet van zijn feitelijke zin wordt ontdaan door de constatering dat deze wonderwel past in A. Lijpharts regels voor de pacificatiepolitiek.

Als Drees het scheppen van 'duidelijkheid' door middel van polarisatie die tot een links en een rechts partijenblok zou moeten leiden,

heeft afgewezen, dan dus niet omdat zijn gezindheid te weinig radicaal was voor deze ‘vernieuwing’. Wel omdat hij er, op grond van zijn eigen ervaringen, geen succes voor de PvdA van verwachten kon. Daarnaast waren er verschillende, lang niet altijd zo bedoelde, in zijn ogen onaangename consequenties van dit streven: de uitholling van het dualisme - een van de hoekstenen van zijn ministerieel succes -, het streven naar samenwerking met kleine linkse partijen, en de blufferige politieke stijl waartoe het noodzaakte.

Drees' vertrek uit de PvdA

Een in wezen ondergeschikt punt, het voornemen PvdA, D66 en PPR te doen opgaan in een Progressieve Volkspartij, een voornemen waartoe de drie partijen zich verplicht hadden bij de voorbereiding van het gemeenschappelijke (en ‘onaantastbaar’ geheten) verkiezingsprogramma *Keerpunt '72*, werd de druppel die de emmer deed overlopen.

Een wel zeer onaanzienlijke druppel - die uiteindelijk niet eens werd vergoten, want het partijcongres van 1973 wees de Progressieve Volkspartij af. Er zou geen PvdA II in de Nederlandse politiek komen. In 1945, bij de onderhandelingen over de oprichting van de PvdA, was het vooral Drees geweest die erop had gestaan dat de nieuwe partij de vlaggen en vaandels uit het erfgoed van de SDAP verder zou torsen, alsmede zou toetreden tot de Socialistische Internationale.[94] De laatste bestond op dat moment niet meer, maar Drees verwachtte dat de *Labour Party* het initiatief zou nemen tot de heroprichting van de Internationale.[95] Het zou echter tot 1951 duren voordat een nieuwe Socialistische Internationale werd opgericht.[96] Vijfentwintig jaar later deed de aanzegging van partijvoorzitter A. van der Louw dat ‘de rode vanen voor het laatst gewapperd hadden’ Drees naar zijn zeggen voor de partij bedanken.[97]

Nu, die vlaggen zijn blijven wapperen, blijkbaar in een mate dat ze partijleider Den Uyl na de ‘overwinningsnederlaag’ van 1986 tot de uitspraak brachten dat het voor de PvdA beter zou zijn op televisie de *Internationale* niet te laten horen en de rode vlaggen niet te laten zien.[98] Maar Drees is niet op zijn stap teruggekomen - een bewijs te meer dat aan zijn vertrek fundamentelere overwegingen, van de soort die ik hier heb aangevoerd, ten grondslag lagen.

Aan de vooravond van zijn honderdste verjaardag is er sprake van

geweest dat de partij hem een hernieuwd erelidmaatschap zou aanbieden. Eén politiek obstakel bleek niet te bestaan, toen de man die uit zuinigheidsoverwegingen indertijd de verantwoordelijkheid nam voor de nuclearisering van de Nederlandse krijgsmacht - daarna daalde het aandeel van Defensie in de overheidsuitgaven inderdaad - te kennen gaf geen voorstander te zijn van de plaatsing van kruisvluchtwapens in het kader van het 'dubbelbesluit' van de NAVO. Maar Drees is geen tegenstander van kernbewapening op zich, en het 'erelidmaatschap' kwam er niet.[99]

Het afscheid van de PvdA, zo is Drees blijven benadrukken, is voor hem geen afscheid van het democratisch socialisme. Hij schijnt er nog over gedacht te hebben om net als wijlen Alfred Mozer dan maar lid te worden van de Noorse socialistische partij, om op die manier te zijn aangesloten bij de Socialistische Internationale, maar hij vond dat uiteindelijk 'te gek' voor een Nederlandse ex-premier.[100] Men kan er alleen maar over speculeren in hoeverre Drees zich werkelijk thuis zou voelen in een Socialistische Internationale die organisaties als het Palestijnse Bevrijdingsfront en de Grenadaanse *New Jewel Movement* de waarnemersstatus toekende, en waar Druzenleider Walid Jumblatt als voorzitter van de Libanese progressieven zijn nog warme kalasjnikov voor de vergadering in de paraplubak deponeert. De grote waarde die Drees in zijn publieke uitingen aan het lidmaatschap van de Internationale heeft gehecht, is niet het enige voorbeeld in zijn politieke opstelling waarbij het leerstellige bepaald ritueel aandoet; juist het benadrukken van zulke punten verraadt dat onder een volgehouden pose van evenwichtigheid, nuchterheid en bedaardheid zich tegenstrijdige gevoelens moeten hebben opgehouden.

In ieder geval staat vast dat Drees zich altijd is blijven stellen achter de uitgangspunten van de PvdA zoals onder andere neergelegd in de beginselprogramma's van 1946 en 1959 of, om het in termen te stellen die voor een man van zijn spreekwoordelijke nuchterheid enigszins pathetisch klinken (hoewel hij ze bij herhaling heeft gebezigd): hij is zich altijd lid van de socialistische partij 'in de grote historische zin van het woord' blijven rekenen.[101]

Die zinsnede is van Marx, uit een brief aan Freiligrath waarin hij deze uiteenzet onder 'partij' niet de allang opgeheven Bond van Communisten te verstaan.[102] Met datzelfde citaat heeft Drees zich op 14 juli 1940 tot de partijraad van de SDAP gericht, om in het vooruitzicht van de mogelijke opheffing van de partij de aanwezigen te be-

moedigen met de gedachte dat de identiteit van het democratisch socialisme losstaat van zijn organisatorische vormgeving.[103]

In: H. Daalder & N. Cramer (red.), *Willem Drees*, Den Haag, 1988.
De samenstellers hebben in verband met de beschikbare ruimte de paragraaf 'Willem Drees als auteur' geschrapt.

Eindnoten:

1 W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, Amsterdam, 1962, m.n. p. 17-32.
2 Ibidem, 17.
3 Cf. G. Puchinger, *Ontmoetingen met Nederlandse politici*, Zutphen, 1981, p. 340.
4 K. Voskuil (red.), *Drees aan het woord. Geschriften en redevoeringen bijeengebracht door K. Voskuil*, Amsterdam, 1952; Paul van 't Veer (red.), *Drees. Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften, redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1920-1972 van Dr. W. Drees, voorzien van inleidingen en commentaar van hemzelf en met redactionele medewerking van Paul van 't Veer*; *Drees 90: Geschriften en gesprekken*, met inleiding door prof. Dr. H. Daalder en interviews door dr. G. Puchinger, Naarden 1976.
5 Deze laatste garandeert overigens allerminst de verheldering die van het raadplegen der primaire bronnen gehoopt wordt, zoals blijkt uit de bijdrage van Brinkman in: Paul van 't Veer (red.), *Drees. Neerslag van een werkzaam leven. Een keuze uit geschriften*, *redevoeringen, interviews en brieven uit de jaren 1920-1972 van Dr. W. Drees,* op. cit.
Brinkman ontdekte dat de woorden van de minister-president Drees bij vergaderingen van het partijbestuur van de PvdA alleen bij hoge uitzondering genotuleerd werden!
6 De term, oorspronkelijk afkomstig van J. De Kadt, *Ketterse kanttekeningen* (Amsterdam, 1965, p. 228), lijkt zich langzamerhand van een pejoratief tot een geuzennaam te ontwikkelen.
7 H.A. van Wijnen, *Willem Drees, Democraat*, Weesp, 1984. Op ten minste één (representatief) voorbeeld van Van Wijnens speculatie heeft Drees zelf nogal vernietigend gereageerd. Cf. Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 194.
8 Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 19-20. Overigens had ook Troelstra 'mooie herinneringen' aan deze campagne, en noemt hij zijn overwinning 'één van de meest treffende momenten uit mijn politieke leven'. P.J. Troelstra, *Gedenkschriften. Tweede deel: Groei*, Amsterdam 1930, p. 293.
9 Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 7, 77.
10 Voskuil, op. cit., p. 29.
11 Ibidem, p. 62.
12 *Het Staatkundig Stelsel der Sociaal-Democratie.* Rapport uitgebracht door de commissie tot vergelijkend onderzoek van politieke systemen, ingesteld door het partijbestuur der SDAP, Amsterdam, 1935; *Het Plan van de Arbeid.* Rapport van de commissie uit NVV en SDAP, Amsterdam 1935.
13 Zie bijvoorbeeld zijn antwoord aan de antirevolutionaire voorman, Jan Schouten, bij het Kamerdebat over de formatie van het kabinet-De Geer in 1939, geciteerd bij Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 51-52.
14 Cf. Bo Gustaffson, *Marxismus und Revisionismus. Eduard Bernsteins Kritik des Marxismus und ihre ideengeschichlichen Voraussetzungen.* Frankfurt 1972, p. 97.
15 Cf. Zijn herinneringen aan dat congres: 'Een historisch debat: mééregeren of niet', in: Dr. W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979, p. 11-21.
16 Cf. Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 29.
17 Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 55.

18 Cf. H.F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930.* Leiden 1974.
19 Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 79.
20 Mededeling door Mr. F.J. Kranenburg, oud-staatssecretaris van Defensie (in het vierde kabinet-Drees).
21 Cf. W. Drees, 'Devaluatie en economisch herstel in Nederland', in: *De Socialistische Gids*, XXI, 1936, 2 (februari), p. 92.
22 Het beste overzicht biedt Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism. Its rise, Growth and Dissolution*, vol. II, *The Golden Age*, Oxford 1978.
23 Geciteerd bij G.W.B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak (1948-1907). Journalist en politicus*, Assen 1973, p. 113.
24 Zie noot 14.
25 Aangezien volgens de toen geldende marxistische uitgangspunten het politiek handelen van de sociaaldemocraten niet gebaseerd kon zijn op beginselen, maar op juist inzicht in de maatschappelijke ontwikkeling, konden de programma's van de SDAP van 1894 en 1912 onmogelijk beginselprogramma's heten. Cf. Bart Tromp, 'De beginselen van het democratisch socialisme', in: Bart Tromp e.a. *Beginselen ter sprake*, Amsterdam 1984, p. 11-12.
26 Het was Treub die als wethouder van Amsterdam in de jaren negentig van de vorige eeuw de eerste gemeentebedrijven in Nederland oprichtte. P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940.* Assen, 8e herziene druk, 1982, p. 148.
27 Frank Parkin, *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*, London 1979, p. 189.
28 Geciteerd bij Borrie, *Tak*, p. 59.
29 Norman and Jeanne Mackenzie, *The first Fabians*, London 1977, m.n. p. 191-206.
30 Cf. Helmut Hirsch, *Der 'Fabier' Eduard Bernstein. Zur Entwicklungsgeschichte des evolutionären Sozialismus*, Berlin 1977.
31 Geciteerd bij Borrie, *Tak*, p. 59.
32 In zijn voorwoord tot Borrie, *Tak*, p. VII-VIII.
33 Borrie, *Tak*, p. 195.
34 Cf. G.W.B. Borrie, *F.M. Wibaut. Mens en magistraat*, Assen 1968.
35 Cf. Nicholas Abercrombie, Stephen Hill, Bryan S. Turner, *The Dominant Ideology Thesis*, London 1980.
36 *Het socialisatievraagstuk.* Rapport uitgebracht door de commissie aangewezen door de SDAP, Amsterdam/Rotterdam 1920.
37 W. Drees, 'Het overheidsbedrijf', in: Voskuil, *Drees aan het woord*, p. 17.
38 Cf. Borrie, *Wibaut*, p. 194-207; Tony Jansen en Jan Rogier; *Kunstbeleid in Amsterdam 1920-1940. Dr. E. Boekman en de socialistische gemeentepolitiek*, Nijmegen 1983, p. 28-35.
39 Drees, *Zestig jaar*, p. 117.
40 Cf. Jan Nekkers, 'Sentiment en program', in: John Jansen van Galen, Jan Nekkers, Dick Pels, J.P. Pronk, *Het moet, het kan! Op voor het plan! Vijftig jaar Plan van de arbeid*, Amsterdam 1985, p. 31.
41 Cf. Gerard Nederhorst, 'Het Plan van de Arbeid', in: Jan Bank, Martin Ros, Bart Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979, p. 132.
42 Drees, *Zestig jaar*, p. 117.
43 De term 'gezindheidssocialisme' is door Wiedijk geïntroduceerd in zijn studie over Vorrink: C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie. Een biografische studie (1891-1940)*, Groningen 1986, m.n. p. 393-413.
44 Ibidem, p. 272.
45 De tekst van het beginselprogramma van 1937 is afgedrukt in K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal*, Amsterdam [1941] (1945).
46 Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 49.
47 Wiedijk, *Vorrink*, p. 481.
48 Ibidem, p. 264; Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 49.
49 J.Th.J. Van den Berg, 'Negentig jaar sociaaldemocratie in de herinnering van een reformist'. Interview met Dr. W. Drees sr., *Socialisme en Democratie*, 41, 1984, 7/8, p. 240.
50 Voskuil, *Drees aan het woord*, p. 123-132.
51 Borrie, *Wibaut.*
52 Cf. Shlomo Avineri, *The Social & Political Thought of Karl Marx*, Cambridge, 1968/1970, p. 204.

53 'Lasalle en Marx'. Het begin der moderne socialistische beweging', in: *Drees, Marx en het democratisch socialisme.*
54 Ibidem, p. 132.
55 Ibidem, p. 116.
56 Ibidem, p. 132.
57 Ibidem, *passim.*
58 Geciteerd bij Richard Friedenthal, *Karl Marx. Sein Leben und seine Zeit*, München 1981, p. 421.
59 Cf. Bart Tromp, *Karl Marx*, Amsterdam/ Meppel, 1983, p. 89-91.
60 Cf. Anneke Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak? De rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis 1948-1958*, Amsterdam 1986.
61 Cf. de analyse van Th.J.A.M. Van Lier, 'Op weg naar de verzorgingsstaat '(1950-1960)' in: Jan Bank en Stef Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA*, Alphen aan den Rijn 1981.
62 Ibidem, p. 168.
63 Geciteerd bij Trevor Burridge, *Attlee. A Political Biography*, London 1986, p. 114
64 Cf. Bart Tromp, 'Gouden jaren voor het democratisch socialisme?', in: Jan Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaaldemocratie tussen aanpassing en vernieuwing - 1945-1950*, Amsterdam 1987.
65 Van Lier, *Op weg naar de verzorgingsstaat*; het citaat is een parafrase van J.Th.J. Van den Berg uit diens bijdrage 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1986, p. 35.
66 A. van der Zwan, 'Wederopbouw en mobilisatiepolitiek', in: *Socialisme en Democratie*, 38 (1981), 11 (november), p. 524.
67 Van Lier, op. cit., p. 148.
68 Zij had de brede basis alleen geaccepteerd vanwege de noodzaak over een twee derde meerderheid te beschikken, teneinde de soevereiniteit over Oost-Indië over te kunnen dragen. Van Lier, op. cit., p. 147. Uitvoerig hierover Visser, op. cit., p. 21-56.
69 Jansen van Galen en Vijsje, *100 jaar Drees*, p. 169.
70 Frits Huis/René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees*, Utrecht/Antwerpen 1985, p. 159.
71 Jansen van Galen en Vijsje, *100 jaar Drees*, p. 197.
72 Cf. Hans Daalder, 'The Netherlands: Opposition in a Segmented Society' in: R. Dahl (red.), *Political Opposition in Western Democracies*, New Haven 1966.
73 A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, Amsterdam, [1967] 1986 [zesde herziene druk], p. 131-132.
74 Drees, *Zestig jaar levenservaring*, p. 320.
75 Ibidem, p. 324; cf. Ook Drees, *Marx*, p. 180-182.
76 Ibidem, p. 338.
77 Cf. Voskuil, op. cit., p. 40.
78 Geciteerd bij Wiedijk, op. cit., p. 409-410.
79 Voskuil, op. cit., p. 19.
80 Drees, *Marx*, p. 182.
81 Ibidem, p. 183.
82 Ibidem.
83 Een nadere uiteenzetting over 'solidariteit' als politiek begrip heb ik gegeven in 'solidariteit als politieke pasmunt', opgenomen in de bundel *Solidariteit*, Utrecht/Antwerpen 1985, p. 71-85.
84 C.J.M. Schuyt, *Tussen macht en moraal. Over de plaats van het recht in verzorgingsstaat en democratie*, Alphen aan den Rijn/Brussel 1983, p. 225.
85 John Kenneth Galbraith, *The Affluent Society*, 1958.
86 Tawney schreef in 1918 over het contrast tussen 'privata opulentia et publica egestas': cf. R.H. Tawney, *The Radical Tradition*, Harmondsworth, 1964, p. 116; Galbraith maakt geen melding van Tawney: cf. Ross Terril, *R.H. Tawney and His Times. Socialism and Fellowship*, Cambridge, Mass., 1973, p. 224, evenmin als Den Uyl in *Om de kwaliteit van het bestaan* melding maakt van Galbraith.
87 In een artikel uit 1972, opgenomen in *Drees 90*, p. 225.
88 Dit begrip werd geïntroduceerd in Pieter Nieuwenhuijsen, *Gemeenten als proeftuin*, Deventer 1986.
89 Cf. Voskuil, op. cit., p. 124.

90 Ibidem, p. 126.
91 Drees, *Zestig jaar*, p. 300.
92 Ibidem.
93 Geciteerd bij Visser, op. cit., p. 79.
94 Overigens bedacht Drees inzake het symbolenvraagstuk het compromis: de nieuwe partij zal een eigen vlag voeren, maar internationaal zal de rode vlag als symbool worden gebruikt. Cf. Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer 1978, p. 198.
95 Aldus Drees in zijn rede op de partijconferentie van de SDAP, september 1945. Cf. Voskuil, op. cit., p. 118.
96 Marnix Krop, 'Een vreemde eend in de bijt. De socialistische Internationale in de wereldpolitiek', in: Jan Bank, Martin Ros, Bart Tromp (red.), *Het derde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1982, p. 12-21.
97 Jansen van Galen en Vuijsje, *100 jaar Drees*, p. 186.
98 In een interview in *Voorwaarts*, PvdA-blad, 6 (1986), 15 (1 juni), p. 6.
99 Deze affaire wordt beschreven in *100 jaar Drees*, p. 189-190.
100 Ibidem, p. 187.
101 Cf. Van Wijnen, op. cit., p. 72.
102 Karl Marx/Friedrich Engels, *Werke (mew)*, deel 30, Berlijn 1974, p. 495.
103 Wiedijk, op. cit., p. 362.

De Kadt: eerste vitriolist (1991)

Het zit erop. Uiteindelijk is het een boek van 854 bladzijden geworden, door Thieme gezet uit de Bembo, met omslag- en bandontwerp van Gerrit Noordzij. De titel, *De deftigheid in het gedrang*, is letterlijk vormgegeven. Aan een karwei dat al met al zo'n twee jaar in beslag heeft genomen is een geslaagd eind gekomen. Vorige week verscheen bij uitgeverij G.A. van Oorschot een keuze uit de verspreide geschriften van Jacques de Kadt (1897-1988) en ter gelegenheid daarvan vond aan de Rijksuniversiteit te Leiden een symposium plaats waar een aantal kenners met elkaar van gedachten wisselde over zijn werk. In dat laatste staat nog altijd centraal *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939), eigenlijk het enige klassieke boek over politiek dat de twintigste eeuw in het Nederlandse taalgebied heeft opgeleverd. Maar wat is er precies de strekking van? De verzoening van het socialisme met het liberaal-kapitalisme, zoals sommigen menen? Zo'n interpretatie projecteert de 'nette' PvdA-politicus van na 1947 terug op de vooroorlogse woeste denker. In de PvdA zou De Kadt de exponent zijn van een 'zakensocialisme', dat zich zowel tegen de ideologische resten van het 'ware' socialisme van de SDAP richtte, als tegen pogingen het moderne democratisch socialisme een levensbeschouwelijke mantel om te hangen. Hier was Den Uyl, die zich in de jaren vijftig typeerde als lid van 'een generatie van zwijgers' (namelijk in ideologisch opzicht) zijn belangrijkste leerling - tot hij in de jaren zestig in ieder geval met de mond de herideologisering van de PvdA beleed.

Maar 'verzoening' is een begrip dat in het denken van De Kadt geen belangrijke plaats toekomt. *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* blijft, hoe men het ook wendt of keert, een raadselachtig boek. 'Wie heeft er brood van kunnen bakken?' vroeg een van de inleiders op het symposium, die erachteraan vroeg wát Den Uyl er dan wel van had geleerd. Dat hij er veel van had geleerd, dat heeft Den Uyl altijd volgehouden. Een voornaam element in *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* is in ie-

der geval De Kadts elitetheorie. Het hier ontwikkelde project van cultuursocialisme veronderstelt bij De Kadt dat de weg daarheen verkend en in kaart gebracht moet worden door een elite ‘van de bekwaamsten’. Wie dat zijn, dat is iets waarop De Kadt niet een ondubbelzinnig antwoord geeft, of het zou moeten zijn: mensen als hij. Paul Kalma, die op het symposium werd aangewezen als hedendaags vertegenwoordiger van het zakensocialisme, had met deze implicatie grote moeite. Een politieke elite van non-conformisten, dissidenten en cultuurscheppers zou een ramp voor het land zijn, zei hij streng.

Naast de cultuursocialist De Kadt is het vooral de politieke realist die aandacht blijft verdienen. Hij zag in 1933 onmiddellijk dat de machtsovername van Hitler oorlog op termijn betekende. Die oorlog wilde hij ook zo vroeg mogelijk, want alleen zó zou het fascisme verdwijnen. Aan die uitkomst twijfelde hij niet. In 1938 voorzag hij dat dankzij de onontkoombare betrokkenheid van de Verenigde Staten Hitler verslagen zou worden, waarna nog slechts het probleem restte af te rekenen met het stalinisme, om dan te beginnen aan de politieke opgave waarom het in wezen ging: het scheppen van een democratische wereldorde onder leiding van de enig overgebleven supermogendheid, de Verenigde Staten. In 1938! Na de Tweede Wereldoorlog stelde hij dat de Sovjet-Unie wel aan zichzelf te gronde zou gaan, tenminste wanneer het Westen niet tot *appeasement* met Moskou zou overgaan. Aan het eind van de jaren vijftig werd hij pessimistischer en nam zijn reputatie als geharnast (en dus achterhaald) strijder van de Koude Oorlog toe. Maar toen de Sovjet-Unie in 1968 Tsjecho-Slowakije overviel, belde H.J.A. Hofland De Kadt op om aan betrouwbare inzichten te komen.

Om de polemicus De Kadt valt niet heen te komen. ‘In het orkest der politieke gifmengers is hem de rol van eerste vitriolist volkomen toevertrouwd’, concludeerde Marcus Bakker in zijn communistentijd. Wat De Kadt echter vooral zo spannend laat blijven, zijn de paradoxen die zo'n eigenaardige structuur aan zijn oeuvre geven. Niemand heeft zó fanatiek gepleit voor gematigdheid in de politiek. Van de vele elitetheoretici in het interbellum is hij nagenoeg de enige die uit is gekomen bij de democratie. Als geen ander in Nederland bepleitte hij de dekolonisatie in het algemeen en die van Nederlands-Indië in het bijzonder, om daarna de Derde Wereld af te schrijven. Hij was ook als geen ander verdediger van het Westen, maar hij vond het Westen steeds minder de moeite van het verdedigen waard. Een autodidact

die in eruditie geleerden van naam naar de kroon stak; wereldrevolutionair voor wie Nederland te klein was, maar die tot ver voorbij zijn veertigste bij moeder thuis woonde. Een man die zeer veel opruiends schreef, maar in de gevangenis belandde vanwege een opruiend artikel dat hij niet zelf had geschreven.

In: *Het Parool*, 3 april 1991.

Den Uyl als partijleider (interview 1985)

In een korte bijdrage in het PvdA-maandblad *Socialisme en Democratie* getiteld ‘Inzake partijleider’, schreef de socioloog Bart Tromp in februari 1984: ‘Den Uyl zal niet worden opgevolgd. Hij is, na Troelstra en Drees, een van de drie onbetwiste leiders die de Nederlandse sociaal-democratie heeft gekend. Maar hij ontleent die positie niet aan een specifieke functie als het lijsttrekkerschap. Hij heeft het zich persoonlijk verworven, en hij kan het dus ook niet overdragen.’

Tromp: ‘De eerste keer dat ik hem tegenkwam was een niet-ontmoeting. Ik was door Jan Nagel ingehuurd voor het radioprogramma voor studenten *Uilenspiegel* en voor het blad *De Kapitalist* dat wij in '69 hadden opgezet - Jan met heel andere politieke bedoelingen dan ik, naar ik aanneem. We hadden vergadering gehad en in de draaideur van het beroemde hotel Terminus in Utrecht - dat afgebroken is voor Hoog-Catharijne - ontmoette ik Den Uyl. Hij kende mij natuurlijk niet.

De eerste keer dat wij een woord gewisseld hebben was vele jaren later, halverwege de jaren zeventig. Er was een PvdA-congres en ik had in het partijblad een stukje over vrede en veiligheid geschreven, waarin nogal wat harde noten werden gekraakt. Den Uyl kwam terug van het spreekgestoelte, zag mij staan en vroeg of ik soms die meneer Tromp uit Eindhoven was. Dat was ik dus. “Tja, eh, die stukjes van u, die mag ik wel... die doen mij zo, ik durf het haast niet te zeggen, misschien vindt u het wel heel vervelend, maar die doen mij zo aan Jacques de Kadt denken.” Nou, dat vond ik dus absoluut geen belediging.

Ik heb altijd een zeer grote bewondering voor Den Uyl gehad, al is die - zoals dat gaat - van dichtbij wel wat gesleten. Hij heeft het vermogen, wat ik van geen enkele andere politicus ken, om zeer verschillende publieken te inspireren. Hij is in staat een vergadering van vakbondsleden te enthousiasmeren, maar hij kan ook geweldige indruk

maken in een groepje intellectuelen. De meeste politici kunnen volstrekt niet buiten de politiek treden. Dat heeft hij altijd opgebracht, hoewel ik er langzamerhand wel wat vraagtekens bij begin te zetten.

Het tweede element in mijn bewondering is dat doorvechten van hem. Ik heb dat voor het eerst meegemaakt op het partijcongres van '69. Dat was ook een heel bijzonder congres: eerst die merkwaardige intriges van Nieuw Links met dreigementen en chantage, die vervolgens weer werden ingetrokken, daarna de erkenning van de DDR en ten slotte de aanvaarding van de motie-Doniawerstal, die een scherpere oppositie eiste. Helemaal aan het eind komt dan dat kleine mannetje het toneel op en in plaats van dat hij terneergeslagen is door al die opdoffers die hij gekregen heeft, gaat hij daar in zijn eentje staan vechten. En legt het allemaal terug in de zaal: Oké mensen, als jullie het zo willen; maar dat kan alleen maar als jullie mij ook steunen; dan sta ik er ook voor, en hoe! Dat ging zo trapsgewijs omhoog, totdat hij dat hele congres werkelijk over de vloer kreeg. Dat vond ik een prachtige prestatie.

In latere jaren is dat een vast ritueel op de PvdA-congressen: eerst trappen we de poten onder hem vandaan en als hij dan weer overeind staat geven we hem een ovatie. Wat natuurlijk zeer valse kanten had. Maar in 1969 was het nog volkomen nieuw dat een partijleider zo in de zeik werd gezet en dan weer terugkwam. Al kun je eigenlijk niet zeggen dat Den Uyl toen al “partijleider” was; hij was lijsttrekker en in die positie werd hij nog bedreigd door voorstellen als een zevenhoofdig aanvoerderschap en dat plan met André Kloos als schaduwpremier. Pas tijdens het kabinet-Den Uyl heeft hij de status van de onbetwiste, ongekroonde partijleider verworven, de partijleider die groter is dan de functie die hij bekleedt.

Je kunt die status afmeten aan het verschil tussen Den Uyl en Vondeling, die fractievoorzitter was maar die nog voordat hij goed en wel zijn gezag als briljant oppositieleider had gevestigd in het kabinet-Cals kwam en daar werd afgebrand - gedeeltelijk ook zichzelf afbrandde. Dus hoe word je partijleider? Vooral door het te blijven. En door een mengeling van respect afdwingen en loyaliteit opwekken, waardoor je meer politiek kapitaal vergaart dan je alleen op grond van je functie zou krijgen. Het is niet iets wat je met cijfertjes kunt aangeven, het is een subjectieve beoordeling, maar ondanks de tegenwerpingen van de oude heer Drees blijf ik erbij dat dit alleen voor hem en Troelstra en Den Uyl heeft gegolden.

Ik denk trouwens dat Den Uyl het nu nooit zou halen als hij vijfentwintig jaar jonger was maar overigens dezelfde man. Er lag aan het eind van de jaren zestig een aantal dingen in onze politieke cultuur heel anders dan nu. Er kon toen nog serieus worden gepraat over meerhoofdig lijsttrekkerschap, maar daar werd al tegen ingebracht dat zoiets niet kon vanwege de televisie. En als Den Uyl nu kandidaatlijsttrekker was zou hij van tevoren worden afgebrand met de argumenten die toen ook al tegen hem werden aangevoerd: grijze man, veel te intellectualistisch, praat te moeilijk. Hij is tot lijstaanvoerder gekozen in het overgangstijdperk waarin je dat nog net kon worden op basis van intrinsieke politieke kwaliteiten en waarin je vervolgens de nodige mediakwaliteiten kon opbouwen. In deze tijd gaat het net andersom: je moet eerst zorgen dat je op de media goed overkomt en onder alle omstandigheden een vlot verhaal hebt - en dan maar hopen dat zo iemand de tijd krijgt om politieke ruggengraat te ontwikkelen.

Heel typerend voor die verandering is in de Britse *Labour Party* de overgang van figuren als Attlee en ook nog Gaitskell naar iemand als Kinnock. Wilson is in dat proces de typische tussenpaus, een man met ongelooflijke politieke capaciteiten, maar die daar al veel van inleverde - in zijn geval niet ter wille van de media, maar om die vleugels bij elkaar te houden. Kinnock is voorlopig vooral de formidabele redenaar, de man die het goed doet op de televisie, en niet veel meer. De Engelse politieke cultuur is trouwens toch veel meer op praatjesmakerij gericht. Ik ben over deze ontwikkeling nogal pessimistisch, ik heb weinig hoop dat een intrinsiek selectiemechanisme binnen de partijen de opkomst van echte charlatans zal verijdelen.

Als ik al met al toch een buitengewoon grote waardering heb voor Den Uyl komt dat ook omdat hij typisch geen machtspoliticus is. Hij is altijd de man geweest die iets wilde bereiken, en op de koop toe nam dat je daarvoor beleidsmacht of persoonlijke macht moet verwerven. Dat zag hij steeds als iets van het tweede plan. Maar als je dan zo'n carrière van negentien jaar overziet, krijg je het treurige schouwspel dat het lijkt - en waarschijnlijk is dat ook wel zo - alsof hij driekwart van zijn energie heeft gestoken in het opbouwen, vasthouden en handhaven van zijn machtspositie, in de hoop dat hij met het resterende kwart inhoudelijk iets kon bereiken. Dat is de tragiek van de politiek in het algemeen, maar zeker de tragiek van Joop den Uyl: in die negentien jaar heeft hij vijf jaar kunnen regeren, en zelfs in die perioden moest hij permanent tegen van alles opboksen.

Er is naar mijn idee toch iets fout in het politiek bedrijf als zo'n onevenredig deel van de energie gespendeerd moet worden aan de interne machtsstrijd binnen de partij, en zo weinig aan het gevecht naar buiten. Dat is wat de PvdA betreft historisch begonnen met Nieuw Links, waarmee ik niet bedoel een schuldvraag te beantwoorden; het is moeilijk voorstelbaar dat het anders was gelopen, want toen Nieuw Links opkwam was die partij grotendeels uitgeblust. Ik vermoed dat Den Uyl toen de afweging heeft gemaakt: we kunnen ze eruit gooien maar dan houden we een knekelhuis over, we kunnen ze erbij houden en dan wordt het een grote bende. Het laatste is gebeurd en het is waarschijnlijk de juiste afweging geweest, maar wel met een aantal treurige resultaten voor de partij.

De Nederlandse ontwikkeling is wat dit aangaat vrij uniek. In geen enkele andere sociaaldemocratische partij hebben Nieuw-Linkse groepen echt invloed gekregen. Ze zijn er vrijwel overal uitgegooid. In Zweden zijn ze nauwelijks toegelaten, in Noorwegen zijn ze er keihard uitgeflikkerd, in de Bondsrepubliek hebben ze geen poot aan de grond gekregen. Al is het verschil dat bij ons Nieuw Links veel minder ideologisch gefundeerd, meer machtsbelust en cultureel bepaald is geweest. In ieder geval heeft de opkomst van Nieuw Links binnen de PvdA in eerste instantie een permanent gevecht geïntroduceerd, en in tweede instantie een strijdcultuur waarin de heersende gedachte is dat een politieke partij er is om achter elkaar aan te zitten, en onderling zo veel mogelijk dingen uit te vechten. Dat heeft zijn prijs.

Ik heb daar wel eens met Ed van Thijn over gepraat, die dan ook zegt dat het toch wel fijn zou zijn om weer eens gezellig met elkaar te kunnen discussiëren op afdelingsvergaderingen, maar het is het een of het ander. Als je die polarisatiestrategie nastreeft zal die onherroepelijk naar binnen doorslaan, en dan krijg je geen gezellige vergaderingen. Dan gaat het er alleen nog maar om telkens te roepen dat wat anderen zeggen “rechts” is of “verraad”, want dat is de manier waarop die partij zich manifesteert. En degene die het scherpste weet te verklaren dat “die daarboven” op een “schandalige” wijze politiek bedrijven, zal naar het congres worden afgevaardigd, vervolgens in het partijbestuur worden gekozen en zo gaat dat maar door. De noodzakelijke vernieuwing in de partij heeft zich afgespeeld op een manier die daarna is geïnstitutionaliseerd tot een standaardritueel; wat men nu aanduidt als de FC Amsterdam tegen de FC Den Haag, en waarbij de verhoudingen geheel zijn omgekeerd. Het is namelijk niet zo dat er

inhoudelijke meningsverschillen bestaan die zich kristalliseren in de fractie en het partijbestuur; nee, gegeven het feit dat er twee instituties bestaan, worden permanent conflicten gezocht waarmee ze zich kunnen profileren. Dat is tragisch voor Den Uyl, maar vooral voor de PvdA.

Had hij dat proces kunnen keren? Misschien wel. Het heeft iets met de techniek van het leiderschap te maken. Joop is een zeer groot vechter die het nooit opgeeft, maar ik heb zijn stijl wel eens vergeleken met Grieks-Romeins worstelen. Als hij een tegenstander ontmoet, springt hij op hem af, omarmt hem, rolt met hem over de vloer en zorgt dat er geen millimeter lucht tussen hen zit. Hij gaat voortdurend met hem mee, probeert hem wel over zijn nek te gooien en uit de ring te werken, maar hij is niet de bokser die zegt: Kom maar op, dan krijg je een klap voor je kanis. Ideologisch leidt dat ertoe dat hij altijd poogt de afstand tussen hemzelf en vleugels of figuren die hem bedreigen zo klein mogelijk te houden door naar hen toe te kruipen.

Het is uiteraard ook zijn taak om te zorgen dat die club niet uit elkaar valt. Maar je kunt dat ook doen door af en toe te zeggen: Jongens, nu wordt het mij te gek, hier leg ik de grens. Dat is Joops techniek niet. Hij heeft het met die kernwapentaken een keer gedaan, maar toen kon Heldring terecht schrijven dat het wel raar was om eerst alles door je vingers te laten glijden en dan opeens met veel drukte een streep te trekken. De techniek van Den Uyl is meeduikelen, als Van der Louw een koprol maakte ging hij erachteraan met ook een koprol. Heel knap, want hij is de enige van die hele generatie die het overleefd heeft. Maar het heeft zijn schaduwkanten.

Max van den Berg heeft het dramatische verhaal opgeschreven, dat hij in de stromende regen urenlang met Den Uyl in een stilstaande auto over die kernwapentaken zat te praten. Daar komt een citaat van Joop in voor, dat me in zekere zin een sleutel lijkt: “De partij kan wel mijn handelen sturen, maar niet mijn denken.” Ik denk dat hij denkt: Oké, laat maar, ik ga wel mee met de partij, straks laten ze wel weer los, dan komt er een gaatje voor mij en kan ik mijn gang gaan. Heel slim, maar op den duur dreigt het je toch op een speelveld te brengen dat je zelf niet hebt uitgekozen.

Het uitspreken van machtswoorden heeft natuurlijk zijn grenzen. Maar als je steeds weer meebuigt loop je het risico dat anderen gaan denken: Jawel, dat zegt hij nou wel... En dan krijg je de partijleider die omhoog wordt gestoken omdat hij zo goed compromissen met de

partij kan sluiten, dat wil zeggen: met enkele bonzen in de partij. De partij onderhandelt met de partijleider over wat hij zal gaan doen: dat is het beeld dat nu al een jaar of vijftien oprijst omtrent Den Uyl en de Partij van de Arbeid.

Er zijn hoe langer hoe meer aanwijzingen dat Den Uyl nooit echt heeft geloofd in een aantal hoofdpunten van de politiek die hij bepleitte. Op de vergadering van het partijbestuur in 1977 waarop tot de meerderheidsstrategie werd besloten, heeft hij nog gewaarschuwd: Jongens, alles goed en wel, maar bedenk goed dat je nooit meer iets zult krijgen als dit kabinet. Maar het is aangenomen, en hij heeft het uitgedragen. Ik zeg niet dat zijn techniek van leiderschap fout is, maar die heeft een aantal modaliteiten waardoor hij op beslissende momenten niet de ruimte heeft benut die er voor hem in zat.

Het grote voorbeeld is natuurlijk 1977. Hans van den Doel heeft eens in zo'n half-badinerend, half-gemeend stukje waar hij het patent op had, geschreven over Den Uyl als Lenin. Tja, Lenin wist precies wat hij doen moest toen hij in 1917 in die trein stapte: de bolsjewieken hadden maar twintigduizend aanhangers in heel Rusland, de mensjewieken waren veel sterker, de voorlopige regering zat vast in het zadel, de tsaar was weg, de mensen wilden geen oorlog meer, maar zeker geen communisme - dus als hij toen de macht niet greep kon hij het wel vergeten, het was nu of nooit, als een heel slecht marxist zei hij Napoleon na: “On s'engage, puis on voit”, en hij benutte het moment. Nou, in 1977 is gebleken dat Joop den Uyl niet de Lenin van het Westen is, hij heeft het beslissende moment gemist en zo'n moment komt nooit meer terug.

Het is een misrekening geweest die ook heel tekenend is. Als Den Uyl in die verschrikkelijke week die eindigt op 5 november 1977 geweten had dat een mobilisatie van de echte partij de formateurs het groene licht zou geven, dan was het tweede kabinet-Den Uyl er geweest. Ik had nog nooit meegemaakt dat er zo veel leden naar de afdelingsvergaderingen kwamen, twee of drie keer zoveel als normaal en allemaal met de boodschap: het moet uit zijn met het geouwehoer, die regering moet er komen. Dat weegt dan toch zwaarder dan wat Ien van den Heuvel ervan vindt? Of Jan Nagel, die de roemruchte motie schreef, stencilde en door Piet Reckman liet indienen? De partij was meer dan ooit in twintig jaar gemobiliseerd, maar Den Uyl heeft, zeer tot mijn spijt, het moment gemist.

Om verschillende stijlen van leiderschap te vergelijken is het aardig

om eens te kijken hoe Troelstra dat deed. In de Eerste Wereldoorlog nam de SDAP de zogenaamde godsvrede in acht en daar ontstond toen grote oppositie tegen. Men wilde afschaffing van de landsverdediging, aanvaarding van het pacifisme. Iemand als Albarda ging al door de bocht, die bedacht een fantastische formule waarbij de neutraliteit van Nederland betekende dat je wel een leger moest hebben, maar dat mocht nooit vechten. Zo'n formule dus om iedereen tevreden te stellen. Zodra Troelstra erachter kwam hoe de kaarten lagen en dat er op het congres van 1916 misschien wel een meerderheid voor zoiets zou zijn, deed hij twee dingen: hij schreef een brochure waarin hij met deze onzin de vloer aanveegde en hij kondigde aan dat hij bij aanvaarding van zulke malligheid onmiddellijk zou opstappen om nooit meer terug te komen. Op het congres is die hele zaak glansrijk weggestemd.

Zoiets kun je je van Den Uyl niet voorstellen. Die zal afwachten en zeggen dat het niet zoveel voorstelt; of als het congres het heeft aangenomen, dat de verantwoordelijkheid van de fractie toch een andere is. Zijn techniek is om steeds te kijken of hij er nog mee kan leven, of er nog een gaatje in zit voor hem. Naar mijn idee breekt je dat op den duur op, niet alleen hemzelf, maar ook de partij. Want die stijl zet een stempel op de hele partij, je kunt dat zien aan het bekende met-twee-tongen-spreken van de fractieleden, bijvoorbeeld wat betreft de kernraketten. Degenen die de macht hebben in de PvdA zeggen niet wat zij bedoelen, ze zeggen wat hun achterban vermoedelijk vindt, en ze hopen zodoende genoeg ruimte te krijgen om de dingen te doen waarvan ze vinden dat die echt moeten gebeuren.

Ik heb Den Uyl nu zo'n vijf jaar meegemaakt in het partijbestuur, en het blijft een bijzondere ervaring als hij daar het woord neemt. Hij kan natuurlijk ook schmieren, maar doorgaans is hij toch van een niveau dat door de rest niet wordt gehaald, en daarbij van een frisheid waar de allerjongsten onder ons een voorbeeld aan kunnen nemen. Meestal is hij present en hij bemoeit zich dan ook overal mee, tot en met ledenwerving en organisatorische kwesties. En daar komt hij meestal nog met frisse ideeën over ook. Hij is bepaald niet iemand die er maar bij zit en zijn mond houdt zolang het zijn eigen portefeuille niet betreft.

Het is ontegenzeglijk opzienbarend om te beleven hoe die man zich in zulke verschrikkelijke bijeenkomsten blijkbaar weet op te laden. Hij is zo'n machine die als hij eenmaal op gang is steeds beter gaat lo-

pen, hij heeft een soort vliegwiel. Vaak zit er in zijn optreden een element van verpletteren, doodpraten, ondergooien, maar dan wel altijd met argumenten, want dat is daar eigenlijk zijn enige macht. Zo'n partijbestuur heeft toch de neiging om te denken dat het de partijleider, zeker als hij nog minister is ook, wel eens even een kunstje zal leren.

Wat ik heel aardig van hem vind, is dat hij iedereen in dat gezelschap serieus neemt. Hij is een man zonder kapsones. Je hebt daar wel lui - vroeger bijvoorbeeld Toussaint, die Den Uyl nu ook wel wilde opvolgen - waarbij iedereen ging koffiedrinken als die het woord namen. Maar Den Uyl gaat altijd overal serieus op in, al kan hij iemand natuurlijk ook uiterst fijnzinnig afmaken. Maar dat is dan zo subtiel dat het aan het partijbestuur toch niet besteed is.

Buiten kijf staat dat hij niet alleen de partijleider maar tevens de voornaamste ideoloog van de PvdA is. In de eerste plaats al omdat hij nog steeds op alle terreinen met kop en schouders boven iedereen uitsteekt, in de tweede plaats omdat hij op een ongelooflijke manier nieuwe ideeën opzuigt en weer uitspuugt. Hij kan zeer snel ideeën die elders leven tot de zijne maken, en daardoor blijft hij vooroplopen. Daar is hij heel briljant in.

Maar het is wel navrant dat juist deze man nagenoeg geen inbreng heeft gehad in het nieuwe beginselprogram van zijn partij, terwijl hij in 1959 juist grote invloed heeft gehad op het vorige. Het program van '77 is het eerste van de Nederlandse sociaaldemocratische partij, dat door de partijtop niet gewild en ook niet gestuurd is. Alle vorige programs - van 1912, 1937, 1959 - passen in een duidelijke strategische bedoeling van de leiding. Dat van 1977 niet. Daar ben ik zelf nog schuldig aan, omdat ik in 1973 een motie heb ingediend - tegelijk met Godfried van Benthem van den Bergh trouwens - dat er een nieuw beginselprogram moest komen. Het idee was dat het bestaande program toch te veel bij die oude PvdA hoorde, die inmiddels helemaal vernieuwd was. Het partijbestuur zat onder leiding van Van der Louw bij dat congres nog op de lijn van de progressieve volkspartij, en het moest dus uit zijn met al die flauwekul van beginselen. Maar die progressieve volkspartij werd afgewezen en men heeft toen tegen heug en meug het idee van een nieuw beginselprogram geslikt, en daarvoor een enorme commissie ingesteld, zonder er eigenlijk leiding aan te geven.

Dat is op diverse manieren misgegaan. Van der Louw is geen ideo-

loog en het blijkt wel uit de notulen dat zijn bijdrage werkelijk nul komma nul was. Hij is tussentijds opgevolgd door Ien van den Heuvel, die een klein beetje meer te melden had, maar dat hield ook niet over. De secretaris was Van Stiphout, directeur van de WBS, en toen hij als zodanig werd vervangen door Gortzak nam die ook het secretariaat van de beginselprogramcommissie over. Maar zij hadden beiden geen visie, geen greep op het geheel. Terwijl vroeger de secretarissen van zulke commissies de centrale figuren waren: Wiardi Beckman, Den Uyl (was geen secretaris, red.), Van Lier...

Er was dus geen leiding en die bijeenkomsten waren een soort democratiseringsvergaderingen van een sociale academie: permanent over de procedures, en hoeveel vrouwen er precies in moesten. Het was een uiterst warrige club, waarin niet eens duidelijk was welk concept er nu weer aan de orde was. Af en toe kwam Den Uyl binnen; die was premier en veegde dan met een aantal dingen de vloer aan. Maar als hij weg was begon het opnieuw. Hij heeft op dat program in het geheel geen invloed gehad, hij heeft het volstrekt laten lopen. En typisch voor de verhoudingen in de PvdA is dan dat hij er in zijn grote speech op het congres van '77 een paar laatdunkende opmerkingen over maakt en daar staand applaus voor krijgt.

Den Uyl is al sedert het begin van de jaren zestig een politicus van de directe praktijk en daardoor heeft zijn ideologische invloed - behalve in dat toonaangevende *Om de kwaliteit van het bestaan* - altijd alleen in crisissituaties gefunctioneerd. Zijn grote artikel over de smalle marges van de democratie bijvoorbeeld was een stuk dat op dat moment politiek nodig was; geen statement waar jaren over was nagedacht, maar ontstaan onder directe druk van de noodzaak om duidelijk te maken waar de PvdA stond - zoals Kinnock dat moest doen tijdens de mijnwerkersstaking. Den Uyl blijft een journalist, schreef Harry van Wijnen, en dat geldt ook op ideologisch terrein: zijn invloed loopt via artikelen en redevoeringen, niet via een samenhangende bundeling van ideeën. Een groot boek over de *First Principles of Democratie Socialism* zie ik van hem niet komen.

Maar daarbij is het toch wel interessant om te zien hoe hij die hele golf van feminisme heeft geabsorbeerd, zich er ten dele ook mee heeft geïdentificeerd. En hoe hij aan de andere kant dan weer duidelijk zegt waar dat ideologisch voor hem ophoudt, namelijk bij de volstrekte individualisering: wij zijn een socialistische partij, gebaseerd op de solidariteit, dus het is een beetje te gek om nu het draagkrachtbeginsel als

iets reactionairs van de hand te wijzen. Ik heb de discussie over het verkiezingsprogramma 1982 meegemaakt, waarin hij er als een leeuw voor vocht om uiteindelijk die draagkracht als beginsel voor de sociale uitkeringen te handhaven, wat nog een heleboel heibel heeft gekost. Daar hamert hij nog steeds op, want het is natuurlijk een onopgelost probleem. Hier strijden twee onverzoenlijke principes met elkaar op een niveau waarop ze vaak niet eens als onverzoenlijke principes te herkennen zijn. De partij heeft ze ook niet als zodanig gepresenteerd, maar ja, vroeger dacht ik altijd dat je in de politiek ging om keuzen te maken en nu weet ik wel beter: je zit in de politiek om keuzen te verhullen en uit te stellen, en ze als het enigszins kan te ontlopen.

Op zo'n punt gaat Joop heel hard in de slag, terwijl hij andere zaken laat lopen. Hij is nooit het type partijleider geweest waarover je wel in de boekjes leest, en zoals Willy Brandt en Harold Wilson geweest schijnen te zijn: die alles beheersen. Het ergste voorbeeld daarvan is de totstandkoming van *Weerwerk*, het verkiezingsprogramma van '81. Dat werd voorbereid in drie clubs, samengesteld uit het partijbestuur met op onduidelijke wijze aangetrokken assistentie uit de Kamerfractie, die respectievelijk de sociaaleconomische hoofdstukken, onderwijs en cultuur, en defensie en buitenlandse politiek ontwierpen. Maar Joop was geheel vleugellam geschoten door die kernwapentoestand, waarover overigens achteraf een vreemde mythevorming is ontstaan: het was niet zo dat hij een minderheidsstandpunt innam in de PvdA, hij vertegenwoordigde het standpunt van de meerderheid in het partijbestuur; het was tien tegen negen voor handhaving van een of twee kerntaken. Maar het grootste deel van die meerderheid weigerde zijn nek ervoor uit te steken.

Maar het effect was dat hij vleugellam was en zodoende kon Stan Poppe met zijn fantasieën over planning en sturing de sociaaleconomische paragrafen invullen. Ik weet nog goed hoe die aan flarden zijn geschoten op een bijeenkomst met hoogleraren, werkgevers en vakbondsbestuurders uit de partij, waar Stan toen klaaglijk rondliep en er schande van sprak dat Den Uyl niet aanwezig was om het allemaal te verdedigen. Dat geeft iets aan van de betrekkelijkheid van Joops leiderschap.

Het is bekend dat Den Uyl in menselijk opzicht slordig is, en dat is ook in de politiek natuurlijk niet verstandig. Ik heb kennissen uit het partijbestuur die zijn bloed wel kunnen drinken sinds hij op een partijtje hun vrouw niet alleen straal negeerde, maar ook nog een kwar-

tier lang sigarenrook in het gezicht blies. Die willen hem nooit meer over de vloer hebben. Nou hoeft dat ook helemaal niet en je weet het ook van hem, dus als je hem een briefje schrijft en je krijgt negen maanden later antwoord denk je algauw: goh, wat attent van Joop.

Bovendien, hij is niet gemeen. En, wat opmerkelijk is in die van kongsi's en klieks vergeven partij, hij is een eenmansbedrijfje gebleven. Hij heeft geen vaste kern om zich heen, geen club die hem door dik en dun steunt. Dat is aan de ene kant zijn kracht; het tegendeel zie je bij iemand als Van der Louw die in de fout gaat zodra zijn secondanten de ring uit zijn. En juist omdat Den Uyl geen vaste kring van vertrouwelingen om zich heen heeft, is hij altijd weer in staat nieuwe coalities te sluiten. Maar ik vermoed dat daar ook onaangename kanten aan zitten, want een heleboel van de mensen die hij als zijn vrienden kon beschouwen zijn weggewaaid in de loop der jaren, Jacques de Kadt voorop, die toch zijn politieke mentor, althans in ieder geval zijn mede-ideoloog was.

Het mooiste zou ik het vinden als hij nog een keer minister-president werd, maar dat geloof ik niet meer. Niet vergeten mag worden dat - al heeft hij dat zelf geloof ik niet zo in de gaten - de weerzin tegen de PvdA die in de loop der jaren bij het CDA is gegroeid, zich op hem concentreert. Hij zal weer lijsttrekker worden, maar in wezen is dat natuurlijk een enorm zwaktebod van de partij. Ik had het liefst gezien dat hij was opgevolgd door Jos van Kemenade en zichzelf dan kandidaat had gesteld als partijvoorzitter. Waarmee hij in ieder geval de geweldige verdienste had kunnen hebben de institutionele kloof te slechten die in de afgelopen vijftien jaar tussen het partijapparaat en de fractie is gegroeid. Hij is de enige die had kunnen zeggen: dat is allemaal onzin, daar moeten we van af.

De ruzie over de opvolging is voorlopig toegedekt, maar eigenlijk is het nog veel erger dan het al was. Er is geen enkel uitzicht op een behoorlijke overname van de macht. Dat gun ik hem niet. Het beste was geweest wanneer hij al in 1977 was gestopt om zich als *elder statesman* te wijden aan de Federatie van Europese Socialistische Partijen en de Socialistische Internationale. Dan had hij in 1981 best terug kunnen komen, al was dat niet leuk geweest voor degene die inmiddels de winkel had bestuurd. Je ziet het aan Ed van Thijn en Wim Meijer: die zullen er wel voor bedanken om nog eens als piespaal van de partij te functioneren. Maar dan was Den Uyl dat proces van afbranden bespaard gebleven en had hij er frisser tegenaan kunnen kijken.

Het trieste is dat er steeds een faseverschil is tussen de conjunctuur van Den Uyl en de politieke conjunctuur. In 1981 is hij afgebrand en vleugellam, maar iedereen in de PvdA wil na die verkiezingen regeren, Max van den Berg en Stan Poppe maken een hemelbestormend program en Den Uyl strandt hopeloos als minister. Dan werkt hij zelf mee aan een program dat de basis had kunnen zijn voor een heel zinnige coalitie, maar de PvdA staat weer buitenspel. Dat die conjuncturen elkaar kruisen is heel zeldzaam, dat was zo in '77 en dat moment heeft hij voorbij laten gaan: het Lenin-probleem.

Er zijn voor een sociaaldemocratische partij twee manieren om macht uit te oefenen. Je kunt ideeën zo ontwerpen en propageren dat ze gemeengoed worden en anderen ze in praktijk brengen; dan heb je de schrale troost te kunnen roepen dat jij ze hebt uitgevonden en ze ook beter had gerealiseerd. Of je kunt streven naar coalitievorming, zodat je die ideeën inderdaad zelf kunt realiseren. Maar de PvdA wil zich blijkbaar permanent afzetten tegen de denkbeelden van anderen, desnoods bij de formatie een soort handeltje sluiten, en daarna meteen weer doorgaan met die polarisatie. Dat is een *self-defeating* proces.

Den Uyl staat aan het hoofd van de partij die binnen de westerse sociaaldemocratie de minst succesvolle is. Als je ziet wat ze in de laatste kwarteeuw aan bestuurskracht en regeringsdeelname tot stand heeft gebracht: welgeteld zes jaar in de regering! En ze lijkt zich daar eerder van af te bewegen dan dat ze er dichterbij komt. Dat ligt niet aan Den Uyl als inspirator van de beweging, maar het ligt wel aan hem voor zover hij daar niet een lijn tegenin heeft willen of kunnen aftekenen.'

In: John Jansen van Galen & Bert Vuijsje, *Joop den Uyl. Politiek als hartstocht. Een portret in twintig interviews*, Weesp, 1985.

VI Democratie en politiek

Antidemocratische stromingen (1991)

Inleiding

In de negentiende en twintigste eeuw zijn democratische staatsvormen steeds meer de norm geworden, eerst in het Westen en later in de wereld als geheel. Dit blijkt onder andere uit het feit dat ook dictaturen meestal pretenderen eigenlijk op de volkswil te zijn gebaseerd, bijvoorbeeld door 'verkiezingen' te organiseren.[1] In slechts enkele staten - zoals Saudi-Arabië - bestaan nog traditionele regimes, gebaseerd op erfelijk koningschap.

De opkomst van de democratische staatsvorm is vergezeld door politieke bewegingen die zich daartegen keerden, hetzij omdat zij de democratische idee als zodanig afwezen, hetzij omdat zij pretendeerden voor een andere en betere vorm van democratie te staan.

Om zulke 'antidemocratische stromingen' nader te kunnen beschrijven, is het nodig duidelijk te maken wat in het kader van dit hoofdstuk onder 'antidemocratisch' en wat onder 'stroming' wordt verstaan.

'Antidemocratisch' verwijst uiteraard naar 'democratie'. Onder 'democratie' wordt in dit hoofdstuk verstaan: het type politieke regimes dat in de negentiende en twintigste eeuw is ontstaan, en dat wordt gekenmerkt door enerzijds de mogelijkheid tot publieke menings- en besluitvorming, anderzijds door het recht op deelname daaraan voor alle staatsburgers. 'Democratie' wordt hier met andere woorden gelijkgesteld aan wat Robert Dahl 'polyarchie' noemt.[2] Om van 'democratie' in deze zin te kunnen spreken moet er dus minimaal sprake zijn van een constitutionele orde die een oppositie toelaat, en van actief en passief kiesrecht.[3]

Onder 'antidemocratische stromingen' worden in dit hoofdstuk kort en goed verstaan: alle politieke bewegingen die zich als zodanig tegen democratische regimes keren.

Aan antidemocratische stromingen kunnen steeds de volgende dimensies worden onderkend. Allereerst is er sprake van denkbeelden en redeneringen waarin de afwijzing van de democratie wordt gerechtvaardigd en gemotiveerd. In de tweede plaats zal de stroming op een bepaalde manier zijn georganiseerd. Dit kan variëren van zeer losse sociale netwerken, waarbinnen bepaalde ideeën opgeld doen tot een strak georganiseerde politieke partij. In de derde plaats zal zo'n stroming haar doeleinden nastreven door een bepaalde strategie te volgen. Ideologie, organisatie en strategie, dat zijn dus de drie dimensies waaraan bij de bespreking van antidemocratische stromingen aandacht wordt besteed.

Antidemocratische stromingen worden op deze wijze scherp onderscheiden van antidemocratische denkbeelden en antidemocratische denkers.[4] Niemand zal bijvoorbeeld betwisten dat de zogenaamde klassieke elitetheoretici Mosca, Pareto en Michels uitgesproken antidemocratische ideeën hebben geformuleerd. Maar zij zijn niet ideologen geworden van antidemocratische politieke stromingen,[5] en daarom komen zij en hun ideeën in dit hoofdstuk niet aan de orde.

Antidemocratische stromingen: drie varianten

Als naar de ideologische doelstellingen van antidemocratische stromingen wordt gekeken, dan kunnen zij worden onderscheiden in twee hoofdgroepen. Aan de ene kant zijn er stromingen die de democratie in elke vorm afwijzen. Aan de andere kant gaat het om bewegingen die een ander idee van ‘democratie’ aanhangen, en van daaruit de bestaande democratieën verwerpen. Deze tweede groep kan vervolgens worden onderverdeeld in ‘linkse’ antidemocratische stromingen en ‘rechtse’. Zo komt men uit op drie hoofdvarianten.

De eerste categorie bevat allereerst de stromingen die na de Franse Revolutie en de Napoleontische oorlogen het *ancien régime* verdedigen tegen de opkomende liberale, nationalistische, democratische en republikeinse bewegingen. De laatste hebben allen dit gemeen dat zij de volkssoevereiniteit de enige aanvaardbare basis voor de inrichting van de staat achten.

De politieke geschiedenis van Europa in de negentiende eeuw is één lange strijd tussen de oude grondslag van legitimiteit, gebaseerd op

het monarchale principe, en de nieuwe, gebaseerd op volkssoevereiniteit. De antidemocratische stromingen van de eerste variant ontstaan dan, wanneer de *ancien régimes* bedreigd worden door het democratisch principe, of wanneer dit al ten dele in een nieuwe staatsinrichting is belichaamd.

In deze eerste categorie van antidemocratische stromingen horen ook de bewegingen thuis die niet zozeer de principes van het *ancien régime* aanvoeren tegen de democratie, maar de laatste verwerpen op andere, met name religieuze gronden.

De tweede variant bestaat uit de linkse antidemocratische stromingen. Deze kunnen ingedeeld worden in socialistische en anarchistische. De socialistische stromingen die in de negentiende eeuw opkwamen, verwierpen in het algemeen de toen bestaande democratie. Aan de ene kant omdat het veelal beperkte kiesrecht geen politieke rechten gaf aan de arbeiders, die de basis van de socialistische bewegingen vormden (of zouden moeten vormen). Aan de andere kant ging veel socialistische kritiek verder. Zij beschouwde de bestaande en beperkte democratie als een politieke orde die erop was gericht de heerschappij van de bourgeoisie te bestendigen. In plaats van deze 'burgerlijke' democratie moesten de socialisten een geheel andere democratie vestigen. Dit zou echter pas mogelijk zijn als de klassenstrijd tussen bourgeoisie en proletariaat in het voordeel van de laatste was beslecht. Over de institutionele vormgeving van die andersoortige democratie waren de socialistische denkbeelden echter vaag en onduidelijk.

De anarchistische kritiek op de democratie had een ander karakter. Deze richtte zich tegen elke vorm van specifiek politieke heerschappij, tegen de staat als zodanig, en stelde daarvoor in de plaats een samenleving van kleine, zichzelf besturende gemeenschappen, waar directe democratie zou bestaan.

Naarmate de socialistische bewegingen zich consolideerden binnen de bestaande democratieën, en de uitbreiding van het kiesrecht hun politieke macht vergrootte, sleet de principiële verwerping van de 'burgerlijke democratie' en transformeerden zij zich tot politieke partijen die de democratie, aanvankelijk instrumenteel maar ten slotte intrinsiek, aanvaardden en ondersteunden. Op die ontwikkeling was echter één belangrijke uitzondering: een deel van de beweging koos een andere, revolutionaire weg. Zij wist in 1917 de macht te grijpen in Rusland, en bestond daarna enerzijds uit een aantal staten die door

communistische regimes werden overheerst, anderzijds uit communistische partijen die in democratieën opereerden.

De anarchistische antidemocraten hebben zich in de meeste staten nooit ontwikkeld tot permanente en invloedrijke politieke organisaties. Wel kan men constateren dat in roerige tijden bewegingen opkomen die gebruikmaken van de ideeën die vervat zijn in anarchistisch gedachtegoed.

De derde hoofdvariant, die van de 'rechtse' antidemocraten, is moeilijker af te bakenen dan de tweede. Aan de ene kant is er een grote grijze zone, waarin bewegingen uit de eerste variant die van de derde ontmoeten. Aan de andere kant zijn fascisme en nationaalsocialisme, de voornaamste stromingen in deze categorie naar ideologie en organisatie, geheel verschillend van eerdere antidemocratische stromingen.

Fascisme en nationaalsocialisme ontstaan na de Eerste Wereldoorlog, en vinden hun ideologische rechtvaardiging in een scherpe afwijzing van democratie zoals die dan bestaat. Maar dit is voor fascisme en nationaalsocialisme geen argument om terug te keren naar een vroegere, niet-democratische politieke orde. In plaats daarvan is de doelstelling een geheel nieuw politiek en maatschappelijk stelsel, dat de tekorten van de bestaande democratie en het bestaande kapitalisme zou overwinnen. In deze nieuwe orde stond de eenheid van het volk centraal, een eenheid die werd belichaamd in de figuur van de leider. Anders dan het communisme pretendeerden fascisme en nationaalsocialisme niet een andere, 'hogere' vorm van democratie te belichamen. De fascistische ideologie verwierp de term 'democratie', en vooral ook die elementen die betrekking hebben op de liberale, individualistische traditie in het democratisch denken. Maar het leidersbeginsel van het fascisme is gebaseerd op een bepaalde interpretatie binnen de collectivistische traditie, waarin de volkssoevereiniteit centraal staat.

Deze stromingen overleefden de Tweede Wereldoorlog niet. Wel ziet men bij bepaalde maatschappelijke spanningen bewegingen ontstaan die zich in tendentie tegen de democratie keren, en die daarbij soms gebruikmaken van fascistische of nazistische ideeën en symbolen. Hier is het vaak moeilijk uit te maken waar protest binnen een democratie overgaat in verwerping van die democratie.

Antidemocratische stromingen in een democratie: het terugkerend dilemma

In een voorgaande paragraaf is er al op gezinspeeld dat antidemocratische stromingen in de loop van de tijd veelal gedwongen zijn van karakter te veranderen.

De voornaamste reden daarvoor is het dilemma waarin zij komen te verkeren, en dat steeds scherper wordt gevoeld naarmate de democratie zich handhaaft en uitbreidt.

Dit dwingt zulke stromingen namelijk tot de strategische keus ofwel te werken binnen de kaders van het democratische regime, ofwel daarbuiten te blijven. In het eerste geval worden de antidemocraten gedwongen hun machtspositie in de politiek ook te baseren op hun electorale aanhang en op hun parlementaire tactiek en strategie. Dat betekent dat zij in feite een niet onbelangrijk aantal elementen van de democratie moeten accepteren, zoals kiesrecht, electorale competitie, besluitvorming bij meerderheid, enzovoorts.

Wat zich dus voordoet is een bekend sociaal proces: in de loop van de tijd verdwijnen de oorspronkelijke doeleinden uit het gezichtsveld, en krijgen middelen - de instandhouding van de organisatie bijvoorbeeld - het karakter van doel; bij dat doel wordt vervolgens een nieuwe, passende rechtvaardiging gezocht.

Een goed voorbeeld van dit proces biedt de West-Europese sociaaldemocratische beweging. Deze organiseerde zich aan het eind van de vorige eeuw in politieke partijen, die opereerden binnen de toenmalige democratie. Die democratie, met z'n meestal beperkte kiesrecht, werd niet als zodanig aanvaard, maar gezien als een platform van waaraf de beweging gehoor voor haar eisen zou vinden, en als een instrument om de ‘heersende klasse’ concessies af te dwingen. Naarmate het perspectief van de ineenstorting van het kapitalisme onwerkelijker werd en de acties voor verruiming van het kiesrecht succes hadden, veranderde ook de houding van de sociaaldemocraten ten aanzien van het democratische stelsel. Van een instrument dat gebruikt kon worden om het socialisme naderbij te brengen werd het een politiek stelsel dat men omhelsde als het best mogelijke, en werd de onverbrekelijke eenheid van socialisme en democratie geproclameerd.[6]

Wanneer antidemocratische stromingen de keus maken voor ‘meedoen’ in het kader van de bestaande democratische orde, en die democratische orde weet zich te handhaven, dan bestaat er dus een grote

waarschijnlijkheid dat zulke stromingen zich na verloop van tijd aanpassen, met als gevolg het verbleken en uiteindelijk verdwijnen van hun antidemocratische doelstellingen. Dit is overigens een proces dat lang kan duren. Tijdens dat proces is sprake van dubbelzinnigheden en tegenstrijdigheden. Enerzijds zien de antidemocraten zich gedwongen mee te doen binnen het democratisch stelsel. Anderzijds houden zij daarvan de afkeer levend en zijn zij bereid, en als de omstandigheden dat mogelijk lijken te maken, aan de omverwerping van de democratie mee te werken (of er op zijn minst in te berusten).[7]

Het belangrijkste alternatief voor deze strategie van ‘meedoen’ is de al dan niet gewelddadige omverwerping van de bestaande democratische orde, of althans de poging daartoe. Zo'n strategie vereist heel andere organisatie- en mobilisatievormen dan ‘meedoen’, variërend van semilegaal opererende organisaties tot een compleet ondergronds leger. Wordt zo'n strategie gevolgd dan doen zich drie mogelijkheden voor. De eerste is dat de strategie succesvol is: de bestaande democratie wordt afgeschaft, de antidemocratische stroming verwerft de staatsmacht en vormt een regime in overeenstemming met de eigen ideologie. Voorbeelden daarvan zijn de machtsgrepen van Mussolini en Hitler, en de staatsgreep van de Tsjecho-Slowaakse communisten in 1948.

De tweede mogelijkheid is dat de antidemocratische greep naar de macht faalt. Dit leidt niet zelden tot de desintegratie van de beweging, of op termijn tot haar transformatie in een ‘normale’ politieke partij.

De derde mogelijkheid is die van een burgeroorlog tussen antidemocraten en democraten. De Spaanse geschiedenis van de negentiende eeuw levert daarvan talrijke voorbeelden. Een hedendaags voorbeeld geeft Noord-Ierland, waar het Ierse Republikeinse Leger (IRA) en vooral zijn radicalere afsplitsing, de Provisional IRA, het Britse gezag over Noord-Ierland nu, in 1991, al meer dan twintig jaar gewapenderhand bestrijden.[8]

Reactionaire en antirevolutionaire stromingen

De antidemocratische stromingen van de eerste variant, noem ik ‘reactionair’ omdat ze terug wilden naar de politieke orde van vóór de Franse Revolutie. Stromingen van deze varianten treden vooral op in de negentiende eeuw. Wanneer de democratie eenmaal gevestigd is,

houden ze op te bestaan als politieke bewegingen van enig gewicht.

Een goed voorbeeld van zo'n reactionaire politieke stroming is de beweging van de ultra-royalisten in Frankrijk na de restauratie van de Bourbons in 1814-1815. De ultra-royalisten aanvaardden het nieuwe, protodemocratische bestel niet en ijverden voor een reactionaire politiek die de prerevolutionaire privileges van kerk, koningshuis en aristocratie zou herstellen en de vrijheden voor de burgers af zou schaffen. Na de Julirevolutie van 1830 liep hun politieke invloed, met name als gevolg van kiesrechtuitbreiding sterk terug, en zij bleken niet in staat als politieke partij in de toenmalige, nog steeds beperkte democratie te overleven.[9]

Als politieke stroming beschikten de ultra-royalisten over een duidelijke ideologische identiteit. Deze werd geleverd door filosofen als Louis Gabriel de Bonald en Joseph de Maistre. De kern van de ideologie van de Reactie was een wereldbeeld, volgens welke alleen door nietsontziende machtsuitoefening een leefbare samenleving mogelijk was. In dit wereldbeeld was geen plaats voor burgerrechten en volkssoevereiniteit. De organisatie van deze politieke stroming moest daarom wel gebaseerd zijn op andere uitgangspunten dan die van de sociale bewegingen van de negentiende eeuw, die juist een zo groot mogelijke aanhang op basis van algemene kenmerken als nationaliteit of sociale klasse trachtten te mobiliseren.

Naarmate het democratisch beginsel, aan de ene kant door uitbreiding van het kiesrecht, aan de andere kant door de verbreiding van constitutionele regimes, vaster geworteld raakt, komen antidemocratische stromingen dus in een steeds moeilijker positie.

De enige andere weg die openstaat is het gewelddadig terzijde schuiven van het bestel. Als dat slaagt, is echter algauw geen sprake meer van een ‘politieke stroming’. Dat begrip veronderstelt immers een zekere publieke ruimte waarin verschillende politieke stromingen met elkaar wedijveren. Zo'n publieke ruimte wordt echter onmiddellijk na het veroveren van de staatsmacht geëlimineerd. Waar antidemocratische stromingen van deze variant de staatsmacht hebben veroverd, wordt de pretentie een stroming te zijn opgegeven. Voorbeelden daarvan zijn Portugal onder Salazar en Spanje onder Franco.[10]

Antidemocratische politieke stromingen van deze categorie zijn in de loop van de negentiende eeuw verdwenen, of teruggedrongen tot onbetekenende sekten (zoals bijvoorbeeld de Franse monarchisten). Maar veelal zijn zij al in de loop van de negentiende eeuw langzamer-

hand getransformeerd in (conservatieve) politieke partijen. Het beste voorbeeld hiervan zijn de Britse *Tories.* In de eerste helft van de negentiende eeuw voerden zij een vertragingsgevecht tegen de tendens naar economische en politieke liberalisering. Met de *Reform Act* van 1832 (die neerkwam op een aanzienlijke uitbreiding van het kiesrecht) bleek dat de *Tories* het oude politieke bestel niet in stand konden houden. Zij legden zich neer bij het nieuwe bestel, en onder Disraeli ontwikkelde de *Conservative Party* zich tot de eerste moderne politieke partij, gericht op de mobilisatie van kiezers.

Een bijzondere variant van dit proces is de ontwikkeling van bepaalde protestantse partijen in Nederland. De ideologische basis van de eerste protestants-christelijke partijvorming was het Réveil in de eerste helft van de negentiende eeuw, dat zich nadrukkelijk tegen 'de geest der tijd' (Da Costa) keerde. Daaronder werd zowel de idee der volkssoevereiniteit als die van de religieus neutrale staat gerekend. In deze zin was deze stroming in oorsprong niet alleen 'antirevolutionair' maar ook antidemocratisch, want in het begrip 'antirevolutionair' lag de verwerping van de volkssoevereiniteit besloten. Deze werd namelijk beschouwd als een misplaatste verheffing van de mens tegenover God.

Vanuit het uitgangspunt van deze stroming deden zich in theorie drie mogelijkheden voor. In de eerste plaats het vestigen van een Nederlandse staat op protestantse, 'antirevolutionaire', grondslag. In de tweede plaats het zich terugtrekken en afkeren van het staatsbestel (desnoods fysiek, door emigratie. Dit laatste was niet ongebruikelijk voor protestantse afscheidingsbewegingen, zoals bijvoorbeeld de Zwijndrechtse Nieuwlichters, die zich in Amerika vestigden). En in de derde plaats het meedoen aan het bestaande politieke stelsel.

Die laatste keus werd gemaakt door Abraham Kuyper, toen hij de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) oprichtte, waarmee de emancipatie van de protestanten georganiseerd werd in het kader van de bestaande, constitutionele staat. Daarna werd de ARP binnen enkele tientallen jaren een 'gewone' politieke partij, die een van de steunpilaren van het Nederlandse democratische stelsel werd, totdat zij in 1979, precies honderd jaar oud, opging in het Christen-Democratisch Appèl (CDA).

De kleinere protestants-christelijke partijen (de Staatkundig Gereformeerde Partij, SGP; het Gereformeerd Politiek Verbond, GPV, en de Reformatorische Politieke Federatie, RPF) zijn mede ontstaan omdat de ARP de scheiding tussen kerk en staat had geaccepteerd. Zij

zijn in beginsel theocratisch, en in die zin antidemocratisch, maar slagen erin de principiële afwijzing van de bestaande Nederlandse staat te verenigen met een pragmatisch accepteren van de democratie.

Jakobijnse antidemocratische stromingen

De tweede categorie van antidemocratische stromingen vindt zijn ideologische wortels juist in de denkbeelden die tijdens de Franse Revolutie hoogtij vierden. Men zou deze categorie de *jakobijnse* kunnen noemen, naar de stroming die in de meest radicale periode van de Revolutie de overhand had. De voornaamste ideologische basis van de jakobijnse stroming was een bepaalde interpretatie van de politieke theorie van Jean-Jacques Rousseau. Hoewel het de vraag is in hoeverre Rousseau zelf de jakobijnse denkbeelden zou hebben onderschreven, is er weinig twijfel mogelijk dat deze interpretatie ruim steun vindt in zijn geschriften.[11]

Aan de basis van de jakobijnse theorie ligt de stelling dat de volkssoevereiniteit zich alleen maar kan manifesteren in de 'volkswil'. De jakobijnen gaven hier een concrete uitwerking aan het onderscheid dat Rousseau had gemaakt tussen de *volonté de tous*, de optelsom van de afzonderlijke en individuele wilsuitingen van burgers, en de *volonté générale*, de gemeenschappelijke wil van de burgers als geheel, van de natie. De Nationale Vergadering moest niet worden gezien als een vertegenwoordiging van de kiesgerechtigde Franse burgers, maar als uiting van de volkswil. Minderheden in de Nationale Vergadering ondermijnden de volkswil en konden daarom vervolgd worden, want de natie (en dus de volkswil) was één en ondeelbaar.

Naast deze gedachte is een tweede van groot gewicht in de jakobijnse theorie. Dat is de gedachte dat mensen niet per definitie een juist inzicht in hun situatie hebben, dat zij hun eigen belangen niet altijd weten, en dat het een kwestie van opvoeding is hen zover te brengen. Om die opvoeding succesvol te doen zijn, moesten er klaarblijkelijk mensen zijn die wél over het juiste inzicht beschikten. Was het dan niet logisch en onvermijdelijk hun de politieke macht toe te vertrouwen, zolang de rest van de burgers nog niet was opgevoed?

Zo ontstaat de constructie van een revolutionaire voorhoede die namens het volk optreedt. Het schrikbewind van Robespierre is het eerste historische voorbeeld.[12]

In de negentiende eeuw blijkt dat deze theorie in twee richtingen gebruikt wordt. In de eerste richting neemt ze de vorm aan van de samenzwering van een kleine groep revolutionairen, die 'namens het volk' de staatsmacht wil grijpen. De socialist Auguste Blanqui verpersoonlijkt deze strategie, ook al mislukt deze elke keer als hij deze probeert uit te voeren. Dit socialisme vooronderstelt niet een massabeweging, die uiteindelijk door de macht van het getal een meer democratische politieke ordening afdwingt, maar een zorgvuldig gerekruteerde en geselecteerde groep van revolutionairen. De jakobijnse vleugel van het socialisme loopt in het begin van de twintigste eeuw uit op het communisme van Lenin.

In de tweede richting wordt de jakobijnse theorie ook gebruikt om de bestaande constitutionele orde opzij te zetten door te pretenderen dat de echte volkswil door één man wordt belichaamd. De politiek-inhoudelijke argumenten kunnen daarbij verschillen, maar niet zelden spelen die in op vrees voor de 'gewone' democratie, die 'de massa's' (of 'de arbeiders') aan de macht zou kunnen brengen.

Als Blanqui de protagonist is van de 'linkse' variant van de tweede categorie antidemocratische stromingen, dan is Lodewijk Napoleon dat van de tweede, de 'rechtse'. Nadat de laatste zich tot president van de (Tweede) Franse Republiek had laten kiezen, voerde hij in 1850 een staatsgreep uit die hem van constitutioneel president tot keizer van een tot keizerrijk veranderd Frankrijk maakte. Zijn nieuwe naam, Napoleon III, drukte uit dat dit de opvolger van het rijk van Napoleon I was, en niet een traditioneel *ancien régime.* De keizer ontleende zijn legitimiteit dus niet aan het dynastieke principe, maar aan de 'volkswil'.

De 'linkse' variant van het jakobinisme is een van de belangrijkste ingrediënten van het leninistisch marxisme, het communisme. De 'rechtse' variant is van invloed in de politieke theorie van fascisme en nationaalsocialisme. Deze belangrijkste antidemocratische stromingen van de twintigste eeuw in het Westen[13] worden hierna geschetst.

Het communisme

De politieke doctrine van het communisme is de schepping van de Russische marxist Vladimir Lenin. Hij combineerde het orthodox-marxistische gedachtegoed van zijn dagen met een jakobijnse voor-

hoedetheorie. Volgens het orthodoxe marxisme leidde de ontwikkeling van het kapitalisme onherroepelijk naar het socialisme; de overgang van kapitalisme naar socialisme zou tegelijkertijd de ondergang van de 'burgerlijke democratie' betekenen, en de schepping van een nieuwe orde waarin een hogere vorm van democratie zou heersen.[14] Die overgang zou plaatsvinden door middel van een revolutie.

Lenin stelde dat die revolutie het werk zou moeten zijn van een daartoe opgeleide partij van beroepsrevolutionairen, en organiseerde vanaf 1903 zijn aanhangers ('bolsjewieken') volgens deze inzichten.

Nadat de bolsjewieken in november 1917 door middel van een staatsgreep de macht in Rusland hadden gegrepen werd de Komintern, de Communistische Internationale, opgericht. Daarbij konden die partijen zich aansluiten die de ideologische en organisatorische uitgangspunten van het communisme, vastgelegd in 21 punten, onderschreven. De communistische partijen die nu buiten Rusland ontstonden (meestal als afsplitsingen van sociaaldemocratische partijen) in democratische staten waren aldus geen zelfstandige politieke partijen, maar ondergeschikt aan de in Moskou zetelende *Exekutieve* van de Komintern.

Oorspronkelijk stond de gedachte voorop dat de Russische Revolutie de eerste was in een reeks die zich tot een algemene wereldrevolutie zou uitbreiden. De taak van de communistische partijen was in eigen land waar mogelijk revoluties naar bolsjewistisch model te organiseren. Na mislukte revoluties en revolutiepogingen in onder andere Hongarije, Finland, Italië, Duitsland en China werd het perspectief verlegd naar steun voor de Sovjet-Unie als enige staat met een socialistisch regime.

In de praktijk betekende dit dat communistische partijen in democratieën een dubbelzinnige positie innamen. Enerzijds deden zij mee aan het normale politieke proces. Anderzijds werd dit afgewezen als 'burgerlijke democratie', en waar mogelijk ondergraven.

In de meeste Europese staten bleven de communistische partijen klein in electoraal opzicht. Maar het bewustzijn onderdeel te zijn van een wereldhistorische beweging die in de toekomst de wereld zou omspannen maakte dat in de ogen van de partij zelf, die geringe omvang weinig gewicht in de schaal legde. De streng hiërarchische en op illegaal opereren ingestelde partijorganisatie gaf communistische partijen bovendien een politieke invloed die veel groter was dan men op grond van hun kiezersaanhang zou verwachten.

De Komintern werd in 1943 formeel opgeheven, maar tot ver in de jaren vijftig bleven communistische partijen de leiding van Moskou aanvaarden.

De desintegratie van het communisme als ideologie van een alternatieve en aan de 'kapitalistische/burgerlijke democratie' superieure maatschappijvorm begon echter in 1956, toen de Sovjet-Russische partijleider Chroesjtsjov in een geheime toespraak op het twintigste congres van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie uiteenzette dat onder het bewind van Stalin gruwelijke misdaden waren begaan. Enkele jaren later werd deze onthulling gevolgd door de breuk tussen de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China. In de periode daarna groeide de afstand tussen vele communistische partijen, die niet langer het leiderschap van Moskou accepteerden, en de Sovjet-Unie. Het gevolg hiervan was dat de mythe van de wereldrevolutie steeds minder geloofwaardig werd. Juist deze mythe echter had het communisme z'n identiteit en zelfvertrouwen verschaft.

Voor de westerse communistische partijen betekende dit dat hun dubbelzinnige positie binnen het politiek bestel van de democratie steeds moeilijker viel te handhaven. In veel gevallen was hier al eerder een verzwegen proces van 'sociaaldemocratisering' op gang gekomen. Net als bij de sociaaldemocratische partijen van vóór 1914 raakten de revolutionaire pretenties op de achtergrond.

Vasthouden aan de orthodoxie bleek een strategie die de neergang van het communisme niet kon stuiten, getuige de achteruitgang in de jaren zeventig en tachtig van de *Parti Communiste Francais* (PCF), lange tijd een van de grootste communistische partijen in West-Europa. Een openlijke revisie zoals de sociaaldemocraten drie kwart eeuw eerder hadden ondernomen hielp echter ook niet. (Aan het eind van de jaren zeventig werd dit bekend als 'eurocommunisme'.) De grootste communistische partij van West-Europa, de *Partito Communista Italiano* (PCI), die al vele jaren een gematigde koers volgde zonder het leninisme officieel te verzaken, trok uit de mislukking van het eurocommunistische revisionisme de conclusie dat het communisme noch in de communistische staten noch in communistische partijen 'hervormd' of 'gedemocratiseerd' kon worden zonder z'n identiteit te verliezen. Aan het eind van de jaren tachtig besloot de PCI zich daarom om te vormen tot een democratisch-socialistische volkspartij die in niets meer communistisch zou zijn, en ook een andere naam zou krijgen. Dit besluit werd twee dagen na de val van de Berlijnse Muur genomen.

Zonder twijfel zal het proces waarin communistische partijen ofwel orthodox blijven en dan inkrimpen en ondergaan, ofwel hun communistisch karakter opgeven en trachten een normale politieke partij te worden, door de ineenstorting van het communistisch stelsel in de Sovjet-Unie en Oost-Europa verder worden versneld.

De ontwikkeling van het Nederlandse communisme volgt in grote lijnen de algemene lijn die hierboven uiteen is gezet. De Nederlandse communistische partij vond haar voorloper in een radicale afsplitsing van de SDAP, die in 1909 als Sociaal Democratische Partij (SDP) werd opgericht, en zich na de Russische Revolutie bij de Komintern aansloot onder de naam Communistische Partij Holland (CPH)[15] en, na een woelig en sektarisch bestaan in de jaren twintig, vanaf 1930 geheel gebolsjewiseerd werd naar Sovjet-Russisch model. De electorale aanhang bleef gering, met als uitschieter de tien Kamerzetels die de CPN in 1946 behaalde. Na 1956 werd zij zelf door een scheuring getroffen, en in het conflict tussen Moskou en Peking wendde de CPN zich af van Moskou zonder voor de Chinese lijn te kiezen. Ideologisch betekende dit dat liberalisering als door Chroesjtsjov ondernomen, werd afgewezen. In de jaren zeventig kwam de CPN het naoorlogse dieptepunt (drie Kamerzetels, in 1959) te boven. Bij de verkiezingen van 1972 verwierf ze zelfs zeven zetels. In 1977 viel zij echter terug tot twee zetels. De verkiezingsnederlaag leidde in eerste instantie tot de val van erevoorzitter Paul de Groot, die de partij vanaf de jaren dertig had geleid. Daarna volgde een langdurig en verwarrend debat binnen de partij, dat zowel draaide om de verwerking van het (eigen) stalinistisch verleden als om strategie en programma voor de toekomst. Aan dit debat, en aan de algemene politieke gebeurtenissen van deze jaren, bezweek de traditionele partijorganisatie nog vóór in 1983 een beginselprogramma werd aangenomen dat brak met het orthodoxe marxisme-leninisme. De 'vernieuwing' leverde electoraal een negatief resultaat op: bij de Kamerverkiezingen van 1986 behaalde de CPN geen zetel meer, terwijl de partijorganisatie in snel tempo verviel. Aan het eind van de jaren tachtig ging de CPN een samenwerkingsverband aan met de PSP en de PPR, dat als 'Groen-Links' aan de verkiezingen deelneemt. De opheffing van de CPN als afzonderlijke politieke organisatie is daarmee vrijwel onvermijdelijk geworden.

Naast de 'officiële' communistische partijen hebben ook allerlei an-

dere communistische organisaties bestaan. In Nederland hebben zulke partijen nooit veel politieke betekenis gekregen.[16]

Het antidemocratische karakter van het communisme bestaat in de kern uit de ontkenning van de stelling dat voor een democratische ordening de individuele burgerrechten onvervreemdbaar zijn. Zonder deze is immers dat aspect van democratie wat Dahl 'public contestation' noemt onmogelijk.

Tegenover deze ontkenning staat het uitgangspunt dat slechts één politieke mening juist en toelaatbaar is, en dat deze per definitie berust bij de partij, omdat deze gebaseerd is op de enig juiste theorie, de marxistische. Daaruit volgt dat democratie als een stelsel waarin politieke opvattingen met elkaar concurreren onaanvaardbaar is.

Fascisme en nationaalsocialisme

Fascisme en nationaalsocialisme kwamen op na de Eerste Wereldoorlog. Zij waren enerzijds een reactie op de groei van socialisme en communisme. Anderzijds kwamen zij voort uit een meer algemene crisis van de democratie. Na de oorlog was het kiesrecht in vrijwel alle Europese staten algemeen geworden en waren de vroegere gebieden van het Duitse en Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk getransformeerd in democratische nationale staten. Maar de verwachtingen die in politiek zowel als economisch opzicht ten aanzien van de nieuwe (en oude) democratieën waren gewekt, bleken te hoog gesteld. De reactie op dit veronderstelde 'falen der democratie' riep een zeer breed spectrum op van antidemocratische denkbeelden en bewegingen.[17] Daarin herleefden veel van de elementen die ook in de eerste categorie van antidemocratische stromingen centraal hadden gestaan. Maar in de antidemocratische stromingen van fascisme en nationaalsocialisme werden verschillende van die elementen gecombineerd met volstrekt nieuwe. Daarom zijn deze politieke bewegingen veel meer dan een herleving van de negentiende-eeuwse reactie.

Alleen in Italië en Duitsland slaagden fascisme, respectievelijk nationaalsocialisme erin op eigen kracht de staatsmacht te veroveren en een eigen politiek regime te vestigen. Vergelijkbare politieke bewegingen in andere Europese landen legden het af, ofwel tegen de democratische krachten (Frankrijk, Groot-Brittannië, maar ook Nederland)

of tegen conservatief-autoritaire regimes. Deze vormden het ‘normale’ patroon bij de ondergang van de prille Europese democratieën in de jaren twintig en dertig. Zij waren niet het resultaat van ideologisch geïnspireerde politieke stromingen, maar van staatsgrepen uitgevoerd door militairen, al dan niet met steun van traditionele elites. In een eerdere paragraaf zijn Spanje en Portugal al als voorbeelden genoemd. Maar in dit patroon passen ook Oostenrijk, Letland, Estland en Litouwen, Polen, Hongarije, Joegoslavië, Roemenië, Albanië en Griekenland. De autoritaire regimes die hier werden gevestigd, kenden niet zelden felle conflicten met de inheemse fascistische of nationaalsocialistische bewegingen.

Het grote verschil tussen deze autoritaire regimes en fascisme en nationaalsocialisme was dat de eerste zich tevreden stelden met een vorm van machtsuitoefening die de traditionele, vóór-democratische orde zoveel mogelijk intact liet, en zich niet wilde legitimeren in termen van een ideologie die door de bevolking moest worden onderschreven. Fascisme en nationaalsocialisme daarentegen presenteerden zich als de dragers van een nieuwe politieke en sociale orde waarin het hele ‘volk’ daadwerkelijk participeerde. Men kan het ook anders formuleren. De autoritaire regimes waren in tendentie apolitiek; fascisme en nationaalsocialisme waren uit op een totale politisering van de samenleving. (Dat is een van hun belangrijkste overeenkomsten met het communisme.)

Naarmate het fascisme in Italië en later het nationaalsocialisme in Duitsland meer succes boekten, zochten overeenkomstige bewegingen in andere landen daarbij aansluiting. Toch zou er nooit zoiets ontstaan als een fascistische ‘Internationale’. De eerste reden daarvoor is ideologisch. Het fascisme (met daarin begrepen het nationaalsocialisme als meest extreme vorm) was wel een internationaal verschijnsel, maar het was niet internationalistisch. Alle fascistische bewegingen hadden het eigen volk en natie tot centraal object van hun streven. Het communisme daarentegen pretendeerde een wereldbeweging te zijn, waarin niet ‘natie’ maar ‘klasse’ centraal stond. In de tweede plaats was bij het fascisme geen sprake van een systematisch uitgewerkte politieke ideologie waarop alle verschillende fascistische stromingen zich beriepen. Terwijl het communisme beweerde de toepassing te zijn van zuiver wetenschappelijke inzichten, stond in het fascisme juist de wil en de macht centraal als krachten die de maatschappij zouden veranderen.

Naarmate fascistische bewegingen niet zelfstandig in eigen land een politieke factor van betekenis werden, gingen zij zich identificeren met de meest succesvolle fascistische beweging, het nationaalsocialisme van Hitler. Heel duidelijk is dit te zien in de ontwikkeling van het Nederlandse fascisme.

Fascisme en nationaalsocialisme: Italië en Duitsland

Het fascisme in Italië was de schepping van één man, Benito Mussolini. De politieke beweging die hij oprichtte was, net als Lenins communistische partij, georganiseerd op hiërarchische, semimilitaire leest. Trotski had in 1903 al de impliciete logica van het leninistische organisatieprincipe blootgelegd, toen hij stelde: de partij vervangt het proletariaat; het centraal comité vervangt de partij, en de leider treedt in de plaats van het centraal comité. Deze verborgen logica van het democratisch centralisme was de expliciete basis van het fascisme. Dit was gebaseerd op het leidersbeginsel. 'Il Duce ha sempre ragione' - de *Duce* (= leider) heeft altijd gelijk. Zijn beweging begon na de Eerste Wereldoorlog als een verzameling van vooral uit oorlogsveteranen samengestelde strijdgroepen ('fascio di combattimento'),[18] die zich in de roerige naoorlogse situatie opwierpen als bestrijders van het communisme en handhavers van de openbare orde. De partij nam enerzijds deel aan verkiezingen, maar oefende anderzijds met haar *squadristi* (knokploegen) op grootscheepse wijze intimidatie uit onder de kiezers en dreigde openlijk met een staatsgreep door middel van een 'Mars op Rome'. Onder deze druk werd Mussolini in 1922 door koning Victor Emmanuel III tot minister-president benoemd. Daarna consolideerde hij in drie jaar tijd zijn machtspositie, door andere politieke partijen te ontbinden, de overheidsorganen onder leiding van zijn aanhangers te plaatsen, de onafhankelijkheid van de media te beëindigen; kortom door het hele maatschappelijke en politieke leven onder controle van hem en zijn partij te brengen.

De officiële ideologie van het fascisme werd in feite pas geformuleerd toen het fascisme al hoog en breed was gevestigd. Vreemd was dit niet, want, zoals al opgemerkt, het fascisme was uitgesproken antirationeel. 'De fascistische geest is Wil, niet Intellect,' schreef Giovanni Gentile, de filosoof die in 1930 in opdracht van Mussolini de fascistische doctrine formuleerde. (Het betreffende artikel werd on-

der Mussolini's naam gepubliceerd.) Het fascisme was in de eerste plaats een negatieve doctrine: antidemocratisch, antiliberaal en antisocialistisch. Voor zover daaruit ook een positieve leer voort kon komen bevatte deze de volgende gedachte: liberalisme, socialisme en democratie hebben het ideaal van volk, natie en gemeenschap afbreuk gedaan door ruim baan te geven aan individualisme, materialisme en rationalisme. Echte vrijheid en gemeenschap en een heldhaftiger bestaan zijn echter mogelijk in een politiek en maatschappelijk stelsel waarin samenwerking (in het kader van een corporatieve staat),[19] discipline en opofferingsgezindheid vooropstaan. De volkswil is belichaamd in de figuur van de *Duce*; aldus wordt de verdeeldheid teweeggebracht door partijen en vertegenwoordiging overwonnen.

Bij deze elementen voegde zich in de loop van de jaren steeds sterker de groot-Italiaanse gedachte, waarin Italië, als erfgenaam van het Romeinse Rijk, de hegemonie in het Middellandse Zeegebied werd toegedacht, alsmede een koloniaal rijk in Afrika overeenkomstig zijn positie als grote mogendheid.

Adolf Hitler sloot zich na de Eerste Wereldoorlog aan bij een kleine rechts-extremistische partij, die hij snel uitbouwde tot de *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (NSDAP), waarvan hij in 1923 *Führer* ('leider') werd. De doeleinden van de partij waren oorspronkelijk: herziening van de vredesvoorwaarden die Duitsland waren opgelegd (inclusief het afschaffen van de Republiek van Weimar), anderzijds een sociale revolutie die echter anticommunistisch zou zijn.

Een poging door middel van een staatsgreep de macht in Beieren over te nemen (9 november 1923) mislukte volledig. Hierna besloot Hitler tot een andere strategie: die van de overname van de macht door het meedoen aan en uithollen van de democratie. Aan het eind van de jaren twintig begon de NSDAP electoraal zeer snel te groeien, en in 1933 slaagde Hitler erin benoemd te worden tot *Reichskanzler* (minister-president) van een coalitiekabinet. De NSDAP was toen al over zijn electorale hoogtepunt heen, en beschikte nooit over een meerderheid in de Rijksdag. Maar in maart 1933 stemde de Rijksdag (de communistische en een aantal socialistische volksvertegenwoordigers waren toen al gevangengenomen) in met een 'machtigingswet' die Hitler tot alleenheerser maakte en de democratie afschafte.

Vervolgens stelde Hitler enerzijds zijn conservatieve aanhangers teleur, door niet terug te keren naar een vóór-democratische, autoritai-

re staat; en zijn links-extreme aanhang door geen werk te maken van de 'sociale revolutie'. Hitler vestigde daarentegen een totalitair regime, dat in veel verdere mate dan in het Italië van Mussolini de maatschappij in zijn greep kreeg. Structuurloosheid was het kenmerk bij uitstek van dit politieke stelsel: het werd alleen bijeengehouden door Hitler, die niet voor niets zich liet aanduiden als *Führer*, en niet als 'Rijkskanselier' of als 'Rijkspresident'. Dat immers waren staatsambten, met duidelijk omschreven bevoegdheden, en dus ook beperkingen. Het kenmerk van Hitlers totalitaire regime was echter dat zijn machtsuitoefening aan geen enkele wettelijke of andere beperking onderhevig was.

De doctrine van het nationaalsocialisme was al evenzeer antiliberaal, antidemocratisch en antisocialistisch als het fascisme. Ook hier ziet men de poging om achteraf een filosofische doctrine te formuleren die de beweging een eigen politiek-theoretische legitimatie moet geven.[20] In feite is het belangrijkste ideologische document van het nationaalsocialisme Hitlers *Mein Kampf*, het boek dat hij in de gevangenis schreef na zijn mislukte *Putsch* in München.

Bij het antiliberalisme, het antidemocratisme en antisocialisme dat ook het fascisme kenmerkt voegt zich hier een sociaal-darwinistisch beeld van de geschiedenis, dat neerkomt op een strijd om de macht tussen volken en rassen. Een jodenhaat die veel verdergaat dan het traditionele antisemitisme is hiervan een centraal element. Politiekstrategisch vertaalden deze denkbeelden zich in een geopolitieke visie, waarin het 'Germaanse ras' (een ruimere categorie dan het 'Duitse volk') ruimte in Europa moest krijgen ten koste van de erfvijand Frankrijk, maar vooral ten koste van de politiek en raciaal minderwaardig geachte Slaven in Oost-Europa en de Sovjet-Unie. In ruil voor een vrije hand op het Europese vasteland was Hitler bereid Groot-Brittannië de heerschappij over de zee te laten. De vernietiging van het 'joodse ras' was echter noodzakelijk om dit project te verwezenlijken.[21]

Anders dan het communisme was het fascisme ook in zijn woordgebruik expliciet antidemocratisch. Het zo kenmerkende leidersbeginsel werd echter ten dele gerechtvaardigd met een extreme variant van de leer van de volkssoevereiniteit. Hierin werd 'het volk' niet opgevat als een gemeenschap van individuele en autonome burgers, maar als een collectiviteit waarvan de wil en eenheid tot uitdrukking kwam in de leider. Omdat deze 'het volk' verpersoonlijkte, was dit logisch verplicht hem te gehoorzamen.

In Nederland ontstond de eerste fascistische beweging in 1922, het Verbond van Actualisten. Het was de eerste van een reeks sektarische, door scheuringen en splitsingen gekenmerkte organisaties, die politiek geen gewicht in de schaal legden. Dit veranderde pas met de oprichting van de Nationaalsocialistische Beweging (NSB) door ir. A. Mussert. De NSB oriënteerde zich aanvankelijk op het Italiaanse fascisme. Ook hier was het duidelijker waar de beweging zich tegen keerde dan waarvoor zij stond. Bij verkiezingen vond de NSB groeiende steun, met als hoogtepunt acht procent bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935. Daarna liep de electorale aanhang terug. Naarmate het duidelijker werd dat de NSB op eigen (electorale) kracht niet de politieke macht in Nederland zou verwerven, richtte zij zich meer op nazi-Duitsland. De radicalisering (zich onder andere uitend in antisemitisme) waarmee dit gepaard ging verminderde haar aantrekkingskracht. Tijdens de bezetting collaboreerde de NSB met de Duitsers zonder daarvoor de begeerde politieke en bestuurlijke macht over een door de nazi's beheerst Nederland te verkrijgen. Met de ondergang van het Derde Rijk verdween ook de NSB.

Antidemocratische stromingen na de Tweede Wereldoorlog

Hitlers plannen mislukten en liepen op een wereldoorlog uit die een eind maakte aan fascisme en nationaalsocialisme. De gruwelijkheid van het nazisme, die zich het duidelijkst had gemanifesteerd in de vernietigingskampen, zorgde er daarna voor dat een zwaar taboe rust op pogingen bij de fascistische traditie aan te knopen. Alleen in Italië bleek een neofascistische partij mogelijk die zich expliciet op het vooroorlogse fascisme beriep, en ook eenzelfde dubbelzinnige strategie ten aanzien van democratie volgde, overigens zonder veel politiek en electoraal succes.

Aan de andere kant kan men waarnemen dat nieuwe antidemocratische stromingen, die zich met oude of nieuwe argumenten tegen de bestaande democratie keren,[22] vrijwel altijd in meerdere of mindere mate impliciet (en soms expliciet) aansluiting zoeken bij de erfenis van het fascisme. Juist de doem van het verleden dwingt ze die erfenis te verloochenen, en te benadrukken dat ze ‘normale’ politieke partijen of bewegingen zijn. Zeker is het ook te simpel om de meeste van hen als niet meer dan erfgenamen van het fascisme te beschouwen.

Juister is het om te stellen dat de herinnering aan fascisme en nationaalsocialisme vrijwel geen ruimte laat aan nieuwe antidemocratische stromingen ter rechterzijde van het politieke spectrum.

Aan de linkerzijde geldt iets soortgelijks voor de dwingende kracht die van het communisme is uitgegaan. De antidemocratische bewegingen die ter linkerzijde aan het eind van de jaren zestig ontstonden, richtten zich zonder uitzondering op een communistisch ideaal, al accepteerden zij niet het kader van de bestaande communistische beweging, en daarin passende communistische regimes en partijen.

Hun doctrines waren gebaseerd op de communistische orthodoxie van de jaren dertig. Volgens deze was het fascisme het laatste stadium van het kapitalisme, en er daarom het ware gezicht van. De strategie van deze bewegingen was er daarom op gericht de 'burgerlijke democratie' ertoe te provoceren dit ware gezicht te tonen. Deze bewegingen kozen daarom ook niet de dubbelzinnige weg van 'meedoen', maar die van ondergrondse strijd. De bekendste daarvan waren de *Rote Armee Fraktion* (RAF) in de Bondsrepubliek, en de *Brigate Rosse* in Italië.[23] In deze familie van antidemocratische stromingen hoort in Nederland de kraakbeweging thuis, al heeft die zich nooit tot rechtstreekse vormen van terrorisme bekeerd.[24]

Van de werkelijk 'terroristische' antidemocratische bewegingen is inmiddels duidelijk geworden dat zij in de democratieën waarin zij opereerden het niet zonder steun van buitenaf (i.c. communistische en bepaalde Arabische regimes) (hebben) kunnen stellen.

Conclusie

Samenvattend kan worden geconstateerd dat er in de afgelopen twee eeuwen drie categorieën, misschien kan men beter spreken van 'families', van antidemocratische stromingen hebben bestaan. De eerste keert zich tegen de idee van democratie als zodanig, en stelt daar een traditionele vorm van legitiem politiek gezag, gebaseerd op koningschap en kerk, tegenover. De tweede verwerpt de bestaande democratie uit naam van een ander idee van volkssoevereiniteit, afgeleid uit een theorie over economische ongelijkheid. De derde verwerpt de bestaande democratie eveneens, maar nu uit naam van nationalistische of raciale uitgangspunten.

Van de eerste familie van antidemocratische stromingen zijn niet veel leden meer in leven, en voor zover ze er nog zijn hebben ze politiek niets te betekenen. Dit betekent niet dat elementen uit de politieke ideologieën van deze stromingen niet terug zijn te vinden bij de andere antidemocratische stromingen (en trouwens ook wel bij 'normale' politieke richtingen), met name bij de derde.

De tweede familie, die van de 'linkse' antidemocratische stromingen, heeft als veruit belangrijkste representant het communisme, zoals dat na de Oktoberrevolutie in de Sovjet-Unie en de daarmee gelieerde partijen gestalte kreeg.

Naast het communisme wijzen ook anarchistische stromingen de bestaande democratische staat af, echter op andere gronden. Hier wordt de staat als zodanig verworpen, en wordt een democratische ordening mogelijk geacht in niet-statelijk georganiseerde (en kleinschalige) gemeenschappen, meestal op basis van directe democratie. Vergeleken met het communisme heeft het anarchisme politiek veel minder invloed uitgeoefend. Maar elementen van het anarchistisch gedachtegoed duiken niettemin regelmatig op; in West-Europa bijvoorbeeld bij sommige van de 'nieuwe sociale bewegingen' die na de jaren zestig zijn opgekomen. (In Nederland bijvoorbeeld de kraakbeweging van de jaren tachtig.)

De derde categorie is zo mogelijk nog heterogener dan de vorige. De hoofdstroom ervan is die van fascisme en nationaalsocialisme, stromingen die tussen de wereldoorlogen opkwamen en als alternatief voor de parlementaire democratie een politiek stelsel voorstelden waarin de volkswil rechtstreeks tot uiting kwam in één leider. Deze hoofdstroom kent vele varianten; de belangrijkste en ook meest extreme was het Duitse nationaalsocialisme.

Niettemin zien we van tijd tot tijd in West-Europa politieke bewegingen en partijen opkomen, die zich niet in woord, maar wel in achterliggende motieven, tegen de bestaande democratie als zodanig keren, en niet zelden daarbij heimelijk aansluiten bij de nazistische en fascistische voorbeelden.

In: J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse democratie*, Alphen aan den Rijn, Samsom H.D. Tjeenk Willink, 1991.

Eindnoten:

1 In feite ligt de zaak iets gecompliceerder. Traditionele dictaturen (zoals de meeste Zuid-Amerikaanse militaire junta's) pretenderen de democratische staatsorde tijdelijk buiten werking te stellen vanwege een vermeende noodtoestand. Moderne dictaturen pretenderen daarentegen een *alternatief* te zijn voor de 'westerse' democratie. Cf. Barry Rubin, *Modern Dictators*, New York, 1987.

2 Robert A. Dahl, *Polyarchy. Participation and opposition*, New Haven 1971.

3 Dit impliceert dat hier tot 'democratieën' ook die staatsinrichtingen worden gerekend die een beperkt kiesrecht kennen, en weinig ruimte geven aan de oppositie. In de meeste 'democratieën' is pas in de loop van de twintigste eeuw het kiesrecht zo algemeen geworden dat vrijwel alle

volwassenen in een staat ertoe gerechtigd zijn. In Nederland werd het algemeen mannenkiesrecht in 1917 in de grondwet opgenomen en in 1922 het algemeen vrouwenkiesrecht. In 1963 werd de kiesgerechtigde leeftijd in de grondwet verlaagd van 23 naar 21, en in 1972 van 21 naar 18. Wie een 'maximale' omschrijving van het hier gebruikte begrip 'democratie' aanhangt, zou dus kunnen stellen dat Nederland pas sinds 1972 een democratie is.

4 David Spitz, *Patterns of Anti-Democratie Thought. An Analysis and a Criticism, with Special Reference to the American Political Mind in Recent Times*, New York/London, 1965, geeft een uitvoerig overzicht van antidemocratische denkbeelden, jammer genoeg voornamelijk van Amerikaanse denkers.

5 Mosca's afkeer van 'de' democratie was gebaseerd op zijn ervaringen als griffier van het Italiaanse parlement in een tijd dat het functioneren van de democratie zich in Italië op een dieptepunt bevond. Later, als lid van de Senaat voor de liberale partij, was hij een tegenstander van Mussolini. Pareto werd door Mussolini bewonderd, maar sloot zich niet bij de fascistische beweging aan. Alleen Roberto Michels werd aanhanger van het (Italiaanse) fascisme; op de ideologische ontwikkeling daarvan oefende hij echter geen invloed uit.

6 Het Nederlandse voorbeeld van dit proces begint met de oprichting in 1894 van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP), nadat de Sociaal Democratische Bond (SDB) bij meerderheid had besloten onder geen beding, 'ook niet als agitatiemiddel', mee te doen aan verkiezingen. De SDAP wilde verkiezingen en vertegenwoordigende lichamen juist wel gebruiken als één instrument, naast andere, om de politieke strijd te voeren. Met name de strijd voor het algemeen kiesrecht stond centraal in de eerste twintig jaren van de nieuwe partij. Die strijd werd met succes afgesloten, maar tegen die tijd was ook duidelijk dat de deelname aan het 'gewone' politieke proces veruit de belangrijkste activiteit van de SDAP was geworden, en dat de bestaande democratie, ondanks te signaleren tekorten, boven elk ander politiek stelsel was te verkiezen. De officiële erkenning van deze stand van zaken vond haar beslag in het beginselprogramma dat de SDAP in 1937 vaststelde. Daarin werden democratie en socialisme 'onafscheidelijk' genoemd, en democratie 'een beginsel dat haar (n.l. dat van de SDAP - BT.) standpunt voor het gehele gebied harer werkzaamheid bepaalt'.

7 Voorbeelden hiervan bieden de rechts-conservatieve partijen in de Weimar-republiek, die schoorvoetend binnen het democratisch stelsel opereerden, maar het nooit werkelijk accepteerden, en niets ondernamen tegen de machtsovername door Hitler. Een hedendaags voorbeeld is het *Front National* in Frankrijk, dat als 'normale' partij aan de Franse politiek meedoet, maar waarbinnen nauwelijks verholen over de mogelijkheid van een staatsgreep wordt gesproken.

8 De politieke arm van de IRA slaagt er bij verkiezingen in Noord-Ierland vrijwel nooit in een zetel in het parlement te verwerven.

9 Uitvoeriger over deze ontwikkeling: Jacques Droz, *Europe between Revolutions 1815-1848*, London, 1973, p. 98-126.

10 Cf. Gordon Smith, *Politics in Western Europe. A Comparative Analysis*, New York, 1989, 166. Kenmerkend is dat Salazar elke poging om zijn bewind op een specifieke politieke beweging te baseren verwierp, en dat Franco na zijn overwinning in de Burgeroorlog de *Falange*, de fascistische partij, terzijde schoof.

11 De meest uitgesproken interpretatie in deze lijn is die van J.L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1952.

12 Maar niet het laatste. Nog bij de 'Anjerrevolutie' in Portugal (1974) werd het uitstel van normale verkiezingen verdedigd met het argument dat de regering van opstandige officieren beter in staat was de volkswil uit te drukken dan een gekozen volksvertegenwoordiging.

13 De antidemocratische stromingen en regimes in de 'Derde Wereld' passen wel in dit schema, maar niet zonder een uitvoerige nadere toelichting die hier achterwege moet blijven.

14 De institutionele vorm van deze hogere vorm van democratie, bij Karl Marx zelf al oningevuld, is door Lenin en zijn aanhangers evenmin ooit duidelijk beschreven. Het meest concreet is in de marxistische literatuur een (geïdealiseerd) beeld van de politieke organisatie van de *Commune* van Parijs (1871), met als kenmerken de opheffing van de scheiding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht, en de permanente mogelijkheid om gekozenen terug te roepen en te vervangen. De afwezigheid van uitgewerkte denkbeelden over de 'hogere' vorm van democratie is begrijpelijk omdat volgens de marxistische theorie onder het socialisme de arbeidsverdeling zou worden opgeheven, en daarmee ook de politiek als een afzonderlijke institutionele orde.

15 In 1935 werd deze naam weer gewijzigd in ‘Communistische Partij Nederland’, om het nationale karakter van de partij te benadrukken. Cf. A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. Geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag 1972.

16 Om enkele varianten te noemen: zogenaamde ‘radencommunisten’, ‘trotskisten’ (‘Vierde Internationale’), maoïsten. In de jaren tachtig ontstond ook een orthodox communistische afscheiding van de CPN, het Verbond van Horizontale Communisten, dat voldoende stemmen bij de verkiezingen van 1986 haalde om een zetel voor de CPN onmogelijk te maken.

17 Voor wat Nederland betreft zijn deze in kaart gebracht door A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Antidemocratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen*, Assen 1968.

18 *Fasces* (Latijn) waren de bundels roeden, om een bijl heen gebonden, die de *lictoren* droegen, als symbool van de staatsmacht, wanneer zij een magistraat van de Romeinse Republiek vergezelden bij officiële gelegenheden.

19 In een corporatieve staat zou politieke besluitvorming niet plaatsvinden op basis van politieke ideologieën en partijen, maar op basis van de organisatie van mensen naar hun functie in de samenleving, dus in corporaties van boeren, arbeiders, werkgevers, et cetera.

20 De voornaamste kandidaat voor deze functie was *Der Mythus des 20. Jahrhunderts* van Alfred Rosenberg. Het werd tijdens het Derde Rijk zeer veel verkocht, maar nauwelijks gelezen, en de denkbeelden van Rosenberg waren net zo invloedrijk als hijzelf. Zijn positie in de nazihiërarchie was van het tweede, of derde plan.

21 De beste uiteenzetting van Hitlers denkbeelden geeft Werner Maser in: *Hitler, legende en werkelijkheid*, Amsterdam 1985, p. 173-290. (Oorspronkelijk Duits, 1971).

22 Bijvoorbeeld het poujadisme (in de jaren vijftig) en het *Front National* (in deze tijd) in Frankrijk; het *National Front* in Groot-Brittannië; de *National Demokratische Partei* in de jaren zestig in de Bondsrepubliek; de Boerenpartij in de jaren zestig en zeventig en de Centrumpartij in de jaren tachtig in Nederland; de anti-belasting-partij van Glistrup in Denemarken vanaf de jaren zeventig.

23 Voor wat betreft de RAF: Bart Tromp ‘Terrorisme en ideologie’, in: dezelfde, *Een frisgewassen doedelzak. Essays en kronieken uit de jaren tachtig*, Amsterdam 1988.

24 Over de Nederlandse kraakbeweging: Wim van Noort, *De effecten van de kraakbeweging op de besluitvorming van gemeentelijke overheden*, Leiden, 1984; en Ton Dijst, *De bloem der natie in Amsterdam, Kraken, subcultuur en het probleem van orde*, Leiden 1986.

Neergang van de democratie? (2003)

1.

De *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* van Niccolò Machiavelli vormt een opmerkelijk boek en de wat mij betreft meest opmerkelijke passages treft men bij lezing onmiddellijk aan in paragraaf 2 van boek I. Daar bespreekt Machiavelli de verschillende regeringsvormen en hun onderlinge relatie, en de onvermijdelijke wisseling van regimes. Zijn schets van een ontwikkelingsgang van politieke regimes, waarvan elk de kiem in zich draagt van zijn vervanging door een volgend is echter alleen verrassend voor lezers die geen weet hebben van andere klassieke auteurs dan Titus Livius. De cyclische beweging van regimes is immers uitvoerig beschreven en toegelicht door Aristoteles en Polybius.

Maar dan nog moet de schildering van Machiavelli zijn ignorante tijdgenoten niet als buitenissig zijn voorgekomen.

Allereerst omdat de wijze waarop de stadstaten van de Middeleeuwen zich ontwikkelden heel goed paste in het beeld van de cirkelgang van politieke regimes, al waren er weinig die de cyclus volledig hadden doorlopen. De oudste, Venetië, was blijven hangen in het stadium van de oligarchie, want weinigen zouden in de tijd waarin Machiavelli de *Discorsi* schreef het bestuurssysteem van de Serenissima nog als 'aristocratisch' willen benoemen. Tegelijkertijd was de 'democratische' republiek Florence, die Machiavelli zo gewetensvol had gediend, ten onder gegaan en opgevolgd door het eenmansregime van De Medici, waaraan wij zijn geschriften, zowel *Il Principe* als De *Discorsi* te danken hebben. Want het lijdt geen twijfel dat Machiavelli als 'mannekino' van de hoogste republikeinse ambtsdrager, de *Gonfaloniere* Piero Soderini, anders gebleven was wat zijn ambt ook letterlijk betekende: geheimschrijver.

In de tweede plaats behelsde Machiavelli's cirkelgang van politieke

regimes toentertijd niets nieuws, omdat een cyclisch wereldbeeld, dat zonder twijfel zijn fundering vond in de ervaring van de wisseling der seizoenen, algemeen aanvaard was. Pas vanaf de Verlichting is dit cyclische wereldbeeld verdrongen door een van lineaire ontwikkeling, oorspronkelijk - neem het beroemde schema van Condorcet - zelfs als vooruitgang opgevat. Daarmee verviel de vanzelfsprekendheid van de wisseling van politieke regimes, dus ook van de gedachte dat een eenmaal gevestigde democratie anders ten onder zou kunnen gaan dan door factoren van buitenaf. Zodoende wordt de moderne democratie in feite opgevat als een clickfonds: het kan alleen maar beter gaan; een teruggang is dankzij vernuftige constructies ‘afgedekt’. Deze visie bevalt mij niet. Zij is een vorm van *Whig*-historie, waarin alles altijd beter wordt, aan het worden is, of worden moet. Geen ruimte bestaat dan voor de vraag of er geen endogene processen zijn die de werking van politieke democratie aantasten, voor de vraag of de opkomst van democratie niet gevolgd kan worden door een neergang, ook al is die niet, zoals in het klassieke wereldbeeld, een onvermijdelijkheid.

2.

De ontwikkeling van de democratie lijkt in eerste instantie, ondanks ferme terugslagen, niettemin te passen in een *Whig*-historie.

Pas het aanvaarden van het principe van representatieve democratie maakte het mogelijk de schaalgrootte van democratie boven het niveau van een politieke gemeenschap van enkele duizenden te tillen. De transformatie van directe naar representatieve democratie heeft daarna, in de afgelopen twee eeuwen, vrijwel uitsluitend plaatsgevonden op het niveau van wat allengs de voornaamste, soevereine, politieke eenheden zijn geworden: staten. Deze zijn in tal toegenomen sinds de democratische revolutie aan het eind van de achttiende eeuw. Eerst als gevolg van de dekolonisatie van de Amerika's, vervolgens door de voortzetting van staatsvormingsprocessen in Europa. Het huidige Koninkrijk der Nederlanden is daarvan een voorbeeld. In de twintigste eeuw nam hun aantal verder toe, zowel door de desintegratie van multinationale rijken als het Russische, Oostenrijks-Hongaarse en Osmaanse na de Eerste Wereldoorlog en de Sovjet-Unie na het eind van de Koude Oorlog, als door nieuwe golven van

dekolonisatie. Nu is vrijwel de gehele aarde in territoriale staten verkaveld.

De vorming van staten en de opmars van politieke democratie zijn echter maar voor een deel parallelle processen gebleken. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw leeft een groot deel van de wereldbevolking in niet-democratische staten, terwijl van de formeel democratische het maar afwachten is hoe stabiel ze zullen blijken te zijn. Het aantal staten dat men als stabiele democratieën mag beschouwen is betrekkelijk gering. Als 'stabiele democratieën' beschouw ik dan staten die over een betrekkelijk lange periode, laten wij zeggen ten minste vijftig jaar, een democratische staatsvorm in stand hebben weten te houden. Gemeten aan dit criterium gaat het om niet meer dan enkele tientallen.

De spreiding van stabiele democratische staten vertoont geen toevalspatroon. De overgrote meerderheid ervan is te vinden in de kern van de wereldeconomie, of, zoals Immanuel Wallerstein het heeft genoemd, het moderne wereldsysteem. Dit wereldsysteem, dat in vijftiende eeuw in West-Europa ontstond, kende van meet af aan een geografische zonering. Sterke staten vormden de kern ervan, vooreerst alleen in Noordwest Europa, later ook in Noord-Amerika en het Australisch continent. Tegenover de kern bevindt zich een periferie, eerst wingewesten en soms formele koloniën van staten in de kern, na de formele dekolonisatie zwakke of mislukte staten, *failed states*. Tussen kern en periferie ligt de semiperiferie, die zich soms succesvol - zie Japan na zijn incorporatie in de kapitalistische wereldeconomie - teweer wist te stellen tegen de economische, politieke en culturele penetratie door de kern, vaak niet - het Osmaanse en het Chinese Rijk -; en in een enkel geval half geslaagd en half mislukt, zoals Rusland. Wereldsysteemanalyse verklaart de positie van een staat in termen van zijn status in het wereldsysteem als totaliteit. Uit zo'n analyse volgt dat de waarschijnlijkheid dat een staat een politieke democratie kent, toeneemt naarmate deze staat meer tot de kern van het wereldsysteem behoort

3.

In deze rede beperk ik mij tot de factoren die de politieke democratie in het centrum van de kapitalistische wereldeconomie bedreigen.

Maar ik doe dit niet zonder erop te wijzen dat in de rest van de wereld aan voorwaarden voor democratie veel moeilijker te voldoen is, wat niet inhoudt dat het er om een onbereikbaar ideaal gaat.

In de 'stabiele democratieën' wordt een neergang allereerst gemarkeerd door het slinkende domein waarop politieke democratie op staatsniveau betrekking heeft. Hierover moet geen misverstand bestaan: staatssoevereiniteit is altijd een pretentie geweest, al vanaf haar formele inauguratie bij de Verdragen van Westfalen in 1648. Binnen de staat hebben er, los van het niet onaanzienlijke terrein dat zich aan formeel toezicht onttrekt, zoals criminaliteit, altijd twee coördinatiemechanismen bestaan: staat en een door de staat gereguleerde markt. Het eerste domein is min of meer rechtstreeks onderworpen aan politieke besluitvorming. Het tweede alleen indirect, voor zover politieke besluitvorming de betreffende markt reguleert of juist 'liberaliseert'. Mij gaat het nu niet om de voor- en nadelen van deze vormen van coördinatie, maar wel om de constatering dat beide kleiner aan het worden zijn en dat dit logischerwijs een beperking van democratie inhoudt.

Het domein van de politiek wordt echter nog veel ingrijpender aangetast door mondialiseringsprocessen. Er is boven het niveau van staten een politieke arena ontstaan die niet geïnterpreteerd kan worden in termen van de afzonderlijke staten die op dit niveau opereren. De Europese integratie is hiervan het meest overtuigende voorbeeld, en demonstreert juist vanwege zijn formele, institutionele ordening, een democratisch deficit zonder weerga, in de zin dat bevoegdheden die voorheen aan nationale regeringen en parlementen toekwamen zijn overgeheveld naar een supranationaal Europees niveau, zonder dat op dit niveau met dat van nationale staat overeenkomstige vormen van politieke democratie bestaan.

Maar 'Europa' is een uitzondering, omdat het hier gaat om een formeel confederatief en deels ook federatief ('communitair') verband. Terwijl staten nog steeds formeel soevereine eenheden zijn, waarbinnen de beginselen van democratie gelden, is op een niveau daarboven een politieke arena ontstaan waar democratie niet bestaat, terwijl beslissingen die op dit bovenstatelijk niveau genomen worden van steeds meer invloed zijn op de leefkansen van burgers. Hoe rommelig en chaotisch ook, de opkomst van in beginsel transnationale antiglobaliseringsbewegingen moet beschouwd worden als een begrijpelijke poging deze arena te politiseren en daarna, hopelijk, te democratise-

ren. De vorm die democratische mondialisering zou moeten of kunnen aannemen is overigens onbekend. De ideeën die dienaangaande circuleren maken een vooral wereldvreemde indruk, zeker in vergelijking met het perspectief dat Immanuel Kant tweehonderd jaar geleden schilderde in zijn *Zum ewigen Frieden.*

4.

Stilzwijgend uitgangspunt van het voorgaande is dat 'democratie' vooral op het niveau van de staat gestalte krijgt. Dit uitgangspunt is nog niet zo lang min of meer vanzelfsprekend, zoals het begrip 'democratie' pas betrekkelijk recent een positieve connotatie heeft gekregen. Het begrip is tot leven gebracht in de antieke stadstaat, en in de nadagen daarvan theoretisch vastgelegd door Aristoteles van Stagyra. Na de ontdekking van het antieke gedachtegoed in het middeleeuwse Europa behield het begrip 'democratie' zeer lang de ongunstige smaak die het bij de oude Grieken had. Pas in de loop van de negentiende eeuw begon het een 'hoera-woord' te worden.

Maar toen had het al een geheel andere begripsinhoud gekregen dan bij Aristoteles. In diens fameuze categorisering van regeervormen in eenmans-, meermans- en allemansregimes vloekte deze tegen de nu gangbare gedachte dat van wetenschappelijke analyse een normatieve beoordeling geen deel uit mag maken, want van elk van deze regeervormen onderscheidde hij een normale en een perverse vorm. Tegenover de monarchie de tirannie; tegenover de aristocratie de oligarchie. En tegenover een allemansregime, waarin de macht wordt uitgeoefend in het algemeen belang, stelde hij het allemansregime waar iedereen slechts het eigenbelang nastreeft: de democratie. In een allemansregime berustte de selectie van ambtsdragers in beginsel op toeval, op basis van loting, want alleen langs deze weg viel de gelijkwaardigheid van alle burgers recht te doen.

Wat wij heden ten dage als democratische politieke stelsels beschouwen zijn dat zeker niet in de ogen van klassieke denkers. In hun 'democratie' zouden politieke ambten door het lot en niet op basis van verkiezing worden vervuld. Verkiezing is immers alleen zinvol als men van het aristocratische beginsel uitgaat dat sommige leden van een politieke gemeenschap meer geschikt zijn om te regeren dan andere. Representatie bestond niet. De moderne democratie daarentegen

is alleen mogelijk op basis van vertegenwoordiging, omdat daarzonder de schaalgrootte beperkt zou blijven tot een politieke gemeenschap van enkele duizenden.

5.

De debatten over het begrip democratie zijn in de moderne tijd nooit opgehouden, nadat het woord eerst zijn negatieve connotatie had verloren en de idee van directe democratie was opgegeven ten gunste van het beginsel van representatie - in de ogen van voorstanders van de eerste een *contradictio in terminis.* Als een zekere bepaling van wat heden ten dage onder democratie wordt verstaan geldt al meer dan een halve eeuw als gezaghebbend wat Joseph Schumpeter daarover schreef in zijn *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942). Hij definieerde democratie daar als 'de institutionele regeling om tot politieke besluitvorming te komen waarbij individuen de beslissingsmacht verkrijgen door middel van een concurrentiestrijd om de stemmen van de burgers'.

Hoe klassiek ook, bij nader inzien laat deze definitie in het midden wat ik nu juist beschouw als kernthema in het debat over de hedendaagse politieke democratie. Betreft vertegenwoordigende democratie een mechanisme waarbij sommigen worden verkozen om naar eigen bevinden macht uit te oefenen? Of houdt democratie in dat gekozen wordt voor een bepaald idee, program, beleid, waarbij vertegenwoordigers gekozen worden die dit uit willen voeren? Ik vind dit voor een representatieve democratie de meest wezenlijke kwestie, de kwestie waarover het boven alles zou moeten gaan in debatten over verbetering - of 'vernieuwing', zoals sommigen zeggen - van politieke democratie. Natuurlijk is dit geen simpel vraagstuk. Er is geen sprake van dat 'de burgers' een opvatting hebben en op grond daarvan vertegenwoordigers kiezen. Gekozen kan er pas worden als zij de keus krijgen uit van elkaar verschillende programma's, en dan nog bestaan er vele haken en ogen. Dit laat niettemin het uitgangspunt onverlet. En daarmee is de zaak op scherp gesteld: houdt democratie in dat men op een program stemt dan wel op een persoon? In het eerste geval heeft de burger in beginsel greep op zijn gekozen vertegenwoordigers. Hij of zij kan haar of hem daarop aanspreken, in principe zelfs letterlijk. Maar dat vereist een intermediair tussen burger en volksver-

tegenwoordiging: politieke partijen. En juist de laatste verkeren in een crisis, volgens velen. Dan volgt de vraag wat er in de plaats zal komen, of kan komen, van de traditionele politieke partij als vorm van intermediaire politieke organisatie.

Wat tegenwoordig de crisis van traditionele partijen wordt genoemd, slaat onder andere op de veronderstelling dat er geen collectieve belangen meer bestaan waarvan een politieke partij de representant is of kan zijn; dat er sprake is van 'individualisering', van een 'kiezersmarkt'. Ik ben het echter met de Vlaamse socioloog Mark Elchardus eens dat deze these, waarvan Anthony Giddens en Ulrich Beck de belangrijkste sociologische woordvoerders zijn, in hoge mate misleidend, zo niet een illusie is. 'Zij symboliseert in feite de door de reclame en marketing gekaapte droom van individuele vrijheid.' De these van individualisering is echter min of meer klakkeloos aanvaard door grote politieke partijen, die hun verkiezingscampagnes dienovereenkomstig zijn gaan inrichten.

Concurreren op een 'kiezersmarkt' van afzonderlijke individuen leidt onvermijdelijk tot het betwisten van het ideologische midden tussen links en rechts en daarmee tot het opgeven van een eigen politieke identiteit, waardoor uiteindelijk de 'volatiliteit' (een raar anglicisme voor wispelturigheid) van de kiezers verder wordt aangewakkerd. In feite kan de uitslag van de verkiezingen van de laatste tien jaar in Nederland voor een groot deel in deze termen worden verklaard. De 'crisis van de traditionele partij' is zo gezien geen onvermijdelijkheid, maar in belangrijke mate ook resultaat van een verkeerde electorale en inhoudelijke strategie die weliswaar is gekozen als oplossing voor die crisis, maar deze in werkelijkheid aanwakkert en versterkt. Ze is er een symptoom van dat zich een scheiding dreigt voor te doen tussen aan de ene kant 'partijen' die op een kiezersmarkt opereren (met als doel kiezersmaximalisatie) en aan de andere kant georganiseerde belangen, die langs andere weg opereren.

6.

In 1900 maakte de socioloog Max Weber het onderscheid tussen *Weltanschauungsparteien* en *Appropriationsparteien* Wij kunnen deze categorieën beschouwen als wat Weber *Idealtypen* noemde, rationele reconstructies van feitelijke verschijnselen. Dat wil zeggen

dat er in de werkelijkheid geen partijen voorkomen die volledig aan een van deze twee modellen beantwoorden, maar dat feitelijk bestaande partijen meer of minder passen in de ene dan wel andere partijvorm. Welnu, het lijdt geen twijfel dat er in de westerse wereld sprake is van een tendens waarin partijen die van oudsher *Weltanschauungsparteien* waren, zich meer en meer bewegen in de richting van de *Appropriationspartei.*

Deze tendens is zelf weer onderdeel van een veel bredere ontwikkeling, welke door optimisten wel wordt aangeduid als 'het moderniseringsproces', waarbij waarde-georiënteerde instituties hun betekenis verliezen, dan wel steeds meer de contouren gaan vertonen van instrumentele instituties. Universiteiten, kerken, liefdadigheidsorganisaties, zorginstellingen, maar ook krijgsmachten zien stukje bij beetje hun oriëntatie op *waarderationaliteit* (Weber) of *substantiële rationaliteit* (Karl Mannheim) uitgehold ten koste van de *instrumentele* of *functionele rationaliteit* van markt en bureaucratie. Ook hier geldt de vraag of het gaat om een blind proces waarvan de richting onwrikbaar vastligt, of dat het ook een kwestie is van politieke beslissingen die het proces van modernisering in deze richting sturen.

De vraag raakt rechtstreeks de tamelijk algemeen gedeelde diagnose van de teloorgang van politieke partijen als gevolg van het einde der ideologieën. Op basis van deze diagnose was de paarse coalitie mogelijk, want programmatisch berustte deze op het oorspronkelijke uitgangspunt van D66 dat alle politieke problemen 'pragmatisch opgelost' kunnen worden zonder een beroep te hoeven doen op politieke beginselen.

Het lijkt erop dat de oplossing van het probleem vooral gezocht wordt in plebiscitaire vormen van democratie. Daarbij maakt de politieke partij als autonome organisatie tussen staat en maatschappij, of preciezer: tussen kiezer en gekozene, plaats voor 'campagnepartijen', organisaties ten dienste van de verkiezing of herverkiezing van politici, die zich gelegitimeerd willen weten door een rechtstreeks mandaat van de kiezers.

7.

In feite is het mechanisme van de plebiscitaire democratie erop gericht democratie in een andere, en wezenlijker, betekenis buitenspel

te zetten, democratie in de vorm van debat en meningsvorming onder gelijkgerechtigden, waarbij niet van tevoren vaststaat wie de uitslag bepaalt. Heden ten dage wordt vaak gesproken van ‘directe democratie’ als het gaat om referenda of het rechtstreeks kiezen van ambtsdragers. Dat is echter geen directe, maar plebiscitaire democratie. Directe democratie veronderstelt een politieke gemeenschap waarvan de leden in rechtstreeks contact met elkaar staan en op basis van onderling debat tot een keuze komen. De laatste hedendaagse vormen die daarvan bestaan zijn kantonale democratie als in Appenzell, of zogenaamde *townhall-meetings* in New England.

Over de kwaliteit van zulke democratische besluitvorming valt veel te zeggen, maar ik volsta hier met de conclusie dat zulke vormen van democratie iets heel anders zijn dan het individueel invullen van kiesformulieren voor referendumvoorstellen of ambtsdragers. Alle serieuze theoretici van directe democratie, van Aristoteles tot en met zijn laatste grote vertegenwoordiger Jean-Jacques Rousseau, hebben dan ook betoogd dat een politieke gemeenschap met directe democratie aan zekere beperkingen van schaal gebonden is. Deze beperkingen van schaal zijn niet afhankelijk van technische hulpmiddelen, zoals protagonisten van internetdemocratie betogen. Microfoon en luidspreker zijn voor directe democratie van meer belang dan de personal computer.

In de hedendaagse debatten over democratie wordt geen systematisch onderscheid gemaakt tussen directe en plebiscitaire democratie en verwart men de eerste daarom systematisch met de tweede. Mede daardoor worden de ondemocratische dimensies van plebiscitaire democratie niet onderkend en ziet men evenmin dat voorstellen om vormen van plebiscitaire democratie in de plaats te stellen van vormen van representatieve democratie bij realisering tot een neergang van democratie zullen leiden.

8.

Het model van de plebiscitaire democratie maakt nu ook in Nederland opgang. Op zich is dit merkwaardig. Geen ander land kent zo'n lange traditie waarin democratie, ook in de voorlopers ervan in de Republiek, gebaseerd is op vormen van collegiaal bestuur. Zelf zou ik voor de gekozen burgemeester zijn als wij terugkeerden tot het repu-

blikeinse stelsel, waarin er per grote stad vier tegelijk door de raad werden gekozen. De huidige pleidooien voor een rechtstreeks gekozen burgemeester komen feitelijk neer op het uitschakelen van de gemeenteraad en de benoeming van een *dictator rei gerendae* voor vier jaar. Want dit is een typisch kenmerk van plebiscitaire democratie: degenen die hem of haar kiezen vormen geen politieke gemeenschap die onderling en tussentijds tot oordelen kan komen om de gekozene te adviseren of te kritiseren. Bij de plebiscitaire democratie gaat het om een vrij mandaat voor een volle periode. Tussentijds kan de gekozene niet door de kiezer of zijn representant ter verantwoording worden geroepen.

De draai naar plebiscitaire democratie is een concessie aan mediapolitiek en een capitulatie voor de gedachte dat versterking van de democratie eruit bestaat dat steeds meer functionarissen rechtstreeks en zonder inhoudelijk mandaat worden gekozen. Zij ondermijnt de idee van democratie als gebaseerd op een politieke gemeenschap die daadwerkelijk betrokken is, rechtstreeks, of via gekozen vertegenwoordigers, aan de vorming van politieke besluiten. Zij is daarentegen het mechanisme bij uitstek om democratische legitimiteit te suggereren, terwijl tegelijkertijd wezenlijke elementen van democratie en rechtsstaat terzijde worden geschoven.

Plebiscitaire vormen van democratie passen echter niet goed in parlementaire stelsels die een kiesstelsel kennen gebaseerd op evenredige vertegenwoordiging. Fortuyns opvatting van democratie was volstrekt plebiscitair: ‘het volk’ moest een leider kiezen, die daarna ‘als een goede herder’ er de leidsman van zou zijn, niet als vertegenwoordiger van bepaalde groepen burgers, maar als belichaming van de volkswil. Hem stond dan ook een presidentiële vorm van de democratie voor ogen. Er bestaat inderdaad een nauwe relatie tussen plebiscitaire democratie en de op Rousseau teruggaande opvatting dat de *volonté générale* niet door middel van gekozen vertegenwoordigers tot uiting kan worden gebracht, maar slechts door één leider belichaamd kan worden. Ironisch genoeg maakte overigens juist het Nederlandse kiessysteem van evenredige vertegenwoordiging de enorme winst van de LPF bij de verkiezingen van mei 2002 mogelijk.

Wie de hierboven aangevoerde argumentatie plausibel acht, zal daarin aanstonds een zekere logica bespeuren: een partij die geen programma heeft uit te dragen, zal naar andere mechanismen zoeken om zich te handhaven. De *Weltanschauungspartei* verschuift in de rich-

ting van de *Appropriationspartei.* De op waarderationaliteit gefundeerde beginselpartij maakt plaats voor de op instrumentele rationaliteit (stemmenmaximalisering) gebaseerde campagnepartij. Merk echter op dat deze logica niet voortkomt uit de dwang der omstandigheden, maar volgt op een uiteindelijke eigen keuze van de partij(leiding).

De politieke partij als machine voor stemmenmaximalisering en daarmee voor machtsverwerving van politici ontwikkelt zich steeds in een specifieke organisatorische richting. Partijleden zijn in deze opzet evenzeer een belemmerende factor als programmatische beginselen. Beide beperken de flexibiliteit en wendbaarheid waarmee gereageerd moet worden op de wensen van de kiezersmarkt zoals die door opiniepeilers gemeten worden. De ideale campagnepartij heeft dan ook geen leden. Zij bestaat uit een kleine groep zichzelf rekruterende beroepspolitici en een professionele staf, die de meningen van de kiezers permanent en zo gedetailleerd mogelijk optekent en test, en vervolgens 'boodschappen' opstelt en verzendt aan op basis van de analyse van databestanden geïdentificeerde groepen kiezers. Wie zich een goede voorstelling wil vormen van de wijze waarop dit gedaan wordt, kan terecht bij boeken over Dick Morris en Karl Rove als electorale strategen van Bill Clinton respectievelijk George Bush jr., of over de *spindoctors* van *New Labour.*

Zonder twijfel leidt deze vorm van democratie tot bevoordeling van degenen die over de meeste machtsmiddelen (geld, tijd, bekendheid, enz.) beschikken. Zulke plebiscitaire democratie leidt verder tot een capitulatie voor 'medialogica'. De deliberatieve dimensie van democratie, het in een politiek lichaam discussiëren door geïnformeerde en betrokken deelnemers over de voor- en nadelen van bepaalde voorstellen of personen, boet aan belang en betekenis in en verdwijnt uiteindelijk.

Kortom, plebiscitaire vormen van democratie tenderen ertoe intermediaire democratische lichamen tussen kiezer en gekozene zo niet te elimineren dan toch te marginaliseren. In dit proces wordt de macht van de gekozene ten opzichte van de kiezer vergroot, aangezien deze, eenmaal gekozen, nog slechts te maken heeft met individuele en anonieme kiezers die tot de volgende verkiezingen machteloos staan en volgens de regels van de 'medialogica' bespeeld kunnen worden.

9.

De neergang van de democratie in de kernstaten van de wereldeconomie is mogelijk als gevolg van de logica van wat ik het *plebiscitair syndroom* zou willen noemen. In dit syndroom versterken de vectoren van de vier daarin bijeengebrachte elementen (campagnepartij, plebiscitaire democratie, *first past the post*-kiesstelsel en ontideologisering) elkaar omdat ze alle vier in precies dezelfde richting gaan: de ontmanteling van de autonome en programmatische politieke partij, met als alternatief 'het populisme van de sterke man', de vervanging van het politieke programma op lange termijn door het ene luidruchtig gelanceerde ideetje na het andere en de transformatie van partijleden in klapvee ('donateurs'). Het logische sluitstuk van deze ontwikkeling is de vervanging van de parlementaire democratie door een presidentieel stelsel.

Dit syndroom biedt echter allerminst een oplossing voor de bestaande problemen van politieke democratie en politieke partij. De remedie versterkt de werking van de kwaal. Veranderingen naar het recept van het plebiscitair syndroom brengen bovendien grote, even onbedoelde, ongewenste en voorspelbare neveneffecten met zich mee. Ik som de belangrijkste in beknopte vorm op. Niets wijst erop dat staten met een politiek stelsel dat past in het plebiscitair syndroom, een betere relatie tussen kiezer en gekozene, een meer representatieve regering en een grotere participatie van kiezers kennen. Juist het omgekeerde is het geval. Nergens ligt de deelname aan verkiezingen in democratieën zo laag als in staten die vooroplopen als het gaat om rechtstreeks gekozen politici en functionarissen. In democratisch opzicht schieten zulke presidentiële stelsels op alle punten tekort ten opzichte van representatieve, parlementaire politieke systemen, zo stelde Arend Lijphart enkele jaren geleden na dertig jaar analyse tamelijk overtuigend vast. Uit niets blijkt dat staatkundige veranderingen zoals herziening van het kiesstelsel de ontstentenis van contrasterende politieke ideologieën goed kunnen maken. Dat geldt ook voor het om de zoveel jaar in Nederland gepropageerde Duitse kiesstelsel, dat zogenaamd de voordelen van evenredige vertegenwoordiging zou combineren met die van een districtenstelsel - maar dit feitelijk in het geheel niet doet.

De campagnepartij zal geen stabiel verschijnsel blijken te zijn. Door zichzelf ook programmatisch afhankelijk te maken van de vluchtige

en oppervlakkige stemming onder het electoraat zal zij in de loop van de tijd een steeds minder duidelijke en herkenbare positie innemen in de ogen van precies die kiezers die zij tracht te mobiliseren. Daarnaast zal zonder een stevige maatschappelijke basis - georganiseerde partijleden - de campagnepartij ook meer en meer afhankelijk worden van overheidssubsidiëring dan wel van private belangen, of een combinatie van die twee. Daar zal hoe dan ook een prijs voor worden betaald. Overheidssubsidie maakt politieke partijen nog meer tot 'staatspartijen' en nog minder tot intermediair tussen staat en maatschappij. Financiering door georganiseerde belangen en instellingen doorbreekt daarentegen het toch al dubieuze compromis waarop politieke democratie in een kapitalistische wereldeconomie is gebaseerd, namelijk dat economische machtsongelijkheid ten dele kan worden gecompenseerd door het beginsel dat in de politiek elke stem voor evenveel telt. Een senator in de Verenigde Staten, rechtstreeks gekozen, is tegenwoordig meer dan de helft van zijn tijd kwijt met het werven van fondsen voor zijn (of haar) herverkiezing.

Behalve in prolongatie van instabiliteit resulteert de werking van het plebiscitair syndroom dus ook in monetarisering van de politiek: campagnes worden kostbaarder en vergen meer geld dan tevoren, met als uitkomst dat steeds minder de kiezers en steeds meer de geldverschaffers politiek tellen. De in het syndroom voorziene degradatie van politieke partijen tot verenigingen van stemloze donateurs leidt, in combinatie met het voorgaande, tot de verschuiving van de programmatische functie in de politiek van partij naar particuliere denktanks, iets wat - net als andere tendensen inherent aan dit syndroom - in de Verenigde Staten overduidelijk te zien is. Maar ook 'denktanks' zijn afhankelijk van financiers: er zijn er dan ook veel meer aan de rechterkant van het politieke spectrum, zodat ook hier de macht van de kiezers ten koste gaat van de macht van het geld.

In de Verenigde Staten zijn deze consequenties al lang aanwijsbaar. Het overgrote deel van de kiesgerechtigden stemt allang niet meer. Zelfs bij presidentsverkiezingen ligt de opkomst nauwelijks boven de 50 procent en zij daalt nog steeds. De thuisblijvers zijn armer en slechter opgeleid dan de stemmers - geen wonder: de gekozenen komen op voor de belangen van hun financiers, niet voor die van de kiezers en al helemaal niet meer voor degenen die in die wetenschap toch niet gaan stemmen. Politieke partijen doen er niet meer toe als intermediair, onder andere omdat zij niet eens zelf mogen uitmaken wie zich als partijganger registreert.

De feitelijke werking van een dergelijk op personen toegespitst kiesstelsel maakt volksvertegenwoordigers extreem kwetsbaar. Goed georganiseerde belangengroepen kunnen in de kandidaatstellingsfase een zittende volksvertegenwoordiger, ongeacht zijn of haar verdiensten in het algemeen, uitschakelen voor herverkiezing, volgens een procedé dat president Johnson ooit in kleine kring uiteenzette. Hij vertelde het verhaal van een congreslid uit het oosten van Texas, die van zijn tegenstander dreigde te verliezen. Hij kreeg het advies te suggereren dat deze het met varkens deed. 'Maar dat doet hij toch niet?' 'Nee, maar hij zal het niet leuk vinden om dat publiekelijk te moeten ontkennen.'

10.

Een laatste consequentie van de werking van het plebiscitair syndroom is het ontstaan (of misschien de definitieve vestiging) van een façade-democratie. Wanneer de formele instituties die de democratie garanderen gedenatureerd worden omdat zij geen ruimte meer bieden aan al dan niet georganiseerde collectieve belangen en identiteiten, en alleen nog maar inspelen op de zogenaamde kiezersmarkt; wanneer het openbare politieke proces steeds meer georganiseerd wordt naar de vereisten van op *entertainment* ingestelde media, dan is het onvermijdelijk dat het echte politieke proces geheel en al onzichtbaar wordt. Tijdens het presidentschap van Ronald Reagan schreef Gore Vidal al een satirische roman waarin de Verenigde Staten over twee presidenten beschikten: één die campagne voerde en voor de televisie optrad en de man die de politieke beslissingen nam.

Net als alle andere sociale activiteiten kent politiek per definitie een scheiding tussen wat de socioloog Erving Goffman 'backstage' en 'frontstage' noemt. Sommige dingen horen zich in de openbaarheid af te spelen, andere kunnen niet anders dan in 'achterkamertjes' besproken worden. In een restaurant is de eetruimte gescheiden van de toiletten. Het plebiscitair syndroom eist echter 'openheid' op alle fronten, maar erkent tegelijkertijd niet het bestaan van specifieke belangen.

Politici die daaraan tegemoetkomen, begeven zich in een wereld van inauthenticiteit. Zij pretenderen dat 'frontstage' en 'backstage' elkaar overlappen. Maar daarmee verbannen zij de echte politiek naar een duisterder *backstage*, dat niet eens meer bij de naam genoemd

kan worden. (Een tekenend voorbeeld is Pim Fortuyn, die in zijn media-optreden elk onderscheid tussen 'publiek' en 'privé' als 'oude politiek' aanklaagde, in het openbaar pronkte met zijn seksuele voorkeuren, maar tezelfdertijd in het geheim met Jan Peter Balkenende een non-agressiepact voor de verkiezingen van 15 mei 2002 afsloot.) Politieke democratie en feitelijke besluitvorming worden op die manier twee gescheiden circuits, met als mogelijke uitkomst een situatie als in het Florence van De Medici: formeel een democratische republiek, in werkelijkheid een familiedictatuur, waar het bijeenroepen van het 'parlement' neerkwam op een militaire staatsgreep ter bevestiging van de dictatuur.

Maar dat is geen onvermijdelijk proces. Het is afhankelijk van de mate waarin politieke elites weerstand bieden aan de vluchtige, op onmiddellijke bevrediging gerichte verlokkingen van het *plebiscitair syndroom*, van de mate waarop media hun politieke verantwoordelijkheid niet inruilen voor gemakzuchtig vermaak, van een bezinning op principes van representatieve democratie en rechtsstaat waarvan de betekenis en waarde wel vergeten lijken te zijn, en ten slotte van het voorkomen van economische ongelijkheden die het democratisch proces, waarin elke burger één stem heeft die niet gekocht kan worden, uiteindelijk perverteren.

Rudolf von Laun lezing, Leeuwarden, 8 november 2003.

Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij? (2000)

1.

Eind 1999 publiceerde Bram Peper, toen nog minister van Binnenlandse Zaken, een essay over de veranderende verhoudingen tussen overheid en samenleving, getiteld *Op zoek naar samenhang en richting.*[1] Een van de onderwerpen die hij daarin aansneed was de hachelijke positie van politieke partijen in Nederland, onder het opschrift 'Een partijloze democratie?'.

Deze leidende vraag zelf beantwoordt Peper overigens niet. Hij stelt dat politieke partijen van karakter zijn veranderd, allereerst omdat zij niet meer onderdeel zijn van een verzuilde samenleving, welke hun een organische maatschappelijke basis verschafte. Daardoor is van een vanzelfsprekende relatie tussen kiezers en gekozenen steeds minder sprake, terwijl de selectie en rekrutering van beroepspolitici tot een oligarchisch proces is verworden, waarbij de partijtop uitmaakt wie er deze keer voor vier jaar bij mag horen, zonder dat van een democratische controle door leden feitelijk sprake is.

In het verlengde van deze ontwikkeling constateert Peper dat politieke partijen er ook bij de politieke meningsvorming steeds minder toe doen - deze voltrekt zich goeddeels buiten hen om. Hij spreekt van een verdere 'verschraling' van de politieke functie van partijen, omdat deze ook niet meer in staat zijn een *sense of direction* en een *sense of urgency* aan de samenleving over te brengen. Maar als politieke partijen zich ertoe beperken niet meer te zijn dan rekruterings-mechanismen voor het bekleden van politieke functies, dan zullen mensen zich nog meer van die partijen afkeren. 'Politieke partijen zitten, al met al, in ernstige problemen: in ledenaantallen, in participatie van die leden en in de kwaliteit van de kernfuncties in de sfeer van mobilisering, rekrutering en programmering.'

2.

Met deze diagnose stem ik graag in, al was het maar omdat ik ruim vijftien jaar eerder een soortgelijke heb gesteld.[2] De neergang van politieke partijen beschreef ik toen in termen van de centrale functies die partijen traditioneel in een politieke democratie als de Nederlandse vervulden.

De eerste is de programmatische functie. Ik citeer mijzelf: ‘De “samenhangende beginselen” van waaruit de grote politieke partijen worden geacht te opereren, hebben de laatste dertig jaar steeds meer plaatsgemaakt voor steeds langere optelsommen van eisen en verlangens van maatschappelijke organisaties en groeperingen. Wie de huidige, ellenlange verkiezingsprogramma's van politieke partijen leest, zoekt vergeefs naar heldere principes, maar vindt in plaats daarvan enkele honderden programmapunten die met elkaar slechts in verband staan door de nietjes die de bladzijden bijeenhouden.’ En: ‘De tijd van politieke partijen als de politieke voorhoedes van brede maatschappelijke bewegingen, die geïnspireerd werden door verre en vage idealen, lijkt voorgoed voorbij. Partijen zijn ook niet langer de krachtcentrales van politieke ideeën; zij lopen in dit opzicht niet meer voorop, maar volgen.’

In 1985 voorzag ik dat op termijn in Nederland de mobilisatie van kiezers niet op basis van een politiek programma plaats zou vinden, maar met behulp van technieken waarbij allerlei specifieke groepen kiezers benaderd worden met op hen afgestemde boodschappen. Zo'n weg zijn sommige partijen in Nederland in de jaren negentig inderdaad ingeslagen. ‘Een dergelijke mobilisatietechniek is echter niet bruikbaar in het vrijwilligerswerk van de huidige politieke partijen, maar vereist gestroomlijnde en in reclametechnieken doorgewinterde campagnebureaus’ was toentertijd mijn conclusie ten aanzien van de tweede traditionele functie van de politieke partij: het organiseren van de communicatie tussen kiezers en gekozenen. Partijvergaderingen, massameetings en een partijpers waren daarvoor de geijkte instrumenten. Maar met radio, en indringender nog met televisie, werd voor politici de mogelijkheid geschapen zich rechtstreeks tot de kiezer te richten, zeker toen de ontzuiling een eind had gemaakt aan de opdeling van het electoraat in segmenten die hun informatie levensbeschouwelijk gefiltreerd tot zich namen. De opkomst van opinieonderzoek versterkte nog de overbodigheid van de politieke partij als schakel tussen politiek en maatschappij.

Het algemene functieverlies van politieke partijen strekt zich echter niet uit tot het selecteren en rekruteren van kandidaten voor vertegenwoordigende lichamen. Hierop behouden zij per definitie het monopolie, want de minimale omschrijving van een politieke partij luidt dat zij een organisatie is die kandidaten stelt voor politieke posities. Terecht wijst Peper er echter op dat in de afgelopen jaren deze functie steeds meer het privilege is geworden van een partijtop, die het hierbij ook heel goed zonder leden kan stellen. Zonder twijfel heeft Peper hierbij zijn eigen Partij van de Arbeid voor ogen, die zich in de jaren negentig van politieke partij is gaan transformeren in een uitzendbureau voor Kamerleden en een reclamebureau voor de lijst-Kok.

3.

De vraag is nu welke conclusies men aan zo'n diagnose moet verbinden. Peper meent dat de marginalisering van politieke partijen niet betekent dat burgers geen behoefte aan maatschappelijke bindingen hebben. Het verenigingsleven groeit en bloeit. 'Burgerschap' kan op een andere wijze gestalte krijgen dan via politieke partijen. Volgens Peper gaat het dus niet om een onontkoombare ontwikkeling, want hij meent dat in ieder geval geprobeerd kan worden het tij te keren. Anderzijds vraagt hij zich af of wij er niet goed aan doen 'te buigen voor de terugtred van politieke partijen, en te zoeken naar nieuwe organisatievormen van het democratisch karakter van onze samenleving'. Peper maakt noch een keuze tussen deze twee mogelijkheden, noch verheldert hij wat die 'nieuwe organisatievormen' van democratie zouden kunnen inhouden.

In plaats daarvan maakt hij zijn antwoord geheel afhankelijk van de vraag of het kiesstelsel in Nederland herzien wordt in een richting die een veel rechtstreekser relatie legt tussen kiezer en gekozene. Want daarin ziet hij de oplossing. Als minister heeft hij hierover nog net vóór zijn aftreden een nota het licht doen zien.

Dat is nogal zonderling voor een man die doorgaat voor een door de wol geverfde politieke realist. D'66 - zoals ze toen nog heette - trad in 1966 als politieke partij aan met de aspiratie het toen bestaande partijstelsel 'op te blazen' door invoering van een districtenstelsel naar min of meer Brits model.

Sindsdien is er de Staatscommissie Cals-Donner geweest, zijn er ini-

tiatiefwetsvoorstellen in deze richting gedaan, zijn er keer op keer commissies ingesteld om over staatsrechtelijke ‘vernieuwingen’, inclusief een herziening van het kiesstelsel, voorstellen te bedenken. De laatste grootscheepse onderneming in deze richting was de commissie-Deetman, ingesteld als troostprijs voor D66 toen de opblaaspartij in 1989 buiten de regering werd gehouden. Het allerlaatste wat daaruit voortkwam was een mal plan om de helft van de leden van de Tweede Kamer langs de bestaande weg te laten kiezen en de andere helft via een districtenstelsel, waarbij elk district dan zo'n tien Kamerleden afvaardigde. Het sneuvelde, net als al zijn voorgangers, in de Tweede Kamer. (De aanhoudende radeloosheid waarin het CDA zich bevindt, sinds het in de oppositie belandde, wordt niet beter geïllustreerd dan door het feit dat de partij kortgeleden een overeenkomstig plan tot kiesrechtherziening het luchtruim deed kiezen.)

Kortom, in de Nederlandse politiek van de laatste vijfendertig jaar is alles wat in de richting van Pepers recente remedie gaat, systematisch afgewezen. Dat kan men betreuren of toejuichen, maar de realist kan op grond daarvan alleen maar besluiten dat er kennelijk geen politieke meerderheid te vormen is die het bestaande stelsel van evenredige vertegenwoordiging in wil ruilen voor een districtenstelsel in welke vorm dan ook. Er is geen reden om aan te nemen dat de voorstellen uit Pepers nota - die nog minder uitblinken door overtuigingskracht dan die van zijn voorgangers - nu wel op parlementaire instemming zal kunnen rekenen.

Dat er voor een politiek idee geen meerderheid in de Tweede Kamer is te vinden, is geen bewijs dat het niet deugt. Wat opvalt aan de opeenvolgende voorstellen tot herziening van het kiesstelsel, zoals die zijn gedaan door parlementaire en regeringscommissies, en laatstelijk in de nota van minister Peper, is echter dat ze op uiterst naïeve en optimistische vooronderstellingen berusten over het nuttig effect van de voorgenomen veranderingen, de onbedoelde, averechtse werking niet in aanmerking nemen, en dat de bedenkers nooit te rade gaan bij de politiek-wetenschappelijke literatuur over hoe zulke kiesstelsels feitelijk blijken te werken.

Uit die literatuur en uit het onderzoek waarop deze is gebaseerd, valt op te maken dat het buitengewoon onwaarschijnlijk is dat zulke wijzigingen van het kiesstelsel de problemen van democratie en van politieke partijen op zouden lossen of zelfs maar verminderen. In plaats van die literatuur hier samen te vatten, volsta ik ermee erop te

wijzen dat de door Peper geconstateerde problemen van politieke partijen zich in niet mindere mate voordoen in staten waarin kiesstelsels bestaan als het door hem gewenste. Er schuilt iets paradoxaals in het gegeven dat, terwijl in Nederland bepaalde partijen en politici een Brits kiesstelsel als voorbeeld vereren, in Groot-Brittannië de ontevredenheid over het daar gehanteerde stelsel al jaren groeiende is, waarbij het Nederlandse als aantrekkelijk alternatief wordt gezien. Voor 'duidelijkheid in de politiek' wordt immers een hoge prijs betaald als jarenlang een minderheidsregering zonder enige rekening te houden met de meerderheid van de kiezers het bewind voert, zoals onder de regeringen van Margaret Thatcher, toen de Conservatieven nooit meer dan 42 procent van de stemmen achter zich wisten te verenigen.

Los daarvan is een wijziging van het Nederlandse kiesstelsel helemaal niet noodzakelijk om een rechtstreekse band tussen kiezer en gekozene te bewerkstelligen. Het staat elke politieke partij vrij zijn kandidaatstelling zo in te richten dat in elke kieskring één of twee politici van die partij daar, en nergens anders, kandidaat staan, en bij verkiezing ook als duidelijke vertegenwoordiger van de desbetreffende kring op gaan treden. De Partij van de Arbeid heeft zo'n stelsel tussen 1969 en 1992 gehanteerd, maar dit leverde geenszins de resultaten op die Peper en anderen ervan verwachtten. Is het niet vreemd dat de voorstanders van een 'rechtstreekse band tussen kiezer en gekozene' nooit enige interesse aan de dag hebben gelegd in de feitelijke werking ervan in Nederland?

Toch is een wijziging van het kiesstelsel de enige remedie die Peper aanreikt voor de malaise van de huidige politieke partijen. De 'nieuwe organisatievormen van het democratisch karakter van onze samenleving' blijven geheel en al onbesproken. Erger is dat Peper zich niet duidelijk rekenschap geeft van de essentiële betekenis van partijen in een politieke democratie, en daarmee ook niet onderkent hoe de laatste zelf verschraalt als gevolg van de afnemende betekenis van partijen en steeds meer de trekken vertoont van een 'plebiscitaire democratie' - een democratie waarin de burgers wel kunnen stemmen over wie hen vertegenwoordigt, maar niet over wat de gekozenen vervolgens gaan doen, of proberen te gaan doen.

Niemand, om een voorbeeld te geven, die bij de laatste verkiezingen (1998) op de Partij van de Arbeid stemde, kon weten dat hij of zij daarmee de financieel woordvoerder van de partij in de Tweede Kamer hielp staatssecretaris van het ministerie van Onderwijs, Cultuur

en Wetenschappen te worden (hier wordt Rick van der Ploeg bedoeld, noot van de samenstellers), waarna deze vervolgens allerlei particuliere (of door sommige ambtenaren bedachte) plannetjes over het kunst- en cultuurbeleid ging lanceren en afdwingen, die vóór de verkiezingen nooit, ook niet door hem, aan de orde waren gesteld en evenmin in het verkiezingsprogram van de PvdA kunnen worden aangetroffen. De zwakheid van politieke partijen vertaalt zich zo in de willekeur van haar bewindslieden. De formatie van een regering in Nederland kan worden beschreven als een proces waarin een regeringsprogramma wordt opgesteld waarover de burgers niet hebben kunnen stemmen, dat vervolgens wordt uitgevoerd door bewindslieden die zij niet hebben gekozen.

Terwijl Pepers diagnose van het verval van partijen grotendeels overtuigt, mist de remedie die hij voorstelt, kortom, elke overtuigingskracht en onderbouwing. Weliswaar stelt hij de toekomst van politieke partijen indringend aan de orde, maar vervolgens heeft hij er niets over te melden.

4.

Om een beter zicht op het vraagstuk van partij en democratie te krijgen is het nuttig de relatie tussen politieke democratie en politieke partijen te belichten in haar historische context. Dan valt het op dat de moderne democratie, de democratie die in de afgelopen tweehonderd jaar in de kernstaten van het moderne wereldsysteem is opgekomen, in den beginne het verschijnsel partij overtuigd als antidemocratisch heeft afgewezen. Dit geldt zowel voor de liberale traditie, waarvoor John Locke meestal als meesterdenker wordt aangewezen, als voor de radicale, met Jean-Jacques Rousseau in die rol. Zelfs in de beperkte opvatting van democratie die liberalen tot voorbij de eerste helft van de negentiende eeuw huldigden, was geen plaats voor partijen. De klassieke definitie van een politieke partij is niettemin afkomstig van Edmund Burke (1729-1797): ‘Party is a body of men united, for promoting by their joint endeavours the national interest, upon some particular principle in which they are all agreed.’ Maar die definitie kan gemakkelijk worden misverstaan. Burke bedoelde niet meer dan dat een aantal *reeds gekozen* parlementariërs zich op zo'n basis in het parlement verenigen. In de Nederlandse geschiedenis vormen de ‘ne-

genmannen' van Thorbecke, gelijkgestemde leden van de Tweede Kamer bij het streven naar herziening van de grondwet, het beste voorbeeld van zo'n burkeaanse partij.

Een politieke partij als een associatie van kiezers die mensen afvaardigt naar het parlement met een bepaald mandaat of op basis van een programma, was in de liberale visie anathema. De gekozenen moesten zonder last of ruggespraak de merites van een zaak langs de weg van rationele discussie tot hun recht laten komen, niet gehinderd door de opvattingen van wat Burke aanduidde als *the swinish multitudes.* De Amerikaanse constitutie draagt het duidelijkst het stempel van deze liberale opvatting, compleet met eraan gekoppelde angst voor een democratisch tot stand gekomen 'dictatuur van de meerderheid'. Niet het minste oogmerk van de *Founding Fathers* was het tegenwerken van partijvorming. Hun voornaamste instrument daartoe was dat elke verkiesbare politieke functie tot een wedstrijd tussen individuen om de kiezersgunst moest leiden, van lid van de Senaat tot hondenvanger in Amherst. De twee fundamentele factoren die tot partijvorming in een democratie nopen, deden uiteindelijk ook in de Verenigde Staten hun werk. Maar Amerikaanse politieke partijen zijn zwak gebleven en bestaan nationaal eigenlijk alleen bij presidentsverkiezingen of *impeachment-procedures.* Bij een van de laatste presidentsverkiezingen beroemde de Republikeinse kandidaat, Robert Dole, zich erop dat hij het programma van zijn partij niet had gelezen en dat ook niet zou doen, terwijl zijn tegenstander, William Jefferson Clinton, aan dat van de Democraten nooit een woord vuil heeft gemaakt.

De radicale opvatting van democratie wordt getekend in de door Rousseau verwoorde gedachte dat de wil van het volk 'één en ondeelbaar' is, een formule die van filosofie overging in praktijk tijdens de Franse Revolutie. Het concept van de *volonté générale* sloot het bestaan van partijen uit - die zouden immers de 'algemene wil' ondermijnen. Deze denkfiguur is buitengewoon vitaal gebleken. Niet alleen Robespierre zou zich erop beroepen om zijn machtsuitoefening te legitimeren als een belichaming van de volkswil. Men vindt haar zowel terug in communistische als in nazistisch/fascistische en populistische pretenties een hogere vorm van democratie te vertegenwoordigen dan een 'burgerlijke', gebaseerd op representatie via politieke partijen. Na de Anjerrevolutie (1974) in Portugal zijn, om een modern voorbeeld aan te voeren, door de nieuwe machthebbers algeme-

ne verkiezingen met dit argument nog anderhalf jaar tegengehouden.

In de twee klassieke tradities van het denken over democratie is, kortom, geen enkele plaats toebedeeld aan politieke partijen.[3] Waarom zijn ze dan ontstaan, ja, sterker nog, waarom is op het niveau van staten nergens politieke democratie mogelijk gebleken zonder politieke partijen?

5.

De ontwikkeling van de Nederlandse parlementaire democratie vanaf haar vestiging in 1848 geeft op deze vraag een antwoord. Het kiesrecht dat bij de grondwetswijziging van 1848 tot stand kwam, had vooreerst een beperkt karakter. Ruim 10 procent van de volwassen mannen beschikte erover. In de praktijk kwam dit erop neer dat een lid van de Tweede Kamer zo'n duizend kiezers achter zich wist. Partijen waren er niet, overeenkomstig de uitgangspunten van de dominante liberale leer van de representatie. De kandidaatstelling voor de Tweede Kamer lag in handen van een kiesvereniging - als die er al was - welke per district opereerde. Zo'n kiesvereniging was alleen maar in de aanloop van de verkiezingen actief, wanneer men zich probeerde te verenigen op een geschikt geachte kandidaat. Van een programma dat deze, eenmaal gekozen, zou moeten trachten te realiseren, was ook niet in overdrachtelijke zin sprake. Dit strookte immers niet met de liberale theorie van representatie, volgens welke parlementariërs vrijelijk met elkaar moesten kunnen beraadslagen. De enige belofte die van een kandidaat-Kamerlid werd verwacht, was zijn toezegging dat hij op het Binnenhof 'de Grondwet zou handhaven'. Een kandidaat moest onafhankelijk van de kiezers zijn en door zijn persoonlijke kwaliteiten het algemeen belang behartigen.[4]

Aldus bestond er na 1848 in Nederland een situatie die men als partijloze democratie zou kunnen betitelen. Dat zou overigens wel een zekere mate van welwillendheid vergen. Van 'democratie' was immers maar in zeer beperkte zin sprake.

Hoe het ook zij, in de loop van de jaren zestig van de negentiende eeuw begon deze situatie te veranderen. Steeds duidelijker kwam de tegenstelling tussen conservatieven en liberalen naar voren. Een Kamerlid dat zich bleef presenteren als neutraal, als boven de partijen staand, kreeg steeds minder de handen op elkaar en stemmen achter

zich. Hoewel het tot 1879 zou duren voor de eerste politieke partij in Nederland werd opgericht, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), kwam er al tien jaar eerder een eind aan de partijloosheid van de Nederlandse politiek. Was deze oorspronkelijk 'standspolitiek' geweest, zij nam nu een ander karakter aan, die uiteindelijk in formele partijvorming zijn beslag kreeg.

Als ik van deze historische context abstraheer, blijken er twee structurele voorwaarden te zijn geweest waaronder een oorspronkelijk 'partijloze democratie' tot op zekere hoogte mogelijk bleek. De eerste is de afwezigheid van grote politieke controverses. Waren die wel aanwezig geweest, dan hadden zij immers de werking van het parlement als alleen een *deliberative body* (Burke) onmogelijk gemaakt. Dat is immers de merkwaardige vooronderstelling van de liberale theorie van representatie: dat er geen structurele politieke tegenstellingen bestaan, zodat elke afgevaardigde, niet alleen ongehinderd door een achterban maar ook niet door fundamentele keuzes die aan de eigen deelname aan het debat voorafgaan, elke zaak op zijn eigen merites kan beoordelen. De afwezigheid van zulke grote politieke tegenstellingen werd vanzelfsprekend in de hand gewerkt door de beperktheid van het kiesrecht, dat kiezers en gekozenen uit leden van grotendeels dezelfde sociale laag liet bestaan.

Daarmee is eigenlijk ook al de tweede voorwaarde genoemd: de schaal van de democratie. Zolang de getalsmatige verhouding tussen kiezers en gekozenen betrekkelijk groot was, was er - zeker bij een districtenstelsel en bij een sociaal-cultureel homogeen kiezerskorps - geen noodzaak tot organisatorische verbanden die kiezers en gekozenen met elkaar verbonden.

Eigenlijk moet hier nog een derde voorwaarde aan worden toegevoegd: die van het bestaan van een standenmaatschappij waarin het vanzelfsprekend wordt geacht dat het bedrijven van politiek het privilege van leden van de hogere standen is. Deze voorwaarde is echter, anders dan de voorgaande, niet algemeen, maar gebonden aan een bepaalde historische context.

6.

Deze historische en exemplarische - want elders ging het anders, maar toch ook gelijk - *Exkurs* naar het verleden demonstreert twee

fundamentele aspecten van de politieke partij. De eerste is de kwestie van schaal. Wanneer in een democratisch politiek stelsel zeer veel kiezers tegenover één vertegenwoordiger staan, kan het niet anders dan dat óf die kiezers, óf hun prospectieve vertegenwoordigers een organisatie gaan vormen ten dienste van kandidering en/of verkiezing. Zo'n organisatie is een politieke partij, volgens de minimale definitie van Giovanni Sartori die in de wetenschap der politiek wordt gehanteerd.[5]

Het tweede is een kwestie van politieke identiteit. Waar staat de kandidaat voor? Eén ding is zeker: het antwoord dat eertijds bevredigde, in het tijdperk van de 'standspolitiek', is niet meer aanvaardbaar in een moderne democratie. Men kan allang niet meer volstaan met de belofte 'de Grondwet te handhaven'. Neem in Nederland de verkiezingen voor de besturen van waterschappen: de burger krijgt tevoren een folder thuis. Daarin staat wat de bevoegdheden van een waterschapsbestuur zijn. Dan volgt een lijst met de kandidaten. Van elk is een portret afgedrukt; in het onderschrift zijn leeftijd, opleiding, functie(s) en beroep vermeld. Informatie over de kwesties waarover zij, eenmaal gekozen, moeten beslissen, ontbreekt, evenals elke informatie over de vermoedelijke keuze van de betreffende kandidaat, of over zijn of haar politiek-bestuurlijke kwaliteiten. Is dit geen goed voorbeeld van 'partijloze democratie'? Het bijvoeglijk naamwoord is hier zonder meer treffend. Maar 'democratie'? Is dat begrip in zijn moderne vorm toch niet onlosmakelijk verbonden met de gedachte dat deze ook een keuze tussen verschillend voorgenomen beleid moet inhouden?

Vanuit het klassiek democratisch uitgangspunt van de directe democratie zou het in een situatie als deze verkieslijker zijn van een dergelijke kandidaatstelling af te zien en de leden van een waterschapsbestuur te benoemen door te loten of, zoals wij dat tegenwoordig noemen, door een aselecte steekproef van de kiezers te trekken. Aristoteles wees er al op dat, terwijl in een democratie politieke functies idealiter via het lot worden vervuld - zodat elke burger werkelijk gelijkberechtigd is -, verkiezingen een aristocratisch instituut zijn. Verkiezingen hebben immers alleen maar zin op basis van het uitgangspunt dat sommige burgers meer geschikt zijn om bepaalde politieke functies uit te oefenen dan andere; met andere woorden dat burgers politiek niet gelijkwaardig zijn als het gaat om de uitoefening van politieke ambten. Beide aspecten van democratie - laat ik ze 'getal' en 'idee' noemen - zijn constituerend voor de moderne democratie. Zij

zijn dat onafhankelijk van de wijze waarop het kiesstelsel in elkaar zit, hoewel dit vanzelfsprekend wel van belang is voor de wijze waarop en de mate waarin deze aspecten zich doen gelden. En beide aspecten kunnen alleen maar tot hun recht komen gegeven het bestaan van met elkaar wedijverende partijen. Deze conclusie kan *a contrario* bevestigd worden met de constatering dat er geen enkel voorbeeld bestaat van een functionerende en reële democratische staat zonder politieke partijen.

De enige uitzondering heet het huidige Oeganda te zijn, waar president Museveni verboden heeft dat aan verkiezingen politieke partijen deelnemen. Door sommigen is dit gewaardeerd als een juiste schatting van de problemen die in Afrika voortkomen uit het feit dat politieke partijen meestal representanten zijn van etnische, tribale groeperingen, die niet over een gemeenschappelijke politieke cultuur beschikken om tegenstellingen plat te slaan tot voor iedereen aanvaardbare compromissen. Maar Museveni's partijverbod komt in werkelijkheid neer op bevoordeling van zijn eigen partij; met werkelijke democratie heeft zijn partijverbod bij verkiezingen niets van doen. Het Oegandese voorbeeld falsifieert dus in het geheel niet de stelling dat politieke democratie alleen maar mogelijk is gebleken dankzij het bestaan van politieke partijen.

7.

Het is niettemin nodig om deze twee aspecten van politieke democratie nader onder ogen te zien. Wat in het verleden noodzakelijk en onvermijdelijk was, hoeft dat niet te zijn in de toekomst. Als het om het aspect ‘schaal’ gaat, duikt onmiddellijk de suggestie op dat de communicatie tussen kiezer en kandidaat - en later gekozene - afhankelijk is van technologische vooruitgang. In mijn diagnose uit 1985 werd al op het belang van dergelijke technologische factoren gewezen. En die dateerde uit de beginfase van de verbreiding van de IC-technologie. Sindsdien ontbreekt het niet aan beschouwingen waarin men betoogt dat deze nieuwe technologieën de verhoudingen tussen kiezer en gekozene, en daarmee de structuur van de politieke democratie, in tendens fundamenteel veranderen. Dankzij de elektronische snelweg zou er een heel andere relatie tussen burger en volksvertegenwoordiger mogelijk worden.

Ik beschouw zulke verhalen eerder als postmodernistische prietpraat dan als ernstig te nemen scenario's. Ze zijn gebaseerd op een onhistorisch, technologisch determinisme, volgens welk technische vindingen politieke ontwikkelingen in één richting bepalen. Een aardige remedie tegen zulke fantasieën is om eens terug te blikken op soortgelijke profetieën bij de introductie van eerdere nieuwe technologieën, zoals radio, telefoon en televisie. Tot scepsis stemt dan bijvoorbeeld de analyse uit 1951 van Edward Hallett Carr, de geduchte historicus, in zijn boek *The New Society.* Die analyse maakte een integrerend onderdeel uit van C. Wright Mills' *The Power Elite* uit 1956. Beide boeken zijn nog steeds instructief over de relatie tussen communicatietechnologie en massademocratie. Ik vind het opmerkelijk dat ik echter geen enkel voorbeeld ken van een hedendaagse profeet van het ICT-tijdperk, die zelfs maar poogt een vergelijking te trekken met eerdere technologische vernieuwingen en hun effect op de werking van de politiek.

Vanzelfsprekend zijn zulke effecten er wel. Maar veranderen zij wezenlijk de relatie tussen kiezer en gekozene? Maakt het verschil of een volksvertegenwoordiger door middel van een brief of een e-mailbericht wordt aangesproken, via telefoon of via internet contacten onderhoudt? De these dat de moderne techniek het eenrichtingverkeer tussen kiezer en gekozene transformeert in een echte discussie is gemakkelijk te ontkrachten. Moderne elektronische vormen van (lokale) volksvergaderingen leveren niets anders op dan traditionele, zoals die in Nieuw Engeland en Zwitserland nog wel in stand gehouden worden: de mogelijke discussie tussen gelijkberechtigde burgers in een elektronische arena in plaats van op een marktplein, loopt binnen korte tijd uit op de monopolisering van het publieke debat door enkele tientallen beroepsouwehoeren. De ideologen van de ICT maken in het algemeen de fout te denken dat hun favoriete techniek een niettechnisch probleem op kan lossen: het probleem hoe tot duidelijke politieke keuzes te komen op basis van de opvattingen en de instemming van talloos veel individuele burgers.

8.

Pepers essay neemt als vertrekpunt partijen als Nederlandse politieke partijen. Vergelijkenderwijs vormen deze echter een betrekkelijk

uniek verschijnsel, omdat zij vrijwel allemaal beginselpartijen zijn of waren, partijen die pretenderen te opereren op basis van bepaalde uitgangspunten. Het tijdperk van de verzuiling gaf daaraan een specifieke dimensie.

De politieke discussie gaat in de afgelopen veertig jaar gebukt onder de slagschaduw van de verzuiling. Daarin is de periode van verzuiling verheven tot een uniek tijdvak, waarbij de tijd die daarna is aangebroken steeds maar weer in termen van ontzuiling wordt gekarakteriseerd. Ook Pepers essay lijdt aan dit tekort. De verzuiling heeft in Nederland bestaan tussen ongeveer 1920 en 1960. Is het dan niet vreemd veertig jaar na het einde van de verzuiling maatschappelijke en politieke verschijnselen nog steeds te begrijpen als een effect van ontzuiling?

Deze fixatie op het verondersteld unieke van de verzuiling levert algauw het misverstand op dat het almaar naar het meest recente verleden verplaatste einde van de verzuiling ook het einde van de politieke partij als beginselpartij moet betekenen. De gelijkstelling van politieke partijen aan beginselpartijen, en van beginselpartijen aan verzuilingspartijen, levert een diagnostische misrekening op, waaruit Pepers vraag naar een partijloze democratie logisch voortvloeit.

In werkelijkheid draait het niet om de vraag: partijen of geen partijen, maar om welk type partij de dienst uit gaat maken. De beginselpartij is maar één mogelijkheid.

In Procopius' *Geheime geschiedenis* van de Byzantijnse hofpolitiek tijdens de regering van keizer Justinianus maakt de auteur melding van het bestaan van een ‘blauwe’ en een ‘groene’ partij, die eigenlijk op niets anders waren gebaseerd dan op de behoefte tegen elkaar te wedden. In zijn evocatie van de geschiedenis van Colombia beschrijft Márquez in *Honderd jaar eenzaamheid* de tegenstellingen tussen de conservatieven en de liberalen, die niet zelden op geweld en burgeroorlog uitliepen. Maar wat was de kern van die tegenstellingen? Die was er niet. Volgens zijn zegsman, kolonel Aureliano Buendia, lag het zo: ‘Het enige verschil tussen conservatieven en liberalen is dat de eersten naar de mis van vijf uur gaan en de anderen naar de mis van acht uur.’ Zulke voorbeelden, die gemakkelijk vermenigvuldigd kunnen worden, laten zien dat de behoefte aan partijvorming - niet eens beperkt tot democratieën - in de kern niets met een ideologische, programmatische lading van doen kan hebben, eerder met hun loutere bestaan, dat in ieder geval een keuze mogelijk maakt.

Er zijn echter meer alternatieven voor programmatische partijen. Niet zelden is een partij de politieke representatie van een duidelijk onderscheiden groep burgers binnen een staat, onderscheiden naar criteria als godsdienst, taal, etniciteit, kleur of wat dan ook. Een tweede alternatief - dat overigens heel wel met het voorgaande kan worden gecombineerd - is dat van de patronagepartij, die zijn aanhang verwerft op basis van een wijdvertakt systeem van 'dienstbetoon', zoals het bij onze Vlaamse zuiderburen heet: politieke steun in ruil voor politieke gunsten. Wie daar laatdunkend zijn neus voor ophaalt, moet wel bedenken dat dit een normaler verschijnsel is, ook in westerse democratieën, dan het Nederlandse partijstelsel, waarin patronage en cliëntelisme niet of nauwelijks voorkomen. Het is een interessante kwestie of deze stand van zaken zal veranderen onder invloed van de vroegtijdige toegang (onder andere door stemrecht op lokaal niveau) tot de Nederlandse politiek van buitenlanders afkomstig uit staten waar cliëntelisme de normale vorm van politieke mobilisatie vormt. Andere mogelijkheden tot besmetting met cliëntelisme vormen verdergaande vormen van het sponsoren van politieke partijen door particuliere instellingen en bedrijven, maar ook de neiging om hogere posities in het ambtelijk apparaat niet langs ambtelijke weg te vervullen, maar op basis van politieke criteria.

Het perspectief van een democratieloze partij lijkt mij heel wat ernstiger te nemen dan dat van een partijloze democratie.

9.

Eind 1999 ondernam Frits Bloemendaal in *hp/De Tijd* een poging om de mogelijkheden van partijloze democratie in Nederland in kaart te brengen.[6] De postmodernistische bestuurskundige Paul Frissen meende dat deze in Nederland al realiteit was. 'We leven in een netwerksamenleving. Besluiten worden steeds meer in horizontale netwerken genomen.' In plaats van partijen zag hij de waarschijnlijkheid van snel wisselende coalities van losse personen of maatschappelijke groeperingen, waarbij personen zich niet met een programma zullen profileren, maar met een stijl. Aangezien er in een netwerksamenleving niets valt te sturen, heb je immers niets aan het formuleren van doelen.

Bij deze diagnose vallen drie opmerkingen te plaatsen. De eerste is

dat frases als ‘horizontale netwerkmaatschappij’ of ‘onbestuurbare samenleving’ voorbijgaan aan het feit dat macht in de samenleving ongelijker verdeeld is dan ooit, dat er wel degelijk besluiten worden genomen met verstrekkende gevolgen en dat degenen die die besluiten nemen over veel meer macht plegen te beschikken dan degenen die daar buiten staan. De ontkenning van de factor macht is evenzeer het zwakke punt van dit postmodernisme als de overdrijving van het op zichzelf juiste sociologische gezichtspunt dat aan elke beslissing onbedoelde consequenties vastzitten.

In de tweede plaats zijn die snel wisselende coalities van personen en groepen, waar Frissen het over heeft, natuurlijk niets anders dan een andere vorm van politieke partijen. Zo'n stand van zaken is niet nieuw en ook niet bijzonder. Zijn beschrijving past heel goed op, laten wij zeggen, het Surinaamse partijstelsel. Of op dat van Turkije, waar men van dag tot dag moet bijhouden hoeveel partijen in het parlement aanwezig zijn en welke volksvertegenwoordigers daar lid van zijn. Hoe stabiel een dergelijke configuratie blijft, is een open vraag.

Kenmerkend is dat Frissen niet uitlegt waarom zo'n coalitie zou worden aangegaan. Dat kan toch moeilijk om een andere reden zijn dan omdat men daardoor meer macht denkt te vergaren teneinde een bepaald gemeenschappelijk belang te realiseren. Voor horizontaal netwerken is coalitievorming niet nodig. En hoe snel zouden die coalities wisselen? Per verkiezing? Of ook tijdens zittingsperiodes van de volksvertegenwoordiging?

De mogelijkheid van zo'n regressie - want dat zou het zijn - van politieke partijen is wel degelijk reëel, ook in Nederland. Zij zou, in de derde plaats, een verdere vermindering van politieke democratie betekenen. De kiezers zouden nog minder zicht krijgen op wat er met hun stem wordt gedaan dan in de bestaande situatie. Over de kwestie van democratie zwijgt Frissen, opzettelijk mag men aannemen, want in zijn ‘horizontale netwerksamenleving’ is democratie ofwel per definitie gerealiseerd ofwel een zinledig begrip.

10.

In zijn *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlementarismus* maakte Carl Schmitt in 1923 korte metten met de liberale theorie van representatieve democratie, door de theoretische vooronderstellin-

gen ervan te meten aan zowel de praktijk van het parlementarisme als aan de vereisten van machtsuitoefening. Smalend citeert hij wat betreft de laatste 'gelovige in het parlement': 'la discussion substituée à la force'?[7] Dit citaat dateert van 1853 en suggereert dat illusies over een 'horizontale netwerkmaatschappij', waarin macht geen rol meer speelt, een eerbiedwaardige geschiedenis hebben. Schmitt herhaalde niet zonder sarcasme het liberale argument tegen partijdemocratie.

Maar zijn alternatief is uiteindelijk op Rousseau gebaseerd: democratie als de identiteit van regeerders en geregeerden. Daarin is voor partijen geen plaats, maar lost ook het verschil tussen democratie en dictatuur op: een dictatuur kan immers door een democratisch plebisciet in het leven worden geroepen.

Het eerste resultaat van de verkenningen die ik in het voorgaande heb ondernomen is dat van een partijloze democratie theoretisch twee varianten mogelijk zijn. De eerste is die van het oorspronkelijk liberalisme, waarvan Frissens 'horizontale netwerkmaatschappij' de actuele versie vormt. Dit alternatief is een illusie, nog afgezien van het feit dat het antidemocratisch is. De tweede is gebaseerd op Rousseau en schaft partijen af door een plebiscitaire democratie, waarin burgers een leider of leiders mogen kiezen, zonder zich uit te kunnen spreken over het beleid dat deze(n) gaan voeren en daar ook niet, door middel van partijen, controle op uit kunnen oefenen. Deze variant is evenmin democratisch, maar in tegenstelling tot de eerste, geen illusie maar realiteit. In Latijns-Amerika is hij zelfs al een begrip: democradura, de combinatie van democratie en dictatuur, zoals die in steeds meer staten daar bestaat.

11.

Democradura is niet een exotisch verschijnsel. Ook in West-Europa kan men de opmars van plebiscitaire democratie waarnemen, zelfs in Nederland, waar wezenlijke kwesties als de invoering van de euro en de uitbreiding van NAVO en EU nooit rechtstreeks en zelfs niet indirect aan het oordeel van de kiezers zijn onderworpen. Opmerkelijk daarbij is dat de belangrijkste politieke partijen hun eigen betekenis als beginselpartij zelf bagatelliseren, hun programma's alleen maar gebruiken in de verkiezingscampagne, daarna om het hardst verklaren dat deze geen dogma kunnen zijn en bovendien snel verouderen,

maar vervolgens onder elkaar een regeerakkoord overeenkomen dat wél dogma is en door de tijd heen onaantastbaar. Daarover hebben kiezers zich niet uit kunnen spreken (en de meeste parlementariërs, ook die van regeringsfracties, evenmin of ternauwernood).

Tot hier heeft mijn betoog geleid tot de slotsom dat een politieke democratie onmogelijk is zonder politieke partijen. De idee van een partijloze democratie is een nostalgische of een gevaarlijke illusie. Naar voren kwam echter ook dat er politieke partijen in soorten bestaan, en dat niet alle soorten even bevorderlijk zijn voor het handhaven van een levenskrachtige democratie. Als deze laatste het doel is, dan stel ik dat de werkelijke keus in de discussie over de hachelijke situatie van politieke partijen in Nederland gaat tussen wat Max Weber bijna honderd jaar geleden *Weltanschauungsparteien* en *Appropriationsparteien* noemde.

De eerste corresponderen met wat ik beginselpartijen heb genoemd, partijen die op basis van bepaalde, algemene uitgangspunten en idealen groepen kiezers aan zich proberen te binden. De *Appropriationsparteien* zijn daarentegen allereerst in het verwerven van macht geinteresseerd en zijn bereid daartoe, onder andere met behulp van cliëntelisme, kiezers te werven. In het weberiaans idioom zijn dit *Idealtypen*, rationeel geconstrueerde modellen afgeleid van feitelijk bestaande partijen. Dat wil zeggen dat in de politieke realiteit partijen een mengeling van deze twee typen zullen vormen.

Mijn stelling is nu dat wij in Nederland de verschuiving bij de meeste partijen van *Weltanschauungspartei* naar *Appropriationspartei* waar kunnen nemen. Deze verschuiving wordt veroorzaakt door allerlei factoren. Twee ervan acht ik van centraal belang. De eerste is de ideologische ontreddering die zich vanaf 1989 voordoet, maar die eigenlijk al in de jaren zeventig in de westerse wereld is begonnen. Van 1945 af, maar in zekere zin al vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw zijn de parameters van de democratische politiek die van het georganiseerde, gebreidelde kapitalisme geweest. Daarbinnen konden partijen hun relatieve verschillen gebruiken om zich ten opzichte van elkaar te manifesteren. Deze context is veranderd in die van een agressief neoliberalisme, dat de dominante ideologie in de westerse wereld is geworden en dat zich, zoals elke ideologie, vermomt als een objectieve, technisch-wetenschappelijke receptuur. Op deze fundamentele verandering hebben grote politieke partijen tot nu toe geen ander antwoord dan meedoen weten te bedenken - dat is ook

de basis van de ‘paarse’ coalitie. Aldus hebben zij hun eigen onbenulligheid zelf georganiseerd. Jaren geleden al formuleerde de historicus E.H. Kossmann deze stand van zaken met de woorden dat Nederlandse politieke partijen over te weinig probleemscheppend vermogen beschikken.

De tweede factor is de tendentiële transformatie van partijen niet tot kiesverenigingen, zoals wel wordt beweerd, maar tot kiesmachines. Een kiesvereniging zou tenminste een vereniging van leden zijn die beslissen wie er namens hen, en op basis van welk programma, voor de volksvertegenwoordiging kandidaat staat. In de meeste grote partijen worden leden alleen maar beschouwd als klapvee voor manifestaties en geldgevers; met programma en kandidaatstelling moeten zij zich niet bemoeien. Die zijn steeds meer het privilege van de partijleiding, bijgestaan door een uitvoerende organisatie van beroepskrachten voor advies, reclame, public relations, kiezersonderzoek, enzovoort. Is het dan een wonder dat het ledental van de meeste politieke partijen afneemt? De overgang van *Weltanschauungspartei* naar *Appropriationspartei* is ook de overgang van een ideële organisatie naar een bedrijf, waar voor vrijwilligers en idealisten geen plaats is.

De consequentie van deze ontwikkeling is wel dat de meeste politieke partijen eerder aanhangsels zijn geworden van het overheidsapparaat dan intermediair tussen burger en staat of instrument van controle op het overheidshandelen. Men hoeft maar aan een terrein als onderwijs te denken om zich te realiseren dat volksvertegenwoordigers in Tweede en Eerste Kamer op dit gebied allerminst volksvertegenwoordigers zijn, maar eerder als spreekbuizen van het betreffende ministerie moeten worden beschouwd.

Om nu terug te keren tot Pepers beschouwing: ik meen dat het in Nederland niet gaat om een of andere illusionaire vorm van partijloze democratie of om het zoeken naar ‘nieuwe organisatievormen van het democratisch karakter van onze samenleving’. Het gaat om een programmatische en organisatorische revitalisering van politieke partijen. Het alternatief is hun transformatie in verkiezingsmachines, die bij gebrek aan leden uiteindelijk helemaal gesubsidieerd moeten worden door de overheid of ten dele door ondernemingen en elk rechtstreeks contact met de maatschappij hebben ingeruild voor contact via opiniepeilingen en ‘focusgroepjes’.

Voor sommige politici is dit een aangename utopie, maar zo'n uitkomst zal niet stabiel zijn. De ontwikkeling van de (wereld)samenle-

ving - die heden ten dage het scherpst tot uiting komt in de volstrekte liberalisering van kapitaalverkeer, gecombineerd met wanhopige pogingen zijn pendant in migratiestromen in te tomen - leidt onvermijdelijk tot maatschappelijke onrust en maatschappelijke conflicten. De materiële basis voor nieuwe beginselpolitiek bestaat. Als grote partijen deze blijven negeren is de kans groot dat zulke tegenstellingen zullen leiden tot nieuwe partijvorming, ter linker- of ter rechterzijde van het nu wel erg samengeklonterde midden, of dat deze zich buiten de politiek op andere wijzen kenbaar gaan maken.

In: *De Gids*, jrg. 163, nr. 8, augustus 2000.

Eindnoten:

1 Bram Peper, 'Op zoek naar samenhang en richting. Een essay over de veranderende verhoudingen tussen overheid en samenleving', *Socialisme en Democratie*, 56 (1999), 9, (september), p. 388-402.
2 Bart Tromp, 'De neergang van de Nederlandse politieke partijen', *Het Parool*, 21 december 1985.
3 Dit onderscheid en de wijze waarop dit in hedendaagse democratieën doorwerkt, is systematisch gestalte gegeven in J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse democratie*, Alphen aan den Rijn, Samsom Tjeenk Willink, 1991.
4 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*, Hilversum, Verloren, 1999, p. 157.
5 'A party is any political group identified by an official label that presents at elections, and is capable of placing through elections (free or nonfree), candidates for public office.' Giovanni Sartori, *Parties and party systems. A framework for analysis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, p. 63.
6 Frits Bloemendaal, 'De partijloze democratie', *hp/De Tijd*, 17 december 1999.
7 Carl Schmitt, *Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlementarismus*, *Berlijn*, *Duncker & Humblott*, (1926), 1985, p. 61.

Socialisme, religie en morele waarden in het hedendaagse politieke landschap (2007)
De scheiding tussen kerk en staat

De scheiding tussen kerk en staat is wereldhistorisch gezien een uitzonderlijk verschijnsel. Vanaf 8000-6000 voor Christus is de dominante vorm van politiek-economische organisatie het wereldrijk geweest. Daarvoor leefden mensen in 'mini-systemen', op zichzelf staande menselijke gemeenschappen gebaseerd op verwantschapsrelaties, in het algemeen niet groter dan enkele honderden leden. De laatste nog bestaande exemplaren van zulke 'stammen', of wat geleerder gezegd, 'tribale samenlevingen', treft men aan in nauwelijks geëxploreerde gebieden aan de bovenloop van de Amazone.

'Wereldrijken' ontstaan in klimatologisch en geografisch daarvoor geschikte gebieden, allereerst in de dalen van grote rivieren in een subtropisch klimaat. Zij ontstaan niet omdat mensen daarvoor kiezen, maar omdat de geografische context het mogelijk maakt ze te 'kooien', aan het gebied te binden.[1] De namen zijn bekend: het Egyptische Rijk, de opeenvolgende rijken in Mesopotamië, het Chinese, Indische, later het Romeinse, maar ook de rijken van de Maya's, de Inca's, de Azteken. In al deze rijken was het de normale stand van zaken dat er geen scheiding tussen politiek en religie bestond, dat de hoogste politieke autoriteit ook de hoogste religieuze gezagsdrager was, of zelfs als god werd beschouwd.

Zo ging het ook nadat de Romeinse Republiek door Octavianus Augustus in een keizerrijk was getransformeerd. Binnen dit rijk kwam het christendom op als een religie van slaven die, anders dan de vele andere bestaande religies en cultussen, niet paste in een religieus syncretisme dat officieel getolereerd werd omdat het geen bedreiging inhield voor de bestaande orde. De christenen werden juist daarom periodiek vervolgd - een dergelijke godsdienst werd gezien als subversief. Het vroege christendom duldde naast de eigen immers geen andere goden. Toch aanvaardde het de scheiding tussen wereldlijke en goddelijke macht, vastgelegd in de formule van Paulus dat de

gelovigen de keizer moeten geven wat des keizers is, en God dat wat deze toekomt. Dit gebod vormt de theologische grondslag voor de latere scheiding tussen kerk en staat in het Westen.

Toen het christendom in de vierde eeuw de officiële godsdienst werd van het Romeinse Rijk, had het al zodanig als afzonderlijke institutie vorm gekregen dat versmelting van kerk en keizerlijk gezag onmogelijk was geworden. De definitieve splitsing in een West-Romeins en een Oost-Romeins rijk, en de daaropvolgende desintegratie en ondergang van het West-Romeinse, sneden de mogelijkheid af dat op termijn niettemin wereldlijk en religieus gezag alsnog identiek zouden worden.

Het nominale herstel van het West-Romeinse Rijk als een christelijk wereldrijk door Karel de Grote bracht na diens dood al snel aan het licht dat de keizer niet over de machtsmiddelen beschikte om zijn pretentie waar te maken 'dominus mundi', de legitieme soeverein van dit rijk te zijn. Het christelijk imperium was gedurende het grootste deel van zijn bestaan niet een politieke, maar een religieuze en culturele eenheid. Deze beperktheid kristalliseerde zich via een langdurig conflict tussen keizer en paus tot een door beide partijen uiteindelijk noodgedwongen aanvaarde scheiding tussen wereldlijke en geestelijke macht. Anders dan in de meeste wereldrijken en wereldgodsdiensten is de hoogste wereldlijke gezagsdrager in het Westen niet tegelijk ook de hoogste religieuze autoriteit geworden. Hier verschijnt de scheiding tussen kerk en staat als een politiek compromis.

De laatste en doorslaggevende factor is echter met de Hervorming ontstaan. Ontstaan en succes daarvan kunnen overigens beschouwd worden als bevorderd door de voorafgaande scheiding van wereldlijke en geestelijke macht.[2] Deze ontzegde immers de kerk de materiële machtsmiddelen om heterodoxe vormen van geloof zelfstandig in de kiem te smoren, maar beroofde anderszins het wereldlijk gezag van een extra vorm van legitimiteit. Kortom: deze scheiding verzwakte beide. Waren eerdere bewegingen van heterodoxie, als de Katharen en de Hussieten, nog succesvol uitgeroeid door gemeenschappelijk optreden van kerk en politiek gezag, met de beweging die Luther ontketende lukte dat niet meer, juist omdat wereldlijke leiders diens kant kozen.

Het resultaat waren de godsdienstoorlogen van de zestiende eeuw, die onlosmakelijk zijn vermengd met het proces van staatsvorming dat toen, juist als gevolg van oorlogvoering, op gang kwam.[3] Deze

vermenging van godsdiensttwist en staatsvorming komt tot uiting in de etymologie van het begrip 'politiek'. Toen in de zestiende eeuw Frankrijk verscheurd werd door burgeroorlogen tussen protestanten en katholieken, nam op den duur een groep staatsgeleerden het standpunt in dat de integriteit van de staat het gelijk van welke religie dan ook overtreft.[4] De voornaamste van hen was Jean Bodin, die deze opvatting uiteenzette in zijn *Les six livres de la république* (1576), dat geldt als een van de eerste verhandelingen over de staat als institutie. (Nog maar een halve eeuw eerder staat bij Machiavelli niet de staat maar de vorst centraal, en heeft het staatsbegrip zich nog niet geëmancipeerd van zijn oorspronkelijke betekenis *status regis*, de positie van de vorst.) Deze geleerden werden voor protestanten en katholieken een gemeenschappelijk object van spot en haat. Zij kregen de scheldnaam *les politiques*. Dat woord verbreidde zich. De eerste staatsman die als *politique* bekend kwam te staan was Willem van Oranje, die alleen al in de keuze van zijn huwelijkspartners duidelijk maakte dat hij het standpunt van de *politiques* deelde.

Ruim een halve eeuw later vervolgde de Engelse politieke filosoof Thomas Hobbes het argument van Bodin op systematische wijze. In zijn *Behemoth* (postuum verschenen in 1681) legde hij de oorzaak van de Engelse Burgeroorlog bij het woedende conflict tussen religies die ieder voor zich het absolute gelijk opeisten. Hieruit volgde voor hem de constructie van de staat als een instantie die boven de godsdiensten moest staan, juist om aan twisten daartussen een eind te kunnen maken. Zijn remedie was dat voortaan de staat uit dient te maken welke religie geaccepteerd wordt, en dat dit gebeurt op basis van politieke, niet op basis van theologische argumenten. 'Non veritas, sed auctoritas facet legem' (Niet de waarheid maar het gezag stelt de wet.)

Hier dus vindt de scheiding tussen kerk en staat haar eigenlijke politiek-theoretische oorsprong en grondslag: in het verzekeren van een vreedzame samenleving, waarin niet de aanhangers van de ene godsdienst met absolute aanspraken hun religieuze gelijk in een politiek, die ook alle andere burgers treft, om kunnen zetten. In plaats van de scheiding tussen kerk en staat is het daarom wat deze constructie aangaat juister te spreken van de scheiding tussen staat en godsdiensten.

In de loop van de eeuwen daarop is de virulentie van godsdienstige onverzoenlijkheid in het Westen afgenomen door de noodgedwongen aanvaarding, meestal impliciet door protestantse kerkgenootschappen, nog niet zo lang geleden expliciet door de katholieke kerk,

van levensbeschouwelijk pluralisme, dat wil zeggen het opgeven van de pretentie van het absolute eigen gelijk. Godsdienstige tegenstellingen hebben in het Westen daardoor allang niet meer het karakter van politieke, in de zin van Carl Schmitt: tegenstellingen die de intensiteit van een conflict tussen 'vriend' en 'vijand' aannemen.[5]

Toch staat dit arrangement heden ten dage in delen van West-Europa onder druk, als gevolg van de toestroom van immigranten uit overwegend islamitische staten buiten Europa. Dit gaat gepaard met moeizame aanpassingsverschijnselen die leiden tot nieuwe vormen van islamitisch fundamentalisme, deels geïnspireerd (en ook gepropageerd) door het wahabisme uit Saudi-Arabië, deels een met behulp van internet 'uitgevonden traditie'. Toch is de aanvaarding van levensbeschouwelijk pluralisme de enige basis voor samenleven in staatsverband.

In dit verband heeft Randall Collins recentelijk een model van religieuze en politieke polarisatie voorgesteld, dat het mogelijk maakt deze historische ontwikkeling niet als uniek te beschouwen, maar als demonstratieobject van een theorie van politieke secularisatie. Hij begint zijn casus eveneens met de godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw in Europa. Het uiteindelijke resultaat van deze oorlogen was secularisering, de privatisering van godsdienst, soms in de vorm van een expliciete scheiding tussen kerk en staat (Frankrijk), soms met behoud van een staatskerk, die echter louter formeel functioneerde (Engeland, Scandinavië). Deze secularisering is in de ogen van Collins de uitkomst van een langdurig conflict, niet - om een alternatieve verklaring te noemen - die van de dominantie van een wetenschappelijk over een religieus wereldbeeld. Tot in de negentiende eeuw was er immers geen sprake van dat natuurwetenschappen en godsdienst onverenigbaar werden geacht. Nee, de verklaring moet worden gezocht in het feit dat de lengte en uitzichtloosheid van de godsdienstoorlogen op den duur weerstanden opriep, in het bijzonder bij politieke elites. 'The important dynamic here is not just the fanaticism, but a mechanism which displaced fanaticism: in this complex political environment, politicians made bargains and opportunistic choices.... The key structural feature is stalemate: a balance of forces and a tangling of alliances that makes it apparent that neither of the polarized sides will win.'

Vreemd genoeg vermeldt Collins in dit verband niet *les politiques*, die perfect in zijn model passen. Hij noemt als voorbeelden de over-

gang van de Franse koning Hendrik IV van protestantisme naar katholicisme (‘Paris vaut bien une messe’) en het beroep op de *raison d'état* waarmee kardinaal Richelieu enerzijds binnen Frankrijk de hugenoten in 1628 uitschakelde, maar anderzijds tijdens de Dertigjarige Oorlog de protestantse staten bijstond in hun strijd met het katholieke Spanje. Zijn these is uiteindelijk simpel: secularisatie wordt veroorzaakt door toenemende uitputting van religieus fanatisme als gevolg van gebrek aan succes. Politieke elites gaan dan naar institutionele regelingen van godsdienstige verdraagzaamheid zoeken, die neerkomen op privatisering en publieke ritualisering van godsdienst. Zij kunnen dit doen, omdat de onoplosbaarheid van het religieuze conflict leidt tot algemene de-legitimatie van religieus ijveren.[6]

Socialisme en religie

De religiekritiek van het socialisme kent twee varianten. De eerste is de voortzetting van de politieke kritiek op de sociale functie van de gevestigde godsdienst in het verlichtingsdenken. Deze heeft een lange geschiedenis, die al bij Francis Bacon begint, en een onbetwist maar niet altijd gemakkelijk te duiden hoogtepunt bereikt bij Spinoza. Zijn standaardvorm bereikt deze in het werk van de verlichtingsdenkers Helvétius en Holbach: de leer van het priesterbedrog. Volgens deze leer dient godsdienst ertoe om de bestaande macht te legitimeren.

De tweede variant wijst godsdienst principieel af als in strijd met de ratio. De eerste vorm van religiekritiek is in de kern niet antireligieus, de tweede wel. Beide vormen hebben in verschillende varianten deel uitgemaakt van socialistische doctrines. Maar de idee van een socialistische levensbeschouwing als alternatief van religie is nooit dominant geworden of geweest in de democratisch socialistische bewegingen. (Onder communistische lag dat anders. In de vroege jaren van de Sovjet-Unie kende men de ‘Bond van Godloochenaars’, krachtig gesteund door het regime.) Daar staat tegenover dat er binnen de democratisch socialistische bewegingen ook altijd stromingen hebben bestaan die zich in hun streven juist religieus geïnspireerd wisten. Niet voor niets poogde een van de grondleggers van de sociaaldemocratische beweging, Eduard Bernstein, in zijn analyse van de Engelse Burgeroorlog te laten zien hoezeer religieuze en socialistische denkbeelden toen met elkaar verweven waren.[7]

De ontwikkeling van het Nederlandse socialisme is niet representatief, maar wel illustratief voor de veranderende relatie tussen socialisme en religie. Een krachtige nadruk op atheïsme of in ieder geval vrijdenkerij werd geen partijstandpunt in de eerste sociaaldemocratische partij, de Sociaal-Democratische Bond, SDB, (1878-1900), en evenmin in haar opvolger, de SDAP (1894-1947). De laatste koos al vroeg voor de formule dat godsdienst een privézaak was en moest zijn. Op die basis is ook de schoolstrijd in Nederland beslecht. Nederlandse burgers van een bepaalde religie moesten het recht hebben die religieuze opvatting in het onderwijs gestalte te geven, aangezien zij evengoed via belastingen bijdroegen aan de algemene middelen waaruit het onderwijs werd bekostigd als niet-gelovigen.

De drang om 'door te breken' naar de religieus georiënteerde handen hoofdarbeiders, de natuurlijk geachte basis van een sociaaldemocratische partij, leidde in de jaren dertig tot een positieve opvatting over religie en de rol van kerken in de politiek, die na de Tweede Wereldoorlog echter werd afgeremd en tot een nieuwe formule leidde: het democratisch socialisme heette nu een politieke stroming te zijn die uitdrukkelijk niet samenviel met een levens- of wereldbeschouwing. Integendeel, de motieven om tot deze politieke partij toe te treden konden op basis van verschillende religies en levensbeschouwingen zijn ingegeven. In het eerste beginselprogramma van de PvdA (1947) staat in artikel 35 precies geformuleerd waar het toen om ging: 'De Partij staat open voor personen van zeer verschillende levensovertuiging, die instemmen met haar beginselprogram. Zij erkent het innig verband tussen levensovertuiging en politiek inzicht en waardeert het in haar leden, als zij dit verband ook in hun arbeid voor de Partij duidelijk doen blijken. Zij verwerpt echter principieel, en voor de tegenwoordige verhoudingen in Nederland ook praktisch, de organisatie van het politieke partijleven op de grondslag van een godsdienstige belijdenis (antithese).'[8]

In de toenmalige maatschappelijke verhoudingen werd het optreden van kerken in de politiek door de PvdA zelfs positief bejegend. In het voorlopige beginselprogramma van de PvdA (1946) heette het: 'Erkend wordt, dat de kerken het haar taak kunnen achten, ter wille van het geestelijke en zedelijk peil van het volk, haar woord te spreken met betrekking tot het staatkundig en maatschappelijk leven.'[9]

Met de ontzuiling en ontkerkelijking in de tweede helft van de twintigste eeuw verloor deze opvatting niet alleen haar toen centrale

plaats in het sociaaldemocratisch programma, maar verloor zij ook aan legitimiteit. Toen de kerkelijke vredesbeweging eind jaren zeventig het initiatief nam in een campagne tegen de plaatsing van nieuwe kernwapens in West-Europa, werd haar standpunt bijvoorbeeld in Nederland deels omhelsd door de PvdA, vanwege de overeenkomst met het eigen programma. Aan de andere kant ontspon zich een hevige competitie tussen partij en vredesbeweging over wie de toon aan zou geven, waarbij de religieuze legitimatie al snel om niets anders dan opportunistische overwegingen door de PvdA werd geslikt.[10]

Maar de formule dat 'levensbeschouwing' - een woord dat het vlak na de oorlog mogelijk maakte religies en humanistische opvattingen als gelijkwaardig te beschouwen - uiteindelijk een privékwestie is, die formule is een vanzelfsprekendheid in sociaaldemocratische partijen en bewegingen gebleven.[11]

De terugkeer van religie in de politiek

Nog steeds is het centrale argument voor de scheiding tussen kerk en staat dit: zij is noodzakelijk om de aanspraken van godsdiensten op een absoluut gelijk, dat zich ook wereldlijk toont, in te tomen. Op deze basis dwingt de staat uiteindelijk aanvaarding van levensbeschouwelijk pluralisme af. Maar de regeling die daartoe in het Westen tot stand is gekomen langs de door Collins beschreven dynamiek, staat onder druk. Er is sprake van een terugkeer van religie in de politiek in West-Europa, vooral als gevolg van de toestroom van islamitische immigranten. Dit is een even breed als controversieel thema. Ik beperk mij hier daarom tot drie commentaren.

In maart vorig jaar (2006) leverde de toenmalige Nederlandse minister van Ontwikkelingssamenwerking Agnes van Ardenne, een opmerkelijke bijdrage aan de Arabische krant *Asharq Al-Awsat.* Haar onderwerp was de commotie over de in een Deense krant verschenen spotprenten van de profeet Mohammed. Zij hekelde voor dit publiek niet de onverdraagzaamheid van islamitische zeloten, die zich maar al te graag wilden laten kwetsen door tekeningen die ze nooit hadden gezien. Nee, volgens haar ging het hier om een 'botsing tussen de seculiere en de niet-seculiere wereld'. 'Intrinsiek gevaarlijk' achtte zij 'fundamentalistische secularisten' die loochenden dat 'culturen en religies de voornaamste bindende factoren van onze tijd zijn'. Deze

'fundamentalistische secularisten' - die vormden dus het probleem!

In eerdere publieke uitingen gaf de bewindsvrouw hoog op van 'de religieuze factor in ontwikkelingssamenwerking', bij lezing moeiteloos te vervangen door 'de culturele factor', 'de etnische factor', 'de klimaatfactor' of 'de factor bijgeloof'. Daarna volgde steevast geklaag over de vijandigheid die godsdienst in de Nederlandse politiek ten deel zou vallen.

Zulke geluiden zijn de laatste tijd niet alleen in Nederland in frequentie en volume toegenomen, waarbij zich een eigenaardig bondgenootschap aftekent. Katholieken en protestanten trekken op met islamieten, of liever gezegd: de eersten verschuilen zich achter de pretenties van de islam. De 'drie monotheïstische religies' worden voorgesteld als overeenkomstige godsdiensten, waarbij de veel grotere verschillen onder de tafel worden geveegd. De mantra die men steeds weer hoort is 'dat het toch niet zo kan zijn dat religie in de publieke en politieke sfeer gereduceerd wordt tot een louter individuele zaak'.

Steeds weer worden in dit ontbrekende debat - want wie is de tegenstander? - twee zaken door elkaar gehaald: het feit dat religie een maatschappelijk verschijnsel is en de opvatting dat religie maatschappelijk goed of nuttig is. Feit en norm hebben echter niets met elkaar te maken. Wie hoog opgeeft van het samenbindend vermogen van religies, zou ook oog moeten hebben voor de verstikkende werking ervan op individuen binnen één geloof, net zo goed als voor hun verscheurende werking, nu dagelijks gedemonstreerd door het elkaar afslachten van soennitische en sjiitische aanhangers van de islam in Irak.

Opmerkelijk is wel de sinistere ondertoon ten opzichte van niet-gelovigen. De schrijver Jan Siebelink juichte in *NRC Handelsblad* van 23 december 2006 de door hem op grond van het verkoopsucces van zijn laatste boek veronderstelde aanstaande herkerstening van Nederland toe. Want zonder geloof in God denken de mensen maar dat ze alles mogen doen. We zijn terug bij Dostojewski's *De Gebroeders Karamazow*: als er geen god is, is alles mogelijk. 'Zonder God is het verschil tussen goed en kwaad zuiver subjectief,' schreef de columnist Jeff Jacoby, om maar een voorbeeld buiten Nederland te noemen, in de *International Herald Tribune* (15 december 2006). Eerder die maand publiceerde deze krant een artikel op zijn opiniepagina over de herleving van religieus fanatisme. Het gemeenschappelijk element in alle hedendaagse vormen daarvan, of ze nu christelijk dan wel islamitisch zijn, zo schreven de auteurs, is de pretentie rechtstreeks en on-

betwijfelbaar weet te hebben van Gods bedoelingen. Maar volgens de auteurs is dit religieus fanatisme afgeleid van een niet-religieus model. Het gaat hier om een 'ersatz copy' (sic) van liberaal humanisme! 'Long before religious fundamentalism, secular humanists reduced all objective codes to subjective assertion by making man the measure of all things and erasing God from nature.'[12] Deze groteske redenering gaat uit van de veronderstelling dat er 'objective codes' bestaan. Maar als deze veronderstelling niet berust op 'subjectieve beweringen', waarop dan wel? Het antwoord kan niet anders luiden dan: door God gegeven. Dat roept dan weer de vraag op hoe men kan vaststellen dat dit het geval is, en dan belanden we precies bij het 'religieus fanatisme' zoals gedefinieerd door de auteurs: de pretentie Gods bedoelingen rechtstreeks te kennen. Hier past het ironisch commentaar van de theoloog Sijbolt Noorda: 'Het ergste voor God is wanneer mensen denken dat de God die zij gevonden hebben, de enige en de ware is'.[13]

Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit een offensief waarmee gemorreld wordt aan de verhouding tussen staat en godsdienst, zoals die zich na de godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw heeft gekristalliseerd in een van wederzijdse aanvaarding. Twee motieven vallen daarin het meest op. Het eerste is dat van de verhouding tussen godsdienst en moraal. Geloof wordt voorgesteld als verankering van moraliteit. De God van Siebelink bijvoorbeeld is de God uit Brechts *Driestuiversroman*: 'God ziet alles. Hij ligt dag en nacht op de loer.' Ook het mede op een oppervlakkig onderzoek van het bureau Motivaction gebaseerde rapport *Geloven in het publieke domein* van de Nederlandse Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid[14] suggereert dat mensen zonder religie moreel slechter zijn dan andere.

Maar geen enkele Amerikaanse uitgever wil een boek publiceren waarin wordt aangetoond dat er in de VS een positief verband bestaat tussen religiositeit en de frequentie van moord, tienerzwangerschap en abortus. En is het niet opmerkelijk dat de twee westerse politici die het meest ostentatief met hun geloof te koop lopen, George Bush jr. en Tony Blair, met valse voorwendsels en klinkklare leugens een oorlog zijn begonnen die honderdduizenden mensen het leven heeft gekost? Alleen dit voorbeeld al zou degenen die een 'terugkeer' van godsdienst in de politiek voorstaan een toontje lager moeten doen zingen.

Het tweede motief is een onbestemde roep dat godsdienst meer is

dan een privézaak en dat er daarom in de publieke ruimte plaats voor moet worden ingeruimd. Een voorbeeld van zo'n argumentatie werd een tijdje geleden gegeven door de fractievoorzitter in de Tweede Kamer van de ChristenUnie, André Rouvoet. Het sierde hem dat hij als enige tot nu toe de mantra over religie in de publieke ruimte concretiseerde. Hij noemde namelijk als voorbeeld van godsdienstvijandigheid in de Tweede Kamer de kritiek die minister van Onderwijs Maria van der Hoeven (CDA) daar ten deel viel, toen zij zich aanhanger had getoond van de gedachte dat aan de schepping een *intelligent design* ten grondslag ligt. Rouvoet legde noch uit wat er inhoudelijk mis was met die kritiek, noch waarom deze als zodanig als godsdienstvijandig moest worden beschouwd. Dit was opmerkelijk, want de aanhangers van *intelligent design* beweren immers dat het hier helemaal niet om een kwestie van godsdienstige overtuiging gaat, maar om een wetenschappelijke theorie. Maar zelfs als *intelligent design* wel een religieus concept was, waarom zou er op die grond dan geen kritiek in 's lands vergaderzaal op geoorloofd zijn? De logica van Rouvoets opmerkingen leidt zo onvermijdelijk tot de eis dat in de publieke ruimte wel ruimte moet zijn voor het uitdragen van godsdienstige opvattingen, maar niet voor kritiek daarop.

In de Verenigde Staten heeft een dergelijke gedachtegang al geleid tot scholen waarop les in de evolutieleer zo niet verboden is, maar dan toch zeker vergezeld moet gaan met evenwaardig onderwijs in *creationisme* (een letterlijke uitleg van het Bijbelse scheppingsverhaal). De aanhangers van *creationisme* in het onderwijs zijn echter voor een groot deel overgegaan op *intelligent design*, omdat zij dit niet als een religieuze, maar als een wetenschappelijke opvatting propageren. Daarnaast heeft de leus dat godsdienst meer moet zijn dan een privékwestie vooral tot doel de georganiseerde godsdienst een geprivilegieerde (en gesubsidieerde) plaats in het publieke domein te verschaffen.[15] Dit wordt bijvoorbeeld in de Verenigde Staten al in de praktijk gebracht, waar de regering van president Bush jr. anno 2007 haar best doet taken van de toch al schamele Amerikaanse verzorgingsstaat uit te besteden aan religieuze (*faith-based*) organisaties, zodat bijvoorbeeld gevangenen die naar de kerk gaan een betere behandeling krijgen dan halsstarrige ongelovigen.

De huidige situatie in Nederland en in vrijwel alle westerse en democratische landen is deze. Iedereen kan aan het politieke en publieke debat deelnemen, ongeacht geloof of de afwezigheid daarvan. Dat

iemand daarbij wordt geïnspireerd door zijn of haar geloof doet niet ter zake. Een beroep op een religieuze overtuiging als zodanig heeft in de publieke sfeer echter geen enkele overtuigingskracht voor degenen die deze overtuiging niet delen. Al helemaal is er geen sprake van dat zo'n standpunt respect verdient, omdat het op een godsdienstige overtuiging is gebaseerd. Want respect voor andermans overtuiging impliceert dat men deze weliswaar niet deelt, maar wel kan kritiseren als men deze serieus neemt.

Zoals gezegd is het hernieuwde debat over religie en politiek in het Westen veroorzaakt door de immigratie van miljoenen laaggeschoolde immigranten uit islamitische staten, die voor een deel zich tegen 'de moderniteit' waarmee zij zich in West-Europa geconfronteerd zien, terugtrekken in een vermeende orthodoxie, of in juist 'uitgevonden' 'tradities', die vaak vooral in uiterlijk vertoon manifest worden, zoals het dragen van hoofddoekjes door vrouwen, of andere uiterlijkheden. Een Nederlandse islamitische voorman, *Abdulwahid van Bommel*, heeft in dit verband de term 'textielmoslims' gemunt.

Waar het hier om gaat is dat opgeëist wordt dat godsdienst geen privézaak is, maar publiekelijk geaccepteerd moet worden. De kwestie van het dragen van hoofddoekjes is daarvan een goed voorbeeld, dat ik bespreek aan de hand van het Franse voorbeeld.

Het voorstel van een Franse regeringscommissie (Commissie Stasi) om in het kader van de *laïcité* waarop de Franse staat sinds 1905 is gebaseerd, in scholen uiterlijk vertoon van opdringerige religieuze ornamenten te verbieden, stuitte buiten Frankrijk op algemeen onbegrip. De commissie bepleitte namelijk een verbod op het dragen van hoofddoeken, keppels en opzichtige kruisen in openbare lagere en middelbare scholen. Dit werd buiten Frankrijk algemeen verworpen als een ontoelaatbare inbreuk op de privésfeer en de vrijheid van godsdienst. Zulke reacties gingen echter voorbij aan de inhoud van het rapport, en trouwens ook aan degenen die ervoor tekenden, onder wie verlichte islamitische intellectuelen (Mohammed Arkoun) en linkse denkers (Alain Touraine, Régis Debray).[16]

Het rapport begint met een heldere uiteenzetting over de wijze waarop *laïcité*, een begrip dat meer inhoudt dan de scheiding tussen kerk en staat en daarom geen Nederlands equivalent heeft, in Frankrijk een fundament van de politieke en juridische inrichting van de staat is geworden. De *laïcité* berust op drie waarden: gewetensvrijheid, gelijkwaardigheid van religieuze en geestelijke opvattingen en

neutraliteit van de politiek in dit opzicht. Het doel ervan is de individuele vrijheid te garanderen, want dit principe moet iedere burger beschermen tegen fysieke en morele druk van geestelijke of religieuze aard. Dit vraagt van iedere burger op zijn beurt dat hij of zij de openbare ruimte die iedereen deelt, respecteert.

De commissie constateert dat dit principe in Frankrijk wordt bedreigd: in scholen, in ziekenhuizen en in andere publieke instituties. Scholieren worden thuisgehouden van gymnastiek- en biologielessen; het gezag van onderwijsgevenden wordt niet geaccepteerd omdat zij vrouw zijn. In ziekenhuizen wordt het vrouwelijke patiënten door hun echtgenoten of vaders verboden zich door mannelijke artsen te laten onderzoeken. Dit alles op religieuze gronden. De voornaamste slachtoffers van deze en andere praktijken zijn meisjes en vrouwen van islamitische afkomst. Uit de hoorzittingen die de commissie heeft gehouden kwam naar voren dat zij zich slachtoffers weten van een 'permanente guerrilla tegen de *laïcité*'. Na een uitvoerige uiteenzetting van de situatie van deze Franse staatsburgers stelt het rapport: 'Vandaag de dag worden de elementaire rechten van vrouwen in ons land met voeten getreden. Dit is onaanvaardbaar.'

Over hoofddoeken constateert de commissie dat die zich pas in de jaren zeventig in de islamitische wereld manifesteerden, en pas vanaf het einde van de jaren tachtig in Frankrijk, nauw verbonden met de opkomst van politiek-religieus radicalisme. Voor sommigen is het dragen ervan een individuele en vrijwillige keuze. Anderen worden ertoe gedwongen. Ze wel of niet dragen is daarom een betwiste zaak, die niet alleen het beginsel van de gelijkheid tussen man en vrouw schendt, maar ook het neutrale karakter van de school aantast. Vandaar het voorstel het dragen ervan op scholen te verbieden, evenals dat van keppels en kruisen. (Het rapport meldt overigens ook dat het dragen van keppeltjes op de meeste openbare scholen al onmogelijk is geworden door het antisemitisme van islamitische leerlingen.)

De commissie heeft groot gelijk. Toen in mijn woonplaats Den Haag het gemeentebestuur de laatste openbare school waar het dragen van hoofddoeken niet was toegestaan dwong dit verbod op te heffen, werden de Marokkaanse meisjes die ze niet omdeden door de andere voor hoer uitgescholden.

Overigens zijn hoofddoeken een 'uitgevonden traditie'. Ze vinden geen enkele basis in de oorspronkelijke islam. Het beroep op 'gewetensvrijheid' is nog in meer opzichten dubieus. Een vooraanstaand

theoloog aan de El Akbar-moskee in Cairo verklaarde dat de Franse regering volstrekt gewettigd is zo'n verbod af te kondigen en dat moslims zich daaraan moeten houden, overeenkomstig de leer van de islam. Deze maakt immers onderscheid tussen de wereld van de islam, en de wereld daarbuiten, waar islamieten de daar geldende regels moeten volgen.

Ik vond dit Franse rapport een verademing vanwege zijn heldere en principiële toepassing van het beginsel van de scheiding tussen religie en staat ten dienste van de individuele vrijheid. Merkwaardig dat de enige andere staat met een even principiële staatsopvatting Turkije is.

Meewarig is het commentaar op de beginselvastheid waarmee de commissie Stasi op basis van de *laïcité*, de neutraliteit van de staat in levensbeschouwelijke kwesties, een verbod op hoofddoekjes en andere ostentatieve uitingen van religie adviseerde. Het heet dan dat de vrijheid van godsdienst gerespecteerd moet worden.

Dit argument slaat op twee punten de plank geheel mis. Het gaat bij hoofddoekjes niet om de vrijheid van godsdienst. In de Koran komen hoofddoekjes helemaal niet voor. Het gaat hier duidelijk om een 'uitgevonden traditie', die minder met religie van doen heeft dan met de overgang van het Noord-Afrikaanse en Turkse platteland en de daar heersende familiecultuur naar een westerse stedelijke omgeving, een schok die leidt tot afweermechanismen waarin het (moeten) dragen van hoofddoekjes er één is.

Dat zou nog geen probleem hoeven zijn, als het dragen ervan in de eerste plaats een vrije keus zou zijn en niet in veel gevallen dienst zou doen om de 'echte' islamaanhangster te onderscheiden van de vrouwen die niet deugen. Als de islam een genootschap was als de katholieke kerk zou het probleem zich niet kunnen voordoen. Via het kerkelijk gezag zou dan zijn vastgesteld of vrouwen wel of niet, en onder welke omstandigheden, een hoofddoek zouden moeten dragen. (De beroemde Nederlandse arabist Snouck Hurgronje, die de tocht zelf ondernam, wees er meer dan honderd jaar geleden op dat de voorschriften voor de jaarlijkse bedevaart naar Mekka inhielden dat vrouwen hun gezicht en handen niet mochten bedekken.)

Maar de islam is geen kerk en kent dus geen leergezag, en dat betekent dat iedereen zich islamiet mag noemen en zijn eigen uitleg aan de religie de ware. Geschillen in interpretatie zijn daarom onoplosbaar, want er is geen instantie die een door iedere gelovige geaccepteerde oplossing kan opleggen.

Daarom is het op één lijn stellen van hoofddoekjes met kruisjes en

keppeltjes misleidend, want het dragen van de laatste is binnen christelijke en joodse kring niet betwist en wordt evenmin als een religieuze plicht aan anderen opgedrongen.

Now for something completely different: het verschil tussen hoofddoekjes, en tulbanden bij sikhs. Mannelijke sikhs zijn volgens hun religie verplicht een tulband te dragen (teneinde hun haar, dat ze volgens diezelfde religie moeten laten groeien, ordentelijk op te bergen). Dat levert geen enkel meningsverschil op binnen de geloofsgemeenschap, want een mannelijke sikh die geen tulband draagt, is per definitie geen sikh. In Groot-Brittannië is het normaal dat politieagenten die sikh zijn, een tulband (in politiekleuren) dragen bij hun uniform. Ik vermoed dat dit minder is toe te schrijven aan een multiculturalistische ideologie dan aan het feit dat het Indische Leger onder Brits koloniaal bestuur sikh-regimenten telde, waarin de tulband normaal onderdeel van het uniform was.

Datzelfde bestuur heeft ervoor gezorgd dat hockey een favoriete sport bij sikhs is. Als sikhs hockey spelen, dragen ze echter geen tulbanden, maar geknoopte zakdoekjes of hoedjes om hun haardos in toom te houden. Dit is een mooi voorbeeld van wat in het rapport Stasi een ‘accommodement raisonable’ wordt genoemd, een redelijke schikking. In dit geval tussen religieuze plicht en praktische noodzaak. Als sikhs zo'n ‘redelijke schikking’ opbrengen om plezierig hockey te kunnen spelen, waarom is het dan te veel gevraagd dat islamitische vrouwen die een hoofddoek moeten of willen dragen, die uit respect voor de neutraliteit van de openbare orde afdoen in scholen en rechtszalen of als ze een publieke functie bekleden, ten minste om andere islamitische vrouwen niet te intimideren?

In Frankrijk speelt dit probleem het sterkst, omdat het veruit de grootste minderheid uit islamitische plattelandsgebieden herbergt. De laatdunkendheid waarmee in de Verenigde Staten op het voorgenomen hoofddoekjesverbod is gereageerd heeft alles te maken met het feit dat de islamitische minderheid in Amerika niet alleen veel kleiner is, maar ook voornamelijk bestaat uit goed opgeleide en economisch succesvolle families (zoals die van Osama bin Laden, voor die na 11 september vertrok). Enkele jaren na invoering van de aanbevelingen uit het rapport Stasi staat vast dat van voorspelde problemen geen sprake is geweest. Slechts in enkele gevallen moest het verbod daadwerkelijk worden toegepast door het verwijderen uit de school

van degenen die zich daar niet aan wensten te houden.

Dit zijn slechts enkele kanttekeningen bij een thema dat op dit moment nog lang niet overzichtelijk is. Staan wij voor een hernieuwde dynamiek van religieuze twisten, volgens het door Collins beschreven patroon, ditmaal echter tussen 'godsdienst' en atheïsme en agnosticisme?

Dan is de politieke filosofie van Spinoza aan de orde. Eén van zijn grootste hedendaagse pleitbezorgers, Jonathan Israel, heeft recentelijk diens argumenten over de relatie tussen godsdienst en politiek uiteengezet met het oog op het heden.[17] Spinoza beschouwt de vrijheid van godsdienst als ondergeschikt aan de vrijheid van gedachte. Daarom ruimt hij in zijn idee van *tolérantisme*, een verdraagzaamheid die niet op theologie is gebaseerd, geen bijzondere privileges in ter bescherming van de vrijheid van geloof. Hij maakt een zorgvuldig en principieel onderscheid tussen de vrijheid die ieder individu toekomt om zijn of haar eigen opvattingen en geloof te koesteren, en de vrijheid van religieuze groepen zich als zodanig te organiseren en daardoor macht uit te oefenen. Dit laatste wijst hij principieel af. Om de vrijheid van gedachte te waarborgen is het juist noodzakelijk de aanspraken van de georganiseerde godsdienst in te perken.

Israel eindigt zijn betoog met een scherpe onderschrijving van deze uitgangspunten van de Radicale Verlichting, waarvan Spinoza de grootste vertegenwoordiger is: 'Ongeacht hoezeer het individuele personen vrijstaat - en vrij moet staan - om te geloven wat zij willen, mag veiligheidshalve niet worden toegelaten dat iemands religieuze gevoelens of theologische criteria, een vormende invloed krijgen op de huidige politieke en algemene cultuur. Toegeven aan beweringen dat religieuze gevoelens het hoogste goed in de samenleving zijn, is het pad naar een politieke en sociale catastrofe.'

Het komt mij voor dat de relevantie van dit gezichtspunt heden ten dage niet ontkend kan worden omdat het 350 jaar geleden geformuleerd is.

15 maart 2007
Niet eerder gepubliceerd

Eindnoten:

1 Cf. Michael Mann, *The Sources of Social Power*, vol. 1, Cambridge, Cambridge UP, 1986, p. 74 e.v.
2 Cf. Friedrich Heer, *The Medieval World. Europe from 1100 to 1350*, London, Sphere Books, 1974, p. 320-350.
3 Cf. Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990*, Cambridge, Basil Blackwell, 1990.
4 Cf. Bart Tromp, *Het einde van de politiek?*, Schoonhoven, Academic Service, 1990, p. 19. [Ook opgenomen in H. Daalder e.a., *Geschriften van een intellectuele glazenwasser*, Amsterdam, Bert Bakker, 2010.]
5 Cf. Carl Schmitt, *Der Begriff des Politischen*, Berlin, Duncker & Humblot, 1979, p. 38.
6 Ik baseer mij hier op de bijdrage van Randall Collins, '*Secularization: Religious and Political*', aan het congres van de Amsterdam School of Social Research, 24 januari 2007.

7 Eduard Bernstein, *Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution*, (1922), Berlin - Bonn - Bad Godesberg, 1974.
8 Geciteerd naar de tekst in Bart Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977*, Amsterdam, Bert Bakker, 2002, p. 523.
9 Idem, p. 514.
10 Cf. Bart Tromp, *Een frisgewassen doedelzak*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 1988, p. 158-208.
11 Cf. de bijdrage van de Amsterdamse PvdA-burgemeester Job Cohen aan de conferentie 'Geloof en politiek', 9 juni 2006, waarin hij de uitgangspunten van toen nog eens tegen het licht van onze dagen houdt. De bijdrage is, met die van de andere sprekers, gepubliceerd in *Socialisme en Democratie*, 63, (2006), 7/8.
12 Philip Blond, Adrian Pabst, 'The problem with secularism', *International Herald Tribune*, 22 december 2006.
13 *Intermediair*, 21 december 2006.
14 W.B.H.J. van de Donk e.a., redactie, *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2006.
15 Dat is ook een boodschap uit de WRR-verkenning.
16 *Commision de reflexion sur l'application du principe de laïcité dans la république*, Rapport au president de la republique, 11 décembre 2003. (Rapport Stasi)
17 Cf zijn grote werk *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*, Oxford, Oxford UP, 2001. Ik baseer mij hier op zijn Thomas Morelezing 2006.

Verantwoording

De Bart Tromp Stichting, opgericht in 2008, heeft zich tot taak gesteld de geestelijke erfenis van het werk van de in 2007 overleden Bart Tromp te bewaren en onder de aandacht te brengen. Zij organiseert daartoe onder meer tezamen met het Nederlands Gesprekscentrum de jaarlijkse Bart-Tromp-lezing. Zij onderhoudt de website www.barttrompstichting.nl, die toegang biedt tot zijn nog altijd actuele columns en essays, verschenen in tal van dag-, weekbladen en tijdschriften en niet meer verkrijgbare boeken, en zij verzorgt de heruitgave van zijn belangrijkste geschriften in boekvorm.

In november 2008 verscheen *Bush en Blair en het veld van eer. Wereldpolitiek en de verdediging van westerse waarden*, samengesteld door Greetje Tromp, dat een selectie bevat van columns die Tromp sinds september 2001 schreef in *Elsevier*. Dit werd gevolgd door een bloemlezing van Tromps veelzijdige werk, verschenen onder de titel *Geschriften van een intellectuele glazenwasser*, samengesteld door Hans Daalder, Paul Kalma, Fred van Staden en Greetje Tromp, gegroepeerd rondom vier thema's: politieke denkers, de ontwikkeling van internationale verhoudingen, democratie en socialisme, en kunst, cultuur en onderwijs. Het bestuur van de Stichting stelde al eerder als volgende prioriteit het samenstellen van een boek met een selectie van Tromps talloze geschriften over de sociaaldemocratie in het algemeen, en zijn niet aflatende kritische analyse van ontwikkelingen in de Partij van de Arbeid in het bijzonder. Grondslag daarvoor was een lijst uit 2009 van mogelijk in aanmerking komende geschriften, opgesteld door Frans Becker en Paul Kalma, die vervolgens in een aantal bijeenkomsten in een kleine commissie met enkele bestuursleden van de Stichting werd besproken en aangevuld. Het bestuur dankt hen beiden voor de waardevolle aanzet die zij daarmee aan dit boek hebben gegeven. De definitieve samenstelling kwam tot stand met een actieve inbreng van alle bestuursleden: Job Cohen (voorzitter en inlei-

der van dit boek), Hans Daalder, Arendo Joustra, Fred van Staden, Jan Verheij en Willemien Tromp-Brattinga, die ook verantwoordelijkheid heeft genomen voor het lees- en bewerkbaar maken van oudere teksten en het controleren van de kopij. Het bestuur dankt Greetje Tromp voor het vele werk dat zij als samensteller van dit boek heeft verricht.

De verschijning van dit boek is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Democratie en Media en door gelden die donateurs na het verschijnen van *Geschriften van een intellectuele glazenwasser* bijdroegen voor een volgende uitgave van andere geschriften. Ook van dit boek verschijnt een speciale gebonden en genummerde editie voor hen die hun steun aan het werk van de Stichting willen voortzetten.

Het bestuur is erkentelijk voor de hulp die eerder door tal van media werd gegeven door het beschikbaar stellen van elektronische bestanden van Tromps publicaties. Het dankt hen die in het verleden het verschijnen van de in deze bundel opgenomen geschriften hebben bevorderd. Onder hen zijn ook uitgevers van nog leverbare geschriften, zoals de uitgever Perry Pierik van uitgeverij Aspekt van de herziene biografie van Karl Marx (oorspronkelijk verschenen in 1983), waarvoor Tromp een nieuw slothoofdstuk schreef. Dit boek zag het licht in juni 2007, enkele dagen na Tromps onverwachte overlijden.

Register

Adelmund, Karin 144
Adler, Viktor 108-109
Adorno, Theodor Wiesengrund 75
Aeschylos 64
Agt, Dries van 160-161, 169
Albarda, J.W. 262
Althusser, Louis 76
Angel, Pierre 96
Ardenne, Agnes van 332
Aristoteles 45, 292, 296, 300, 316
Arkoun, Mohammed 336
Arrighi, Giovanni 129
Attlee, Clement 16, 207-220, 230, 243-244, 258
Attlee, Violet 209, 211
Auer, Ignaz 114

Babeuf, François-Noël 105
Bacon, Francis 63, 330
Bakker, Marcus 254
Balfour, Arthur 203
Balkenende, Jan Peter 9, 306
Balzac, Honoré de 63-64, 66-67
Bank, Jan 9
Banning, Willem 36, 140, 146, 151, 231, 239
Barker, Ernst 210
Barker, Granville 203
Beaverbrook, William 215
Bebel, August 84, 89, 97-99, 102-104, 108-109, 113
Beck, Ulrich 298
Becker, Frans 142, 367
Beckman, Wiardi 264
Beek, Relus ter 181
Bell, Daniel 15, 120-123, 125, 127
Benn, Tony (Anthony Wedgwood) 208
Benthem van den Berg, Godfried van 9, 263
Berg, Max van den 7-8, 260, 267
Berlin, Isaiah 65
Berman, Marshall 67-68
Bernstein, Eduard 15, 58, 68-72, 82-83, 85, 88-89, 91, 95-115, 132, 189, 233, 235, 241, 330
Bernstein, Jakob 97
Besant, Annie 196
Bevan, Aneurin 219
Beveridge, William 204
Bevin, Ernest 213-214, 217-218

Bismarck, Otto von 98
Blair, Tony 334
Blanc, Louis 38
Blanqui, Louis Auguste 105, 280
Bloemendaal, Frits 320
Blum, Léon 243
Bochenski, Joseph 73
Bodin, Jean 328
Böhm-Bawerk, Eugen von 102
Boissevain, Walrave 223

Bolkestein, Frits 221
Bomans, Godfried 222
Bomans, Johannes Bernardus 222
Bommel, Abdulwahid van 336
Bonald, Louis Gabriel de 277
Bonaparte, Lodewijk Napoleon 280
Bonaparte, Napoleon 124, 244, 261
Booij, Lennart 180
Booth, Charles 200
Bordewijk, Paul 186
Borrie, Gilles 223, 225
Bounderby, Josiah 66
Bracken, Brendan 215
Brandt, Willy 265
Braudel, Fernand 14, 42-43, 49, 57, 79-81
Braunthal, Julius 110
Brecht, Bertolt 334
Breman, Jan 131
Brenner, Robert 46-47
Bruggen, Erik van 180
Büchner, Georg 83
Buckle, Thomas Henry 83
Buendia, Aureliano 319
Bülow, Hans von 63
Burger, Jaap (J.A.W.) 162-163, 245
Burke, Edmund 312-313, 315
Bush, George jr. 37, 302, 334-335
Bussemaker, Jet 144, 149-150

Callaghan, James 243
Cals, Jozef (J.L.M.Th.) 7, 160, 167, 257, 309
Carlyle, Thomas 210
Carr, Edward Hallett 318
Cervantes, Miguel de 64
Chamberlain, Joseph 200, 214
Chartisten 210
Chroesjtsjov, Nikita 123, 282-283
Churchill, Clementine 215
Churchill, Winston 204, 210-211, 214-215, 217
Clinton, Bill (William Jefferson) 71, 302, 313
Cohen, Job 17, 367
Cole, G.D.H. 199, 205
Cole, Margaret 199
Colijn, Ko 231
Collins, Randall 56, 329, 332, 340
Comte, Auguste 64, 195, 197, 200
Condorcet, M.J.A.N.C. de 293

Costa, Isaäc da 278
Cripps, Stafford 212, 214, 217-218
Crosland, Anthony 133

Daalder, Hans 227, 245, 367-368
Dahl, Robert 271, 284
Dahrendorf, Ralf Gustav 130
Dalton, Hugh 207, 210, 213, 217-218, 220, 243
Darwin, Charles 80, 82-83, 96
Daudt, H. 160-163, 166, 169
Debray, Régis 336
Dickens, Charles 63-64, 66
Dijksma, Sharon 181
Disraeli, Benjamin 278
Doef, Jaap van der 7
Doel, Hans van den 261
Dole, Robert 313
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 24
Donner, A.M. 167, 309
Doorn, J.J.A. van 175
Dostojewski, Fjodor 333
Drees, Willem 16, 158, 168, 173, 218, 221, 226-252, 256-257
Dreyfus, Alfred 226

Duisenberg, Wim (W.F.) 30
Durkheim, Émile 65
Ebert, Friedrich 229, 243
Einstein, Albert 72
Elchardus, Mark 298
Elsschot, Willem 149
Engels, Friedrich 62, 64, 66, 68, 72-74, 83, 85, 88, 90, 92, 95-96, 98-105, 108, 111, 113, 132, 135, 194, 240-241
Ervin, Sam 10

Fortuyn, Pim 181, 184-188, 301, 306
Fourier, Charles 247
Franco, Francisco 277
Freiligrath, Ferdinand 251
Frenhofer 66-67
Freud, Sigmund 75
Friedman, Milton 123
Frissen, Paul 320-322
Fukuyama, Francis 15, 120, 124-126

Gaitskell, Hugh 258
Galan, Cees de 173
Galbraith, J.K. 248
Galsworthy, John 203
Gay, Peter 104, 106, 110
Geer, Dirk Jan de 236
Gelderen, J. van 29, 237
Gentile, Giovanni 286
George, Loyd 214
Giddens, Anthony 183, 298
Glastra van Loon, Jan (J.F.) 249
Goethe, Johann Wolfgang von 63, 241
Goffman, Erving 305
Gollancz, Victor 213
Gorter, Herman 229
Gortzak, Wouter 134-135, 264
Gradgrind, Thomas 66
Gramsci, Antonio 73-74
Gray, John 119, 130
Groot, Paul de 283
Guesde, Jules 113

Haase, Hugo 91, 113
Habermas, Jürgen 9, 57, 75
Haeckel, Ernst 82-83
Haider, Jörg 187
Hajer, Maarten 144, 149-150, 152

Hannibal 193
Harris, Kenneth 208-210, 217, 219-220
Hattersley, Roy 209
Hayek, Friedrich von 122-123
Heddema, Frans 225
Hees, Marijke van 180-181
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 64, 74, 105, 124
Heidegger, Martin 76
Heldring, Jérôme 260
Helvétius, C.A. 330
Hendrik IV 330
Hennekeler, Wim van 142
Heuvel, Ien van den 134, 261, 264
Heyne den Bak, Gerard 134
Hitler, Adolf 85, 114, 133, 254, 276, 286-289
Hobbes, Thomas 328
Hobsbawm, Eric 126
Höchberg, Karl 83, 98
Hoeven, Maria van der 335
Hofland, H.J.A. 254
Holbach (P.H. Thiry) 330
Homerus 63
Honecker, Erich 61-62

Horkheimer, Max 75
Huijsen, Coos 167
Hurgronje, Snouck 338
Husserl, Edmund 76
Hyndman, Henry Mayers 113, 194

Ibsen, Henrik 202
Israel, Jonathan 340

Jacoby, Jeff 333
Jansen van Galen, John 238
Jaurès, Jean 108, 112, 229-230
Jenkins, Roy 209
Jevons, W. Stanley 39
Johnson, Harry 121
Johnson, Lyndon Baines 305
Joustra, Arendo 8, 368
Jumblatt, Walid 251
Justinianus 319

Kadt, Jacques de 8, 16, 140, 170, 253-256, 266
Kalma, Paul 12, 138-140, 142-144, 149-150, 152, 254, 367
Kant, Immanuel 106, 296
Karel de Grote 327
Karel X 91
Kautsky, Karl 15, 22, 26, 68-69, 71, 82-93, 95-96, 98-105, 108-111, 113-114, 132, 135, 233
Kemenade, Jos van (J.J.A.) 10-11, 138, 171, 173, 266
Kinnock, Neil 258, 264
Kleerekoper, S. 232
Kloos, André 257
Kojève, Alexandre 124-126
Kok, Wim 140-141, 148, 153, 170-173, 184, 188, 309
Koole, Ruud 181-182, 188
Korsch, Karl 109
Kossmann, E.H. 324
Kuyper, Abraham 278

Labriola, Antonio 108
Laden, Osama bin 339
Lafargue, Paul 63, 67
Langendam, Peter 187
Lansbury, George 212-213
Laski, Harold 207, 216
Lassalle, Ferdinand 97, 99, 113, 229, 240
Lenin, Vladimir Iljitsch 15, 26, 71-74, 91-92, 95-96, 105, 107, 109-110, 261, 267, 280-281, 286

Lichtheim, George 74
Liebknecht, Karl 113
Liebknecht, Wilhelm 97, 246
Lier, Th.J.A.M. van 244, 264
Lijphart, Arend 245, 249, 303
Lipset, Seymour Martin 122-125, 127
Liszt, Franz 63
Livius, Titus 292
Locke, John 312
Louw, André (A. van der) 250, 260, 263, 266
Luiten van Zanden, Jan 129
Lukács, Györgi 74-75, 110
Luns, Joseph (J.M.A.H.) 245
Luttwak, Edward 41
Luxemburg, Rosa 15, 89-92, 96, 107-108, 111
Lycklama à Nijeholt, Geertje 144
Lysenko, Trofim 73

MacDonald, Ramsay 205, 207, 211-213, 243
Machiavelli, Niccolò 172, 292, 328

MacKenzie, Jeanne 198-199
MacKenzie, Norman 198-199
MacMillan, Harold 212
Maistre, Joseph de 277
Mak, Geert 225
Mannheim, Karl 299
Marquand, David 209
Márquez, Gabriel García 319
Marshall, George 204
Marx, Karl 14-15, 21, 38-39, 41, 61-71, 73-81, 83, 85, 88, 90-92, 95-96, 98-100, 102, 105-108, 111, 113, 160-161, 194, 196, 202, 229, 232, 238, 240-241, 251
Maupassant, Guy de 33
Maxfield, John 203
McBriar, A.M. 199
Medici, de 292, 306
Mehring, Franz 98, 108-109
Meijer, Wim 266
Melkert, Ad 148, 153
Mercadet 66
Merleau-Ponty, Maurice 75-76
Michels, Robert 16, 175-179, 272
Millar, Violet *zie* Violet Attlee
Miranda, Bram de 222
Miranda, Salomon ('Monne') Rodriguez de 16, 221-225
Mitterrand, François 35, 243
Mohammed, profeet 332
Molière 63
More, Thomas 87, 99
Morris, Dick 302
Morris, William 194, 210
Morrison, Herbert 214, 216-219
Mosca, Gaetano 272
Mountbatten, Louis 218
Mozer, Alfred 251
Mulock Houwer, Dineke 138
Museveni, Yoweri 317
Mussert, Anton 289
Mussolini, Benito 74, 202, 276, 286-288

Nagel, Jan 256, 261
Nauta, Lolle 135
Nietzsche, Friedrich 202
Nisbet, Robert 65-66
Nixon, Richard 52, 130
Noorda, Sijbolt 334
Noordzij, Gerrit 253
Noske, Gustav 113

Octavianus Augustus 326
Oeljanow, Vladimir Iljitsch *zie* Lenin, Vladimir
Offenbach, Jacques 63
Olij, Bouwe 181
Olivier, Sydney 198, 202-203
Oranje, Willem van 328

Paine, Thomas 63
Pareto, Vilfredo 272
Parkin, Frank 56, 128, 233
Parvus, Alexander 109
Paulus 326
Pease, Edward 199
Peper, Bram (A.) 7, 138, 148, 307, 309-312, 318-319, 324
Philips II 79
Picasso, Pablo 67
Pierik, Perry 368
Plechanov, Georgi 85, 95, 108, 113
Ploeg, Rick van der 312
Polak, Henri 221, 233
Polanyi, Karl 41
Polybius 292
Pompidou, Georges 180

Poppe, Stan 134, 265, 267
Potter, Beatrice *zie* Webb, Beatrice
Pourbus, Frans 67
Poussin, Nicolas 67
Prebble, John 41
Procopius 319
Proudhon, Pierre-Joseph 38, 64
Przeworski, Adam 23

Racine, Jean 63
Reagan, Ronald 7, 123, 305
Reckman, Piet 261
Ricardo, David 39
Richelieu, kardinaal 330
Ritzen, Jo 173
Robespierre, Maximilien de 279, 313
Robinson, Joan 71
Rocard, Michel 35
Rodbertus, Carl 38
Rokkan, Stein 164
Roland-Holst, Henriëtte 229
Romme, C.P.M. 222, 245
Ros, Martin 9
Rostow, Walt Whitman 43
Rottenberg, Felix 7, 138-139, 141, 176-180
Rousseau, Jean-Jacques 279, 300-301, 312-313, 322
Rouvoet, André 335
Rove, Karl 302
Ruskin, John 210
Russell, Bertrand 201-202

Sabine, George 120
Saint-Simon, Louis de 183, 247
Salazar, António de Oliveira 277
Sartori, Giovanni 316
Sartre, Jean-Paul 75-76
Sassen, Saskia 131
Schaper, J.H.A. 158, 229
Schiller, Friedrich 63
Schmelzer, Norbert (W.K.N.) 7, 160
Schmid, Carlo 95, 114
Schmidt, Conrad 110
Schmidt, Helmut 243
Schmitt, Carl 321-322, 329
Schumpeter, Joseph 297
Schuyt, Kees (C.J.M.) 138, 247
Scipio 193

Shakespeare, William 63
Shaw, George Bernard 195-199, 202-203, 206-207
Shils, Edward 121
Shinwell, Emanuel 217
Siebelink, Jan 333-334
Simmel, Georg 65
Sint, Marjanne 137, 175
Smith, Adam 14, 38-39
Soderini, Piero 292
Spencer, Herbert 197, 200
Spinoza, Baruch 330, 340
Spong, Gerard 187
Staden, Fred (A. van) 7, 367-368
Stalin, Jozef 73, 78, 123, 202, 206, 282
Stiphout, H.A. van 264
Stuiveling, Saskia 138
Swift, Jonathan 65

Tak, Pieter Lodewijk 128, 232-234, 236
Tawney, R.H. 248
Taylor, A.J.P. 211
Terlouw, Jan (J.C.) 47, 161
Thackeray, William 38, 63
Thatcher, Margaret 123, 311

Thijn, Ed van 163, 249, 259, 266
Thomas, J.H. 211
Thorbecke, J.R. 313
Tilly, Charles 57
Tinbergen, Jan 28-29, 237
Titmuss, Richard 204
Tocqueville, Alexis de 65
Tönnies, Ferdinand 65-66
Touraine, Alain 336
Toussaint, Dolf 263
Treub, M.W.F. 233
Troelstra, Pieter Jelles 16, 24, 158, 228-230, 256-257, 262
Troeltsch, Ernst 100
Tromp, Bart (B.A.G.M.) 7-16, 170-171, 174, 256, 367-368
Tromp, Greetje (G.H.M.) 367-368
Tromp, Hylke (H.W.) 8
Tromp-Brattinga, Willemien 368
Trotski, Leon 8, 15, 78, 91, 286

Uyl, Joop den (J.M.) 8, 16, 35-36, 140-141, 146, 148, 158, 160-161, 167-169, 172, 245, 248, 250, 253, 256-267

Veer, Paul van 't 227
Veld, Roel in 't 185
Verheij, Jan 368
Verlag, Dietz 84
Verrucosus, Quintus Fabius Maximus 193
Verwey-Jonker, Hilda 142
Victor Emmanuel III 286
Vidal, Gore 305
Vliegen, Willem Hubert 114, 158, 229, 236
Vlugt, Willem de 224
Vollmar, Georg von 101-102, 109
Voltaire 63
Vondeling, Anne 160, 257
Vorrink, Koos 238, 246
Vos, Hein 168, 244, 249
Voskuil, K. 227
Vreeman, Ruud 138-139, 141, 143, 176-179
Vuijsje, Bert 238

Wagar, W. Warren 56
Wagner, Cosima 63
Wagner, Richard 63
Wallage, Jacques 142
Wallas, Graham 198, 203
Wallerstein, Immanuel 14-15, 42-43, 46-47, 56, 80-81, 120, 126-130, 294

Webb, Beatrice 193-194, 198-207
Webb, Sidney 103, 193, 196-207, 210
Weber, Max 14, 17, 40-41, 44, 57, 65, 75, 78-81, 100, 113, 154, 298-299, 323
Wells, H.G. 193
Wesseling, Henk 49
Westphalen, Ludwig von 63
Wetter, Gustavo 73
Wheen, Francis 66-67
Wibaut, Floor (F.M.) 221, 223, 233-235, 240, 247
Wiedijk, C.H. 238
Wijnen, Harry (H.A.) van 228, 264
Wilson, Edmund 65
Wilson, Harold 208, 217, 243, 258, 265
Winstanley, Gerrard 100
Witteloostuijn, Arjen van 53
Witteveen, Willem 13, 144, 150, 152-153

Wolff, Sam de 29, 232, 238
Wolfson, D.J. 177
Wöltgens, Thijs 12, 139-144, 147-149, 173
Woolf, L.(eonard) S. 196
Wright Mills, C. 318

Zedong, Mao 175, 180
Zetkin, Clara 109
Zuijlen, Marjet van 142-144
Zwan, Arie van der 143